

ДЪРЖАВНА АГЕНЦИЯ „АРХИВИ“
ИНСТИТУТ ПО ИСТОРИЯ ПРИ БАН

ИЗДАТЕЛ НА ПОРЕДИЦАТА
„АРХИВИТЕ ГОВОРЯТ“:
ДЪРЖАВНА АГЕНЦИЯ „АРХИВИ“

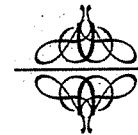
Издателски съвет:

ВАСИЛ ГЮЗЕЛЕВ
ГЕОРГИ МАРКОВ
ДОЙНО ДОЙНОВ
ЛЪЧЕЗАР СТОЯНОВ
ПЛАМЕН ЦВЕТКОВ
СТЕФАН АНДРЕЕВ

Отговорен секретар:
ГАЛИНА ПИНДИКОВА

Граф Н. П. ИГНАТИЕВ

**ДИПЛОМАТИЧЕСКИ
ЗАПУСКИ
(1864 - 1874)**

**ДОНЕСЕНИЯ
(1865 - 1876)**

Том първи:

Записки (1864 - 1871)

София, 2008.

Документалният сборник
**„Граф Н. П. Игнатиев. Дипломатически записки (1864–1874)
&
Донесения (1865–1876). Том първи“**

е част от Програмата на
*Националния комитет за честване на
130-ата годишнина
от Освобождението на България
от турско робство*

под патронажа на
Президента на Република България
г-н Георги Първанов

и се издава с подкрепата на

Форум „България – Русия“

Превод, увод, коментар
Илия ТОДЕВ

© Илия Тодев, превод, увод, коментар, 2008
© Магделина Георгиева, редакция, глосар, показалец, 2008

ISBN 978-954-9800-65-4

В памет на
Проф. Зина МАРКОВА

ГРАФ ИГНАТИЕВ - ЦАРСКИ ПОСЛАНИК В ЦАРИГРАД (1864-1877)

Граф^I Игнатиев е едно от ярките имена в историята на дипломацията^{II}. Неговата известност идва не само от авторството на Санстефанския мир (19 фев./3 март 1878), който е много важна стъпка към справедливо и трайно решение на Източния въпрос (1699/1701-1923/24) и чиято злополучна ревизия в Берлин няколко месеца по-късно има огромно и предимно негативно въздействие върху последвалото развитие на света - през Македонския въпрос, австро-унгарската анексия на Босна и Херцеговина (1908), Сараевския атентат (1914) и Първата световна война (1914-18). Благодарение на отличните си качества Игнатиев става международна знаменитост още в предходните години - като руски посланик в Цариград (1864-77). Настоящата публикация отразява тъкмо този негов престой в *"естествената столица на Европа и Азия"*^{III}, който може да се смята в голяма степен като подготовка за Санстефанската му роля.

Като посланик при Портата Игнатиев се старее да разедини и максимално да неутрализира западните Велики сили, търсейки пряко споразумение със султана в името на по-близки и по-далечни цели: отмяна на Парижкия договор (1856) и възстановяване руския престиж и влияние в Османската империя, проваляне на *Танзимата*, решение^{IV} на Източния въпрос в полза на Русия, славянството и православието. От 13-те години престой край бреговете на Босфора му остават два колоритни прякора^V - *"Мантьор"*^{VI} *паша* и *"Вице-Султанът"*^{VII}. Първият е по-скоро (неласкаво) признание за изключителната находчивост и под-

вижност на неговия ум^{VIII}, вторият - за завидното постижение^{IX}, което той осъществява на Босфора: Игнатиев не само спечелва симпатиите на Абдул-Азиз, страхопочитанието на неговите главни министри (без Мидхат паша), уважението, а в ред случаи и приятелството, на цариградските дипломати (изключая английския посланик Елиът), но си осигурява и доверието и подкрепата на християните в Турция.

“Това е все едно едновременно да яздиш два коня, движещи се в различни посоки.” - с възхищение по този повод ще напише У. Стед^{aX}. Сам Игнатиев представя своите резултати към авг. 1874 не толкова цветисто: “Поддържайки отлични отношения с Портата без да представяме да насърчаваме развитието на християнските народи и автономията на трибутарните страни, успяваме да придобием значително влияние в Турция и подготвяме за разрешение трудните въпроси на бъдещето^{XI}.”

* * *

Цариградският период на Игнатиев е дал материал и за сериозно изследване^{XII} в областта на личната дипломация. И затова тук не е неуместен въпросът: ако като историческа фигура Игнатиев изпъква най-вече (и особено що се отнася до Българо-гръцката църковна разпра) с подчертаната си привързаност към и майсторското си приложение на личната дипломация, както убедително твърди Т. Майнингер^{XIII}, какви са били неговите лични амбиции - дали развивайки необикновена активност, нерядко излизаща извън рамките на (и дори влизаща в противоречие с!) официално възложените му задачи, той не се е стремил към нещо повече от, както обикновено се твърди, това да заеме мястото на началника си Горчаков?

^a Уилиам Томас Стед е смятан от някои за баща на модерната журналистика; “приятел на крале и враг на несправедливостта”, славофил, след Априлското въстание той пише серия от статии в защита на българите; за неговата днешна култова известност в Англия допринася и екзотичната му смърт (бидейки пасажер на “Титаник”, в критичния момент той помага жени и деца да се настанят в спасителните лодки и така става един от онези, които споделят трагичната съдба на гигантския лайнер).

В едно писмо от времето на Цариградската конференция, която (а не Санстефанския мир) може би не без основание синът^{XIV} на неговия близък сътрудник М. К. Ону сочи като дипломатически връх на Игнатиев, Мидхат паша писал на хиоския руски вице-консул Д. А. Дариво следното за началника си в Цариград: *нашият буен генерал иска не само реформи, които ние самите вече признаваме като назрели за християнските вилаети, но като че ли мечтае да префасонира любимата си България в Нова Византия, а Палеологовата корона да постави на собствената си глава^{XV}*. Може това твърдение да е лесно хванала *гукши* сред турците легенда, както сам Мидхат паша бърза да поясни, или пък негова добре премерена инсинуация за злепоставяне на Игнатиев лично пред царя. Но от друга страна, трудно е да си в Цариград и да не мечтаеш за империя. Дали “Москов-султанът” не се е опитвал да осъществи “Гръцкия проект” на Екатерина Велика в български вариант - и със себе си начело, тоест не е ли мечтаел да бъде новият Симеон Велики?

Сериозни основания за такова допускане ще открием и в писмо на К. Леонтиев. По повод преценката на Игнатиев, че не трябва да се кандидатира за български княз^{XVI}, с дата 29 окт. 1878 известният славянофилски философ пише следното на своя неотдавнашен шеф: *“Славянският, или по-добре казано, Източният велик съюз от държави начело с Цариград ще се образува от само себе си, и никакви Плевени или Берлински трактати задълго няма да задържат потока [...] В това има fatum, звезда [...] разбирайки ясно съвременната история, аз бих предсказал тържеството на славянството дори само по това, че то единствено е загадъчно (тоест, носи в себе си някакво велико бъдеще, бъдеще, може би, само отрицателно, а не градивно, но въпреки това велико) [...]*

Тъкмо с това твърдо убеждение [...] виждам и отгатвам особена роля, която на българския народ е предопределено да играе сред славяните. Аз бях недоволен от българите за твърде грубата им и невнимателна борба против Вселенската патриаршия (на чийто престол, запазвайки връзка с нея, можем без трудности след вре-

ме да поставим руски монах); аз се страхувах да не настъпи разрив в люлката на нашите руски предания; тогава исках да говоря за това, да печатам; мене никой не ме слушаше, никой не ми помагаше ... но, може би, това беше за добро, мина се без църковен разрив с гърците, а чисто политическият антагонизъм с тях нищо не значи; политически те така или иначе ще бъдат принудени да ни се подчинят, при запазване на православно единство. Щом опасността от църковен разрив с гърците е отстранена [...] като руснак аз не мога да не се радвам на успехите на българите и на бързото им освобождение. Самата им изостаналост и географското им положение са такива, че ще ни бъде по-лесно на тях, отколкото на всички други славяни, да наложим руски печат^{xvii}. България трябва да стане крайгълен камък на Всеславянското здание, от нея като център трябва да изхождат токовете на славянското единение...^{xviii}

Слушам, че след Вас вторият кандидат е княз Дондуков. Не го познавам и затова не съдя; познавайки Ви, естествено аз се радвам много повече за Русия и България, когато чувам за Вашата кандидатура, отколкото за неговите успехи. Но, от друга страна, разбира се, и Дондуков, а ргоіг, ми харесва повече от западен принц. Въпросът не е само в това, бъдещата [българска] династия да е приятелска към Русия в случай на въоръжена борба; Русия може да заставя другите да вървят ръка за ръка с нея в такива минути; тя застави румънците; въпросът е в това, духът да е руски, православен, добър, вътрешната връзка да е здрава. Ето защо би било щастие на българския княжески престол да седне руснак и особено такъв жив и в същото време православен руснак като Вас. Разбира се, бидейки на място, на Дондуков сега вероятно му е по-лесно да действа в своя полза. Но ... Вие, и сам знаете това, освен дарби и заслуги, Вие имате звезда. Честно казано, не вярвам в продължителността на Вашето отстраняване: всичко това скоро ще се промени. Вие сам, струва ми се, също вярвате в щастията?^{xix}

Като се привежда това твърде интересно и едва напоследък станало известно на научната общност писмо, следва да се изтъкне, че то

оставя съществена във връзка с направената интерпретация неяснота: Леонтиев се съгласява с негова (на Игнатиев) визия от времето на Българо-гръцката църковна разпра, която той (Леонтиев) тогава не приемал - или пък просто споделя своя визия?^{xx} По презумпция отговорът би трябвало да се съдържа във втората част на този алтернативен въпрос - тъй като в "Записки (1875-1878)" Игнатиев никъде не споменава в своите планове за решение на Източния въпрос да е отреждал на българите кой знае колко голяма, камо ли пък първостепенна, роля.

Но мемоарите в случая не са меродавният извор - тъй като Игнатиев започва да ги пише в отговор^{xxi} на острите обвинения, появили се през 1888, че както в Църковния въпрос (по негова вина "Русия направила грешка още преди войната от 1877, когато малодушно предала вечните интереси на истината на Православната Вселенска църква в угода на временни интереси")^{xxii}, така и в Сан Стефано (където не съблюдал "цялата съвкупност от велики чисто руски исторически и политически интереси в Източния въпрос и стеснил и снишил дадения му в онази минута от съдбата духовен ръст до ролята на малък и упорит застъпник за бъдещото величие на едва освободеното българско късче от турската територия")^{xxiii} проявил чрезмерно и недалновидно българофилство и така увредил руските интереси. Само намек при такива обстоятелства за нещо, подобно на визираното от Мидхат и Леонтиев, би означавало Игнатиев да налива вода в мелницата на своите противници^{xxiv}.

Повече от естествено е в "Записки (1875-78)" той много да настоява, че е бил тъкмо такъв към славяните в Австро-Унгария и Турция, какъвто смята, че би го харесал фрустрираният след Българската криза от 1885-87 руски establishment и какъвто и днес обикновено го вижда техният изследовател^{xxv} - безапелационен, ако не и циничен, руско-имперски прагматик: "Австрийските и турските славяни, представя Игнатиев^{xxvi} още в първите страници принципите на своята Цариградска дипломатия, трябва да бъдат наши съюзници и оръдия на нашата политика срещу германците. Само за постигането на тази цел Русия може да принася жертви в тяхна полза и да се грижи

за тяхното освобождаване и засилване. Да се жертват изключително руските интереси, погрешно вземайки средствата за цел, т.е. имайки предвид само освобождаването на славяните, предоставяйки им възможност да служат на враждебна за нас политика и удовлетворявайки се със собствения си хуманитарен успех - е безразсъдно и осъдително.”

Още - макар и пак не цялата! - истина по въпроса можем да открием в писмото, с което Игнатиев, по повод въпросните обвинения, обяснява своята политика по Българския въпрос на външния министър Н. К. Гирс. Нямам отношение нито към възникването, нито към разгарянето на Българския църковен въпрос - заявява Игнатиев; - когато отидох в Турция като посланик, разпратата вече беше факт. За разлика от Берлинския, който я увековечава и така помага за покатоличването на българите, Санстефанският договор можеше да способства за нейното прекратяване, тъй като Патриаршията бе съгласна да признае Екзархията, основана не на “филетизма”, а на точно определените граници на българските епархии, при което екзархът трябваше да напусне Цариград и да пребивава в пределите на Екзархията^{xxvii}.

Тоест, казва Игнатиев, по Българския въпрос аз просто се придържах към максимата: ако нещо трябва да стане, по-добре е то да стане с нас и за нас, отколкото без нас и против нас. Приблизително същото заявява той и през 1874, представяйки ролята на Екзархийския ферман: “[...] българското национално движение получи своя тласък и неговото по-нататъшно развитие вече не би могло да бъде спряно. Но е необходимо то грижливо да се насочва в посока, която да не бъде противна на нашите интереси и на православието. Създаването на една България е само въпрос на време и на благоприятни обстоятелства^{xxviii}.”

Затова, правейки спекулации относно евентуалната лична амбиция на Игнатиев през Цариградското му посланичество, следва категорично да се помни, че той не е - а и не би могъл да бъде - създател^{xxix} на съвременна България. Но е повече от неин акушер^{xxx} - защото, както изглежда, се влюбва фатално в нея. Една несбъднала се любов^{xxxa},

която той - особено пък след българския завои към Европа през 1885-87 - предпочита да не обсъжда, но за която и по-непроницателни от Мидхат и Леонтиев трябва да са се досещали.

Небезинтересен контекст за още контрафактуализъм по този въпрос предлага неотдавна излязлата книга на Д. Маккензи, където се прави своеобразна апология на Санстефанския мир, в който авторът вижда отправна точка на два възможни, но несъстояли се сценария. “Какво би станало, пита се Маккензи, ако, каквото е било първоначалното намерение на Александър II, граф Игнатиев е бил върнат на поста си в турската столица и Русия не бе приела ревизия на Санстефанския мир?”^{xxxi}

Според негативния сценарий, след това Северната империя се изправя пред англо-австрийска коалиция и за нея Кримската война се повтаря в по-тежък вариант. Другото възможно развитие с източник Сан Стефано звучи по следния начин: върнал се в Цариград, Игнатиев възстановява преобладаващото руско влияние пред Портата. Австро-Унгария и Англия са принудени да приемат само с незначителни промени Санстефанския мир, тъй като Бисмарк не би допуснал австро-руска война, а без австрийска подкрепа Англия не би могла успешно да противостои на Русия в Цариград. Графигнатиевата Санстефанска България, организирана под благосклонните грижи на своя творец, скоро би получила пълна независимост, оставяйки съюзник на Русия. Не би имало австрийска окупация на Босна и Херцеговина, които биха преминали към Сърбия и Черна гора. В по-далечна перспектива, не би имало нито Босненка криза 1908 и Сараевски атентат 1914, нито, по всяка вероятност, Първа световна война. Без нея пък не би се сринала Руската империя, нито би се състояла Болшевишката революция. Следователно, не би имало сталинизъм, нито хитлеризъм, нито Втора световна война. На човечеството биха били спестени десетки милиони жертви.

Можем ли да сметнем Игнатиевия “Български проект”, така както го представят Мидхат и Леонтиев, за вариант-максимум на позитивния сценарий, съставен от Маккензи?

Впрочем, тук има нужда от уточнение. Леонтиев твърдо вярва, че Западът е безнадеждно амортизиран, неговите видения за онова, което иде, твърде точно кореспондират със сталинизма. Игнатиев, обаче, харесва по-друго бъдеще и, бидейки държавник, има най-активно отношение към него. Мечтаейки за славянско единство, той се страхува от нарастването на немската мощ, но не е чужд на европейските ценности: "... неговият ум е отворен за всички възвишени импулси на демократическото движение от 19 век и това го отличава от някои от най-интелигентните руснаци. Той е и руснак, и европеец", бележи У. Стед^{xxxii}. Игнатиев води едва ли не дипломатическа война с французите в Цариград - но само защото до 1870 смята, че не среща от тяхна страна друго освен пречки, пренебрежение и неискреност. По-късно, в средата на 1880-те години, когато Третата република настойчиво ухажва Петербург, Игнатиев категорично ще се обяви за Френско-руския съюз^{xxxiii}, който още през есента на 1871 той предрича пред президента Тиер (но само при условие, че Франция помогне на Русия на Изток и подкрепи славянските интереси срещу германците) и за който и преди това^{xxxiv} полага усилия^{xxxv}. През цялото се посланичество при Портата той се бори и с англичаните - но в началото на зимата 1876/1877 съумява да направи комбина с маркиз Солсбъри и триумфира на Цариградската конференция. Като категорично настоява в началото на 1878 руските войски да заемат Цариград, Игнатиев е готов след това веднага да сподели този свършен факт на завладяване на Османската империя с Англия - и така да го стабилизира. "Може да изглежда парадоксално, основателно по този повод заключава А. Ону^{xxxvi}, но Игнатиев, толкова мразен на времето от английските управляващи, е бил, заедно с Олга Новикова^a и Гладстон, първият предтеча на

^a Олга Алексеевна Новикова (родена Киреева) е руска писателка-славянофилка, според някои може би и суперагент (руската Мата Хари?); в Лондон държи прочут салон, чрез лични контакти (например Гладстон, по време на борбата си (1877-80) с антируската политика на Биконсфилд, действа едва ли не изцяло по нейни внушения; тя има и роман с У. Стед) и материали в пресата влияе много успешно на островния establishment в полза на разбирателство между Англия и Русия.

Англо-руското съглашение, което много години по-късно осъществява Сазонов.^b"

Така или иначе, Българският въпрос реално притежава несъмнен империостроителен потенциал^{xxxvii}. И най-вероятно тъкмо с това, а и с риска, при продължаващо противопоставяне на църковно-националните им стремежи от страна на Русия, за нея българите да се превърнат във втора Полша, трябва най-вече да си обясним защо Игнатиев променя първоначалното си неособено високо мнение за тях и започва нарастващо (със или без силно сантиментално увлечение) да ги предпочита за сметка на фаворизираните от него дотогава сърби и гърци^{xxxviii}.

Жалоните на неговата метаморфоза от, при пристигането си в Цариград, едва ли не Савел^{xxxix} за нацията на българите в, десетина години по-късно, неин Павел са лесно различими: през 1866 той разпалено ги убеждава, че са "неразвит" народ, за който църковно-йерархическата независимост била свързана със сериозни опасности в нравствено отношение; а пък политически те трябвало да се стремят към сближение със сърбите за да могат да се освободят от турците^{xl}. Няколко месеца по-късно по негово внушение патриарх Григорий VI признава българската нация във форма на Екзархия между Дунав и Балкана^{xli}. През 1870 посланикът приема Портата да издаде ферман за Екзархия, който признава, че Мизия и Северна Тракия са безспорно български, а Южна Тракия и Македония етническият подлежат на проверка с плебисцит^{xlii}. От екзархийските територии (както безспорните, така и "спорните" по смисъла на учредителния ферман, но междуременно доказали своя преобладаващо български характер - т.е. Мизия, Тракия и Македония) през декември 1876 - януари 1877 доминираната от него Цариградска посланическа конференция създава две автономни български области. През 1878 в Сан Стефано той подписва известния договор, по който тези две области (без Северна Добруджа и Нишко, но с

^b През авг. 1907 Англия и Русия подписват съглашение за разделяне сферите си на влияние в Азия, което води до коренен обрат в отношенията между двете страни - от почти столетна конфронтация към сътрудничество и съюз. За главен творец на тази историческа промяна се смята Изволски, руски външен министър през 1906-10. Неговият приемник (1910-16) на този пост, Сазонов, продължава същата политика.

добавка излаз на Егейско море) стават автономно Българско княжество.

* * *

За световноисторически дела Игнатиев се готви много преди кракът му да стъпи в Цариград. Залог за това са неговите дарби, шемният възход във военната йерархия (генерал в императорската свита на 26!), августейшата благосклонност към неговото семейство и лично към него (кръщелник е на Александър II, който го уважава и обича, но в критичната 1878, дали защото от бащинска ревност се уплашва, че Палеологовата корона няма да отива на неговия духовен син, или защото от слабохарактерност не съумява да се противопостави на завистливите, но маскирани като *raisons d'état* настоявания на Горчаков и С^{не}, го изоставя - и това е началото на фактическия край на кариерата му), успешният във всяко отношение брак.

Игнатиев се отличава с всеотдайност, решителност, инициативност, честолюбие - но и с авантюризм и разсипничество. В дипломатическата си дейност е лишен от предрасъдъци. Находчив, неуморим, несмутимо самоуверен и шеговито безцеремонен, прекрасно информиран и безподобно убедителен, той умее да спечели благоразположението на другите и да се възползва от техните слабости и разногласия в името на своята кауза - затова нерядко е обвиняван в макиавелизъм.

Наред с Русия и славянството негова муза е жена му. Родовита (внучка на Кутузов, родена княгиня Голицина), богата, умна, красива и очарователна, Екатерина Леонидовна не само му ражда 6 деца и практично управлява дома му, но и блести ослепително в обществото - и от това той, който, между другото, минава за външно непривлекателен, немалко печели.

Ето и неговото CV: 17/29 януари 1832 - роден в старо дворянско, но нетитулувано семейство (през декември 1877 баща му Павел Николаевич получава графство, което веднага се разпростира и върху потомците му по мъжка линия); 1849 - завършва Пажеския корпус (елитно средно военно училище); 1853 - завършва Генералщабната академия; 1853-56 - по време на Кримската война служи в Прибалтика;

1856 - като военен аташе в Лондон участва в Парижката мирна конференция; 1857 - пътува из Европа (Виена, Атина) и Ориента (Цариград, Сирия, Палестина, Египет); 1858 - започва дипломатическа кариера начело на мисия в Хива и Бухара; 1858-61 - възглавява пратеничество в Китай; 2/14 ноември 1860 - сключва Пекинския договор^{XLIII}; 1861-64 - директор на Азиатския департамент; 1864-77 - посланик в Цариград; 1877-78 - при Главната квартира на Дунавската армия и в свитата на Александър II; 19 февруари/3 март 1878 - сключва Санстефанския мир с Турция; 1879-80 - временен Нижегородски генерал-губернатор, 1881-82 - последователно министър на държавните имущества и министър на вътрешните работи; след това, макар да остава член на Държавния съвет и епизодично да изпълнява правителствени поръчения, до самата си смърт (20 юни/3 юли 1908) се занимава най-вече с обществена дейност (председател на Обществото за съдействие на търговията и промишлеността; председател на Петербургския славянски комитет, почетен член на Руското географско общество, почетен член на Николаевската генералщабна академия, почетен член на Свободното икономическо общество) и пише обемистите си мемоари.

* * *

Предлаганото издание на Игнатиеви текстове се състои от две части.

Първата - това са неговите "Записки 1864-74". Те са замислени като обзор върху първите десет години от посланичеството му при Високата порта, но по изпълнение са нещо като трактат - в типичния за Игнатиев обемист формат - по финализация на Източния въпрос. В западната историография обикновено се таксуват като промемория (мемоар (меморандум) - така ги нарича и самият им автор) - и с добавка годината на нейното съставяне и подаване (1874) така се и обозначават при споменаване от страна на изследователите. Според едно от последните^{XLIV} руски проучвания те са нещо по-различно: "политически очерк", чийто автор се надява да привлече вниманието на меродавните фактори и да усилва руската активност на Балканите; но текстът престоюва 40 години в архива на външното министерство без да упражни какъвто и да

било ефект, тъй като както Горчаков, така и неговият приемник Гирс, са принципни противници на такава политика; според друго^{XLV}, те са си мемоари *par excellence*. В настоящото издание запазвам заглавието, което им дава Воейков и което може да се възприема и като мемоар (= [паметна] записка), и като мемоари (= записки) - но с уговорката, че жанрово те надхвърлят и двете взети заедно.

Игнатиевите *“Записки 1864-74”* са публикувани от съществуващото няколко години преди революцията от 1917 ведомствено издание на руското външно министерство - в оригинал на френски, без коментар, предшествани от кратък биографичен очерк (който тук не възпроизвеждам) за автора на руски от В. Воейков^{XLVI}. Скоро след това се появяват и като самостоятелно книжно тяло^{XLVII}. Паралелно, на страниците на *“Русская старина”*, започват да излизат и на руски в преразказ и превод на подбрани пасажии^{XLVIII}.

“Записки 1864-74” са най-добре познати в англоезичната историография. През 1930-те години те са обект на подробен и позитивен разбор от страна на известния британски учен Б. Самнър^{XLIX}, по-сетне широко ги използва Т. Майнингер, който ги преценява като *“защитни, но твърде информативни”*. В руската историография за пръв път стават обект на по-сериозно изследователско внимание едва преди няколко години^L. В България не само липсва техен екземпляр, но и те са в научен оборот^{LI} едва от неотдавна - макар тук сам Игнатиев и неговото дело да се радват на константен интерес.^{LIII}

Втората част на настоящото издание са франкоезични (с изключение на едно от приложенията, което е на руски) донесения на руското посолство в Цариград - почти всички подписани лично от Игнатиев. Те, без първите пет, са от фонда на патриарх Кирил в ЦДА (София), които той предвижда^{LIV} да станат главната част от втория том на неговото изследователско-документално съчинение за граф Игнатиев и Българския църковен въпрос.

Чисто формално, публикуваните документи (за настоящото издание всички те са използвани във вид на фотокопия) могат да бъдат разде-

лени на две категории - (фотокопия на) оригинали и преписи (служебни ръкописни копия, предназначени за заинтересовани ведомства).

Оригиналите са калиграфски написани от различни писари, от ръката на автора (Игнатиев, Нелидов) са само финалните формули и/или подписите. На втория ред стоят изходящият номер, мястото и датата (по Юлианския и по Григорианския календари) на изпращане. После идват бележки от рода на секретно или приложение. С друга ръка след получаването горе вляво са нанесени номер и дата (по Юлианския календар) на получаване и бележки от рода на приложение, изпратено копие на министъра на вероизповеданията и пр. За да не се поясняват във всеки документ, те са набрани с шрифт, различен от основния. Бележките в полетата са дадени под линия. Всички специално непояснени подчертавания са взети от оригиналите. При публикацията разположението на текста от първоизточника е запазено в максимално възможната степен; единствено финалната формула, която обикновено е разпростряна върху шест реда, е събрана на три, като съкратените нови редове са отбелязани с две коси черти (//); от друга страна, нови редове са въведени там, където параграфите са прекалено дълги. Най-долу на първата страница на всеки документ е изписан адресатът, който тук се дава под линия.

Преписите започват с направено от кописта заглавие, което съдържа автор, адресат (невинаги), място, дата (по Юлианския и по Григорианския календари) и изходящ номер; понякога горе вдясно стои входящият номер. Следва текстът на донесението. Финалната формула е съкратена в самото начало.

Към някои от донесенията има приложения; най-общо това са преписи, преводи, вестникарски изрезки; най-горе вдясно на всяко от тях е отбелязан изходящият номер на донесението, към което са били приложения.

Исковите данни на документите в съответните руски архиви и на техните копия в ЦДА - набрани с шрифт, *различен* от основния - са дадени във френската част след всеки документ.

Моят коментар, и към донесенията, и към "Записки"-те, е в края на текста; номерацията, както на бележките, така и на страниците, използва арабски цифри - за разлика от увода, където тя е с римски; бележките под линия са означени било с латински букви (когато са мои), било (когато са на автора) с астериск (*).

Комбинацията "Записки 1864-74" и официални донесения (1865-76) за Българо-гръцката разпра има поне две основания. Първото е желанието да се допълнят двете^{LV} (от общо, доколкото ми е известно, четирите^{LVI} досега) критични издания на Игнатиеви текстове. Второто основание е, че, както се постарях да изтъкна и по-горе, Българският въпрос още в църковно-националната си фаза придобива голяма важност за Игнатиев - и това превръща втората част от настоящото издание в уместен (ако не и задължителен) екскурс към първата.

Изданието е двуезично за "Записките"-те и документите - френският текст на лявата страница плюс български превод на дясната. Научният апарат - предговор, коментар, съкращения, глосар (в него са обяснени остарели, специални и редки думи, които в българския текст са набрани с шрифт, различен от основния), показалец, опис на съдържанието - е само на български. С изключение на коментара и опис на съдържанието, те (както и номерацията на страниците) са общи за двата тома и стоят (без предговора, който, разбира се, е начело на първия) в края на втория.

* * *

Освен професионалната гилдия, надявам се предлаганият текст да привлече и изобщо любителите на документалното четиво. Тук те ще се срещнат с автентичната история от световно ниво, представена с обиграното перо на един от нейните надарени творци, който големия си залог поставя на българската карта.

1 декември 2007, София

БЕЛЕЖКИ

^I За да съм верен на по-разпространената употреба, тук навсякъде говоря за "граф Игнатиев" - макар титлата той да получава почти година след като Цариградското му посланичество (през което е само генерал) е приключило - вж. за това тук, с. xvi-xvii.

^{II} Въпреки това, като че ли едва сега международната научна общност започва да му засвидетелства дължимото внимание - до преди няколко години специално нему посветените публикации надали, общо взето, бяха повече от онова, което се появи за него напоследък. Освен по-кратки работи (като например: *Хевролина В. М. Российское посольство в Константинополе и его руководитель Н. П. Игнатъев (1864 – 1876 гг.). - В: Новая и новейшая история. 2003, № 6; Тодев, Ил. Генерал Игнатиев и доктор Чомаков. - В: Дойно Дойнов. 75 години наука, мъдрост и достойнство, събрани в един живот. Ред. Р. Радкова и др. С., 2004; Kilic, A. Russian Machiavelli in the Ottoman Empire: Count Ignatiev conquers Istanbul (1864-1875). - In: The Ottoman-Russian War of 1877-78. Ed. O. Turan. Ankara, 2007; Komsalova, R. Bulgarians and Greeks during the Eastern Crisis (1875-1878) in Count Ignatiev's Notes. - In: EB, 2005, N 4; Блуднова Е. Ю. Н. П. Игнатъев о восточном (балканском) вопросе. - В: Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Международные отношения, 2006, № 1), излязоха поне три самостоятелни книги (*McKenzie, D. Count N. P. Ignat'ev: The Father of Lies? Boulder & New York, 2002; Хевролина, В. М. Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатъев. М., 2004; Канева, К. Рыцарь Балкан. Граф Н. П. Игнатъев. М., 2006* - вземам повод от последното цитиране за да благодаря на К. Канева, която ми предостави някои от илюстрациите към настоящото издание) и бе защитена една дисертация (*Блуднова, Е. Ю. Мемуары Н. П. Игнатъева как исторический источник. М., 2007* (дис. - цит. по автореферата в: <http://www.rad.pfu.edu.ru/info/theses.phtml?query=detail&dfid=3312>).*

Сумарно взети, тези заглавия съдържат, по моя преценка, пълна към момента (пряка и косвена) библиографска ориентация по темата "Игнатиев".

^{III} Това са думи на самия Игнатиев (*Игнатиев, Н. П. Записки (1875-1878)*). Съст. *Ив. Илчев*. С., 1986, с. 65).

^{IV} Обикновено се смята, че за Игнатиев такова решение би означавало най-вече пряка или косвена руска доминация над Проливите и замяна на Османската империя с контролирана от Русия конфедерация на славянски или православни народи.

^V *Sumner, B. H. Ignatyev at Constantinople*. - In: *SEER*, Vol. XI, N 32 (January 1933), p. 342; N 33 (April 1933), p. 571.

^{VI} фр. (menteur) - лъжец.

^{VII} Този прякор има и вариант в по-висока степен - "Москов-султан" (*Рагозина, Е. А. Из дневника русской в Турции перед войной 1877-1878 г.г.* СПб, 1910, с. 32) и "султан Игнатиев" (*Davison, R. Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*. Princeton, 1963, p. 283).

^{VIII} В резултат на "което, отбелязва неговият почитател У. Стивънс, е толкова трудно да го хванеш, колкото и да улучиш лястовица в полет." - цит. по *McKenzie, D. Op. cit.*, p. 688.

^{IX} То е добре изразено от заглавието на по-горе цитираната работа на А. Кълъч - Игнатиев, наистина, (почти) завоюва (мирно, отвътре и отгоре) Османската империя.

^X Цит. по *Kilic, A. Op. cit.*, p. 3.

^{XI} Вж. тук-1, с. 5; срв. неговата по-късна преценка по този въпрос в писмо до Александър III от 1887, където се казва, че през 1864-1877 Русия придобива "господстващо положение в Османската империя" (цит. по *McKenzie, D. Op. cit.*, p. 270), както и мемоарите му (*Игнатиев, Н. П. Записки (1875-1878)*, с. 51).

^{XII} *Meininger, Th. Ignatiev and the Establishment of the Bulgarian Exarchate 1864-1872. A Study in Personal Diplomacy*. Madison, 1970.

^{XIII} *Ibidem*, p. VII; с такова мнение, при това в по-широка степен, е съгласна и А. Кълъч - "формулирането и приложението на руската външна политика към Османската империя след Кримската война, заключава тя (*Kilic, A. Op. cit.*, p. 24), не е продукт на институционално вземане на решения; тя е резултат от личната дипломация на Игнатиев." Според В. М. Хевролина (*Хевролина, В. М. Российский дипломат граф Н. П. Игнатъев*. - В: *Новая и новейшая история*, 1992, № 1, с. 145), посланикът имал свобода на действие

само по второстепенни проблеми; в съществените той не можел да действа по свое усмотрение - Горчаков постоянно сковавал неговата активност, а инициативите му не се поощрявали.

^{XIV} *Опои, А. The memoirs of Count N. Ignatyev*. - In: *SEER*, Vol. 10, N 29 (December 1931), p. 407.

^{XV} *Рагозина, Е. А. Из дневника русской в Турции перед войной 1877-1878 г.г.* - В: *Русская старина*, 1916, № 2, с. 251.

^{XVI} Игнатиев има много големи - ако не и най-големите - шансове да бъде избран от I ВНС за български княз - за това пламенно агитира сам С. Стамболов. "Генерал Игнатиев - казва балканският Бисмарк пред първото неофициално заседание на Събранието - е взел живо участие в нашата черковна борба, която той направлявал, вдъхновявал и защитавал; той не бил чужд и на нашите революционни движения; помня аз какво ми той говори, когато го посетих в Цариград в 1875 г. Той ме насърчи да водим борбата и пророчески ми каза, че скоро ще дойде денят на нашето освобождение. Той в Цариградската европейска конференция защити силно българското национално дело. Царският ферман за Екзархията с границите на екзархата е негово дело; привилегированите полуавтономни области в техните граници, с които се очертя целокупното българско отечество, е пак негово дело. Санстефанска България, господа, е пак негово дело. Той искрено обичаше българския народ и желаше нелицемерно неговото величие и съединение. И има ли по-добър от него кандидат за българския престол? (Бурни одобрения)." Но въпросът се оказва предрешен от волята на Александър II (неговият кандидат, както е известно, е Александър Батенберг) български владетел да не бъде никой от рускоподаните князе. "С това царят Освободител прави на българите голямо зло - заявява Стамболов [...] - Но и да не беше тая заповед, възразява П. Оджакوف, ние пак нямаше да изберем Игнатиева; не знаем ли, че цялата европейска дипломация - а особено немците и англичаните, па и Турция са против него и няма да го одобрят. - Ако не беше тая заповед на царя, отвръща Стамболов, ние нямаше да гледаме никакви европейски дипломати. Щяхме да изберем Игнатиева [...] И ако Силите го не признаят, какъв по-хубав и прекрасен от това случай и ние да отхвърлим Берлинския договор!" - вж. *Стамболов, Ст. Биографии*. Съст. М. Куманов и Д. Иванов. Т. 20. С., 2005, с. 75 сл. Игнатиев се споменава като евентуален български княз и по време на кризата 1885-87 (*Радев, С. Строителите на съвременна България*. Т. 2. С., 1990, с. 399, 472).

^{xvii} По този въпрос две години по-късно Леонтиев се връща към по-раншна - и оказала се по-точна! - преценка (която няколко години по-късно Вл. Соловьев споделя и която, с прословутата си мечта за Византия, цар Фердинанд само ще потвърди): българите копнеели, "промъквайки се посредством Екзархията в Цариград, да покръстят султана и другите притежаващи власт и влияние турци и да застанат сами начело на великата и нова Православна империя, която би могла постепенно да отхвърли "стареещата" Русия далеч на север" (вж. за това у Тодев, Ил. Триъгълник на надеждата. Студии и есета по Българско възраждане. s.a., s.l. [С., 1995], с. 197-198, 141-142); за отношението на Леонтиев към българите вж. Жечев, Т. Българският Великден или страстите български. С., 1980, с. 197 сл.; Косик, В. И. Константин Леонтьев: размышления на славянскую тему. М., 1997, passim.

^{xviii} Почти като резюме на този пророческо-месиански мотив звучат финалните думи от речта на Игнатиев при празненствата на Шипка през септ. 1902: "От сърце желая България, опирайки се на приятелска Русия, в тясно единение с нея и в братски отношения със Сърбия, да може да изпълни своевременно историческата задача, предопределена ѝ от Провидението, съобразно със своето положение на Балканския полуостров и със значението си в славянския свят." - цит. по Капчев, Г. Признателна България. С., 1907, с. 195. Изглежда, Игнатиев пред българите редовно си е служел с такава реторика - и е бил неотразим. Например, през 1870-те години той омайва, макар и само за миг, дори най-изтъкнатия от своите български противници - д-р Ст. Чомаков, когото обаче едва Санстефанският мир ще привлече на руска страна (вж. у Тодев, Ил. Д-р Стоян Чомаков (1819-1893). Живот, дело, потомци. Ч. 1. С., 2003, с. 353-354, 422-423).

^{xix} Сергеев, С., Р. Гоголев. "Звезды у меня нет". Константин Леонтьев и его покровители. - В: Независимая газета, № 227/30.11.2000 (http://www.ng.ru/ever/2000-11-30/14_star.html);

^{xx} Според В. И. Косик (Косик, В. И. Цит. соч., с. 148), който, доколкото ми е известно, пръв цитира пасажите от това писмо, става дума и за двете.

^{xxi} Хевролина, В. М. Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатъев. М., 2004, с. 289-290.

^{xxii} Цит. по Куцаров, П. Генерал-дипломат Игнатъев и Сан-Стефанская България. - В: Международная жизнь, 1997, № 11-12, с. 166.

^{xxiii} Там же, с. 166-167.

^{xxiv} Тъкмо безогледната дефанзивност (която можем да разберем и дори да оправдаем - все пак той исторически тежи много повече от онези, които тогава не без успех се стараят да го дискредитират) на "Записки (1875-1878)" дава основание на Самнър (Sumner, В. Н. Op. cit., N 32 (February 1933), p. 342) да твърди, че с мемоарите си Игнатиев оправдавал прякора "Мантьор паша".

^{xxv} Вж., например, последния им, с оглед на този въпрос, български разбор у Шарова, Кр. Нищо ново под слънцето ... на Руската империя. - В: "Млади" и "Стари" в Българското възраждане. Пловдив, 2006 (= ГРИМ-Пловдив, кн. 4, 2006).

^{xxvi} Игнатиев, Н. П. Записки (1875-1878), с. 53.

^{xxvii} Цит. по Куцаров, П. Генерал-дипломат Игнатъев, с. 167-169.

^{xxviii} Вж. тук-2, § "Гръко-българският въпрос".

^{xxix} Такова мнение съществува, но то е несъстоятелно, както вярно изтъква Самнър (Sumner, В. Н. Op. cit., N 33 (April 1933), p. 566).

^{xxx} Такъв го вижда Майнингер (Meininger, Th. Op. cit., p. VI). За Маккензи (McKenzie, D. Op. cit., p. 678-679) Игнатиев също е акушер - но на българския национализъм.

^{xxxа} Още К. Леонтиев използва сантиментални и семейно-брачни метафори за да характеризира българо-руските отношения - вж. напр. у Косик, В. Цит. соч., с. 149 сл. И неотдавна (ян. 2008) в София известният руски политолог и журналист Михаил Леонтиев заяви (Труд, 16 ян. 2008, с. 28), че България била невярна съпруга: тя обичала, но и все мамела законния си съпруг - бил той руснак или американец.

^{xxxi} McKenzie, D. Op. cit., p. 599-600.

^{xxxii} Ibidem, p. 689.

^{xxxiii} Хевролина, В. М. Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатъев. М., 2004, с. 287 сл.

^{xxxiv} Такава е, например, неговата реформена програма през 1867 - вж. тук по-долу, б. XLI и с. 131.

^{xxxv} McKenzie, D. Op. cit., p. 273, 241.

^{xxxvi} Опоу, А. Op. cit. - In: SEER, Vol. 10, N 31 (July 1932), p. 125.

^{xxxvii} Вж. за това още у Тодев, Ил. Към друго минало или пренебрегвани аспекти на Българското национално възраждане. С., 1999, с. 149 сл.

^{xxxviii} Според Маккензи (McKenzie, D. Op. cit., p. 679), специалното отношение на Игнатиев към българите се дължи на техните страдания под турска

власт, но и на географското им положение като база за руско владичество над района на Проливите.

^{xxxix} Игнатиев сигурно не е бил неискрен, казвайки през 1902, в отговор на речта на Л. Милетич пред македоно-одрински митинг: "Аз обичам българите още от 1862 година ..." (цит. по *Калчев, Г.* Признателна България, с. 222). Но неговото чувство в началото ще е било повече казионно-благотворителна любов, която понякога прилича на Прокрустово ложе, а не онази другата, завладяващата, истинската, по-сетнешната му любов. Тя трябва да е пламнала когато Игнатиев разбира, че България (която в случая е най-уместно да се персонифицира в д-р Ст. Чомаков) не само харесва Запада, но и че е трудно да ѝ се попречи тъкмо на него да се отдаде (срв. във връзка с това и преценката у *Косев, К.* Записките на Н. П. Игнатиев и Източната криза 1875-1878. - В: *Игнатиев, Н. П.* Записки (1875-1878), с. 7, че в Цариград Игнатиев от панславист се превръща в ревнител на българите, правейки от тяхната кауза своя съдба).

^{xl} *Улунян, А. А.* Из истории национально-освободителного движения в Болгарии 60-70-х годов 19 в. (По донесениям русских дипломатов). - В: *ИИИ*, 1968, 20, д. 10, с. 268-269; срв. и спомените на Игнатиев (*Игнатиев, Н. П.* Записки (1875-1878), с. 57), където той казва, че през 1866 българите били "само суров материал, без достатъчно кадри за образуване на самостоятелно княжество", както и преценката у *Хевролина, В. М.* Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатъев. М., 2004, с. 195-196.

^{xli} Променяйки становището си по Българския въпрос, Игнатиев има предвид повече от една хипотеза (за неговите проекти през зимата и пролетта на 1867 - както в случай на разпадане на Османската империя, така и при нейно запазване - вж. у *Хевролина, В. М.* Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатъев. М., 2004, с. 193 сл.). Например, през пролетта на 1867 той съобщава на Н. Геров, че издействал от Портата автономия за българите и му възлага да изготви предложение за необходимите реформи. Ако съдим по съставения от пловдивския вице-консул документ, ще трябва да заключим, че, стига такава инициатива (която е компромис в търсене единодействие с Франция) да се бе осъществила, всички (?) българи биха получили екстериториална административна автономия в рамките на нещо като мирски милет (вж. у *Бужашки, Евл.* Българската община в Цариград и политическите течения в нея (1856-1868). - В: *ИБИД*, 37, 1985, с. 61 сл.; срв. *Тодев, Ил.* Д-р Стоян Чомаков Живот, дело, потомци. Ч. 1. С., 2003, с. 294-295), докато Екзархията

на Григорий VI би дала автономен статус (като традиционен милет) само на мизийските българи. Предвид неговата държавотворна потенция, тъкмо тези първи официални прояви на готовност от страна на Русия българите да бъдат признати за милет откриват пред тях реална перспектива за превръщане в самостоятелна политическа единица. Тази констатация не се съгласува напълно с по-късни (от 1880-те години) заявления на Игнатиев (вж. у *Meininger, Th.* Op. cit., p. 28), че още стъпвайки в Цариград си представял, и започнал да работи за, отделна българска държава.

^{xlii} За ролята на Игнатиев във формулирането и издаването на Екзархийския ферман вж. *Тодев, Ил.* Тригълник на надеждата. Студии и есета по Българско възраждане s.a., s.l. [С., 1995], с. 205-206; последно за Игнатиев и Църковния въпрос вж. *Тодев, Ил.* Генерал Игнатиев и доктор Чомаков.

^{xliii} С него Китай окончателно отстъпва на Русия Приамурието и Приморие-то, благодарение на които тя получава сериозна позиция в Тихия океан. Тъкмо този договор прави Игнатиев "звезда на руската дипломация" и тъкмо него той смята за едно от двете (другото е, разбира се, Санстефанският мир) големи дела на живота си - по изричното му желание на неговия саркофаг от едната страна е изписано "Пекинъ 2^о Ноября 1860 г.", от другата - "Сан Стефано 19^о Феврала 1878 г."

^{xliv} *Хевролина, В. М.* Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатъев. М., 2004, с. 129-130.

^{xlv} *Блуднова, Е. Ю.* Мемуары Н. П. Игнатъева.

^{xlvi} *Игнатъев, Н. П.* Записки графа ... 1864-1874. - В: ИМИД, 1914, № 1, с. 93-135, № 2, с. 66-105, № 3, с. 92-121, № 4, 75-103, № 5, с. 129-148, № 6, с. 147-168; 1915, № 1, с. 142-174, № 2, с. 164-189, № 3, с. 160-175, № 4, с. 222-236, № 6, с. 109-127. Настоящата публикация се осъществява по това единствено досега пълно издание.

^{xlvii} *Игнатъев, Н. П.* Записки графа ... 1864-1874. Петроград, 1916.

^{xlviii} Тази публикация, осъществена от В. В. Тимошук и останала незавършена (доведена е до поставянето на Черноморския въпрос през 1870 с бележката "Продолжение следует"), излиза в четири броя на "Русская старина": 1914, № 4, с. 35-47; 1915, № 2, с. 297-310, № 3, с. 616-622, № 4, с. 14-23.

^{xlix} *Sumner, B. H.* Op. cit.

^l *Meininger, Th.* Op. cit., pp. 206-207, 10-11; сходна е преценката ("съдържат ценна информация, въпреки че Игнатиев оправдава своята политика като руски посланик при Портата") преди това и у *Davison, R.* Op. cit., p. 443.

^{LI} Хевролина, В. М. Российский дипломат граф Николай Павлович Игнатъев. М., 2004, с. 127 сл.; Блуднова, Е. Ю. Мемуары Н. П. Игнатъева.

^{LII} Заслугата за това е на проф. Зина Маркова. Благодарение тъкмо на нея тези "Записки" станаха известни и на мен самия - чрез копието, което тя си бе осигурила от Т. Майнингер. По първоначалния замисъл тя трябваше да бъде и редакторът на настоящото издание. Но поради напредващото ѝ тежко заболяване проф. Маркова можа да прегледа само неголяма част от текста на "Записки"-те. Затова тук не афиширам нейно редакторство, но пък заради близкото ѝ отношение към начинанието, а и защото тя беше истински учен, посвещавам този двутомник на нейната памет.

^{LIII} Тодев, Ил. Из записките (1864-74) на граф Игнатиев. - В: ИДА, 2000, № 74

^{LIV} Кирил, патриарх Български. Граф Н. П. Игнатиев и българският църковен въпрос. Изследване и документи. Т. 1. С., 1958, с. 7.

^{LV} Кирил, патриарх Български. Граф Н. П. Игнатиев; *Игнатиев, Н. П.* Записки (1875-1878).

^{LVI} Другите две са: *Ignat'ev N. P. Mission of N. P. Ignat'ev to Khiva and Bukhara in 1858.* Newtonville: Oriental research partners, 1984 (цит. по Блуднова, Е. Ю. Мемуары Н. П. Игнатъева); *Игнатъев, Н. П.* Походные письма 1877 года. Письма Е. Л. Игнатъевой с балканского театра военных действий. Ред. А. А. Улуныя. М., 1999.

ЗАПИСКИ (1864-1871)

Dix années viennent de s'écouler depuis que Sa Majesté l'Empereur a daigné m'appeler au poste d'Envoyé Extraordinaire et Ministre Plénipotentiaire, ensuite d'Ambassadeur à Constantinople. Je crois devoir présenter à cette occasion un aperçu des événements auxquels j'ai pris part en qualité de Représentant du Gouvernement Impérial.

Le temps n'est certainement pas encore venu de faire un résumé historique complet de notre politique en Orient pendant la dernière décennie. Ce n'est que dans un avenir plus ou moins prochain qu'il sera possible de porter un jugement définitif sur le rôle que les différentes Puissances ont joué durant cette époque et d'apprécier la conduite de l'Ambassade Impériale dans les phases successives sous lesquelles les affaires se sont présentées depuis 1864 à l'action diplomatique. Toutefois, en rapprochant les faits désormais acquis à l'histoire, on peut déduire dès à présent de leur ensemble des enseignements utiles, qu'il importe d'étudier avec soin afin de tirer profit pour l'avenir de l'expérience du passé.

Mes rapports en Cour présentent un récit complet de toutes les questions qui ont occupé l'Ambassade Impériale depuis mon arrivée à Constantinople. Dans les moments de crise ou d'hésitation politique j'ai soumis au Ministère des notices et des mémoires dans lesquels j'ai précisé, à mon point de vue local, les principes devant guider notre politique en Orient. Sans revenir sur les faits suffisamment connus du Ministère Impérial, ni entrer dans des redites au sujet de mes opinions et de mes appréciations, - je crois devoir indiquer dans le présent mémoire, à vol d'oiseau, les jalons de la route que nous avons suivie et les conséquences immédiates de notre action, telles que j'ai été à même de les constater sur les lieux. Je ne ferai que signaler dans mon récit les quelques observations, qui se dégagent d'elles-mêmes des faits et qui pourraient avoir une portée pour notre politique dans l'avenir.

Изминаха десет години откакто Негово Величество Императорът благоволи да ме призове на поста извънреден пратеник и пълномощен министър, сетне посланик в Цариград. По този повод се чувствам длъжен да представя един обзор на събитията, в които взех участие в качеството си на представител на императорското правителство.

Сигурно още не е дошло времето за пълно историческо обобщение на нашата политика в Ориента през последното десетилетие. Едва в едно повече или по-малко близко бъдеще ще бъде възможно да се съди окончателно за ролята на различните държави през тази епоха и да се оценяват действията на императорското посолство през последователните фази, които претърпяха дипломатическите отношения от 1864 насетне. Все пак, подхождайки към фактите, които вече са достояние на историята, още сега може да се извадят полезни уроци, които заслужават грижливо изучаване за да се извлече от опита на миналото изгода за бъдещето.

Служебните ми донесения до Двореца съдържат пълен разказ за всички въпроси, занимавали императорското посолство след моето пристигане в Цариград. В моменти на криза или на политическа несигурност представях в министерството [на външните работи] по-кратки или по-обстойни записки, където уточнявах, от гледната точка на моя пост, принципите, които трябва да ръководят нашата политика в Ориента. Без да се връщам към добре известните на императорското министерство факти, нито да изпадам в досадни повторения на свои мнения и преценки, чувствам се длъжен в настоящата паметна записка да очертая, от птичи полет, жалоните по пътя, който следвахме, и непосредствените следствия от нашите действия, така както можах да ги видя на място. В разказа си само ще акцентувам на няколкото наблюдения, които самите факти налагат на вниманието и които биха могли да окажат въздействие върху нашата бъдеща политика.

Pour plus de clarté je diviserai ce travail en quatre parties correspondantes aux périodes caractéristiques et distinctives de notre politique locale, nommément:

1) De 1864 à la fin de 1866. C'est l'époque de la prépondérance des Puissances Occidentales; nous tâchons d'affaiblir leur influence, de disjointre leur entente, de calmer les vieilles méfiances des Turcs à notre égard et, tout en maintenant de bons rapports avec la Porte, de nous rapprocher de nos coreligionnaires; la principale question de cette époque est celle de Roumanie, qui donne la mesure de la situation et forme son point culminant; elle a été close par la Conférence de Paris.

2) De 1866 à 1869. Durant cette époque la question qui occupe presque exclusivement la politique orientale est celle de Crète avec les difficultés qu'elle provoquait en paraissant vouloir amener de grands changements en Orient; le trait caractéristique de cette période est l'appui moral qui nous prêtons aux Chrétiens dans l'Empire Ottoman, appui qui pouvait accélérer la réorganisation de l'Orient en favorisant le courant des aspirations nationales parmi les populations orthodoxes; cette période se termine par la déclaration de 1868.

3) De 1869 à 1871. Comprend l'époque pendant laquelle tous nos efforts sont dirigés vers l'amélioration du sort de nos coreligionnaires par de voies pacifiques et à l'abolition du Traité de Paris sans commotions violentes; elle aboutit à la Conférence de Londres et au Traité de 1871.

4) De 1871 jusqu'à ce jour. En entretenant d'excellents rapports avec la Porte tout en favorisant le développement des races chrétiennes et l'autonomie des pays tributaires, nous réussissons à acquérir une influence considérable en Turquie et nous préparons à la solution des problèmes difficiles de l'avenir.

За повече яснота ще разделя тази работа на четири части, съответстващи на специфичните и обособени периоди на нашата политика в региона, а именно:

1) От 1864 до края на 1866. Това е време на надмощие за западните Сили; ние се стараем да отслабим тяхното влияние, да разложим тяхното единство, да успокоим старото недоверие на турците към нас и, без да прекъсваме добрите отношения с Портата, да се сближим с нашите единоверци; основният въпрос на този период е Румънският, който е показател за положението и създава неговата кулминационна точка; той е приключен от Парижката конференция¹.

2) От 1866 до 1869. През този период въпросът, занимаващ почти изключително източната политика, е Критският, като трудностите, които той предизвикваше, създаваха впечатление, че влекат след себе си големи промени в Ориента; характерна черта на този период е моралната подкрепа, която оказвахме на християните в Османската империя, подкрепа, която можеше да ускори преустройството на Ориента, насърчавайки националните домогвания на православните народи; край на този период е декларацията от 1868².

3) От 1869 до 1871. Включва време, през което всичките ни усилия са насочени към подобряване участието на нашите единоверци по мирен път и към отменяне на Парижкия договор³ без насилствени сътресения; той свършва с Лондонската конференция и договора от 1871⁴.

4) От 1871 до днес. Поддържайки отлични отношения с Портата без да преставаме да насърчаваме развитието на християнските народи и автономията на трибутарните държави, успяваме да придобием значително влияние в Турция и подготвяме за разрешаване трудните въпроси на бъдещето.

[Цариград, 27 авг. 1874]⁵

PREMIERE PERIODE [1864-1866]

Situation générale et attitude des Représentants des Puissances. -
Mon arrivée à Constantinople coïncidait avec le zénith de la prépondérance des trois Puissances, signataires du Traité du 15 avril 1856. L'Angleterre, la France et l'Autriche s'étaient arrogées une position privilégiée en Orient et assumaient le rôle de protecteurs de l'Empire Ottoman à l'exclusion de la Russie, qu'on avait réussi à évincer dans toutes les questions importantes. Les sentiments qui avaient dominé lors de la guerre de Crimée n'étaient pas entièrement éteints. Bien des faits de cette époque prouvent l'aveugle défiance des Ministres Turcs envers la Russie et ses coreligionnaires. Il suffisait que dans une question quelconque nous nous prononcions dans un sens pour que la Porte suive une voie diamétralement opposée, en sacrifiant parfois ses véritables intérêts à ses préventions à notre égard.

Les Représentants des Puissances Occidentales, souvent partagés par des questions de principe et des rivalités personnelles, s'entendaient toujours lorsqu'il s'agissait de contrecarrer notre action indépendante. Parmi eux c'était l'Ambassadeur d'Angleterre, Sir H. Bulwer, qui avait personnellement le plus d'influence. La profonde connaissance qu'il possédait des affaires d'Orient, ses relations intimes avec les Turcs, son activité infatigable et son imagination féconde lui donnaient sur ses collègues un avantage incontestable. Mais malgré l'ascendant qu'exerçait Sir H. Bulwer à Constantinople - c'était la France qui, comme Puissance, dominait presque exclusivement. Son Ambassadeur, le Marquis de Moustier s'érigeait en arbitre des destinées de l'Orient et en effet dans

ПЪРВИ ПЕРИОД [1864-1866]

Общото положение и поведението на чуждите представители. -
При пристигането ми в Цариград преобладанието на трите държави, подписали договора от 15 апр. 1856^б, беше в своя зенит. Англия, Франция и Австрия си бяха осигурили привилегирована позиция в Ориента и играеха ролята на покровители на Османската империя, с изключение на Русия, която беше изместена от всички важни въпроси. Настроенията, властвали по време на Кримската война, още не бяха напълно изживени. Много факти от това време доказват сляпото недоверие на турските министри към Русия и нейните единоверци. Бе достатъчно по какъвто и да било въпрос да заемем някаква позиция за да избере Портата диаметрално противоположното становище, понякога даже жертвайки своите истински интереси заради предубежденията си спрямо нас.

Представителите на западните държави, често разделени от принципни въпроси и лични съперничества, бяха единни винаги, когато ставаше дума да се пречи на нашето независимо действие. Сред тях английският посланик, сър Х. Булвер, имаше най-голямо лично влияние. Дълбокото познаване на положението в Ориента, близките отношения с турците, неизтощимата енергия и богатото въображение му осигуряваха неоспорими предимства сред неговите колеги. Но въпреки влиянието на сър Х. Булвер в Цариград, Франция беше тази, която, като държава, почти безразделно доминираше. Нейният посланик, маркиз дьо Мустие, си бе присвоил правата на

toutes les questions de premier ordre, c'est invariablement son influence qui dirigeait les décisions de la Porte. L'Ambassadeur d'Autriche, interprète fidèle de la politique traditionnelle de son Gouvernement, louvoyait habilement entre les écueils de la politique, en cachant continuellement son jeu et *"en pêchant en eau trouble"*, comme on disait souvent de lui. Le Baron de Prokesch avait personnellement et par tradition plus de sympathies pour la politique anglaise et se défiait des agissements de la France, mais il tenait à ne pas séparer son action de celle de l'Ambassade de France et servait souvent de lien entre les deux principales Puissances Occidentales. C'est ainsi que tout en exploitant à son profit les rivalités de ses Collègues, il s'employait à ramener l'entente entre eux dès qu'il croyait que la Russie pouvait à son tour profiter de leurs dissensions. Le Ministre de Prusse évitait toute intervention active dans les affaires, mais suivait assez servilement l'Ambassadeur d'Angleterre dans les grandes questions politiques tandis que le Représentant d'Italie n'était que l'instrument de la politique française.

Isolement de la Russie. - Au milieu de toutes ces combinaisons politiques qui, malgré l'hétérogénéité des éléments qui les composaient, présentaient un faisceau assez compact, la Russie seule était complètement isolée; elle n'avait aucun point d'appui pour servir de base à son action et son influence sur les Turcs s'était à cette époque presque entièrement éteinte. Ses revers en Crimée avaient moins nui à sa position politique en Orient que l'attitude effacée dans laquelle elle s'était renfermée après 1856. La résistance héroïque que nous avons opposée aux armées réunies des plus grandes Puissances du monde n'était pas faite pour diminuer notre prestige et notre gloire. Mais notre impuissance politique et l'effacement de notre attitude locale depuis la paix avaient produit de l'impression surtout à Constantinople. Les Alliés n'avaient certainement pas espéré obtenir un résultat aussi complet de leur victoire, en nous faisant signer le Traité du 30 mars 1856.

Notre sage *"recueillement"* n'était pas compris à Constantinople. On y avait fait accroire que nous nous résignions à sacrifier les résultats obtenus par une politique persévérante de plus d'un siècle et par tant de sang versé. Tandis que l'Angleterre et l'Autriche s'étaient arrogées le rôle

арбитър в съдбините на Ориента и наистина във всички важни въпроси тъкмо неговото влияние насочваше неизменно решенията на Портата. Посланикът на Австрия, верен проводник на традиционната политика на своето правителство, умело избягваше подводните камъни в политиката, непрекъснато прикривайки играта си и *"ловейки риба в мътна вода"*, както често говореха за него. Барон фон Прокеш имаше лично и по традиция повече симпатии към английската политика и не се доверяваше на френските машинации, но се стараяше да съгласува своите действия с френското посолство и често служеше за свързващо звено между двете главни западни държави. Така например, като се възползваше напълно от съперничествата между своите колеги, той се стараяше да ги помирява винаги щом сметнеше, че и Русия на свой ред може да спечели от техните разногласия. Пруският министър⁷ избягваше каквато и да била активна намеса, но следваше твърде сервилно английския посланик в големите политически въпроси, докато италианският представител⁸ беше просто инструмент на френската политика.

Изоляцията на Русия. - Сред всички тези политически комбинации, които въпреки разнородността на съставлящите ги елементи бяха все пак нещо твърде монолитно, единствено Русия беше напълно изолирана; тя нямаше никаква опорна точка за своето действие и по това време не разполагаше с почти никакво влияние над турците. Нейните неуспехи в Крим бяха навредили по-малко на политическата ѝ позиция в Ориента от безличната политика, която тя бе възприела след 1856. Героичната съпротива, която оказахме на обединените армии на най-големите световни сили, само можеше да увеличи нашия престиж и слава. Но нашето политическо безсилие и безличната ни политика на място след подписването на мира бяха направили своето, особено в Цариград. Когато ни наложиха договора от 30 март 1856, съюзниците надали бяха очаквали толкова безспорен резултат от своята победа.

Нашето мъдро *"съсредоточаване"*⁹ не бе разбрано в Цариград. Там оставихме впечатление, че сме готови да жертваме резултатите, постигнати с последователна политика през повече от век и с толкова пролята кръв. Докато Англия и Австрия си бяха присвоили

de défenseurs particuliers de la Porte, la France se posait en protectrice des chrétiens en cherchant à nous supplanter parmi eux, et toutes les questions importantes étaient résolues par une entente entre ces trois Puissances. Après 1860 nous avons eu, à différentes reprises, quelques vellétés de protéger nos coreligionnaires. C'est ainsi que nous sommes intervenus en faveur des Bulgares en 1860, en provoquant la mission de Mehmet Kibrizli Pacha, en faveur des Arabes orthodoxes du Liban 1860-61, des Monténégrins lors de la guerre de 1861-62, des Serbes après le bombardement de Belgrade en 1862, etc. Nous signalions à l'Europe par des pièces diplomatiques les actes barbares commis par les Turcs et appelions l'attention des Cabinets sur la nécessité d'intervenir en faveur des chrétiens. Ces démarches souvent répétées, étaient peu faites pour relever notre prestige. Elles prouvaient moins notre bon vouloir à l'égard des chrétiens que notre impuissance de leur être utiles. Nous ne faisons, en effet, que conjurer l'Europe - spécialement la France - à leur accorder sa protection. Or, les populations sont rarement à même d'apprécier une telle conduite. Elles n'estiment que la force qui peut leur être utile et font peu de cas des sympathies platoniques les plus sincères.

Quant aux Puissances - elles tiraient le plus grand profit de notre attitude. Tout en ayant l'air d'abonder dans notre sens, elles accentuaient aux yeux des populations chrétiennes le peu de valeur de notre appui et signalaient en même temps aux Turcs nos vellétés de leur nuire, en dénonçant dès l'origine nos démarches les plus confidentielles, en faisant ressortir les dangers que, selon elles, nous voulions susciter, et en prônant surtout les résultats soi-disant bienfaisants de la protection Occidentale, qui veillait sur *"les jours précieux de l'Empire Ottoman, menacés par nos attentats"*. En nous discréditant et en nous compromettant dans les longues négociations qui suivaient nos démarches, l'alliance du 15 avril 1856 s'érigeait en juge de la situation. La France qui était l'élément le plus actif de cette alliance, réussissait sans peine en se servant de nous comme d'un épouvantail - à amener les Turcs à faire toutes les concessions qu'elle trouvait utiles à son point de vue et qu'elle ne manquait jamais de promettre d'avance et en son nom seul aux

ролята на защитници на Портата, Франция се държеше като покровителка на християните, като се стремеше да ни измести сред тях - и тези три държави решаваха помежду си всички важни въпроси. След 1860 на няколко пъти показахме вял стремеж да покровителстваме нашите единоверци. Например, интервенирахме в полза на българите през 1860, предизвиквайки мисията на Мехмед Къбръзлъ паша¹⁰; в полза на православните араби от Ливан през 1860-1861¹¹, на черногорците по време на войната 1861-1862¹², на сърбите след бомбардирането на Белград в 1862¹³ и т.н. По дипломатически път алармирахме Европа за варварските деяния на турците и привлякохме вниманието на правителствата върху необходимостта от намеса в полза на християните. Тези многократни демарши не бяха от естество да възстановят кой знае колко нашия престиж. Те повече демонстрираха нашата неспособност да бъдем полезни на християните отколкото благосклонността ни към тях. В действителност, ние само молехме Европа, и по-специално Франция, да им окаже своето покровителство. Обаче хората рядко са в състояние да отдадат дължимото на подобно поведение. Те ценят единствено силата, която би могла да им принесе полза, и не отдават особено значение дори на най-искрените симпатии, ако те са просто платонични.

Що се отнася до Силите - те извлякоха най-голяма полза от нашата политика. Като си даваха вид, че следват нашите инициативи, те изтъкваха пред християните незначителността на нашата подкрепа и в същото време твърдяха пред турците, че искаме да им вредим, издавайки още в зародиш и най-конфиденциалните ни демарши, изтъквайки опасностите, които, според тях, искаме да създадем, и най-вече възхвалявайки т.н. благотворни резултати от покровителството на Запада, който *"бди над скъпоценните дни на Османската империя, застрашена от нашите посегателства"*. Като сееше недоверие към нас и ни zlepоставяше в дългите преговори, които следваха нашите инициативи, съюзът от 15 апр. 1856 се превръщаше в господар на положението. Франция, която беше най-дейният член на този съюз, лесно успяваше, използвайки ни като плашило, да получи от турците всички отстъпки, които ѝ изглеждаха полезни и които тя никога не пропускаше да обещае предварително и само от

chrétiens. Après le règlement de la question elle avait soin de s'attribuer aux yeux des Turcs, avec la Grande-Bretagne et l'Autriche, le mérite de les avoir tirés d'un grand embarras et de les avoir sauvés de nos griffes. C'est ainsi que d'un côté les chrétiens d'Orient nous échappaient de plus en plus et que, de l'autre, notre faiblesse s'affirmait aux yeux des Turcs en même temps que notre mauvais vouloir à leur égard.

Telle était la situation lorsque la gestion de l'Ambassade Impériale à Constantinople me fut remise le 22 août 1864.

M'inspirant de la pensée de notre Auguste Maître, je me suis tracé pour but, dès le commencement, quatre objectifs distincts, savoir: 1) reprendre graduellement notre influence traditionnelle tant sur les chrétiens rayas du Sultan, que sur les Etats tributaires de la Turquie; 2) intimider les Turcs en leur provoquant une série de difficultés réelles pour leur prouver que la Russie était encore en état de leur créer des embarras sérieux en dehors et malgré l'action des Puissances Occidentales et que par conséquent la Porte avait tout intérêt à nous ménager et même à s'entendre avec nous; 3) disjoindre l'accord des trois Puissances signataires du Traité du 15 avril 1856 et démontrer que cet accord était factice et basé sur des circonstances exceptionnelles; et finalement 4) combattre spécialement l'influence prépondérante que la France s'était acquise depuis la guerre de Crimée, amoindrir la confiance qu'inspiraient l'Autriche et surtout l'Angleterre à la Porte et reconquérir pacifiquement la position qui nous est due en Orient. Ce programme n'était pas facile à réaliser et ce n'est que graduellement, pendant les quatre périodes susmentionnées que ces différentes parties ont été successivement atteintes.

Affaires Roumaines. - Les questions Roumaines étaient à l'ordre du jour lors de mon arrivée sur le Bosphore et ont continué à tenir la première place de la politique orientale jusqu'à la fin de l'année 1866. J'y ai voué mes principaux soins, convaincu qu'elles offraient, d'un côté, une occasion favorable pour prouver l'inanité des efforts des Puissances Occidentales de rompre les liens qui unissent à la Russie ses coreligionnaires d'Orient et que, de l'autre, elles pouvaient servir à mettre du froid entre les Cabinets de Vienne et de Paris et à troubler ainsi l'accord à trois basé sur le Traité du 15 avril [1856].

свое име на християните. След урегулирането на даден въпрос тя се стараеше да си припише пред турците, заедно с Англия и Австрия, заслугата да ги е избавила от големи затруднения и да ги е спасила от нашите нокти. Ето по този начин, от една страна, източните християни все повече и повече ни се изплъзваха, а, от друга, турците затвърждаваха впечатлението си, че сме слаби и злонамерени към тях.

Такова беше положението, когато, на 22 авг. 1864, поех управлението на императорското посолство в Цариград.

Като се вдъхновявах от намеренията на нашия Августейши Господар, за цел още от началото си поставих решаването на четири отделни задачи, а именно: 1) постепенно възстановяване на нашето традиционно влияние както над християнската рая на султана, така и над трибутарните на Турция държави; 2) сплашване на турците чрез създаване на поредица от реални затруднения, които да им покажат, че Русия още е в състояние да им поставя сериозни препятствия във и независимо от действията на западните държави и че, следователно, Портата е напълно заинтересована да ни зачита и даже да ни слуша; 3) разваляне съглашението на трите държави, подписали договора от 15 апр. 1856, и доказване, че то е неестествено и основано на изключителни обстоятелства; и накрая 4) оборване по-специално на преобладаващото влияние, което Франция беше придобила след Кримската война, намаляване доверието, което вдъхваха Австрия и Англия на Портата и мирно възстановяване на полагащата ни се позиция в Ориента. Тази програма не беше лесна за изпълнение и нейните отделни части бяха осъществени постепенно през четирите по-горе посочени периода.

Румънските дела. - Румънският въпрос стоеше на дневен ред при моето пристигане край Босфора и остана на първо място в източната политика до края на 1866. Насочих основните си усилия към него, убеден, че, от една страна, той предлага удобен случай да се докаже колко безплодни са усилията на западните държави да скъсат връзките, съединяващи с Русия нейните единовеци в Ориента, и, от друга, е в състояние да охлади отношенията между правителствата във Виена и Париж и така да поколебае единството на тройното съглашение, основано върху договора от 15 апр. [1856].

Voyage du Prince Couza à Constantinople en été 1864. - Le Prince Couza avait quitté Constantinople à la fin de juin 1864 après y avoir fait un assez long séjour durant lequel il s'était tenu complètement à l'écart de l'Ambassade Impériale, n'avait eu aucun rapport avec elle et avait même évité de faire une simple visite de politesse à notre Représentant qui était réduit à se renseigner au sujet des faits et gestes du Hospodar auprès de l'Ambassadeur d'Angleterre et devait se contenter de ses confidences incomplètes ou des communications toujours tardives des Ministres Turcs. Mr Novicow n'avait pu prendre ainsi aucune part aux pourparlers qui avaient précédé l'entente relative aux affaires qui avaient amené le Prince Couza dans la capitale du Sultan. Cependant des questions de la plus haute importance pour les Principautés Unies avaient été discutées et résolues pendant le séjour de Son Altesse. Depuis le coup d'Etat du 2/14 mai et le plébiscite du 2 juin le Prince Couza réclamait de la Porte et des Puissances garantes la sanction des modifications qu'il venait d'introduire arbitrairement dans la Constitution des Principautés et qui formaient une innovation aussi importante que l'avait été en 1861 l'unification administrative du pays par la substitution d'une Chambre unique au Divans de Bucarest et de Jassy, accomplie contrairement aux stipulations de la Convention de Paris.

Nous nous étions prononcés ouvertement contre ces prétentions, en déclarant intolérable la conduite du Hospodar qui, après s'être saisi des biens conventuels placés sous la sauvegarde collective des Puissances, avait provoqué en Moldo-Valachie de sa propre initiative et au mépris des traités existants une réforme démocratique et révolutionnaire dont les conséquences pouvaient affecter les intérêts des Etats conservateurs voisins. Nous insistions donc pour que la Porte prit l'initiative de mesures propres à faire rentrer le Prince dans le sentiment du devoir et pour qu'un blâme collectif des Puissances fut infligé à ses actes. Non seulement ce résultat n'a pas été obtenu, mais le Prince Couza, grâce à l'appui de l'Ambassadeur de France, eut gain de cause complet à Constantinople. L'Autriche qui avait commencé par nous promettre son concours et par encourager la Porte à procéder énergiquement, était descendue par degrés à ne demander, avec l'Angleterre, qu'à établir un compromis entre

Пътуването на княз Куза в Цариград през лятото на 1864. - Княз Куза напуснал Цариград в края на юни 1864 след твърде дълъг престой там, по време на който стоял напълно встрани от императорското посолство, не влязъл в никакви отношения с него и даже не направил обикновена визита на учтивост при нашия представител, който бил принуден да се осведомява за делата и подвизите на господаря от английския посланик¹⁴ и трябвало да се задоволява с непълната откровеност на последния или с винаги закъсняващите съобщения на турските министри. Така г-н Новиков не могъл да вземе никакво участие в преговорите, предшестващи съглашението относно въпросите, които довели княз Куза в столицата на султана. Въпреки това при престоя на Негово Височество били разисквани и решени въпроси от най-голяма важност за Обединените княжества. След преврата на 2/14 май¹⁵ и плебисцита от 2 юни¹⁶ княз Куза искаше от Портата и държавите-гарантки да санкционират промените, които той току-що произволно бе включил в конституцията на Княжествата и които съставляваха толкова важно нововъведение колкото и напълно противното на постановленията на Парижката конвенция¹⁷ административно обединение на страната през 1861 чрез заместването на диваните в Букурещ и Яш с единна камара¹⁸.

Ние се бяхме произнесли открито срещу тези претенции, обявявайки за неприемливо поведението на господаря, който, след като бе иззел поставените под колективната закрила на Силите манастирски имоти, по собствен почин и въпреки съществуващите договори бе предизвикал в Молдо-Влахия демократична и революционна реформа, която можеше да засегне интересите на съседните консервативни държави. Прочее, настояхме Портата да поеме инициативата за мерки, способни да накарат княза да изпълнява задълженията си, а Силите колективно да осъдят неговите деяния. Не само такъв резултат не бе постигнат, но, благодарение подкрепата на френското посолство, княз Куза постигна пълен успех в Цариград. Австрия, която първоначално ни бе обещала съдействие и насърчи Портата да действа енергично, постепенно сведе исканията си, заедно с Англия, само до постигане компромис между диктатурата на

la dictature du Prince et l'anarchie des partis, et avait fini par se rallier, avec cette dernière Puissance, à la France pour régler la question selon les vœux du Hospodar.

L'attitude des Ministres Turcs a été empreinte d'une mollesse extrême dans toute cette négociation; leur fermeté s'éteignait peu à peu et ils ne semblaient préoccupés, vers la fin des pourparlers, que de sauver les apparences. Ils consentirent à accepter, pour l'organisation intérieure des Principautés Unies, une pièce officielle rédigée par Sir H. Bulwer et concertée avec le Marquis de Moustier et le Baron de Prokesch, en dehors de toute participation de la Légation de Russie, à laquelle on avait caché l'existence même de ces négociations secrètes. Tout en remontant à la Convention de 1858 et au Traité de Paris, la pièce en question n'était - sauf quelques modifications anodines - que la reproduction du statut introduit par le Prince Couza contre lequel nous avons protesté. Le 16/28 [1864] juin Aali Pacha communiqua aux Représentants Etrangers, réunis chez lui en conférence, le projet d'acte additionnel à la Convention de Paris, selon la rédaction de Sir H. Bulwer, ainsi qu'une annexe, destinée à servir de base à une nouvelle loi électorale dans les Principautés. Tous les Représentants y adhérèrent séance tenante au nom de leurs Gouvernements, sauf le Chargé d'affaires de Russie, qui déclara que - vu la tournure inopinée qu'avait prise cette affaire et la précipitation de l'entente intervenue entre la Porte et le Prince Couza - il ne pouvait que prendre toute la question ad référendum et attendrait, pour donner son adhésion à l'entente, les ordres ultérieurs du Cabinet Impérial.

C'est ainsi que la réforme importante qui accorde aux Principautés Unies - comme le déclare le préambule de l'acte signé à Constantinople - le droit *"de modifier ou de changer les lois qui régissent leur administration intérieure avec le concours légal de tous les pouvoirs établis et sans aucune intervention"*, fut accomplie en dehors de notre participation et contrairement à nos vues.

Un tel résultat n'était certainement pas fait pour engager le Prince Couza et son Gouvernement à mériter les bonnes grâces de la Russie, qui avait été précédemment l'arbitre des destinées des Principautés.

княза и анархията на партиите за да се присъедини накрая, заедно с последната, към Франция за уреждане на въпроса съобразно желанието на господаря.

При всичките тези преговори държанието на турските министри било белязано от крайна мекушавост; решимостта им постепенно изчезнала и към края те преговаряли вече само про форма. За вътрешната организация на Съединените княжества те се съгласили да приемат един официален документ, съставен от сър Х. Булвер и съгласуван с маркиз дьо Мустие и барон фон Прокеш; в това руската легация не само била напълно negliжирана, от нея скрили дори съществуването на тези тайни преговори. Позовавайки се на конвенцията от 1858 и на Парижкия договор, въпросният документ, с изключение на няколко незначителни промени, възпроизвеждал напълно въведения от княз Куза статут, срещу който ние бяхме протестирали. На 16/28 юни [1864] Али паша съобщил на събралите се при него на конференция чужди представители проект, в редакция на сър Х. Булвер, за допълнение към Парижката конвенция, както и един анекс, предназначен да послужи за база на нов избирателен закон в Княжествата. От името на своите правителства всички представители, още преди края на заседанието, ги одобрили, с изключение на руския шарже д'афер¹⁹, който - предвид неочаквания обрат на въпроса и прибързаността на съглашението, постигнато между Портата и княз Куза - декларирал, че може да приеме всичко само ad referendum²⁰ и ще чака, за да се присъедини към съглашението, по-нататъшни заповеди от императорското правителство.

Ето как важната реформа, която дава на Обединените княжества - според декларацията в преамбюла на подписания в Цариград акт - правото *"да изменят или преработват законите, които направляват тяхната вътрешна администрация, използвайки в рамките на закона всички установени власти и без ничие вмешателство"*, беше извършена без наше участие и противно на нашите разбирания.

Без съмнение, подобен резултат не бе от естество да накара княз Куза и неговото правителство да се стараят да си осигурят благоволенieto на Русия, която преди това бе господар на

Jamais l'audace de nos adversaires ne s'était affirmée d'une manière aussi flagrante à Constantinople et jamais ces derniers n'avaient obtenu un succès aussi complet sans coup férir et tout en nous assurant de leurs bonnes dispositions. La gravité de cette situation sans précédents n'avait pas échappé à l'attention tant des Turcs, que de nos coreligionnaires, et les uns comme les autres étaient nécessairement amenés à des réflexions qui certainement ne pouvaient pas nous être favorables.

Notre attitude envers la Roumanie et le Prince Couza. - Ayant trouvé les affaires sous des auspices peu propices, j'ai appliqué tous mes efforts à produire un revirement complet dans nos relations avec les Principautés.

La politique de la Russie était certainement au-dessus des mesquines tracasseries, des froissements d'amour propre et des désagréments continuels que lui suscitait le Gouvernement Princier. Nous ne devons pas nous laisser influencer par des impressions passagères. Mais nous ne pouvions pas non plus nous accommoder du régime inauguré par le Hospodar sous le patronage de la France, car il était trop préjudiciable à nos intérêts et à notre prestige pour que nous le tolérions indéfiniment. Le Prince Couza était devenu, en effet, l'instrument servile du Cabinet des Tuileries et avait voué à la Russie une opposition systématique; tout en affectant de ne pas se soucier de nous et en nous traitant avec un sans-gêne auquel nous n'étions pas habitués, il avait adopté, pour devise de sa politique, l'hostilité permanente contre tous les intérêts russes et orthodoxes; et s'imaginait acquérir par là de nouveaux titres à la protection des occidentaux. Tant qu'il restait au pouvoir et qu'une leçon n'était pas infligée aux Roumains, le rétablissement de nos relations avec les Principautés sur l'ancien pied de confiance était impossible. Toutefois, le moment n'était pas propice pour provoquer son remplacement. En cas de chute du Prince, le parti rouge, étant le seul organisé, aurait sans aucun doute pris le dessus dans toute nouvelle combinaison et aurait établi dans les Principautés un état de choses encore plus défavorable à nos intérêts que le régime du Prince Couza, qui relativement offrait encore quelques chances pour le maintien de l'ordre matériel.

съдбините на Княжествата. Никога дързостта на нашите противници не беше се проявявала така категорично в Цариград и никога тези последните не бяха постигали толкова пълен успех без да срещнат никаква съпротива и уверявайки ни в своите добри намерения. Сериозността на тази безпрецедентна ситуация не убягна от вниманието както на турците, така и на нашите единоверци; и едните, и другите по необходимост бяха стигнали до заключения, които със сигурност не можеха да бъдат благоприятни за Русия.

Нашата политика спрямо Румъния и княз Куза. - При моето пристигане положението не вещаеше почти нищо хубаво и затова вложих всичките си усилия да предизвикам пълен обрат в отношенията ни с Княжествата.

Разбира се, политиката на Русия не се поддаваше на дребнавите досаждания, на обидите, на непрекъснатите неприятности, които й създаваше княжеското правителство. Не биваше да се влияем от мимолетни впечатления. Но също така не можехме да се примирим с режима, установен от господаря под патронажа на Франция, тъй като той беше твърде вреден за нашите интереси и престиж за да го търпим безкрайно. На практика княз Куза бе станал послушен инструмент на Тюлерийското²¹ правителство и се бе отдал изцяло на системно противопоставяне срещу Русия; преструвайки се, че не ни забелязва и отнасяйки се към нас с безочливост, на която не сме свикнали, бе възприел като девиз на своята политика непрекъснатата враждебност срещу всички руски и православни интереси; така той се надяваше да получи нови основания за подкрепа от западниците. Докато той оставаше на власт и докато румънците не получеха урок, възстановяването на нашите отношения с Княжествата въз основата на предишното доверие бе невъзможно. Моментът обаче не бе благоприятен да се предизвика неговото сменяне. В случай че князът паднеше, червената партия²², бидейки единствената организирана сила, неминуемо щеше да вземе връх в каквато и да било нова комбинация и да установи в Княжествата положение, още по-неблагоприятно за нашите интереси от режима на княз Куза, който все пак предлагаше някакви възможности за поддържане на порядъка.

Il fallait donc compter pour quelque temps avec l'état de choses existant, en préparant de longue main les voies à une situation nouvelle. Je m'appliquais dès lors à dévoiler l'attitude irrégulière du Prince Couza, ses contraventions aux stipulations internationales et son mépris pour les engagements contractés. Je faisais ressortir aux yeux de mes collègues et surtout des Ministres Turcs les dangers de la conduite imprudente et révolutionnaire du Hospodar et la nécessité de réhabiliter la dignité des Puissances vis-à-vis de ses empiètements. En mettant à nu les plaies du pays et en diminuant ainsi la situation personnelle du Prince Couza je profitais de chaque occasion pour prouver l'urgence de porter remède à la situation des Principautés. D'autre part je laissais comprendre aux Moldo-Valaques qu'ils devaient peser mûrement les avantages que pouvaient leur offrir l'appui des Puissances éloignées sur lequel le Prince avait basé son système radical, en s'aliénant les sympathies de la Russie - dont la sollicitude séculaire pour les Principautés Danubiennes était pour celles-ci le gage plus sérieux de bien-être et de sécurité.

Dans la pratique l'Ambassade Impériale était appelée à intervenir dans deux questions que le Prince Couza avait soulevées sur l'avis de la France et contrairement à nos conseils - celle de l'organisation de l'Eglise Moldo-Valaque et celle des biens conventuels.

Organisation de l'Eglise Roumaine. - En décrétant le 28 mai 1864 une loi sur la nomination des évêques, le Hospodar avait en vue l'asservissement de l'Eglise au pouvoir de l'Etat et sa séparation complète du Siège Œcuménique. Par ce moyen il voulait anéantir le principal élément conservateur dans le pays contre lequel ses innovations étaient venues plus d'une fois se heurter; il croyait, en outre, qu'en affaiblissant les liens de religion qui unissent la Roumanie aux autres Etats orthodoxes il pourrait se débarrasser des entraves que lui créaient les relations obligatoires avec les Patriarches d'Orient et les Saints Synodes de Russie et d'Athènes; il espérait enfin que l'établissement d'une Eglise nationale affirmerait l'indépendance de son pays, et n'hésitait pas à sacrifier à ce but les anciennes traditions et les droits incontestables du Patriarcat de Constantinople.

Прочее, трябваше още известно време да се съобразяваме със съществуващото положение, подготвяйки отдалеч пътищата за неговата промяна. Затова се стараех да разобличавам нередното поведение на княз Куза, неговите нарушения на международните споразумения, незачитането на договорните задължения. Изтъквах пред моите колеги и особено пред турските министри опасностите от неразумното и революционно държание на господаря и необходимостта да се възстанови достойнството на Силите пред вид неговите посегателства. Като изваждах на показ тежките проблеми на страната и така влошавах личното положение на княз Куза, аз използвах всеки благоприятен случай за да доказвам неотложната необходимост от оздравяване положението на Княжествата. От друга страна, давах на молдо-власите да разберат, че трябва зряло да претеглят евентуалните предимства от подкрепата на отдалечените Велики сили, на които князът опираше своята радикална система, пренебрегвайки симпатиите на Русия, чиито вековни грижи за Дунавските княжества бяха за последните най-сериозният залог за благосъстояние и сигурност.

На практика императорското посолство трябваше да се намеси в два въпроса, които княз Куза бе повдигнал по съвета на Франция и противно на нашето становище - въпроса за организацията на Молдо-Влашката църква и въпроса за манастирските имоти.

Организацията на Румънската църква. - Издавайки на 28 май 1864 закон за назначаване на епископите, господарят целеше да подчини Църквата на държавната власт и да я отдели напълно от Вселенския престол. Така той искаше да унищожи основния консервативен елемент в страната, който неведнъж се бе противопоставял на неговите нововъведения; освен това вярваше, че като отслаби религиозните връзки на Румъния с другите православни държави, ще успее да се освободи от пречките, създавани му от задължителните отношения с източните патриарси и с Руския и Атинския Св.Синоди; най-сетне той се надяваше, че установяването на национална Църква ще утвърди независимостта на неговата страна и без колебание жертваше в името на тази цел старите традиции и неоспоримите права на Цариградската патриаршия.

Une longue discussion s'engagea au sujet de l'exécution de la nouvelle loi entre le Gouvernement Princier et le Patriarcat Œcuménique. Ce dernier opposa une résistance absolue aux exigences du Hospodar, condamna les mesures prises à Bucarest et à Jassy et maintint le principe de la suprématie religieuse du Trône Œcuménique sur l'Eglise Moldo-Valaque. Privées de la sanction de l'autorité ecclésiastique, les réformes introduites par le Prince Couza sont restées sans valeur au point de vue religieux. En outre, voyant que la Russie désapprouvait la nouvelle réforme, plusieurs ecclésiastiques indigènes firent de l'opposition au Prince qui fut placé dans une position très embarrassante.

Affaire des biens conventuels. - La question des biens conventuels a occupé la diplomatie de Constantinople pendant plusieurs années sans arriver à aucun résultat final. En vertu d'une loi votée le 24 décembre 1863 le Gouvernement Princier s'était approprié les biens de l'Eglise. Mais cette dernière n'avait pas voulu renoncer à ses droits et avait refusé l'indemnité qui lui était offerte. Une Commission de délégués des Grandes Puissances s'était réunie à Constantinople pour discuter la question. Au début on croyait pouvoir se passer entièrement de la Russie dans cette affaire. D'une part la France protégeait ouvertement le Prince Couza, de l'autre - l'Angleterre et l'Autriche feignaient de défendre le clergé orthodoxe afin de ne pas laisser de place à notre intervention. Les trois Puissances s'entendaient d'ailleurs parfaitement pour exploiter contre nous, chacune à son point de vue, la situation créée par la sécularisation des biens conventuels. L'Ambassadeur de France tenait avant tout à détruire notre influence et, croyant qu'elle se basait uniquement sur le clergé, voulait amener sa ruine en le privant des revenus considérables de ses propriétés en Moldo-Valachie. Sir H. Bulwer s'appliquait à prouver aux Patriarches que nous ne pouvions et ne voulions rien faire pour eux et qu'en mettant de côté des sympathies inutiles, ils devaient fonder à l'avenir leurs espérances principalement sur l'Angleterre. L'Internonce agissait dans le même sens en faveur de son Gouvernement, tout en donnant à son action une nuance moins triviale et en cherchant à acquérir les sympathies que notre attitude passive et nos préférences bulgares avaient laissé s'égarer.

По повод изпълнението на новия закон започна дълга дискусия между княжеското правителство и Вселенската патриаршия. Последната се показва съвършено непреклонна пред претенциите на господаря, осъди мерките, взети в Букурещ и Яш, поддържайки принципа за религиозно върховенство на Вселенския престол над Молдо-Влашката църква. Лишени от санкцията на църковните власти, реформите на княз Куза останаха без значение за религиозния живот. Освен това, като видяха, че Русия не одобрява новата реформа, много местни духовници се противопоставиха на княза и го поставиха в твърде затруднено положение.

Манастирските имоти. - Въпросът за манастирските имоти занимаваше дипломатията в Цариград в течение на много години без да се стигне до какъвто и да било окончателен резултат. По силата на закон, гласуван на 24 дек. 1863, княжеското правителство бе конфискувало имотите на Църквата. Но последната не бе пожелала да се откаже от правата си и бе отхвърлила предложеното ѝ обезщетение. Една комисия от представители на Великите сили се бе събрала в Цариград за да обсъди въпроса. Първоначално те смятаха, че при решаването му ще могат изцяло да пренебрегнат Русия. От една страна Франция открито протезираше княз Куза, от друга - Англия и Австрия се преструваха, че защищават православно духовенство за да не остане никакво място за наша намеса. Трите държави превъзходно се разбираха за да използват, всяка за своя изгода и против нас, положението, създадено от секуларизацията на манастирските имоти. Френският посланик²³ преди всичко искаше да унищожи нашето влияние и като смяташе, че то почива единствено върху духовенството, се стремеше да го опропасти, лишавайки го от значителните доходи, които то получаваше от своите имения в Молдо-Влахия. Сър Х. Булвер се стараше да докаже на патриарсите, че ние не можем и не искаме да направим нищо за тях и че, оставяйки настрана безполезните симпатии, за в бъдеще те трябва да възложат своите надежди главно на Англия. И интернунцият²⁴ държеше същата посока в полза на своето правителство, но се стараше действията му да не бъдат толкова банални, като търсеше да спечели симпатиите, които ние губехме заради своята пасивна позиция и пробългарските си предпочитания.

Quant au clergé il ne s'apercevait pas qu'on se jouait de lui et que ses droits seraient sacrifiés à la première occasion par ceux là mêmes qui le poussaient à la résistance. Se fiant aux assurances que lui prodiguaient le Baron de Prokesch et Sir H. Bulwer et déroutés par les démonstrations d'amitié dont on les comblait, le Patriarche et les Kyriarques abandonnaient leur antique réserve à l'égard de la diplomatie occidentale. Mgr Cyrille, Patriarche de Jérusalem, qui avait été de tout temps connu par son dévouement à la Russie, s'était lui-même laissé prendre aux filets de Sir Henry et se rendait avec tous ses confrères au château isolé que l'Ambassadeur habitait à l'île de Plati. Là, dans la plus parfaite intimité, les Chefs des Eglises Orthodoxes d'Orient avaient avec le Représentant de l'Angleterre de véritables séances pour discuter la marche à suivre vis-à-vis des actes du Prince Couza. La Légation de Russie n'était pas consultée: on ne lui communiquait même pas les décisions prises, et son concours n'était pas demandé.

Dès mon arrivée à Constantinople j'ai cru devoir imprimer à notre action dans l'importante affaire des biens conventuels un caractère plus accentué. M'inspirant des traditions de notre politique je me suis attaché à prêcher la conciliation aux deux parties, en employant tous mes efforts pour empêcher que la spoliation du clergé ne reçoive une sanction officielle et sans appel. Je profitais de la situation délicate dans laquelle s'étaient placés mes collègues d'Angleterre et d'Autriche, en les mettant dans la nécessité de traduire en action les assurances qu'ils avaient prodiguées au clergé. J'obtins même du Baron Prokesch un appui assez efficace, en l'entraînant à des démarches identiques avec moi et tout à fait contraires à l'attitude de l'Ambassadeur de France. Malheureusement, au moment décisif, il reçut de son Gouvernement l'ordre de modérer son zèle en faveur de l'Eglise et de séparer son action de la mienne. Bientôt après Sir H. Bulwer qui avait été, personnellement, assez engagé dans la question, quittait Constantinople d'abord provisoirement pour se rendre en congé, ensuite définitivement ayant été remplacé par Lord Lyons. Dès lors je dus renoncer à une action énergique en faveur des réclamations du clergé. Je ne m'étais d'ailleurs jamais fait d'illusions sur l'issue finale de la négociation.

Що се отнася до духовенството - то не забелязваше, че си играят с него и че неговите права щяха да бъдат пожертвани при първия удобен случай от онези, които го тласкаха към съпротива. Приемайки уверенията, които щедро им раздаваха барон фон Прокеш и сър Х. Булвер, и заблудени от отрупващите ги демонстрации на приятелство, източните патриарси забравяха своите стари резерви спрямо западната политика. Самият Йерусалимски патриарх, Негово Блаженство Кирил, който винаги е бил известен със своята преданост към Русия, се остави да попадне в мрежите на сър Хенри и посещаваше заедно с всичките си събратя усамотения замък, обитаван от посланика на о. Плати. Там, в атмосфера на най-голяма искреност, главите на източните Църкви провеждаха с английския представител истински заседания за обсъждане линията, която да се следва спрямо действия на княз Куза. Руската легация не бе консултирана: дори не ѝ се съобщаваха взетите решения и не бе искано нейното съдействие.

С пристигането си в Цариград се почувствах длъжен да придам повече настойчивост на нашите действия по въпроса за манастирските имоти. Като се вдъхновявах от традициите на нашата политика, аз се обявих за помирение на двете страни, като с всички сили се стараех ограбването на духовенството да не получи безапелационна официална санкция. Възползвах се от деликатното положение, в което се бяха поставили моите колеги от Англия и Австрия, и ги принудих да приведат в действие обещанията, които щедро бяха дали на духовенството. Даже съумях да получа твърде ефикасна подкрепа от барон фон Прокеш, увеличайки го в демарши, идентични с моите и напълно противни на позицията на френското посолство. За съжаление, в решителния момент той получи заповед от своето правителство да направи по-умерена своята ревностна подкрепа за Църквата и да не действа съвместно с мен. Скоро след това сър Х. Булвер, който лично беше твърде ангажиран с въпроса, напусна Цариград - най-напред временно в отпуск, а после и окончателно за да бъде заместен от лорд Лайънс. От този момент трябваше да се откажа от енергични действия в полза исканията на духовенството. Впрочем, никога не съм имал илюзии относно крайния резултат от преговорите.

Les embarras que nous suscitaient les efforts combinés du Marquis de Moustier et du Prince Couza, la faiblesse de la Porte et son état de prostration morale vis-à-vis de la France, le double jeu de l'Angleterre et de l'Autriche, l'indifférence des autres Puissances, enfin, la maladresse et l'obstination du clergé et l'impossibilité de compter sur sa coopération ne pouvaient laisser aucun doute sur l'insuccès des efforts tendant à faire restituer à l'Eglise les biens dédiés qui se trouvaient déjà depuis quelques années entre les mains du Gouvernement Moldo-Valaque. Notre intervention a néanmoins réussi à faire avorter le but que poursuivait la France en voulant provoquer, en dehors de la Russie, une entente entre les Puissances pour forcer la main au clergé orthodoxe et lui faire accepter le fait accompli. Le Prince Couza reçut ainsi la preuve que la protection de la France ne suffisait point pour faire sanctionner toutes les illégalités de son Gouvernement; d'autre part - le peu de succès de sa politique à Constantinople inspira aux Moldo-Valaques des réflexions salutaires quant au régime qui dominait à Bucarest. Les Turcs de leur côté purent se convaincre qu'il avait suffi de notre opposition pour arrêter toute la campagne diplomatique qu'on avait entreprise. Le clergé grec enfin s'est assuré que notre appui ne lui avait pas manqué, mais qu'il avait été paralysé par l'indifférence ou l'hostilité de ces mêmes Puissances sur lesquelles il avait d'abord compté.

Dans toute cette affaire, il est un fait qui se révèle et s'affirme d'une manière manifeste - c'est l'influence légitime que nous commençons à reprendre à Constantinople, malgré l'ascendant que la politique Napoléonienne exerçait encore dans les affaires d'Orient. Ce fait n'échappa pas à l'attention du Marquis de Moustier; sa conduite dans la dernière phase de la question des biens conventuels en donne la preuve. Voyant qu'il n'était pas aussi facile qu'il l'avait supposé primitivement de régler l'affaire selon ses vues et de faire accepter la spoliation du clergé, l'Ambassadeur de France au lieu d'accélérer la marche de la négociation, comme il l'avait fait à ses débuts, l'entrava à plaisir par des contestations continues et des subtilités d'avocat. Le clergé tout en partant d'un point de vue différend tendait aux mêmes fins en repoussant toute proposition

Затрудненията, причинявани ни от съвместните усилия на маркиз дьо Мустие и княз Куза, слабостта на Портата и пълната ѝ морална немощ пред Франция, двойната игра на Англия и Австрия, безразличието на другите Сили, накрая несръчността и инатът на духовенството и невъзможността да се разчита на неговото съдействие не оставиха никакво съмнение в неуспеха на усилията за реституиране на Църквата манастирските имоти, намиращи се вече от няколко години в ръцете на молдо-влашкото правителство. Все пак, нашето вмешателство успя да осуети намерението на Франция - постигане, без участието на Русия, съгласие между Силите за натиск върху православното духовенство та да приеме то свършения факт. Така княз Куза получи доказателство, че френската протекция е съвсем недостатъчна за санкционирането на всички незаконни действия на неговото правителство; от друга страна - незадоволителният успех на неговата политика в Цариград вдъхна на молдо-власите спасителни мисли върху режима в Букурещ. Турците от своя страна можаха да се убедят, че нашето противодействие е достатъчно за да осуети цялата предприета от тях дипломатическа кампания. Най-сетне гръцкото духовенство се увери, че има нашата подкрепа, но че е парализирано от безразличието или враждебността на същите тези Сили, на които то бе разчитало първоначално.

В това дело се разкрива и ярко изпъква фактът, че ние започнахме да възвръщаме законното си влияние в Цариград, въпреки надмощието, упражнявано от Наполеоновата политика в Източния въпрос. Този факт не убягна от вниманието на маркиз дьо Мустие; това се доказва от поведението му през последната фаза в развитието на въпроса за манастирските имоти. Виждайки, че не е толкова лесно, колкото бе предполагал първоначално, да реши въпроса според разбиранията си и да наложи ограбването на духовенството, френският посланик вместо да ускори хода на преговорите, както бе направил най-напред, безпричинно го възпрепятстваше чрез непрекъснати контестации и адвокатски тънкости. Духовенството, макар и да изхождаше от различна отправна точка, преследваше същите цели, като отхвърляше всяко предложение за уреждане на въпроса, за да

d'arrangement, afin de réserver ses droits et d'attendre des temps meilleurs pour rentrer dans la possession de ses biens. Pour notre part, voyant que toute entente était impossible, nous nous bornions à défendre les droits de l'Eglise, tels que les entend le clergé lui-même, c'est à dire nous refusions d'adhérer à toute proposition qui n'est pas préalablement acceptée par ce dernier. Dans ces conditions la négociation, en perdant de plus en plus de son intérêt, a été rejetée sur le second plan et a fini par disparaître complètement du terrain politique lorsqu'une question plus grave vint absorber l'attention de la Porte et des Représentants.

Chute du Prince Couza et avènement du Prince Charles. - Je veux parler de la chute du Prince Couza et de l'élection du Prince Charles de Hohenzollern qui la suivit de près.

Discrédité par l'insuccès de ses dernières entreprises que nous avions contrecarrées, le Prince Couza prévoyait déjà sa chute depuis quelque temps. Les désordres de l'administration, la misère du pays, la famine causée par les lois agricoles, les abus, les dilapidations de tout genre - ne pouvaient plus être dissimulés. Feignant de comprendre qu'il avait fait jusqu'alors fausse route, il tenta auprès de l'Ambassade Impériale des essais de rapprochement, et m'adressa une lettre pour chercher à m'expliquer que nous nous étions mépris sur les tendances de sa politique, qu'il ne demandait pas mieux que de s'entendre avec la Russie et qu'il était prêt à suivre les conseils que nous voudrions lui donner. Je ne crus pas devoir répondre au Prince Couza sachant à quoi m'en tenir sur la sincérité de ses paroles et prévoyant d'autre part sa chute prochaine. Je me bornais à charger le Prince Cantacuzène qui vint me renouveler verbalement les assurances du Prince Couza, d'exprimer à Son Altesse mon étonnement de ce qu'il n'eut pas apprécié plutôt l'utilité d'un rapprochement avec la Russie, et de lui faire comprendre que nous ne pourrions, dans tous les cas, modifier notre attitude à son égard que, s'il nous donnait des preuves palpables et pratiques de son repentir sincère, mais qu'en attendant nous ne sortirions pas de notre réserve et ne lui prêterions aucun appui.

запази правата си и да чака по-добри времена за да възстанови владението си върху своите имоти. От наша страна, като видяхме, че е невъзможно каквото и да било споразумение, се ограничихме да защитаваме правата на Църквата така както ги разбира самото духовенство, тоест отказахме да подкрепяме всяко предложение, което не е прието предварително от него. В тези условия преговорите ставаха все по-безинтересни и отстъпиха на втори план за да изчезнат напълно от политическата сцена, когато един по-сериозен въпрос погълна вниманието на Портата и посланиците.

Падането на княз Куза и възшествието на княз Карл. - Ще се спра на падането на княз Куза и на избора на княз Карл фон Хоенцолерн скоро след това.

Дискредитиран от неуспеха на своите последни начинания, на които се бяхме противопоставили, княз Куза от известно време вече предущещаше своето падане. Липсата на ред в администрацията, бедността на страната, гладът, докаран от земеделските закони²⁵, злоупотребите, жестоките преследвания от всякакъв характер - всичко това не можеше повече да бъде прикривано. Князът даде вид, че е разбрал, че до момента е следвал погрешен път; пред императорското посолство той направи опити за сближение и ми изпрати писмо, стараяйки се да ми обясни, че погрешно сме схванали тенденциите в неговата политика, че е искал единствено взаимно разбирателство с Русия, че е готов да следва съветите, които бихме поискали да му отправим. Не сметнах за необходимо да отговарям на княз Куза, тъй като знаех колко е искреността в неговите думи и тъй като, от друга страна, предвиждах скоростното му падане от власт. Ограничих се да натоваря княз Кантакузин, който дойде устно да ми повтори уверенията на княз Куза, да предаде на Негово Височество учудването ми, че по-рано не е оценил ползата от едно сближение с Русия и да го накара да разбере, че не можем, във всеки случай, да променим своето отношение към него, без той да ни е дал осезаеми реални доказателства за своето искрено разкаяние, а междувременно ще останем резервирани и няма да му окажем никаква подкрепа.

Nous laissâmes venir les événements qui d'ailleurs ne se firent pas attendre: le 23 février 1866 le Prince Couza abdiqua le pouvoir et quitta clandestinement Bucarest sans même opposer de résistance à ses adversaires. Il est tombé devant l'animadversion publique, sans gloire et sans éclat, pour avoir méconnu les intérêts traditionnels de son pays et avoir voulu rompre ses affinités naturelles - tardif, mais frappant enseignement de l'histoire dont les hommes d'Etat de la Moldo-Valachie devront profiter à l'avenir! La chute du Prince Couza fut suivie de près par l'élection du Comte de Flandres, qui refusa toutefois de se rendre aux vœux des Chambres Moldo-Valaques. Celles-ci portèrent alors leur vote sur le Prince Charles de Hohenzollern en proclamant *"le droit d'hérédité dans sa famille"*.

Conférences de Constantinople et de Paris. - Par le fait du renversement du Prince Couza la question du maintien de l'union des Principautés et celle de l'élection d'un Prince étranger surgirent avec toutes les difficultés qui s'y rattachaient.

En effet l'union avait été réalisée sans l'assentiment de tous les signataires du Traité de 1856; la Porte n'y avait donné son adhésion que pour la durée de l'Hospodarat confié au Prince Couza, tandis que les autres Puissances s'étaient réservé la faculté d'examiner si après lui on devrait maintenir les changements accomplis. Se plaçant sur le terrain des stipulations internationales, notamment de la Convention de Paris, du Protocole de [25 août/6 sept.] 1859, du Firman de 1861, accepté par les Puissances, et de l'arrangement de [6/18 juin] 1864, Aali Pacha convoqua chez lui en Conférence, le 13/25 février [1867] les Représentants des Puissances garantes pour leur proposer l'annulation du vote en faveur d'un Prince étranger, l'élection séparée de Hospodars à Bucarest et à Jassy et l'envoi dans les Principautés d'un Commissaire Ottoman accompagné de délégués des Puissances. Après une longue discussion dans laquelle je fis valoir *"la nécessité de s'en tenir strictement aux traités existant et d'indiquer aux Roumains le droit chemin de la raison pour ne pas les laisser s'égarer dans les voies révolutionnaires"*, - on finit par s'accorder sur les termes des instructions identiques que les Représentants adressèrent le lendemain, par voie télégraphique, aux Consuls

Събитията, които, прочее, оставихме да се развиват без наша намеса, не закъсняха: на 23 февр. 1866²⁶ княз Куза абдикира и напусна тайно Букурещ без дори да окаже съпротива на своите противници. Той падна под напора на общественото негодувание, безславно и безшумно, тъй като бе пренебрегнал традиционните интереси на своята страна и бе пожелал да премахне нейните естествени предпочитания - закъснял, но впечатляващ урок на историята, от който държавниците на Молдо-Влахия ще трябва да се поучат за в бъдеще! Падането на княз Куза веднага бе последвано от избирането на Фландърския граф²⁷, който обаче отказа да отвърне на желанията на румънския парламент. Тогава последният спря избора си на княз Карл фон Хоенцолерн, прокламирайки *"право на наследяване в неговото семейство"*.

Цариградската и Парижката конференции. - Със свалянето на княз Куза изпъкнаха, с всичките им присъщи трудности, въпросите за поддържане единението на Княжествата и за избиране на чуждестранен княз.

В действителност, единението бе осъществено без съгласието на всички подписали договора от 1856; Портата го бе приела само за времето на господарстването, поверено на княз Куза, докато останалите Сили си бяха запазили правото да проверят дали след него трябва да се запазят извършените промени. Основавайки се на международните споразумения, а именно Парижката конвенция²⁸, протокола от [25 авг./6 септ.] 1859²⁹, приетия от Силите ферман от 1861³⁰, спогодбата от [16/28 юни] 1864³¹, Али паша свика, на 13/25 февр. [1866], в дома си на конференция представителите на Силите-гарантки за да им предложи анулиране на вота в полза на чуждестранен княз, избор на отделни господари в Букурещ и Яш и изпращане в Княжествата на османски комисар, придружаван от делегати на Силите. След дълги прения, в които изтъкнах *"необходимостта от стриктно придържане към съществуващите договори и насочване на румънците в правилната посока за да не сбъркат, поемайки по пътя на революцията"*, се постигна споразумение на другия ден посланиците да пратят по телеграфа еднакви инструкции на генералните си

Généraux à Bucarest pour insister sur le maintien de la légalité. L'Inter-nonce d'Autriche m'avait soutenu assez fermement dans cette séance au grand désappointement de l'Ambassadeur de France qui voyait ainsi disparaître les fruits du Traité du 15 avril [1856]. Tout en prenant fait et cause pour les Roumains, le Marquis de Moustier fut amené lui-même à participer aux décisions adoptées en commun par les Représentants. Il ne pouvait d'ailleurs dissimuler la mauvaise humeur que lui causait notre intervention active dans la question et me demanda depuis quand l'Ambassade Impériale à Constantinople avait "*arboré le croissant*"; je lui répondis que nous nous étions maintenus invariablement sur le terrain des traités où nous étions étonnés de ne pas rencontrer toutes les Puissances Européennes.

Se voyant lié par son assentiment à l'instruction collective, le Marquis de Moustier suggéra à son Gouvernement l'idée de transférer le siège de la Conférence à Paris. La proposition faite dans ce sens par le Cabinet de Tuileries réunit l'assentiment des autres Puissances. La Porte objecta vainement que la Conférence de Constantinople, s'étant déjà saisie de la question et ayant proposé des mesures d'urgence à prendre, il serait opportun de lui laisser continuer sa tâche. Mais en vue de l'unanimité des autres Puissances elle finit par accepter la proposition française. Dès lors la discussion sortit de ma compétence et je dus me borner à conseiller la Porte dans le sens de nos vues. Les premières instructions données au Représentant Ottoman à Paris portaient les réserves qu'il ne serait fait à la Conférence aucune mention du Prince étranger et que la discussion se baserait sur la reconnaissance du Protocole de 1859 et du Firman de 1861. Repoussées par le Cabinet de Tuileries, ces réserves furent abandonnées, mais Saufet Pacha reçut l'ordre d'insister avant tout sur l'exécution immédiate des mesures préalables prescrites par le Protocole de 1859 et le Firman d'investiture.

La Conférence fut ouverte à Paris le 10 mars sous la présidence de Mr Drouyn de Lhuys. Elle délibérait avec une lenteur qui ne pouvait s'expliquer que par un jeu combiné entre la France et les meneurs moldo-valaques, lorsque survint le 20 avril l'élection par plébiscite du Prince

консули в Букурещ с настояване да се поддържа законността. Интернунцията³² на Австрия ме бе подкрепил доста твърдо по време на това заседание за голямо разочарование на френския посланик, който по този начин видя как изчезват плодовете на договора от 15 апр. [1856]³³. Вземайки страната на румънците, маркиз дьо Мустие сам бе принуден да участва в решенията, одобрени съвместно от посланиците. Без, прочее, да крие колко му е неприятно да вижда нашата активна намеса във въпроса, той ме попита откога императорското посолство в Цариград е "*развяло полумесеца*"; отговорих му, че ние неизменно сме стояли на почвата на договорите, където, за наше учудване, не срещаме всички европейски Сили.

Чувствайки се скован от своето съгласие за обща инструкция, маркиз дьо Мустие внуши на своето правителство идеята за пренасяне на конференцията в Париж. Предложението, направено в такъв смисъл от Тюйлерийския кабинет, бе посрещнато с одобрение от другите Сили. Портата напразно възрази, че е удобно Цариградската конференция да продължи работата си, тъй като тя вече се е заела с въпроса и е предложила спешни мерки. Но пред вид единодушието на другите Сили, в края на краищата тя прие френското предложение. От този момент обсъжданията излязоха извън сферата на моята компетенция и аз трябваше да се огранича със съвети към Портата в духа на нашите разбирания. Първите инструкции, дадени на османския посланик в Париж, съдържаха уговорката той изобщо да не споменава на конференцията за чуждестранния княз, а обсъжданията да се основават на признаването на протокола от 1859 и на фермана от 1861. Отхвърлени от Тюйлерийския кабинет, тези уговорки бяха изоставени, но Савфет паша получи заповед да настоява преди всичко върху незабавното изпълнение на предписаните предварителни мерки от протокола от 1859 и от фермана за инвеститура.

Конференцията бе открита на 10 март под председателството на г-н Друен дьо Люис. Тя работеше с мудност, която можеше да се обясни единствено със съвместна игра на Франция и молдо-влашките водачи докато на 20 апр. стане изборът чрез плебисцит на княз

Charles de Hohenzollern. Immédiatement après le plébiscite le Plénipotentiaire Ottoman remit une protestation à la Conférence de Paris insistant sur la nécessité d'appliquer rigoureusement le Protocole du 6 septembre 1859 qui prévoit le cas de violation de la Convention de 1858 et fixe la procédure à suivre. Saufet Pacha déclara que l'occupation militaire des Principautés semblait à son Gouvernement la seule mesure indiquée par les circonstances. Simultanément les troupes turques reçurent l'ordre de marcher vers la frontière moldo-valaque, en se concentrant à Roustchouk et à Silistrie. Le Serdari-Ekrem lui-même, Omer Pacha, prenait leur commandement et se rendit à Choumla, pendant que trois canonnières ottomanes, stationnées à Toultscha remontaient le fleuve. Le contingent égyptien vint bientôt camper à Beïcos en se préparant à se diriger sur le Danube. Le plan de campagne était arrêté, les Turcs comptaient commencer par occuper Oltenitza en conservant leur base d'opération à Choumla et marcher ensuite sur Bucarest qui ne pouvait pas offrir de résistance sérieuse. Simultanément des vellétés séparatistes éclataient en Moldavie, des troubles eurent lieu à Jassy et sur quelques autres points; on s'attendait à des désordres plus grands qui rendraient l'occupation indispensable et justifieraient les mesures prises par la Porte. L'Europe était inquiète et la situation se compliquait de plus en plus.

Dans ces conditions nous crûmes possible de provoquer un revirement en notre faveur sur le Bas Danube, en laissant s'accomplir l'occupation que les Turcs considéraient comme indispensable pour ramener l'ordre et la tranquillité dans les Principautés. Me conformant aux ordres du Cabinet Impérial, je m'appliquais donc - sans me compromettre par une action ostensible, ni engager nos déterminations ultérieures - à maintenir le Gouvernement Ottoman dans la voie qu'il avait adoptée de sa propre initiative tout en me réservant de prévenir l'effusion du sang dès qu'un combat entre les Turcs et les Moldo-Valaques deviendrait imminent. Cependant au milieu des hésitations perpétuelles que lui infligeaient les difficultés inhérentes à son existence, la Porte faiblissait à mesure que la situation devenait plus critique. Elle ne pouvait se décider

Карл фон Хоенцолерн. Веднага след плебисцита османският пълномощен министър връчи протест на Парижката конференция, настояващ върху необходимостта да се прилага стриктно протоколът от 6 септ. 1859, който третира евентуално нарушение на конвенцията от 1858 и определя процедурата, която трябва да последва. Савфет паша декларира, че обстоятелствата не сочат на неговото правителство друга мярка освен военна окупация на Княжествата. Едновременно с това турските войски получиха заповед да се насочат към молдо-влашката граница и да се съсредоточат в Русе и Силистра. Самият Омер паша, сердар-и екрем, пое тяхното командване и замина за Шумен, докато три османски канонерки, базирани в Тулча, се насочиха нагоре по реката. Египетският контингент³⁴ скоро се разположи на лагер в Бейкос, приготвяйки се да се насочи към Дунава. Беше съставен окончателен план за кампанията, турците възнамеряваха, запазвайки Шумен като база на операцията, да започнат с окупация на Олтеница и после да се насочат към Букурещ, който не можеше да окаже сериозна съпротива. Едновременно с това бяха издигнати сепаратистки искания в Молдова, станаха смутове в Яш и някои други места; очакваха се още по-големи безредици, които щяха да направят окупацията неизбежна и щяха да оправдаят взетите от Портата мерки. Европа беше обезпокоена и положението все повече се усложняваше.

При тези условия сметнахме за възможно, позволявайки окупацията, която турците смятаха неизбежна за въдворяване ред и спокойствие в Княжествата, да предизвикаме на Долния Дунав обрат в наша полза. Прочее, в съответствие със заповедите на императорското правителство се постарях - без да се компрометирам с открити действия и без да поемам обещания за бъдещето - да окажа подкрепа на османското правителство в предприетото по негова собствена инициатива начинание, с тайното намерение да предотвратят проливането на кръв, ако сблъсъкът между турци и молдо-влаши станеше неизбежен. Обаче, с изострянето на кризата, Портата, сред постоянната несигурност, създавана от неотстранимите вътрешни трудности, все повече се огъваше. Тя можеше да пренебрегне

à braver la France que si elle avait l'Angleterre de son côté ou, du moins, si la Russie lui prêtait un appui sérieux. Or, l'Angleterre faisait à cette époque exclusivement les affaires de la France en Roumanie. Pour notre part, notre assistance fit défaut à la Porte au moment décisif. L'attitude qui m'avait été prescrite à Constantinople se trouva en opposition flagrante avec les déclarations de notre Ambassadeur à Paris qui, dans la séance du 25 mai de la Conférence, se prononça très vivement contre le projet de la Porte, en appuyant la manière de voir du Gouvernement Français. L'Ambassadeur de Turquie, qui avait reçu l'ordre de s'entendre en tout avec notre Plénipotentiaire fut embarrassé et la Porte commença à douter de notre sincérité.

Un désarroi complet se produisit dans le sein de la Conférence qui ne parvint à rien décider relativement à l'emploi des moyens coercitifs pour faire rentrer les choses dans l'ordre légal. Le Prince Charles profitant de cet état de choses se rendit immédiatement en Roumanie, fit son entrée solennelle à Bucarest le 22 mai et prit les rênes du Gouvernement. Quant à la Conférence elle se sépara dans les premiers jours de juin, sur la motion de notre Plénipotentiaire qui fut invité à déclarer que selon le Cabinet Impérial *"une Conférence Européenne qui prenait des résolutions et les laissait violer n'avait aucune utilité pratique, tandis que la stérilité de ses délibérations portait une grave atteinte à l'autorité collective de l'Europe, ainsi qu'à la dignité des Puissances qui la composaient"*.

Attitude de la Porte. - Au point de vue des stipulations internationales l'occupation militaire des Principautés offrait, il est vrai, des difficultés pratiques presque insurmontables. La Porte était liée par la lettre du Traité de Paris. L'art. 27 de cet acte écartait de fait cette éventualité en la subordonnant à un accord préalable entre toutes les Puissances protectrices, accord qui serait impossible à obtenir. Si grâce aux complications qui régnaient alors en Europe, la Porte pouvait violer cette clause, en imitant l'exemple de la Roumanie et de la Conférence elle-même qui avaient enfreint successivement plusieurs articles du Traité de 1856, il était douteux qu'elle se décidât à porter ainsi elle-même la main sur un acte international qu'elle considérait encore à cette époque comme la principale

позицията на Франция, само ако имаше Англия на своя страна или ако Русия ѝ окажеше сериозна помощ. Обаче, по онова време Англия изцяло стоеше зад френската политика в Румъния. Що се отнася до нашата подкрепа за Портата, в решителния момент тя бе оттеглена. Линията, която ми бе предписано [да провеждам] в Цариград, влезе в крещящо противоречие с декларациите на нашия посланик³⁵ в Париж, който в заседанието от 25 май на конференцията се изказа твърде остро срещу проекта на Портата, заставайки зад гледната точка на френското правителство. Посланикът³⁶ на Турция, който бе получил заповед да се съгласява във всичко с нашия пълномощник, изпадна в затруднение и Портата започна да се съмнява в нашата искреност.

Настъпи пълен безпорядък в конференцията, която не успя нищо да реши що се отнася до използването на насилствени средства за възстановяване на законността. Принц Карл се възползва от това положение и незабавно се озова в Румъния, като направи тържествено влизане в Букурещ на 22 май и пое юздите на управлението. От своя страна конференцията се разпусна в първите дни на юни, след като на нашия пълномощник бе възложено да заяви, че според императорското правителство *"една европейска конференция, която оставя да бъдат нарушавани взетите от нея решения, е лишена от всяка практическа полза, а безплодността на нейните разисквания нанася сериозна вреда на колективния авторитет на Европа, както и на достойнството на участващите в нея Сили"*.

Поведението на Портата. - От гледна точка на международните съглашения военната окупация на Княжествата наистина би създавала почти непреодолими практически трудности. Портата беше ограничена от буквата на Парижкия договор. Чл. 27 от този документ фактически елиминираше такава възможност, подчинявайки я на предварително съгласие между всички Сили-покровителки, съгласие, което бе невъзможно за постигане. Портата, ако се бе възползвала от тогавашните усложнения в Европа, разполагаше с възможност да престъпи тази клауза, подобно на Румъния и на самата конференция, които последователно бяха нарушили много членове на договора от 1856, но бе съмнително тя да се реши да посегне на международен акт, разглеждан по това време от нея все още като главна гаранция

garantie de son intégrité. Aussi tout en se laissant aller à des velléités de faire acte d'autorité vis-à-vis du Prince Charles et de rétablir son prestige en Roumanie par une occupation militaire qui servirait, du même coup, d'exemple et d'avertissement à ses autres vassaux - le Gouvernement Ottoman céda à la pression exercée par la France et l'Angleterre jugeant qu'elle jouerait un jeu trop hasardé en se mettant en opposition ouverte avec ces deux Puissances, d'autant plus que l'entrée des troupes turques dans les Principautés aurait pu être considérée comme un défi jeté à l'Europe entière et à l'Empereur Napoléon en particulier.

Les circonstances politiques qui occupaient à cette époque l'Occident ont de leur côté puissamment contribué à faire dévier les conseillers du Sultan de la marche correcte dans laquelle ils s'étaient primitivement proposé de se renfermer après la chute du Prince Couza. Les Turcs suivaient avec anxiété le développement de la crise Européenne. Dans les débuts ils avaient espéré en profiter. Ils adoptèrent ensuite une attitude expectante. Dès que le résultat de la bataille de Koeniggratz et le succès définitif des armées prussiennes furent connus ici, Aali Pacha sortit de sa réserve pour clore au plus vite la question des Principautés. Il jugeait dangereux de heurter un Prince de Hohenzollern et craignait que les conséquences de la guerre Austro-Prussienne n'amenassent une réaction dans la situation de l'Orient; il voulait donc avant tout enlever à Europe le prétexte de chercher en Turquie des compensations pour des sacrifices subis ailleurs. La nouvelle de la cession de la Vénétie à l'Empereur Napoléon produisit, sous ce rapport, une véritable consternation à la Porte. *"Priez le Prince Gortchacow, me disait Aali Pacha le 28 juin, de ne plus nous accuser de subir l'influence de la France: de plus puissants que nous se courbent sous sa volonté"*. Habitué à considérer l'Autriche comme représentante exclusive en Europe du principe conservateur, la Porte croyait devoir régler ses propres déterminations sur les oscillations que la nécessité des faits imposait à la politique de cette Puissance. Les Turcs étaient convaincus qu'une fois l'Autriche affaiblie, ils ne se retrouveront plus dans la même communion d'idées et d'intérêts avec aucun des autres Etats de l'Europe, l'Angleterre s'effaçant de plus en plus et l'appui

за нейната цялост. Ето защо, демонстрирайки желание да упражни върховенството си спрямо княз Карл и да възстанови престижа си в Румъния посредством военна окупация, която, едновременно с това, да послужи за пример и предупреждение на другите му васали, османското правителство отстъпи на натиска от Франция и Англия, преценявайки, че би било твърде рискована игра да се противопоставя открито на тези две Сили, още повече, че влизането на турски войски в Княжествата би могло да се вземе за предизвикателство към цяла Европа и особено към император Наполеон.

От своя страна политическите проблеми, с които по това време бе зает Западът, допринесоха изключително много за отклоняване съветниците на султана от правилното поведение, което те първоначално възнамеряваха да възприемат след падането на княз Куза. Турците следяха със загриженост развитието на европейската криза³⁷. В началото те се бяха надявали да извлекат полза от нея. Щом резултатът от битката при Кьонихгрец³⁸ и окончателният успех на пруските армии станаха известни тук, Али паша излезе от своята резервираност за да приключи колкото е възможно по-бързо въпроса за Княжествата. Той смяташе за опасно да се сблъсква с княз от династията Хоенцолерн³⁹ и се страхуваше, че последствията от Австро-пруската война могат да се отразят върху положението в Ориента; следователно, преди всичко той искаше да лиши Европа от какъвто и да било претекст да търси в Турция компенсация за жертви, понесени другаде. Във връзка с това новината за отстъпването Венецианската област на император Наполеон⁴⁰ хвърли Портата в истински ужас. *"Помолете княз Горчаков, ми каза Али паша на 28 юни, да не ни обвинява повече, че не се противим на влиянието на Франция: и по-могъщи от нас се прекланят пред нейната воля."* Свикнала да възприема Австрия като изключителен представител на консервативния принцип в Европа, Портата се смяташе длъжна да нагажда собствените си решения съобразно колебанията, които обстановката налагаше в политиката на тази Сила. Турците бяха убедени, че веднъж Австрия отслабена, те с никоя от останалите европейски държави повече няма да имат същите общи интереси и идеи, тъй като Англия все повече и повече се оттегляше, а подкрепата на

de la Russie ne pouvant, selon la pensée intime de la Porte, qu'être conditionnel et provisoire.

Toutes les considérations expliquent suffisamment la conduite de la Porte. A l'origine de la question, le Gouvernement est décidé à intervenir dans les Principautés. Notre attitude dans la première phase de la question, notre tolérance subséquente et la promesse de l'appui moral de l'Autriche - l'y encouragent. Mais au moment où les troupes ottomanes reçoivent l'ordre de marcher, survient la proposition du congrès, et on fixe la réunion à Paris. On fait entrevoir à la Turquie qu'en présence d'une Conférence Européenne toute provocation de sa part tomberait lourdement sur sa responsabilité. Elle suspend alors son action. Plus tard, lorsque les espérances se rattachant au Congrès s'évanouissent à leur tour, la Porte reprend son attitude première. Mais alors c'est l'Angleterre qui intervient de concert avec la France. Les Turcs se décident encore une fois à attendre et à laisser arriver les événements. Quand enfin le sort des armes se prononce contre l'Autriche et que les volontés de l'Empereur Napoléon ne trouvent plus de résistance nulle part - il ne reste plus à la Porte qu'à faire acte de soumission au plus vite, d'autant plus que le groupement des Puissances pendant la crise Austro-Italo-Prussienne et l'installation d'un Prince de Hohenzollern à Bucarest lui fait croire à une entente entre la France, la Prusse et l'Italie. Une autre Puissance plus énergique et plus prompte à se décider aurait, peut-être, trouvé dans le trouble même des événements l'occasion d'établir un fait accompli à son avantage. Mais on ne saurait jamais s'attendre à une pareille manière d'agir de la Porte. Elle a laissé échapper le moment opportun pour l'occupation qui était indiqué surtout immédiatement après l'entrée du Prince Charles en Roumanie. Après son installation il fallait compter avec les faits accomplis et s'accommoder de la nouvelle situation.

Reconnaissance du Prince Charles. - Au mois de juillet 1866 la Porte entra en pourparlers avec les Agents officieux et officiels envoyés successivement à Constantinople par le Prince Charles Mr M. I. Ghyka, Stirbey et Golesco. Aali Pacha déclara que le Sultan était prêt à reconnaître, sous certaines conditions, le Gouvernement de fait dans les

Русия, според вътрешната убеденост на Портата, можеше да бъде само условна и временна.

Всички тези съображения задоволително обясняват поведението на Портата. Първоначално тя реши да се намеси в Княжествата. Нашата позиция през първата фаза на въпроса, благосклонността ни след това и обещанието за морална подкрепа от страна на Австрия я насърчиха в това ѝ решение. Но в момента, в който османските войски получиха заповед да потеглят, се появява предложение за конгрес и се насрочва сбирка в Париж. На Турция се дава да разбере, че през времето, в което заседава една европейска конференция, всяка нейна провокация би ѝ струвала скъпо. Тогава тя преустановява своите действия. По-късно, когато свързаните с конгреса надежди на свой ред изчезват, Портата се връща на първоначалната си позиция. Но тогава Англия се намесва в подкрепа на Франция. Турците пак решават да изчакат и да не се намесват в хода на събитията. Накрая, когато Австрия губи на бойното поле и когато желанията на император Наполеон никъде не срещат съпротива, за Портата не остава друго освен с най-голяма бързина да изрази своето покорство, толкова повече, че разположението на Великите сили през Австро-италиано-пруската криза и установяването на княз от династията Хоенцолерн в Букурещ я карат да смята, че съществува съюз между Франция, Прусия и Италия. По-енергична и по-решителна държава може би щеше да намери в самата обърканост на събитията случай да създаде в своя полза един свършен факт. Но от Портата никога не би могло да се очаква подобен начин на действие. Тя остави да ѝ се изплъзне най-благоприятният момент за окупация, който беше веднага след влизането на княз Карл в Румъния. След неговото настаняване трябваше вече да се държи сметка за свършените факти и да се търси нагаждане към новото положение.

Признаване на княз Карл. - През юли 1866 Портата влезе в преговори с официозните и официалните представители г-дата Й. Гика, Щирбей и Голеско, изпратени последователно в Цариград от княз Карл. Али паша обяви, че султанът е готов, при определени условия, да признае фактическото правителство в Княжествата.

Principautés. Le Prince de son côté rejeta la plupart de ces conditions. Finalement après une longue négociation on tomba d'accord sur un échange de lettres dont la substance devait être insérée dans un firman que le Prince Charles vint chercher lui-même à Constantinople à la fin d'octobre [1866].

Notre attitude dans la question. - La nouvelle phase dans laquelle était entrée la question nécessitait une légère variation dans notre attitude. Du moment où la Porte acceptait les faits accomplis, il ne nous appartenait plus d'insister pour le rétablissement dans les Principautés de l'ordre de choses créé par le Traité de Paris. Me basant sur les ordres du Ministère je déclarais à Aali Pacha, vers la fin de juin, que le Cabinet Impérial laissait le Gouvernement Ottoman libre de suivre ses inspirations et que nous veillerions à nos intérêts en abandonnant aux Turcs le soin de défendre les leurs selon qu'ils l'entendraient. Ce n'est pas à nous que revient la responsabilité si - au milieu des défaillances générales - la dignité de l'Europe a été méconnue dans la question des Principautés et si les droits de la Porte ont été foulés aux pieds par ceux là mêmes qui passaient par ses protecteurs les plus ardents. Pour notre part, nous ne pouvions pas être plus Turcs que les Turcs eux-mêmes qui, afin d'écartier les dangers d'une occupation des Principautés, consentaient à leur accorder des privilèges nouveaux. Une action énergique de notre part pour amener une occupation turque des Principautés était d'ailleurs contraire à nos traditions de bienveillance à l'égard d'une population coreligionnaire. Malgré tous les écarts des Roumains notre sollicitude pour leurs véritables intérêts ne s'était pas démentie et nous ne devions pas, dans notre désir de les arracher à l'influence pernicieuse de l'Occident, dépasser le but que nous nous étions posés.

Notre attitude était d'ailleurs nettement tracée par les instructions ministérielles du 23 février [1867]. Il y était dit: *"Certes, la conduite hostile du Gouvernement Roumain envers nous et envers l'Eglise d'Orient nous donnerait le droit de lui retirer la bienveillante protection que nous lui avons témoignée de tout temps. Néanmoins l'Empereur ne rend pas les populations de la Moldavie et de la Valachie responsables des écarts du*

Князът, от своя страна, отхвърли повечето от тези условия. В края на краищата, след дълги преговори чрез размяна на писма бе постигнато споразумение, чиято същност трябваше да се оформи като ферман, който княз Карл дойде лично да получи в Цариград в края на октомври [1866].

Нашето поведение в този въпрос. - Новата фаза, в която бе навлязъл въпросът, изискваше известна промяна в нашата позиция. От момента, в който Портата призна свършените факти, не вървеше повече да настояваме в Княжествата да се възстанови създаденото от Парижкия договор положение. Като се основавах на получените от министерството [на външните работи] заповеди, към края на юни обявих на Али паша, че императорският кабинет няма да пречи османското правителство да действа според волята си и че ние ще бдим над нашите интереси, като оставим на турците грижата да защитават своите така, както те ги разбират. Не ние носим отговорността, ако, в атмосфера на общо незачитане на сключените договори, във въпроса за Княжествата се накърнява достойнството на Европа и се погазват правата на Портата и то от онези, които минават за най-горещи нейни покровители. Що се отнася до нас, то ние не можем да сме повече турци от самите турци, които, за да отстранят опасностите от една окупация на Княжествата, се съгласиха да им дадат нови права. Енергична намеса от наша страна за предизвикване турска окупация на Княжествата беше, впрочем, противна на нашите традиции за благосклонност спрямо единоверно население. Въпреки всички безчинства на румънците, ние останахме верни на своята загриженост за истинските им интереси и не биваше, в желанието си да ги изтръгнем от пагубното влияние на Запада, да надхвърляме поставената си цел.

Нашата позиция, впрочем, бе ясно очертана в министерските инструкции от 23 февр. [1867]. Там се казваше: *"Без съмнение, враждебното поведение на румънското правителство към нас и към източната Църква ни дава право да оттеглим благосклонното покровителство, което винаги сме му засвидетелствали. При все това, императорът не смята населението на Молдова и Влашко*

Gouvernement qu'elles viennent de renverser. En outre nous ne pouvons pas oublier qu'il s'agit ici d'un principe qui embrasse tout l'ensemble des populations chrétiennes de l'Orient auxquelles nos traditions nous ont toujours rendus sympathiques".

En retirant notre opposition à la combinaison du Prince étranger nous renoncions naturellement à provoquer la séparation des deux Principautés que nous avions patronnée après la chute du Prince Couza. Les instructions citées plus haut portaient: "Si le système de l'union venait à prévaloir et que l'opposition de la Porte faiblissait devant la pression des Cabinets, vous n'insisterez pas au-delà de ce qui sera nécessaire pour constater notre respect pour les engagements pris". L'impossibilité du retour à l'ancien état de chose devenait évidente après la Conférence de Paris: le moment favorable était passé et les vellétés séparatistes ne pouvaient être ranimées dans les Principautés que par une occupation étrangère que nous avions pu soutenir tant que l'odieux de son initiative retombait, aux yeux des Roumains, sur les Turcs, mais que nous ne pouvions pas exiger nous-mêmes en nous substituant à ces derniers. D'ailleurs l'idée de l'union avait déjà poussé des racines profondes dans l'esprit des masses et de nombreux intérêts se rattachaient à l'organisation dont elle faisait le pivot. Elle avait acquis la force d'un fait accompli, tandis que les vellétés séparatistes n'offraient plus les éléments nécessaires pour une action sérieuse, comme l'ont prouvé les désordres survenus à Jassy dans le courant de l'été 1866, à l'occasion du plébiscite du 20 mai/[2 juin 1864].

Les Roumains cherchent à se rapprocher de la Russie. - Durant tout le séjour du Prince Charles à Constantinople j'observais à son égard une attitude réservée, mais ne lui témoignais aucune malveillance.

En me renfermant dans une réserve prudente je ne manquai pas de suivre attentivement la marche des affaires. C'est ainsi que lorsque - profitant des pourparlers avec le Prince Charles - la France et l'Angleterre tentèrent d'amener un arrangement secret entre elles, la Porte et la Roumanie, arrangement qui était basé sur la cession aux Turcs d'Ismail et de quelques autres places fortes sur le Pruth, en retour de nouveaux droits qui seraient accordés aux Principautés, je réussis à faire avorter ce

отговорно за безчинствата на правителството, което те неотдавна свалиха. Освен това, не бива да забравяме, че тук се касае за принцип, покриващ цялото християнско население в Ориента, което, заради традициите ни, винаги ни е симпатизирало."

Оттегляйки нашето противодействие срещу чуждестранния княз, ние, разбира се, се отказахме да предизвикваме разделението на двете княжества, за което настоявахме след падането на княз Куза. Погоре цитираните инструкции гласяха: "Ако решението за обединение почне да взема връх и ако съпротивата на Портата отслабне под натиска на правителствата, Вие няма да настоявате повече отколкото е необходимо за да се демонстрира нашето уважение към поетите ангажименти." Невъзможността да се върне старото положение стана очевидна след Парижката конференция: благоприятният момент бе отминал и сепаратистките настроения в Княжествата можеха вече да бъдат съживени само от чужда окупация, която можехме да подкрепим, доколкото неприязънта за нейното предприемане, в очите на румънците падаше върху турците, но която ние не можехме да изискваме вместо последните. Впрочем, идеята за единство вече бе пуснала дълбоки корени в съзнанието на масите и много интереси се свързваха със създаденото около нея положение. Тя бе придобила силата на свършен факт, докато сепаратистките настроения не предлагаха повече необходимото за едно сериозно действие, както го бяха доказали безредиците в Яш през лятото на 1866, по повод плебисцита от 20 май/[2 юни 1864]⁴¹.

Румънците търсят сближение с Русия. - През целия престой на княз Карл в Цариград аз му демонстрирах резервираност, но без никакво зложелателство.

Затваряйки се в благоразумна сдържаност, не пропуснах да следя внимателно хода на нещата. Например, когато, ползвайки се от преговорите с княз Карл, Франция и Англия се опитаха да постигнат тайно споразумение между себе си, Портата и Румъния, договореност, която почиваше върху отстъпването на Измаил и на още няколко укрепени пункта на Прут на турците в замяна на нови права за Княжествата, аз успях да осуеят този проект. Посочих както на турците,

projet. J'indiquais tant aux Turcs qu'aux Moldo-Valaques les inconvénients d'une combinaison aussi anormale, en les mettant en garde contre les dangers qu'elle pouvait leur préparer.

Le Prince Charles se montrait d'ailleurs très désireux de se rapprocher de l'Ambassade Impériale. Il vint me faire la première visite que je lui rendis le lendemain d'une manière privée. Je fis comprendre à Son Altesse que si la reconnaissance officielle de la Russie se faisait attendre - c'est que nous voulions être corrects jusqu'au bout et ne donnerions notre adhésion au changement survenu en Roumanie qu'après la communication du firman d'investiture; que dans nos rapports ultérieurs avec Son Altesse nous réglerions notre conduite sur le soin qu'elle mettrait elle-même à ménager nos intérêts, et qu'il dépendait d'Elle de nous en donner une preuve en répudiant toute solidarité avec les hommes du parti rouge et en réglant d'une manière équitable les affaires de l'Eglise Roumaine, des biens conventuels, etc. J'accueillais d'une manière favorable et sympathique les ouvertures que le Prince me fit personnellement lors de notre entrevue et qu'il me fit renouveler ensuite par ses agents. Son Altesse reconnaissait les torts que les Moldo-Valaques avaient vis-à-vis de la Russie, mais il en rejetait la faute sur l'administration du Prince Couza et sur l'influence exclusive de la France. Il promettait pour l'avenir une politique conservatrice et, comme but principal, un rapprochement avec la Russie.

Les Roumains commençaient d'ailleurs à comprendre eux-mêmes qu'en usant envers le Prince Couza d'une tolérance voisine de la faiblesse, les Puissances Occidentales n'avaient nullement en vue la réalisation de toutes leurs aspirations, mais qu'elles tenaient uniquement à rompre les liens naturels de sympathie et de protection séculaire qui rattachaient les Principautés à la Russie - pour les river plus étroitement dans l'avenir à la Turquie. La réserve observée par l'Ambassade Impériale dans la dernière phase de la question des Principautés après la dissolution de la Conférence de Paris a produit la meilleure impression surtout comparée à l'appui tardif accordé par les Puissances à quelques unes des prétentions de la Porte. Aujourd'hui les Roumains renient l'accord établi en 1866 dans les lettres échangées entre le Prince Charles et la Porte, ainsi que les engagements mentionnés dans le firman auquel

така и на молдо-власите неудобствата от една толкова неестествена комбинация и ги предупредих за опасностите, която тя може да им създаде.

Впрочем, княз Карл показваше силно желание за сближение с императорското посолство. Той пръв ми направи визита, която аз върнах на другия ден като частно лице. Дадох на Негово Височество да разбере, че ако официалното признаване от страна на Русия се бави, то е защото искаме да бъдем коректни докрай и ще приемем станалата в Румъния промяна само след обнародването на инвеститурния ферман; че в по-сетнешните взаимоотношения с Негово Височество ще съобразим позицията си с грижата, която той би проявил да зачита нашите интереси, и че от него зависи да ни даде доказателство за това като напълно избягва да се солидаризира с хората от червената партия и като уреди по справедлив начин въпросите за румънската Църква, за манастирските имоти и т.н. Посрещнах с благосклонност и симпатия предложенията, които князът лично ми отпрати при нашата среща и които повтори чрез своите представители. Негово Височество призна грешката, извършена от молдо-власите спрямо Русия, но вината за това той хвърли върху администрацията на княз Куза и върху изключителното влияние на Франция. За в бъдеще той обеща консервативна политика и, като основна цел, сближение с Русия.

Впрочем, румънците сами започнаха да разбират, че западните държави проявяват търпимост, граничеща със слабост, към княз Куза съвсем не заради реализацията на всичките им стремежи, а само за да прекъснат естествените връзки на симпатия и вековно покровителство, които свързват Княжествата с Русия, и в бъдеще още по-тясно да ги обвържат с Турция. Сдържаността, съблюдавана от императорското посолство през последната фаза на въпроса за Княжествата, след разпускането на Парижката конференция произведе най-благоприятно впечатление, особено на фона на закъснялата подкрепа, която Силите оказаха за някои от претенциите на Портата. Днес румънците отричат съглашението, установено през 1866 чрез разменените писма между княз Карл и Портата, както и ангажиментите, отбелязани във фермана, на който тези писма послужиха като

cette correspondance a servi de base. Ils louent hautement notre prévoyance et rendent une entière justice à notre désintéressement.

Politique de la France en Roumanie. - L'attitude impartiale et loyale de la Russie devenait plus évidente encore lorsqu'on la comparait à la politique de la France.

La prépondérance que cette Puissance avait prise dans les affaires des Principautés depuis le Traité de Paris dépendait principalement du fait que au milieu des discussions qui s'agitaient à Constantinople - elle seule avait un projet arrêté, conforme au programme de sa politique. Elle suivait ses vues avec une persévérance et une ténacité auxquelles on ne saurait ne pas rendre justice, quoique les bases sur lesquelles son système était établi fussent en plusieurs cas sans fondements. La politique Napoléonienne en Roumanie avait pour but non seulement de prouver la toute puissance de la protection française, mais encore de préparer tantôt un débouché tantôt un auxiliaire à sa politique en Europe.

Pendant ses pourparlers avec l'Autriche pour le règlement des questions Italiennes, le Cabinet des Tuileries avait en vue de créer sur le Danube une situation qui servirait indirectement à la réussite de ses principales préoccupations du moment. En poussant les choses à l'extrême elle voulait faciliter l'annexion des Principautés à l'Autriche, en offrant ainsi à cette Puissance une compensation pour les sacrifices qu'on lui demandait en Italie. C'est ainsi que déjà en 1859, comme me l'a avoué plus tard Aali Pacha lui-même, la France avait offert dans ce but à la Porte d'une manière indirecte 20 millions de livres sterlings pour l'abandon de ses droits de suzeraineté sur les Principautés Unies et du tribut annuel payé par celles-ci. Restée sans effet cette proposition n'en est pas moins significative, et la combinaison à laquelle elle a trait ne doit pas être perdue de vue dans les éventualités de l'avenir.

Lorsque l'Empereur Napoléon eut assuré l'accomplissement de son plan en Italie par des moyens dont les événements de 1866 donnent la clef, - il voulut se servir de la Roumanie dans un autre but. Déçu dans son espoir de ressusciter la Pologne, il parait avoir cherché à réaliser en petit la même pensée d'hostilité à notre égard sur les bords du Danube en y

основа. Те велегласно възхваляват нашата прозорливост и безусловно признават нашата безкористност.

Политиката на Франция в Румъния. - Безпристрастната и честна позиция на Русия ставаше още по-явна при сравнение с политиката на Франция.

Превесът, който тази сила беше придобила в делата на Княжествата след Парижкия договор, се дължеше главно на факта, че сред дискусиите, които се разгаряха в Цариград, тя единствена имаше ясен план, съобразен с програмата на нейната политика. Тя отстояваше своите виждания с постоянство и упоритост, които не могат да се отрекат, макар че нейната система в много случаи бе лишена от основание. Румънската политика на Наполеон имаше за цел не само да докаже всемогъществото на френското покровителство, но и да подготвя кога подстъп, кога подкрепа за европейската му политика.

По време на своите преговори с Австрия за уреждане на Италианския въпрос, Туйлерийският кабинет се стремеше да създаде на Дунава такова положение, което косвено да способства за успеха на главните му цели в онзи момент. Довеждайки нещата до крайност, той искаше да улесни анексирането на Княжествата от Австрия, като така предлагаше на тази Велика сила компенсация за жертвите, които се искаха от нея в Италия. Именно за това още през 1859, както по-късно ме уверяваше сам Али паша, Франция била предложила косвено на Портата 20 милиона лири стерлинг за да се откаже от сюзеренните си права над Съединените княжества и от плащания от тях ежегоден данък. Макар да остава без последствия, това предложение е твърде показателно, а комбинацията, свързана с него, не трябва да се изпуска из предвид като евентуален бъдещ вариант.

След като император Наполеон осигури изпълнението на своя план в Италия със средства, които се обясняват посредством събитията от 1866, той поиска да използва Румъния за една друга цел. Измамен в своите надежди да възкреси Полша, той изглежда се помъчи да реализира в по-малък мащаб същото враждебно към нас намерение върху бреговете на Дунав, като създаде там държава,

créant un Etat, qui graviterait vers l'orbite de la France. La Roumanie devait lui servir à volonté soit comme levier de sa politique contre l'Autriche ou la Russie, soit comme point d'appui dans les complications éventuelles qui pourraient surgir en Orient. La France faisait miroiter aux yeux des Roumains la chimère *"d'un foyer de lumière, de liberté et d'attraction qu'elle voulait ériger parmi eux pour la plus grande édification de leurs confrères étrangers et des différents peuples de l'Orient qui autrement tourneraient leurs regards vers la Russie"*. Pour vaincre la résistance de la Porte, elle lui faisait entendre *"qu'un état fortement organisé sur le cours inférieur du Danube était la seule garantie pour la Turquie contre les envahissements de la Russie et lui offrirait un boucher solide contre cette Puissance"*.

Les Turcs auraient dû comprendre sans qu'on eut besoin de le leur prouver, qu'un pays de quelques millions d'habitants, tel que la Roumanie, dans son extension la plus complète, n'offrirait qu'un faible obstacle à une Puissance qui en compte 80 millions et que le meilleur bouclier pour la Turquie - c'était de bons rapports avec sa puissante voisine. Quant aux Roumains le régime qui s'était établi dans leur pays sous l'égide de la France pouvait les édifier sur le compte des avantages qu'ils avaient à attendre des promesses de cette Puissance. La ruine de la classe des propriétaires fonciers, la désorganisation de l'Eglise et la confiscation de ses biens, l'introduction inconsidérée de lois et d'institutions françaises, la création d'écoles catholiques, etc., entreprises évidemment en vue de détruire tous les éléments conservateurs sympathiques à la Russie et de multiplier les affinités avec le monde latin étaient la première suite de l'influence française. La promesse donnée par le Prince Couza à l'Impératrice Eugénie d'amener la conversion des Roumains au Catholicisme donne une idée de ce que l'avenir réservait à ce pays, s'il avait été abandonné aux influences Napoléoniennes.

Les événements se sont d'ailleurs chargés de faire droit des prétentions excessives de la France. Nous montrerons dans la suite de ce travail la décroissance graduelle de son influence qui avait déjà perdu du terrain en Roumanie après la chute du Prince Couza - sa créature et son agent dévoué.

която да гравитира към Франция. Румъния трябваше да му служи по своя воля било като лост за неговата политика спрямо Австрия или Русия, било като опорна точка в евентуални усложнения, които можеха да възникнат в Ориента. Франция размахваше пред очите на румънците химерата, *"че от тях ще създаде център на просвещение, свобода и привлекателност за най-голямо назидание на техните чуждестранни събратя и на различните народи на Ориента, които инак биха обърнали своя взор към Русия"*. За да превъзмогне съпротивата на Портата, тя ѝ внушаваше, че *"една здраво организирана държава по долното течение на Дунав е единствената гаранция за Турция срещу нахлуванията на Русия и би ѝ предложила надежден щит срещу същата тази Сила"*.

Турците следваше да разберат, без да се налага да им се доказва, че една страна с няколко милиона жители, каквато е Румъния, дори в най-пълното си разширение не би създала повече от слаба пречка на 80-милионна държава и че най-добрият щит за Турция са добрите отношения с нейната могъща съседка. Що се отнася до румънците - установилият се в тяхната страна режим под егидата на Франция можеше да ги превърне в пример за изгодите, които те можеха да очакват от обещанията на тази Велика сила. Премахването класата на поземлените собственици, дезорганизацията на Църквата и конфискацията на нейните имоти, недомисленото въвеждане на френски закони и институции, създаването на католически училища и пр. - начинания, очевидно целящи да разрушат всички традиционни елементи, на които Русия симпатизира, и да увеличат сродствата с латинския свят, бе първото следствие от френското влияние. Даденото от княз Куза обещание на императрица Йожени да обърне румънците в католицизъм дава представа за онова, което бъдещето бе запазило за тази страна, ако тя бидеше изоставена на наполеоновите влияния.

Впрочем, самият ход на събитията се нагърби да отдаде заслуженото на прекомерните претенции на Франция. По-нататък в това изложение ще покажем последователното намаляване на нейното влияние, което вече бе загубило почва в Румъния след падането на княз Куза - нейно творение и неин предан агент.

L'hostilité que nous témoignait la France dans l'affaire des Principautés Unies forme le trait caractéristique de la situation et s'est prolongée jusqu'aux derniers désastres de la France. Elle est d'autant plus remarquable qu'à cette époque le Cabinet des Tuileries nous prodiguait les assurances les plus chaleureuses relativement à la communauté d'intérêts qui existerait entre nous et que, de notre côté, nous avons sincèrement voulu marcher de concert avec lui dans toutes les principales questions. Si en Occident les grandes lignes politiques de la France et de la Russie ne se heurtent nulle part contre les tendances contradictoires - l'Orient où résident nos intérêts les plus graves et les plus directs, doit nous servir de pierre de touche pour juger du bon vouloir du Cabinet des Tuileries à notre égard. Or, il se trouve qu'à l'époque où nous cherchions à formuler des *"têtes de chapitres"* avec la France pour constater notre entente générale, cette Puissance se posait ouvertement dans les questions principales en Orient en antagonisme avec nous, même au détriment de ses propres intérêts bien entendus et en dépit de ses traditions. Ce fait mérite d'être étudié sous toutes ses faces.

Serbie. - Il s'affirme entre autres en Serbie, dont la position analogue à celle de la Roumanie nous donnait lieu d'espérer que la France agirait en sa faveur si non par déférence pour le Cabinet Impérial, du moins pour rester conséquente avec elle-même.

Sans réclamer contre la tolérance de la Porte et des Puissances à l'égard de la Roumanie, nous avons le droit de nous en autoriser comme d'un précédent pour veiller à ce que la balance soit tenue égale envers les Serbes et les autres populations slaves de la Turquie. Cependant la Porte établissait une différence essentielle dans ses dispositions envers ces dernières et envers les Roumains. Cette différence s'explique aisément par les considérations suivantes que les Turcs apprécient eux-mêmes. Les Roumains, comme les Serbes, visent à l'indépendance. Mais les premiers n'aspirent qu'à une indépendance peu inquiétante au de là du Danube, indépendance qui n'entraîne pas d'elle-même la dissolution de la Turquie. Subissant l'influence des idées que l'Occident tâchait de faire prévaloir à ses yeux et admettant jusqu'à un certain point la théorie

Враждебността, която ни демонстрира Франция във въпроса за Съединените княжества, бе отличителен белег на положението и тя продължи до последната катастрофа на Франция. Тя е толкова по-забележителна, защото по това време Тюйлерийският кабинет ни отрупваше с най-горещи уверения относно общността на интересите, която съществувала между нас, и защото ние, от своя страна, пожелахме искрено да съгласуваме ходовете си с нея по всички основни въпроси. Ако на Запад главните политически линии на Русия и Франция никъде не се сблъскват независимо от противоположните тенденции, Ориентът, където са най-важните ни и най-преки интереси, трябва да ни служи като пробен камък за добрата воля на Тюйлерийския кабинет спрямо нас. Прочее, оказва се, че по времето, когато търсехме с Франция да формулираме *"начала на глави"* за да констатираме генералното си съглашение, тази Велика сила е заставала открито срещу нас по основни въпроси в Ориента, даже в ущърб на своите правилно разбрани интереси и въпреки своите традиции. Този факт заслужава да бъде изследван във всичките му аспекти.

Сърбия. - Между другото той се потвърждава в Сърбия, чието аналогично с онова на Румъния положение ни даваше основания за надежди, че Франция ще действа в нейна полза ако не от уважение към императорското правителство, то поне за да бъде последователна спрямо самата себе си.

Без да протестираме срещу търпимостта на Портата и на Силите спрямо Румъния, законно бе да я използваме като прецедент, даващ ни право да бдим щото спрямо сърбите и останалите славянски народи в Турция да се проявява същото отношение. Обаче начините, с които Портата третираше тези последните и румънците, започнаха да показват съществено различие. То лесно се обяснява от следващите съображения, които самите турци признават. Румънците, както и сърбите, се стремят към независимост. Но първите се домогват до една необезпокоителна независимост отатък Дунав, до независимост, която не влече след себе си разпадането на Турция. Като се подлага на влиянието на идеите, които Западът се стреми да направи преобладаващи в нейните понятия, и като приема в определена степен теорията за естествените граници, Портата малко по малко

des frontières naturelles, la Porte se fait peu à peu à l'idée de voir un jour ce fleuve former la limite de ses états au Nord.

C'est ainsi que Fuad Pacha me disait lors des difficultés qui ont précédé l'avènement du Prince Charles (voir ma dépêche en Cour du 22 février 1866 № 38): *"Matériellement la perte définitive des Principautés Unies serait pour l'Empire Ottoman d'une importance secondaire: sous certains rapports elle constituerait même un avantage, le tribut des Principautés est dépensé avec usure en dépêches télégraphiques et en mouvements militaires sans compter les tracasseries et les embarras que nous valent ces pays, mais au point de vue de l'intégrité de l'Empire nous avons là un grand principe à défendre: si l'exemple du morcellement dépassait la ligne du Danube ce pourrait bien être le commencement de la fin, c'est-à-dire un acheminement vers la solution radicale de la question d'Orient"*. D'ailleurs après tous les empiètements du Prince Couza et du Prince Charles le Gouvernement Ottoman considère déjà la Roumanie comme membre presque détaché de l'Empire.

Le Prince de Serbie passe au contraire pour le chef de tous les slaves de l'ancienne Serbie soumis au Sultan et vise à reconstituer le royaume de Douchane en annexant à la Principauté actuelle toutes les vastes provinces qui sont tombées sous la domination des Turcs après la bataille de Kossovo. Ses sujets sont aussi énergiques et belliqueux que les Roumains sont mous et paisibles; le lien de ces derniers avec les races latines ne sera jamais qu'éphémère et factice, tandis que les premiers sont membres de la grande famille slave et frères des Russes par la religion et par le sang. En un mot les aspirations des Serbes paraissent dangereuses aux Turcs, celles des Roumains ne les effrayent pas.

La manière distincte dont s'exerçait l'intervention étrangère en faveur des deux Etats vassaux de la Porte, facilitait considérablement l'attitude de celle-ci à leur égard. Le défenseur d'office des nationalités en Europe, le Gouvernement Français dont l'influence dominait à Constantinople, s'était constitué exclusivement le champion de la Roumanie et témoignait aux Serbes de l'hostilité en vue des sympathies que nous leur portions; tout en voulant un Prince indépendant de fait à Bucarest on cherchait à

свиква с идеята един ден да види в тази река северната граница на своите владения.

Например, Фуад паша, по време на затрудненията, предхождащи възшествието на княз Карл, ми каза (вж. моята депеша до Двореца от 22 февр. 1866, № 38): *"На практика окончателното загубване на Обединените княжества би било за Османската империя от второстепенна важност: в някои отношения то даже би било преимущество, данъкът от Княжествата не стига за телеграми и придвижвания на войската без да се турят в сметката ядовете и затрудненията, които ни струват тези области, но от гледна точка целостта на империята трябва да защитаваме един важен принцип: ако примерът на раздробяване пресече линията на Дунав, то това би могло да бъде началото на края, тоест път към радикално решение на Източния въпрос."* Прочее, след всички посегателства от страна на княз Куза и на княз Карл османското правителство вече смята Румъния за страна, почти напълно отделена от империята.

Напротив, князът на Сърбия минава за глава на всички подвластни на султана славяни от някогашната Сърбия и се стреми да възстанови царството на Душан, като присъедини към настоящото княжество всички обширни провинции, паднали под властта на турците след битката при Косово⁴². Неговите поданици са толкова енергични и воинствени колкото румънците са мекушави и миролюбиви; с латинските народи последните никога не ще имат нещо повече от ефимерна и неестествена връзка, докато първите са членове на голямото славянско семейство и братя на русите по религия и кръв. С една дума - домогванията на сърбите изглеждат опасни на турците, тези на румънците не ги плашат.

Различният начин, по който се извършваше чуждата намеса в полза на двете васални на Портата държави, значително улесняваше поведението на последната към тях. Служебен защитник на националностите в Европа, френското правителство, чието влияние преобладаваше в Цариград, се беше превърнало почти изключително в закрилник на Румъния и демонстрираше към сърбите враждебност заради симпатиите, които ние им показвахме; като искаха фактически

Paris à conserver à la Porte un vassal respectueux à Belgrade; lorsqu'on se trouvait forcément dans le cas de défendre les intérêts des Serbes le Représentant de la France à Constantinople ne le faisait que très mollement et ne se servait du Prince Michel que comme de l'ombre dans un tableau pour donner plus de relief à ses conseils en faveur de ses véritables protégés. Plusieurs autres Puissances suivaient la même impulsion.

L'Autriche surtout témoignait beaucoup d'hostilité aux Serbes, et ce fait était d'autant plus regrettable que, dès qu'il s'agit de complications Serbes, le Cabinet de Vienne a toujours, et quoique nous fassions, une large part d'influence dans les conseils de la Porte en raison de la communauté d'intérêts qui unit ces deux Puissances dans les questions slaves en général. Nous étions, comme nous les sommes encore, les seuls à plaider franchement et sincèrement la cause des Serbes. Mais notre action était alors comme aujourd'hui doublement difficile et délicate, car toutes les fois qu'une affaire Serbe surgit sur le terrain brûlant de Constantinople, notre intervention est gênée d'une part par les méfiances toujours prêtes à s'émouvoir de la Porte et paralysée de l'autre par l'isolement dans lequel nous place l'absence de bon vouloir des autres Puissances.

J'ai donc dû user d'une extrême prudence au milieu de contestations continuelles entre la Porte et le Gouvernement Princier. Lorsque les Serbes se laissaient aller à des démarches inconsidérées - je tâchais de les éclairer sur les dangers qu'ils se préparaient, sans assumer une responsabilité onéreuse en mettant trop d'insistance à leur faire accepter nos conseils. Je prêchais d'autre part aux Turcs la conciliation et je présentais à la Porte la nécessité d'établir avec le Prince Michel des rapports de confiance que l'attitude correcte et le caractère personnel de Son Altesse méritaient à juste titre. Les difficultés relatives aux dommages causés par le bombardement de 1862, à la détermination du périmètre de Belgrade, aux indemnités pour les expropriations, etc., furent réglées, grâce à notre concours, dans les années 1864-66, sur la base des stipulations du Protocole de Canlidja de 1862.

Je me suis également occupé dès mon arrivée à Constantinople de l'importante question de l'évacuation des forteresses turques sises sur le

независим княз в Букурещ, в Париж търсеха как в Белград да запазят един покорен васал на Портата; когато се видеше принуден да защитава интересите на сърбите, френският представител в Цариград го правеше твърде вяло и използваше княз Михаил само подобно на светлосянка в картина за да направи по-релефни своите съвети в полза на истинските си протежета. Повечето от другите Сили следваха същия подтик.

Особено Австрия демонстрираше силна враждебност към сърбите и този факт е твърде достоен за съжаление, защото, щом става дума за сръбски усложнения, съветите на Виенския кабинет винаги, и каквото и да правим ние, имат голяма тежест пред Портата поради общността на интересите, която обединява тези две държави в славянските въпроси изобщо. Ние бяхме единствените, и още сме, които защитават искрено и открито сръбската кауза. Но нашите действия, както тогава така и сега, са двама по-трудни и деликатни, защото всеки път, когато сръбски въпрос се постави в нажежената атмосфера на Цариград, нашата намеса среща пречки както от непрекъснато тлеещото недоверие на Портата, така и бива парализирана от изолацията, в която ни поставя отсъствието на добра воля от страна на другите Сили.

Следователно, трябваше да бъде крайно благоразумен в постоянните спорове между Портата и княжеското правителство. Когато сърбите се поддаваха на необмислени постъпки, аз се стараех да ги осветля за опасностите, които сами си подготвят, без да бъда особено настоятелен в съветите си за да не се обременявам с излишни отговорности. На турците, от друга страна, проповядвах примирителност и представях на Портата необходимостта да установят с княз Михаил отношения на доверие, които коректната политика и личността на Негово Височество напълно заслужаваха. Трудностите относно щетите, причинени от бомбардирането през 1862⁴³, определянето границите на Белград, обезщетенията за експроприациите и пр., бяха уредени, благодарение на нашето съдействие през 1864-66 на основата на постановленията на протокола от Канлиджа⁴⁴ от 1862.

Още с пристигането си в Цариград се захех и с въпроса за евакуацията на турските крепости, разположени на сръбска територия;

territoire serbe; j'ai tâché d'habituer peu à peu les Turcs à l'idée de devoir céder les forteresses mais le moment n'était pas encore venu pour leur forcer la main; lorsque je parlais pour la première fois à Aali et à Fuad Pachas de la cession de la citadelle de Belgrade ils me répondirent qu'on ne l'arracherait à l'Empire Ottoman "qu'en passant sur leurs cadavres". Cette phrase pompeuse devait recevoir bientôt un démenti et la question devait être résolue à la faveur de la situation créée par l'insurrection Crétoise. L'affaire du petit Zwornik et quelques autres litiges de second ordre qui étaient déjà sur le tapis en 1864, sont restés ouvertes jusqu'à ce jour.

Монтенегро. - Notre position dans la question se rattachant aux intérêts du Monténégro est à peu près analogue à celle qui nous est faite relativement à la Serbie. La source principale des difficultés entre la Turquie et la Montagne Noire consiste dans l'insuffisance et l'aridité du territoire formant les domaines du Prince Nicolas. La population belliqueuse qu'il contient n'y trouvant pas des moyens de subsistance cherche par conséquent à reculer les limites de la Principauté en descendant dans les plaines fertiles qui l'entourent. En outre des contestations naissent naturellement de ce que la position politique de la Principauté n'est pas nettement définie aux yeux des Turcs. Après la Convention de Cettigné les Monténégrins étaient convaincus que cet acte avait implicitement reconnu leur indépendance, tandis que les Turcs faisaient semblant de croire qu'il avait au contraire consacré le vasselage du Prince Nicolas et de son peuple. Dans ces conditions l'établissement de rapports réguliers entre les deux pays offre des obstacles insurmontables. L'interprétation contradictoire de la Convention de Cettigné donne, en outre, lieu à une série d'autres contestations qui entretiennent l'inimitié entre le Prince et la Porte. C'est surtout l'article 5 de cet acte ayant trait à l'échange des propriétés monténégrines et turques, sises au delà de la frontière qui dès le début avait provoqué les plus vives discussions.

Les Turcs se refusaient péremptoirement à toute combinaison ayant en vue des concessions de terrain, en proposant une indemnité pécuniaire correspondant à la différence du prix des propriétés échangées, mais en exigeant en même temps les titres de propriété que les Monténégrins étaient dans l'impossibilité de produire. L'indemnité pécuniaire paraissait

постарах се лека-полека турците да свикнат с идеята, че трябва да отстъпят крепостите, но моментът да бъдат принудени да сторят това все още не бе дошъл; когато за първи път говорих с Али паша и Фуад паша за отстъпването на Белградската крепост, те ми отговориха, че тя може да бъде изтръгната от Османската империя само "след като се мине през техните трупове". Тази надута фраза скоро бе опровергана и въпросът трябваше да се реши благодарение на ситуацията, създадена от Критското въстание. Въпросът за Мали Зворник и още няколко други спорни второстепенни въпроса, които бяха поставени на масата за преговори през 1864, все още остават открити.

Черна гора. - Позицията ни по въпроса, свързан с интересите на Черна гора, е почти аналогична на онази спрямо Сърбия. Главният източник на трудности между Турция и Черна гора е в недостатъчността и безплодието на територията, съставляваща владенията на княз Никола. Нейното войнственото население, като не намира там средства за съществуване, се стреми да излезе извън границите на княжеството, спускайки се в обграждащите го плодородни равнини. Освен това спорове възникват естествено от факта, че политическото положение на княжеството, в очите на турците, не е ясно определено. След Цетинската конвенция черногорците вярваха, че този акт имплицитно е признал тяхната независимост, докато турците явно са убедени, че, напротив, той е узаконил васалитета на княз Никола и на неговия народ. В тези условия установяването на редовни отношения между двете страни среща непреодолими препятствия. Освен това, противоречивото тълкуване на Цетинската конвенция⁴⁵ създава почва за други спорове, които поддържат враждебност между княза и Портата. Особено чл. 5 от този акт, засягащ размяната на черногорските и турски имоти, разположени от двете страни на границата, предизвика още от началото най-оживени дискусии.

Турците отхвърляха всяка комбинация, целяща отстъпване на територия, като предлагаха парично обезщетение, съобразно с разликата в цените на разменяните имоти, като в същото време обаче искаха документи за собственост, които черногорците не можеха да представят. Освен това паричното обезщетение нямаше особена

en outre de peu de valeur aux Monténégrins qui ont un besoin beaucoup plus urgent de pâturages pour leurs troupeaux que d'argent. Les déprédations commises sur la frontière de part et d'autre donnaient lieu à des récriminations respectives qui prenaient souvent un caractère inquiétant. En outre la question de délimitation et celle des blockhaus construits ou à construire par les Turcs sur la frontière monténégrine provoquait des réclamations continuelles de la part du Prince Nicolas. Relativement aux blockhaus Aali Pacha - tout en leur attribuant un caractère exclusivement défensif - maintenait le droit de la Porte de fortifier son territoire où bon lui semble. Je tâchais de mon côté de prouver que les blockhaus dont la construction nécessitait des dépenses et provoquait des conflits, n'offriraient pas en temps de guerre de ligne de défense sérieuse. Quant à la délimitation je faisais valoir la nécessité de clore au plus vite cette question tout en insistant sur l'utilité de ne pas resserrer les Monténégrins dans des limites qui les priveraient des moyens de subsistance, et en indiquant que plus on leur donnerait de terrain plus il y aurait de garanties pour le maintien de la paix.

Malheureusement, notre action isolée en faveur des Monténégrins ne pouvait guère être efficace. L'Angleterre et l'Autriche contrecarraient nos efforts, la Prusse et l'Italie étaient indifférentes. Divisés d'opinions comme nous l'étions alors avec la France sur les questions d'intérêt majeur - nous ne trouvions aucun empressement de sa part pour seconder nos efforts auprès du Gouvernement Turc dans un sens favorable aux Monténégrins. Elle excitait, il est vrai, ces derniers sous main, leur prodiguait des promesses et faisait quelque fois mine de soutenir leurs réclamations auprès des Turcs. En réalité elle ne leur voulait aucun bien, mais se servait de ses prétendues sympathies afin de neutraliser notre influence en ayant l'air de protéger tant les Monténégrins contre les Turcs, que la Porte contre les prétentions du Monténégro qui étaient invariablement appuyées par nous. Les réclamations du Prince Nicolas restaient donc non satisfaites. Cette situation était de nature à développer les germes de désaccord subsistant entre la Turquie et le Monténégro et pouvait donner lieu à des conflits dont il était de notre intérêt, ainsi que de celui du Prince

стойност за черногорците, които имат много по-належаща нужда от пасаща за своите стада, отколкото от пари. Грабежите, извършени и от двете страни на границата, създаваха почва за взаимни обвинения, които често придобиваха обезпокоителен характер. Освен трасирането на границата, блок-хаусите - построени или които трябваше да се построят от турците на черногорската граница - бяха другият въпрос, който предизвикваше постоянни протести от страна на княз Никола. Относно фортификационните съоръжения, Али паша - определяйки ги като изключително дефанзивни - поддържаше правото на Портата да укрепява своята територия, където намери за добре. От своя страна, аз се постарях да докажа, че укрепления, които изискват разходи и предизвикват конфликти, няма да предложат във време на война сериозна отбранителна линия. Що се отнася до трасирането на границата, наблегнах на необходимостта, колкото се може по-скоро да се приключи този въпрос без да преставам да изтъквам ползата черногорците да не биват притискани в граници, които ги лишават от средства за съществуване, и сочейки, че колкото повече територия им се даде, толкова по-голяма ще е гаранцията за поддържането на мира.

За съжаление, изолираното ни действие в полза на черногорците не можеше да не остане без резултат. Англия и Австрия пречеа на нашите усилия, Прусия и Италия бяха безразлични. С Франция тогава имахме различия по основни въпроси и не срещнахме у нея никаква готовност да подкрепи нашите усилия пред турското правителство в полза на черногорците. Наистина, тя насърчаваше тайно последните, отрупваше ги с обещания и на моменти се преструваше, че подкрепя техните искания пред турците. Всъщност, тя изобщо не им желаше доброто, но използваше своите мними симпатии, за да обезсилва нашето влияние, като се правеше, че покровителства както черногорците срещу турците, така и Портата срещу претенциите на Черна гора, които бяха неизменно подкрепяни от нас. Прочее, исканията на княз Никола оставаха неудовлетворени. Това положение беше от естество да развие зародиша на постоянния раздор между Турция и Черна гора и можеше да създаде конфликти, чието ненавременно разразяване беше в наш интерес, а и в интерес на

Nicolas lui-même, de prévenir l'explosion prématurée. J'appliquais par conséquent tous mes efforts à atteindre ce but en calmant les esprits et en conseillant la patience et la modération aux parties.

Populations coreligionnaires. - Nos antiques sympathies pour nos coreligionnaires et nos devoirs envers eux forment la base de notre politique en Orient. Malheureusement après la guerre de 1854-56 on avait réussi à éloigner de nous les Grecs sans inspirer aux Slaves de la confiance. La situation politique dans les premiers temps de mon séjour à Constantinople offrait des grands obstacles au rétablissement de nos relations avec eux sur l'ancien pied.

Il semblait que vu l'entente sur les affaires orientales qui était censé exister entre la France et nous depuis l'entrevue de Stuttgart, il eut été très facile d'établir une identité complète d'action avec elle. Mais cela n'a pas été le cas. Protectrice du principe des nationalités en Italie, en Pologne, en Roumanie et partout où elle espérait en tirer parti pour sa politique, la France Impériale se refusait de prêter son appui efficace aux populations de la Turquie lorsque leurs aspirations ne concordaient pas avec le mouvement des idées Napoléoniennes et que l'expression des affinités latines ne pouvait y trouver son compte.

On ne saurait mieux caractériser l'attitude de cette Puissance qu'en reproduisant textuellement les paroles mêmes du Marquis de Moustier que je recueillis dans un entretien dont j'ai rendu compte par ma dépêche en Cour du 19 juillet 1866 № 164. *“La théorie des nationalités, me disait l'Ambassadeur, ne peut et ne doit être comprise d'une façon absolue. Il y a nationalité et nationalité. Le droit à une existence distincte ne peut être indifféremment réclamé par toutes les races. Elles doivent produire leurs titres - un rôle historique, une même race, de la force, de l'union. Toutes ces conditions manquent aux populations chrétiennes de la Turquie. Faible et déchues, sans grandes traditions dans le passé, sans lien moral dans le présent - le ciment leur est nécessaire pour former un état. Si je devais choisir un prototype pour l'Empire Ottoman, je citerais le gouvernement de feu Mehmed Aali en Egypte. Une monarchie militaire sans distinction de nationalité, entrant hardiment dans les voies du*

самия княз Никола, да осуетим. Прочее, насочих всичките си усилия да постигна тази цел, като успокоявах духовете и препоръчвах търпение и умереност и на двете страни.

Единоверното население. - Отдавнашните ни симпатии към единоверците и задълженията ни към тях са основата на нашата политика в Ориента. За съжаление, след войната от 1854-56 успяхме да отдалечим от себе си гърците без да вдъхнем доверие у славяните. Политическото положение през първите години на моя престой в Цариград създаваше големи пречки пред възстановяването на отношенията ни с тях в предишната степен.

На пръв поглед изглеждаше лесно, предвид съгласието, което се смяташе, че съществува в източните дела между Франция и нас след срещата в Щутгарт⁴⁶, да се установи пълно единство в действията с нея. Но не беше така. Защитница на принципа на националностите в Италия, в Полша, в Румъния и навсякъде, където се надяваше да извлече полза за своята политика, имперска Франция отказваше да даде ефикасна подкрепа на народите в Турция, когато техните стремежи не се съгласуваха с движението на наполеоновите идеи и където не можеше да се демонстрира израз на латинско родство.

Най-добре би могла да се характеризира позицията на тази Сила като се цитират буквално думите на маркиз дьо Мустие от един разговор, за който докладвах в депешата си до двореца от 19 юли 1866 № 164: *“Теорията на националностите, ми каза посланикът, не може и не бива да се схваща в абсолютен смисъл. Има националности и националности. Всички народи не могат в еднаква степен да имат претенция за право на отделно съществуване. Те трябва да представят своите основания за това - роля в историята, народностна хомогенност, сила, единство. Всичките тези условия липсват на християнското население в Турция. Слаби и безправни, без големи традиции в миналото, без морална връзка в настоящето - на тях им е необходимо сцепление за да образуват държава. Ако е необходим образец за Османската империя, бих посочил правителството на покойния Мехмед Али в Египет. Военна монархия, която не прави разлики въз основа на националност, която смело тръгва по пътя на материалния прогрес, която*

progrès matériel, faisant appel aux capitaux et aux lumières de l'Occident, sans crainte de se compromettre en s'entourant d'étrangers".

En un mot la France réclamait pour l'Empire Ottoman des sujets serviles jusqu'à l'oubli du sentiment national et religieux, un gouvernement cosmopolite subissant les influences de l'Occident et livré au vasselage politique, industriel et financier de la France. Il est évident que nous ne pouvions pas la suivre dans cette voie. Séparés de la France ainsi que de toutes les autres Puissances qui suivaient plus ou moins les mêmes errements, il nous était difficile d'exercer une action efficace à moins d'adopter une politique hasardée et d'entrer activement en lice au risque, peut-être, d'être entraîné en fin de compte à défendre par les armes les intérêts de nos coreligionnaires, - ce qui ne concordait nullement avec les vues pacifiques du Gouvernement Impérial.

Les Turcs voyaient de mauvais œil nos relations avec nos coreligionnaires. Je tâchais de prouver à la Porte qu'en raison même de notre désir de voir se maintenir nos frères de race et de religion dans la voie de l'apaisement et d'un progrès sage et modéré, il nous tenait à cœur de ne pas nous aliéner leurs dispositions et de ne pas les laisser tomber dans les mains des révolutionnaires occidentaux qui pouvaient agir du consentement ou en dehors de la politique des Gouvernement de l'Europe.

Nous ne devons pas toutefois nous dissimuler à nous-mêmes que les populations chrétiennes de la Turquie se laissaient déjà séduire sur plusieurs points par l'attrait du soi-disant libéralisme et du bien-être matériel que leur promettait l'Occident.

Les Grecs nous témoignaient particulièrement de la froideur et même de l'hostilité à cette époque. J'ai mentionné, en parlant de l'affaire des biens conventuels, les rapports intimes que le clergé entretenait à Constantinople avec l'Ambassade d'Angleterre. La majorité de la nation Hellénique portait à cette époque ses sympathies vers la Grande-Bretagne. La cession des îles Ioniennes avait eu un grand retentissement non seulement dans le Royaume Hellénique, mais aussi dans toute la Turquie. On y voyait une première preuve de la bienveillance renaissante du Cabinet de St. James et l'on croyait à une ère nouvelle de grandeur et de

привлича капитали и знания от Запада, която не се страхува, че ще се компрометира, ако се обгради с чужденци."

С една дума Франция искаше Османската империя да има поданици, покорни до степен да забравят своите национални и религиозни чувства, и космополитно правителство, което се влияе от Запада и е в политическа, индустриална и финансова зависимост от Франция. Ясно е, че ние не можехме да я следваме по този път. Разделени от Франция, както и от останалите Сили, които повече или по-малко следваха същото поведение, за нас бе трудно да предприемаме ефикасни действия, камо ли да водим дръзка политика и активно да влизаме в борба, поемайки риска евентуално да бъдем въвлечени в края на краищата да защитаваме с оръжие интересите на нашите единоверци - нещо, което никак не се съгласуваше с миролюбивите възгледи на императорското правителство.

Турците не гледаха с добро око отношенията ни с нашите единоверци. Постарах се да убедя Портата, че тъкмо поради нашето желание събратята ни по религия и раса да следват пътя на умиротворението и на мъдрия и умерен прогрес, на нас не ни е по сърце да ги отчуждим от себе си и да ги оставим да попаднат в ръцете на западните революционери, които могат да действат заедно с или във от политиката на европейските правителства.

Не можехме обаче да крием от самите себе си, че християнското население на Турция все повече се съблазняваше от прелестите на така наречения либерализъм и от материалното благосъстояние, което му обещаваха Западът.

По това време гърците особено се отнасяха хладно, дори враждебно, към нас. Споменах, говорейки по въпроса за манастирските имоти, близките отношения, които духовенството поддържаше в Цариград с английското посолство. Болшинството от елинската нация по това време бе насочила своите симпатии към Великобритания. Отстъпването на Йонийските острови⁴⁷ получи голям отзвук не само в Елинското кралство, но също и в Турция. Това се прие като първо доказателство за възраждащата се благосклонност на Сейнт-Джеймския кабинет⁴⁸ и се вярваше, че настъпва нова ера на величие и благосъстояние за Гърция благодарение благосклонността на Англия.

prospérité pour la Grèce grâce à la bienveillance de l'Angleterre. Les bienfaits de la Russie étaient oubliés, les traditions méconnues et les sympathies basées sur la communauté de religion réduites à se taire, pour laisser le champ libre aux élucubrations des publicistes et des orateurs du parti anglais. Ainsi que cela devait se répéter quelques années plus tard, les Grecs étaient devenus un élément sur lequel la politique occidentale basait ses calculs dans des vues hostiles à la Russie.

Ce peuple inconstant et léger qui - tout en possédant un certain flair politique - est crédule jusqu'à la naïveté lorsqu'on le leurre d'espérances irréalisables n'est d'ailleurs pas resté longtemps dans des dispositions aussi peu naturelles. Par une action systématique et prudente nous réussîmes à faire vibrer le sentiment national et religieux tant chez les Grecs que chez les autres populations orthodoxes qui subissaient également l'influence des théories utilitaires et matérialistes. Grâce à cette action les chrétiens d'Orient furent amenés peu à peu à chercher à se retremper aux sources vives de la religion, là même où l'influence occidentale s'était fait le plus sentir et nos liens avec eux furent resserrés et consolidés. Les événements de l'époque de la révolution Crétoise prouvent d'ailleurs suffisamment que les sujets chrétiens du Sultan n'avaient pas oublié leurs anciennes traditions.

Question Gréco-Bulgare. - Malheureusement l'union qui existait autrefois entre toutes les races orthodoxes de la Turquie avait été brisée. Le différend Gréco-Bulgare avait déjà surgi avec toutes les difficultés qui sont inhérentes à sa nature. J'aurai ultérieurement l'occasion de revenir sur ce sujet. Je tiens seulement à constater dès à présent que la lutte religieuse entre les Grecs et les Bulgares avait déjà atteint, lors de mon arrivée à Constantinople, un degré qui ne permettait plus de compter sur un arrangement à l'amiable. L'insubordination des évêques bulgares, leur excommunication en 1861, l'ascendant acquis par Schoumakow et d'autres intrigants, les prétentions exorbitantes, qu'ils avançaient, la résistance inhabile du Patriarche, l'admission des laïques Grecs à la discussion et surtout la réforme de la constitution de l'Eglise opérée en 1861 contrairement aux anciennes traditions et de façon à ouvrir les voies à

Благоденянията на Русия бяха забравени, традициите - negliжирани, а симпатиите, основани на общността на религията - принудени да замлъкнат за да не пречат на абсурдните творения на публицистите и ораторите от английската партия. Както това щеше да се повтори няколко години по-късно, гърците се бяха превърнали в елемент, върху който западната политика градеше своите сметки за цели, враждебни на Русия.

Впрочем, този непостоянен и лекомислен народ, който - въпреки че притежава известен политически усет - е доверчив до наивност когато го залъгват с неизпълними надежди, не остана дълго в толкова неестествено състояние. Чрез системни и благоразумни действия успяхме да раздвижим националното и религиозното чувство както у гърците, така и сред останалите православни народи, които също бяха подложени на влиянието на утилитарните и материалистически теории. Благодарение на тези действия, източните християни полека-лека се отправиха да дирят сили и вдъхновение към живите извори на религията, тъкмо там, където западното влияние бе най-осезаемо, а нашите връзки с тях се заздравиха и разшириха. Събитията от Критската революция⁴⁹ доказват, Впрочем, достатъчно, че християнските поданици на султана не бяха забравили своите стари традиции.

Гръко-българският въпрос. - За нещастие съществуващият някога съюз между всички православни народи в Турция беше разбит. Гръко-българската разпра вече бе възникнала с всичките присъщи на нейното естество трудности. Ще имам по-нататък случай да се върна на този предмет. Само държа да изтъкна още от сега, че, когато пристигнах в Цариград, религиозната борба между гърците и българите вече бе достигнала ниво, непозволяващо повече да се разчита на приятелско урегулиране. Непокорството⁵⁰ на българските владици, тяхното отлъчване в 1861, влиянието, придобито от Шумаков⁵¹ и други интриганти, прекомерните претенции, които те издигаха, неумелата съпротива на Патриаршията, допускането на гърци-миряни до обсъжданията и особено реформата в конституцията⁵² на Църквата, извършена през 1861 противно на старите традиции и по начин да разчисти пътя за демагогските действия на враждебната ни партия - всичко, в края на краищата, предварително, чрез антиканоническия и

l'action démagogique du parti qui nous était hostile - tout enfin concordait, par la manière anticanonique et peu politique dont la question était posée et discutée, à compromettre à l'avance l'issue des efforts que l'Ambassade Impériale devait tenter pour ramener l'entente entre les deux partis.

Propagande catholique et protestante. - La durée du différend Gréco-Bulgare favorisait puissamment le mouvement de la propagande catholique et protestante protégée d'un côté par la France et de l'autre par l'Angleterre et l'Amérique et même l'Allemagne. Les latins faisaient entendre aux Bulgares que tant qu'ils n'auraient pas embrassé l'union ils devaient renoncer à tout appui du dehors et se résigner à un effacement complet; beaucoup d'enfants des provinces slaves étaient envoyés à Rome pour y recevoir leur éducation. Ils en revenaient presque toujours catholiques fanatiques et l'on choisissait parmi eux les missionnaires expédiés dans l'intérieur; des villages entiers passaient parfois au catholicisme. Pour attirer vers l'union les aspirations des mécontents contre le Patriarcat, le Vatican, après l'essai honteux avec Sokolsky, s'efforça de reconstituer une hiérarchie Catholique Bulgare en faisant sacrer Raphaël métropolitain uniate de Bulgarie. La propagande agissait tout aussi activement sur l'élément arabe en Syrie et en Palestine. L'apostasie à Damas de l'évêque de Palmyre Ioachimos est un fait digne de remarque. De leur côté les missionnaires protestants faisaient aussi des prosélytes.

Notre position devenait de plus en plus difficile. En me rapprochant des Bulgares je leur représentais que la disparition de leur nationalité serait la conséquence infaillible de l'union, je discréditais à leurs yeux l'évêque Raphaël, favorisais l'envoi de jeunes Bulgares dans les écoles russes, et n'épargnais rien enfin pour faire revenir à l'orthodoxie les villages convertis au catholicisme. Nous obtînmes sous ce rapport quelques résultats favorables grâce à la coopération de nos consuls. A Damas, en dépit des intrigues latines et des efforts du Consul de France, je réussis à conserver à la communauté orthodoxe le temple que les latins avaient en vue d'acquérir en provoquant l'apostasie de Ioachimos. A cette occasion je fis établir un principe qui nous a été très utile plus tard, à

зле съобразен с политическите реалности начин, по който въпросът бе поставен и разискван, обричаше на неуспех усилията на императорското посолство за постигане на споразумение между двете страни.

Католическа и протестантска пропаганда. - Продължителността на Гръко-българската разпра създаваше много благоприятни условия за действие на католическата и протестантската пропаганда, покровителствана от една страна от Франция, от друга - от Англия и Америка и даже от Германия. Латинците внушаваха на българите, че, тъй като не бяха влезли в унията⁵³, те трябва да се откажат от мисълта за каквато и да било външна помощ и да се примирят с пълно обезличаване; много деца от славянските области бяха пратени в Рим да получат своето образование. От там те почти винаги се връщаха фанатични католици и сред тях се избираха мисионерите за провинцията; цели села понякога минаваха към католицизма. За да привлече към унията стремежите на недоволните от Патриаршията, Ватиканът, след конфузния⁵⁴ опит със Соколски, се постара да възстанови Българо-католическата йерархия, като ръкоположи Рафаил⁵⁵ за Българо-униатски митрополит. Пропагандата действаше също така енергично върху арабския елемент в Сирия и Палестина. Отстъпничеството в Дамаск на Палмирския епископ Йоаким е достоен за отбелязване факт. От своя страна и протестантските мисионери намираха прозелити.

Нашата позиция ставаше все по-трудна. Сближавайки се с българите, аз им заявих, че унията ще има за неизбежен резултат изчезването на тяхната нация, дискредитирах пред тях епископ Рафаил, улесних изпращането на млади българи в руските училища, изобщо не спестих нищо за да върна в православието обърналите се в католицизъм села. В това отношение благодарение помощта на нашите консули постигнахме някои благоприятни резултати. В Дамаск, въпреки латинските интриги и усилията на френския консул, успях да запазя за православната общност храма, който латинците целяха да придобият, предизвиквайки отстъпничеството на Йоаким. По този случай постигнах установяването на един принцип, който ни бе твърде полезен по-късно в редица случаи, а именно, че конверсията на

maintes occasions, savoir que la conversion d'un évêque d'un prêtre et d'une partie de la communauté ne modifie en rien les droits du rite à la possession du temple qui appartient à la communauté toute entière.

Arméniens. - Les effets de la propagande latine se faisaient sentir également sur la communauté Arméno-grégorienne. Pour établir des rapports avec elle on profitait de ses attaches avec la communauté arméno-catholique qui à cette époque ne se trouvait pas encore en hostilité avec le Vatican. Les protestants de leur côté employaient de persévérants efforts pour opérer des conversions parmi les Grégoriens. Ils s'entendaient avec les latins pour prôner les principes du "Sahmanatroutioun", règlement organique de la communauté grégorienne en Turquie, qui avait été élaboré pendant la guerre d'Orient sous les auspices des Anglais et présentait un cadre national pouvant aller au protestantisme, au catholicisme ou à tout autre rite, mais laissant peu de place au véritable sentiment religieux et aux rapports traditionnels avec Etchmiadzin. Tout en agissant sous ce rapport de concert avec les protestants, les latins poursuivaient un but nettement défini, cherchant par tous les moyens à briser les liens qui rattachent les Arméniens de Turquie au siège d'Etchmiadzin, représentant la position du Catholicos comme n'offrant pas assez de garanties d'indépendance, ils élevaient une véritable campagne contre le Règlement de 1836 qui définit les droits de l'Eglise arménienne en Russie. Grâce à une action combinée du clergé et des laïques on voulait faire transférer l'autorité ecclésiastique supérieure de la nation en Turquie à Sis où siège le Patriarche Catholique des Arméniens.

Je crois devoir à cette occasion citer un document fort curieux qui a été tenu pendant longtemps dans le plus grand secret, mais dont je n'ai eu connaissance que tout dernièrement. C'est un protocole rédigé en 1860 sous les auspices de l'Ambassade de France à Péra et signé par Daoud Pacha et Mgr Azarian, les deux personnages les plus influents à cette époque parmi les Arméniens catholiques. Il contient tout un programme d'action visant à la réunion de tous les Arméniens catholiques et grégoriens sous le protectorat de la France, laquelle dans l'éventualité d'un écroulement de l'Empire Ottoman pourrait les opposer aux Slaves et

един епископ, на един свещеник и на част от общността с нищо не променя правата на вероизповеданието да владее храма, принадлежащ на цялата общност.

Арменците. - Ефектът от латинската пропаганда се усещаше и в арменогригорианската общност. За да се установи контакт с нея се използваша връзките ѝ с арменокатолиците, които по това време още не бяха във враждебни отношения с Ватикана. От своя страна, протестантите полагаха постоянни усилия за осъществяване на конверсии сред григорианците. Те се споразумяха с латинците да проповядват принципите на "Саманатрутиун"-а, органически устав на григорианската общност в Турция, изработен по време на Източната война⁵⁶ под покровителството на англичаните и представляващ национална рамка, водеща към протестантизъм, към католицизъм или към кое да е друго вероизповедание, но оставяща малко място за истинското религиозно чувство и за традиционните отношения с Ечмиадзин. Действайки в това отношение съвместно с протестантите, латинците преследваха ясно определена цел; като се стремяха с всички средства да разбият връзките, които съединяват арменците от Турция с Ечмиадзинския престол и представяха положението на католикоса лишено от достатъчно гаранции за независимост, те започнаха истинска кампания срещу устава от 1836, който определи правата на Арменската църква в Русия. Чрез съвместно действие на духовенство и миряни се искаше прехвърляне на върховната църковна власт на [намиращата се] в Турция [част от] нацията в Сис, където е седалището на Католическия патриарх на арменците.

По този случай намирам за нужно да цитирам един твърде любопитен документ, който дълго е бил държан в най-строга тайна и за който научих съвсем неотдавна. Това е протокол, съставен в 1860 под егидата на френското посолство в Пера и подписан от Дауд паша и Монс. Азарян, двете най-влиятелни личности по това време сред арменокатолиците. Той съдържа цяла програма за възсъединението на всички арменци, католици и григорианци, под покровителството на Франция, която при евентуално разпадане на Османската империя би могла да ги противопостави на славяните и гърците,

aux Grecs, représentants présumés de l'influence russe en Orient. A part la définition du but, cet acte étrange renfermait tous les détails de l'action. Ainsi on devait avant tout agir sur les Grégoriens pour déraciner leurs préventions contre Rome; il fallait ensuite rompre leur union avec le Catholicos d'Etchmiadzin en relevant l'importance et l'indépendance du Patriarcat de Sis; ce but une fois atteint on devait tendre à la réunion dans la même personne des dignités de Patriarche de Cilicie et de primat latin à Constantinople, après quoi l'union de la nation Arménienne serait consommée.

Pour amener les Grégoriens à faire des sacrifices aux Catholiques, la France se chargeait de leur obtenir des avantages civils, elle accordait en outre sa protection à l'établissement d'écoles et de lycées destinés à enflammer les jeunes imaginations des Arméniens par la représentation du glorieux passé et du brillant avenir de cette race privilégiée sous l'égide de la France. Enfin, une succursale du Conseil national arménien devait être établie à Paris sous la protection du Gouvernement pour diriger le mouvement et veiller à l'exécution du programme. Ce protocole donne la clef de toutes les intrigues qui travaillent la communauté Arméno-grégorienne depuis quinze ans. Heureusement la scission qui s'est produite parmi les Arméniens catholiques depuis qu'a surgi la question Hassouniste a bouleversé leurs moyens d'action.

Les tergiversations qui ont suivi la mort du Catholicos Mathéos favorisaient ces menées. Un grand nombre d'Arméniens nous témoignaient une malveillance manifeste. D'absurdes représentations théâtrales, de violentes brochures et des articles de journaux inconvenants, des manifestations hostiles de toute espèce, des démonstrations populaires pendant la fête du "*Sahmanatroutioun*" et à d'autres occasions - se répétaient sans cesse. Il fallut supporter pendant quelque temps toutes ces provocations qui venaient se briser contre notre dédain. Peu à peu, grâce à une action persévérante de l'Ambassade, l'inanité de toutes ces menées devint évidente, et nos ennemis durent se calmer ou faire amende honorable. Nous réussîmes ainsi à vaincre leur opposition et nous fîmes élire au siège d'Etchmiadzin en octobre 1866 l'évêque de

предполагаеми представители на руското влияние в Ориента. Освен определение на целта, този странен документ съдържа всички подробности на акцията. Така, трябвало преди всичко да се въздейства на григорианците за изкореняване техните предубеждения спрямо Рим; сетне трябвало да се прекъсне връзката им с Ечмиадзинския католикос, като се издигне ролята и независимостта на Сиската патриаршия; след като веднъж се достигне тази цел, трябвало ходът на нещата да се насочва към съединяване в едно лице сановите на Киликийския патриарх и на Цариградския латински примас, с което щяло да стане факт и единството на арменската нация.

За да убеди григорианците да направят отстъпки на католиците, Франция се нагърбила да им издейства граждански права, освен това давала своето покровителство за отваряне на училища и лицеи, предназначени да разпалят въображението на младите арменци чрез представяне на славното минало и на блестящото бъдеще на този избран народ под покровителството на Франция. Накрая, един клон на Арменския национален съвет трябвало да се създаде в Париж под покровителството на правителството за да направлява движението и да следи за изпълнението на програмата. Този протокол дава ключа към всички интриги, на които от петнадесет години е подложена арменогригорианската общност. За щастие, разделението, което се породило сред арменокатолиците откакто възникна Хасунитския въпрос⁵⁷, провали възможностите им за действие.

Колеланията, които последваха смъртта на католикоса Матей, насърчиха тези интриги. Много арменци ни демонстрираха явно недоброжелателство. Повтаряха се непрекъснато абсурдни театрални представления, брошури, изпълнени с нападки, непристойни вестникарски статии, прояви на враждебност от всякакъв вид, народни манифестации на празника на "*Саманатрутиун*"-а и при други случаи. За известно време трябваше да търпим всички тези провокации, които се разбиваха о нашето безразличие. Малко по малко, благодарение постоянните действия на посолството, безполезността на всички тези интриги стана очевидна, а нашите врагове трябваше да се успокоят или да просят извинение. Така ние успяхме да надмогнем тяхната съпротива и да постигнем на Ечмиадзинския престол

Brousse, Kevork, qui passait pour être dévoué à la Russie. Le *"Sahmanatroutioun"* de 1855 fut abrogé et on procéda à la rédaction d'un nouveau règlement. Les efforts des latins et des protestants furent complètement déjoués et notre influence sur les Arméniens grégoriens en Turquie s'est considérablement accrue.

Lieux Saints. - La question des Lieux Saints en Palestine à toujours été celle qui nous a le plus divisé de la France en Orient. Nous avons réussi à établir en principe, par le Protocole conclu à Constantinople le 5 septembre 1862, une entente avec le Cabinet des Tuileries pour la reconstruction de la principale coupole du Temple du St. Sépulcre à Jérusalem. Mais les difficultés qu'on nous élevait sans cesse dans la mise en pratique de cet arrangement, prouvent que la France n'avait en vue que de nous arracher subrepticement les concessions qu'elle n'avait pas pu obtenir de nous d'une manière directe. La pensée généreuse de paix, de piété et de conciliation chrétienne que nous avons apportée à l'arrangement conclu en 1862 n'a pu pendant longtemps recevoir son exécution à cause des prétentions de la France d'interpréter certaines clauses à sa guise. Ses négociations poursuivies tant à Constantinople qu'à Paris et à Saint-Pétersbourg roulaient sur une série de malentendus - sincères de notre part, simulés et cachant une arrière pensée de la part de la France. Cette Puissance cherchait un prétexte de faire admettre ses velléités d'empiètement, en neutlisant les parties de l'Edifice sacré qui appartiennent exclusivement aux orthodoxes.

Nous insistions naturellement sur le maintien strict du statu quo existant. L'attachement profond des Grecs pour immobilité de la tradition, non seulement dans les questions dogmatiques, mais encore pour tout ce qui touche aux formes extérieures de la religion et des constructions sacrées, rendait cette conduite encore plus nécessaire. En face de notre attitude inébranlable le Cabinet des Tuileries imagina un subterfuge. On mit en avant en janvier 1865 un projet de l'Impératrice Eugénie consistant à faire élever aux frais de toute la chrétienté à la place de l'ancienne église du St. Sépulcre *"un Temple grandiose surpassant en splendeur tous les monuments de l'art chrétien"*. Nous réussîmes à faire abandonner ce fantastique projet complètement irréalisable dans la pratique.

да бъде избран през окт. 1866 епископът на Бруса Кеворк, който минаваше за предан на Русия. *"Саманатрутиун"*-ът от 1855⁵⁸ беше отменен и се пристъпи към съставяне на нов устав. Усилията на латинците и на протестантите бяха напълно осуетени и нашето влияние сред арменогригорианците в Турция нарасна значително.

Светите места. - Въпросът за Светите места в Палестина винаги е бил този, който най-много ни е разделял с Франция в Ориента. По принцип, посредством подписания на 5 септ. 1862 протокол в Цариград, бяхме успели да сключим споразумение с Тюйлерийския кабинет за възстановяването на основния купол на храма *"Божигроб"* в Йерусалим. Но трудностите, които непрекъснато ни се създаваха при практическото приложение на това споразумение, доказват, че Франция се бе стремяла единствено измамнически да изкопчи отстъпки, които директно не бе успяла да получи от нас. Благородната идея за мир, благочестие и християнско помирение, която бяхме внесли в споразумението от 1862, дълго не можа да бъде осъществена поради претенциите на Франция да тълкува някои от неговите клаузи по свой начин. Преговорите, водени както в Париж и Цариград, така и в Санкт-Петербург, се въртяха около поредица от недоразумения - искрени от наша страна, престорени и прикриващи задни мисли от страна на Франция. Тази Сила търсеше претекст да наложи своя стремеж към присвояване, обезсмисляйки онези части от свещената сграда, които принадлежаха изключително на православните.

Естествено, ние настоявахме на стриктното запазване на съществуващото status quo. Искрената преданост на гърците към неизменността на традицията, не само в догматичните въпроси, но също и във всичко, което засяга външните форми на религията и на свещените сгради, правеше едно подобно поведение още по-необходимо. Изправен пред нашата непоколебима позиция, Тюйлерийският кабинет прибегна към хитрост. През ян. 1865 бе предложен проект на императрица Йожени, предвиждащ на мястото на старата църква *"Божигроб"*, със средства на цялото християнство, да се издигне *"грандиозен храм, превъзхождащ по блясък всички паметници на християнското изкуство"*. Благодарение на нашите усилия този фантастичен, напълно неосъществим на практика проект, бе изоставен.

En attendant la Coupole menaçait ruine et sa reconstruction était devenu une question d'humanité. A la fin de 1866 je finis par me mettre d'accord sur les détails avec l'Ambassadeur de France. Une démarche identique et simultanée faite par les deux Ambassades auprès de la Porte écarta toutes les difficultés de la part du Gouvernement Ottoman. On établit un abri provisoire pour couvrir les pèlerins pendant les travaux; l'ancienne Coupole fut abattue et la nouvelle élevée par les architectes Epinger et Mauss en 1868, sans qu'aucune atteinte ne fut portée aux droits réels des orthodoxes qui furent placés en dehors de toute revendication ultérieure des latins. Après l'achèvement des travaux, la clef de la Galerie des lampes fut remise au Patriarche Cyrille. De plus l'engagement de faire éclairer cette partie du Temple pendant certaines fêtes latines a été éladé: le Patriarcat n'ayant encore pris aucune obligation formelle, est resté entièrement libre sous ce rapport, de sorte qu'il dépend de lui comme par le passé de rendre ou non aux autres rites cette marque de courtoisie.

La réussite de l'affaire est due en partie à l'appui que nous avons trouvé de la part de la Porte: je l'avais en effet poussée à soutenir les Grecs en me basant sur le fait que le Gouvernement Ottoman doit défendre à Jérusalem ses propres sujets contre des empiètements étrangers. Ce moyen d'action nouvellement employé dans nos relations avec la Porte produisit des résultats satisfaisants dans plus d'un cas où les intérêts orthodoxes se trouvaient en conflit avec ceux des latins protégés par la France, en nous épargnant un conflit direct avec ces derniers.

Либан. - C'est ainsi que je combinai grâce à lui une action commune avec Aali Pacha dans les affaires du Liban, où le clergé latin, et les agents français soutenaient l'agitation créée par Joussof Karam et d'autres cheikhs montagnards, dans le but de produire des complications qui amèneraient à leur tour la modification du règlement de 1862 dans un sens encore plus favorable aux catholiques. En effet, nos intérêts sont liés jusqu'à un certain point à ceux de la Porte au Liban dans ce sens que, tout comme elle, nous avons à y protéger la minorité orthodoxe contre les empiètements de la majorité catholique. La Porte agissait

Междувременно, куполът заплашваше да рухне и неговото преустройство се бе превърнало в хуманитарен въпрос. Най-сетне, в края на 1866 аз се споразумях върху детайлите с френския посланик⁵⁹. Един съвместен демарш на двете посолства пред Портата премахна всички трудности от страна на османското правителство. Бе създаден временен подслон за поклонниците докато трае ремонтът; бе съборен старият купол и бе издигнат нов от архитектите Епингер и Мос в 1868, без ни най-малко да се накърнят действителните права на православните, които бяха гарантирани срещу каквато и да била по-сетнешна претенция на латинците. След завършване на строителните работи, ключът от Галерията на кандилата⁶⁰ бе предаден на [Йерусалимския] патриарх Кирил. Бе избягнато, свръх това, задължението да се осветява тази част от храма по време на някои латински празници; тъй като [Йерусалимската] патриаршия още не е поела никакъв изричен ангажимент, тя е напълно свободна в това отношение, така че от нея зависи, както е било и в миналото, дали да окаже или не този знак на любезност на другите вероизповедания.

Успехът в тази работа отчасти се дължи на подкрепата, която намерихме у Портата: аз в действителност я подтикнах да подкрепи гърците, основавайки се на факта, че в Йерусалим османското правителство трябва да защитава своите собствени поданици срещу чуждите посегателства. Този начин на действие, тогава за пръв път приложен в отношенията ни с Портата, донесе добри резултати в още редица случаи, където православните интереси се намираха в конфликт с онези на латинците, покровителствани от Франция, спестявайки ни пряк конфликт с последната.

Ливан. - Тъкмо така постигнах съвместно действие с Али паша в Ливанските дела, където латинското духовенство и френските консули поддържаха създаването от Юсуф Карам и от други планински шейхове напрежение, с цел да създадат усложнения, които на свой ред да доведат до промяна на споразумението от 1862⁶¹ в още по-благоприятен за католиците смисъл. На практика, нашите интереси в Ливан до известна степен са свързани с тези на Портата в смисъл, че, точно като нея, и ние там имаме да протезираме православно-то малцинство срещу посегателствата на католическото мнозинство.

cependant très souvent contrairement à ses intérêts bien entendus par condescendance pour les Puissances Occidentales qui toutes appuyaient les Maronites - les unes parce qu'ils sont catholiques, les autres pour les arracher à l'influence française, qui se servait d'eux comme d'un élément de troubles toutes les fois que le Gouvernement Ottoman lui montrait de la résistance. La question du Liban offre d'ailleurs l'avantage de servir parfois de dérivatif aux préoccupations créées à Constantinople par les questions qui touchent plus directement à nos intérêts et je n'ai pas manqué d'en profiter sous ce rapport.

Egypte, canal de Suez. - Les affaires Egyptiennes présentent le même avantage au point de vue de notre politique, mais sur un pied plus large et d'une manière plus efficace. En effet l'Egypte avec le canal de Suez offre un enjeu aux rivalités de la France et de l'Angleterre en Orient. Pendant que ses deux Puissances s'entendent sur presque tous les autres points de la Turquie elles se surveillent avec méfiance et jalousie de ce côté. Chaque fois que des questions politiques surgissent en Egypte on est sûr de trouver la France et l'Angleterre dans des camps opposés tant que le principe de l'intégrité de l'Empire Ottoman n'est pas directement en jeu. Notre concours est également recherché par chacune d'elles, car il forme l'appoint qui fait pencher la balance d'un côté ou de l'autre. Cette situation peut être exploitée d'autant mieux que dans ses rapports avec l'Egypte la Porte elle-même ne peut se concilier les bonnes grâces de l'une des Puissances Occidentales qu'en s'exposant au ressentiment de l'autre. Dans de telles conditions, il est évident que nous devons accorder aux questions Egyptiennes une certaine importance sans contribuer toutefois à leur solution radicale. N'ayant pas pour le moment d'intérêt directement engagé en Egypte nous pouvons conserver à notre attitude un caractère conditionnel, tout en ne perdant pas de vue qu'une sage prévoyance nous oblige à ne pas négliger nos rapports avec ce pays qui pourrait nous être d'une grande utilité dans les éventualités d'avenir, si nous le maintenions dans l'orbite de notre politique.

La question du canal de Suez mérite sous ce rapport une attention toute spéciale. Elle préoccupait depuis longtemps l'opinion publique de la

Портата обаче твърде често действаше в разрез със своите интереси - разбира се, от благосклонност към западните Сили, които всичките подкрепяха маронитите - едните защото са католици, другите с надежда да ги изтръгнат от френското влияние, което всеки път ги използваше за създаване на смутове, когато османското правителство му оказваше съпротива. Ливанският въпрос, прочее, има това предимство, че може да служи за отклоняване опасенията, създавани в Цариград от въпросите, които засягат по-непосредствено нашите интереси и аз не пропусках да се възползвам от тази му особеност.

Египет, Суецкият канал. - От гледна точка на нашата политика Египетските дела имат същото предимство, но на по-широка основа и по по-ефикасен начин. На практика Египет със Суецкия канал е обект на съперничество между Франция и Англия в Ориента. Докато по почти всички останали от касаещите Турция въпроси тези две Сили имат общи възгледи, в този пункт те се дебнат с недоверие и завист. Всеки път, когато в Египет възникнат политически въпроси, сигурно е, че Франция и Англия ще се окажат в противостоящите си лагери докато не се поставя под заплахата принципа за интегритет на Османската империя. Всяка от тях в равна степен търси нашето съдействие, тъй като то е добавката, която накланя везните към едната или към другата страна. Това положение може да бъде използвано толкова повече, колкото в своите отношения с Египет самата Порта не е в състояние да спечели благоразположението на едната от двете западни Сили без да си навлече неприязънта на другата. При такива обстоятелства е очевидно, че трябва да отделяме определено внимание на Египетския въпрос без обаче да допринасяме за неговото окончателно разрешаване. В настоящия момент ние нямаме преки интереси в Египет и затова можем да запазим условния характер на нашата позиция без да изпускаме изпредвид, че мъдрата прозорливост ни задължава да не пренебрегваме отношенията с тази страна, която, ако я държим в орбитата на нашата политика, би могла да ни бъде от голяма полза при възможни бъдещи превратности.

В това отношение въпросът за Суецкия канал заслужава особено внимание. От дълго той ангажира общественото мнение на Велико-

Grande-Bretagne. Ayant élevé d'abord des objections de principe contre une entreprise qui devait offrir au commerce anglais des avantages plus considérables qu'à celui des autres Puissances, le Cabinet de St. James avait mit en doute ensuite la possibilité d'exécuter le hardi projet de Mr de Lesseps et enfin lorsque l'achèvement du canal n'était devenu qu'une question de temps et d'argent - elle se mit à travailler à ce que l'entreprise prit un caractère international et non celui d'une œuvre exclusivement française que désirait lui conserver le Cabinet des Tuileries. L'action de la Grande-Bretagne se fit sentir en 1865 dans les contestations ouvertes à propos des terrains nécessaires à la Compagnie pour l'exploitation du canal. Cette Puissance tenait à ne pas laisser dans les mains de la Compagnie des positions stratégiques dominant le canal et qui auraient pu servir à la France. Sous l'influence de Sir H. Bulwer la Porte résiste à la sentence arbitrale prononcée par l'Empereur Napoléon en faveur de la Compagnie.

La France soulève un véritable orage contre la Porte. Le Marquis de Moustier pose à Aali Pacha l'alternative de choisir *"entre la bienveillance pratique de la France et la malveillance platonique de l'Angleterre"*. Dans une pièce officielle, Mr de Touvenel, Ministre des Affaires Etrangères, écrit au Marquis de Moustier à propos de la question de savoir si le Gouvernement Turc reconnaissait la sentence arbitrale, - *"qu'en douter serait douter de la puissance de la France"*. Je rapporte ces propos cités dans ma dépêche en Cour de 1865 № 121, car ils caractérisent nettement la situation de l'époque. Les paroles de Mr de Touvenel n'étaient pas une simple phrase à effet; la menace qu'elles contenaient prouvait combien la France comptait sur son influence en Orient et jusqu'à quel point elle était décidée d'user de tous les moyens pour éviter un échec. Aussi la perplexité de la Porte a-t-elle été grande dans cette circonstance. Si d'une part le soin de sa dignité et de ses intérêts la poussait plutôt dans le sens de la résistance à la France, elle craignait de l'autre le ressentiment de cette Puissance. Après une courte négociation la Porte transigea sur le fond, la France fit quelques concessions pour la forme, l'Angleterre fut à demi satisfaite - et l'orage qui menaçait d'éclater se dissipa.

британия. След като първоначално бе издигнал принципни възражения срещу начинание, което щеше да предложи на английската търговия повече предимства отколкото на онази на другите Сили, Сейнт-Джеймският кабинет постави под съмнение осъществимостта на смелия проект на г-н дьо Лесепс, а накрая, когато завършването на канала бе само въпрос на време и пари, той заработи начинанието да получи международен характер, а не да си остане изключително френско, както искаше Тюйлерийският кабинет. Акцията на Великобритания излезе на бял свят през 1865 в контекстациите по повод парцелите, необходими на компанията⁶² за експлоатацията на канала. Тази Сила се стремеше компанията да няма стратегически позиции, доминиращи канала и можещи да обслужват Франция. Под влиянието на сър Х. Булвер Портата се противопоставя на арбитражното решение, произнесено от император Наполеон в полза на компанията.

Франция повдига истинска буря срещу Портата. Маркиз дьо Мустие поставя пред Али паша алтернативата: или *"практическата благосклонност на Франция, или платоническото зложелателство на Англия"*. В официално писмо г-н дьо Тувнел, министър на външните работи, пише на маркиз дьо Мустие по въпроса за да узнае дали турското правителство признава арбитражното решение - *"защото съмнението в него би означавало съмнение в мощта на Франция"*. Цитирам тези думи, използвани в моята телеграма № 121 от 1865 до Двореца, тъй като те много добре характеризират положението по онова време. Думите на г-н дьо Тувнел не бяха просто ефектна фраза; заплахата, която те съдържаша, доказваша колко Франция разчиташе на влиянието си в Ориента и до каква степен тя бе решена да използва всички средства за да избегне неуспех. Затова и недоумението на Портата в тези обстоятелства бе голямо. Ако от една страна грижата за достойнството и интересите ѝ я тласкаше по-скоро към съпротива спрямо Франция, от друга страна тя се боеше от неприязънта на същата тази Сила. След кратки преговори Портата прие главното, Франция направи няколко отстъпки pro forma, Англия бе наполовина задоволена - а надигащата се буря се разнесе.

Le Vice-Roi, homme habile et intelligent, ne manquait pas de profiter du fait que l'attention de l'Europe était fixée sur son pays pour augmenter son importance et acquérir des droits nouveaux. Entre le Marquis de Moustier qui s'était imposé pour tâche de détruire l'influence personnelle de Sir H. Bulwer et ce dernier qui employait toute son activité pour diminuer l'ascendant de la France en Egypte - Ismaïl Pacha avait beau jeu et poursuivait ses projets avec succès. Par l'influence de son immense fortune, par ses largesses fréquentes envers les Ministres du Sultan, par les rapports intimes qu'il avait soin d'entretenir avec le Sérail, le Vice-Roi tendait de plus en plus à acquérir de l'influence dans les conseils de la Porte. Il en a profité pour obtenir un privilège qu'il poursuivait depuis son avènement au pouvoir et auquel il tenait, tant dans les intérêts de sa famille que pour ceux de son pays. Je veux parler de l'ordre d'hérédité. Un Irade du 27 mai 1866 assure la succession à son fils à l'exclusion des plus anciens d'âge, c'est à dire des frères et parents à qui le pouvoir revenait de droit par la loi en vigueur au Caire comme à Constantinople. Moustapha Fazyl Pacha que la nouvelle mesure frustra de ses droits à la succession et qui avait exprimé ouvertement son mécontentement fut exilé de Turquie après avoir été destitué de ses fonctions de Président du Conseil des Trésors. A côté de ces concessions importantes le Vice-Roi en obtint encore plusieurs autres, que d'ailleurs il paya ostensiblement par l'élévation du tribut de 80 mille à 150 mille bourses.

Les succès du Vice-Roi étaient dus en grande partie à la coopération habile que lui prêtait le Grand Vézir. Les plus honnêtes parmi les dignitaires turcs résistent difficilement aux arguments de la nature de ceux qu'employait Ismaïl Pacha, et Fuad avait entièrement subi leur action, tout en expliquant sa conduite par le désir de faciliter la solution des difficultés avec l'Etat vassal afin de raffermir ses liens avec la Puissance suzeraine. Mais un parti puissant s'organisa contre Fuad Pacha en faisant valoir contre lui ses complaisances coupables pour le Vice-Roi. Le Sultan fut obligé de le destituer quelques jours après la promulgation de l'*"Irade de succession"*, et le Grand Vézirat après avoir été refusé par Aali Pacha fut confié à Mehmed Ruchdi Pacha. Le Vice-Roi quitta bientôt Constantinople et fit

Вице-кралят, човек ловък и интелигентен, не пропусна да се възползва от факта, че вниманието на Европа бе съсредоточено върху неговата страна с цел да увеличи своето значение и да придобие нови права. Между маркиз дьо Мустие, който си бе поставил за задача да разруши личните позиции на сър Х. Булвер, и този последният, който всячески се стараеше да намали влиянието на Франция над Египет, Исмаил паша беше в добра позиция и преследваше целите си с успех. Чрез огромното си богатство, чрез честите си прояви на щедрост към министрите на султана, чрез близките си отношения, които той се стараеше да поддържа със Сарая⁶³, вице-кралят добиваше все повече и повече влияние върху Портата. Той се възползва от него за да получи привилегия, към която се стремеше от своето идване на власт и на която държеше, заради интересите както на своето семейство, така и на своята страна. Имам предвид начина на наследяване. Ираде от 27 май 1866 осигурява на неговия син правото да го наследява, като се изключват по-възрастните, тоест братята и роднините, на които властта се пада по силата на закона, който е в сила както в Кайро, така и в Цариград. Мустафа Фазъл паша, когото това лишаваше от правото на наследство и който открито изрази своето недоволство, бе изгонен от Турция, след като бе снет от своя пост на президент на съвета на хазната. Освен тези важни отстъпки вице-кралят получи още много други, които, впрочем, той открито запласти, увеличавайки данъка от 80 х. на 150 х. кесии.

До голяма степен успехите на вице-краля се дължаха на ловката помощ, оказвана му от великия везир. Най-честните сред турските сановници трудно се противопоставяха на аргументи от естеството на онези, използвани от Исмаил паша, а Фуад бе изцяло под тяхното въздействие, като обясняваше своето поведение с желанието да улесни разрешаването на трудностите с васалната държава с цел заздравяване нейните връзки със сюзерена. Но срещу Фуад паша се създаде силна партия, която изтъкваше престъпната му благосклонност към вице-краля. Султанът бе принуден да го уволни няколко дни след издаването на *"ирадето за наследяване"*, а великото везирство, след като Али паша не го прие, бе поверено на Мехмед Рюжди паша. Вице-кралят скоро напусна Цариград и се нацупи на сюзерения

mine de bouder la Cour Suzeraine. Le contingent égyptien, mis à la disposition du Sultan en vue de l'occupation de la Roumanie, fut dirigé sur Salonique. Néanmoins sous l'influence de l'Ambassadeur de France il alla bientôt rejoindre les troupes ottomanes en Crète et la Porte fit à cette occasion de nouvelles avances au Vice-Roi. Quant à Fuad Pacha il ne resta pas longtemps éloigné des affaires.

Toute la conduite du Vice-Roi - l'envoi de troupes sur le Bosphore, les largesses distribuées à pleines mains à Stamboul, ainsi que la construction de nombreux palais et d'édifices d'utilité publique - accréditaient l'idée que ce Prince avait en vue de se créer un parti considérable en Turquie et de préparer les populations à l'idée d'un changement éventuel de dynastie. Comptant sur la puissance de ses richesses, sur la pénurie de la Turquie et, en outre, sur les avantages que son éducation européenne lui offrait dans ses rapports avec les Puissances, Ismaïl Pacha caresse peut-être dans son for intérieur l'idée de réaliser pacifiquement le projet favori que son aïeul Mehmed Aali avait poursuivi par les armes. Cette combinaison a momentanément trouvé un certain écho parmi quelques musulmans à imagination féconde. Ainsi on a parlé d'un projet d'après lequel le Sultan en sa qualité de chef des croyants irait exercer à Brousse son pouvoir théocratique, tandis qu'Ismaïl Pacha serait investi à Constantinople d'une espèce de vicariat pour le Gouvernement temporel qui pourrait ainsi rompre avec les traditions de l'islamisme.

Cette étrange conception qu'on dirait empruntée à l'ancien Japon a occupé certains esprits du parti de la *"Jeune Turquie"*. En portant sur le trône de Constantinople un prince éclairé au lieu d'une dynastie moralement et matériellement ruinée, on espérait trouver les garanties d'une régénération de l'Empire. Le bruit qui se faisait autour des prétendues réformes constitutionnelles introduites par le Vice-Roi en Egypte - de l'application aux fellahs du régime représentatif - semblait devoir favoriser les vues des novateurs en Turquie. Les hommes de l'ancien régime auxquels parvenaient les bruits des vues attribuées au Vice-Roi, objectaient que le pouvoir des Sultans est essentiellement théocratique en dépit de toutes les innovations introduites ou à introduire dans l'administration;

двор. Египетският контингент⁶⁴, поставен в разположение на султана за окупация на Румъния, бе насочен към Солун. Все пак, под влиянието на френския посланик⁶⁵ той скоро се присъедини към османските войски на Крит, а по този случай Портата даде нови аванси на вице-краля. Колкото до Фуад паша - неговото отстраняване от държавните дела не трая дълго.

Цялото поведение на вице-краля: изпращането на войски на Босфора, голямата му щедрост в Цариград, както и построяването на множество дворци и обществени постройки говорят за желанието на този принц да си създаде значителна партия в Турция и да подготви населението за евентуална смяна на династията. Като разчиташе на мощта на своите богатства, на немотията на Турция и, освен това, на предимствата, които неговото европейско образование му осигуряваше в отношенията със Силите, Исмаил паша вероятно дълбоко в себе си хранеше идеята да осъществи по мирен начин най-важната цел, която неговият дядо Мехмед Али бе преследвал със средствата на оръжието. За момент тази идея срещна известни симпатии сред някои мюсюлмани с богато въображение. Заговори се за проект, според който султанът, като началник на правоверните щял да отиде в Бруса да упражнява своята теократична власт, докато Исмаил паша щял да бъде нещо като наместник за светското управление, което по този начин би могло да скъса с традициите на ислямизма.

Този чудноват замисъл, който човек би казал, че е заемка от стара Япония, занимаваше някои умове от партията *"Млада Турция"*. Поставяйки на Цариградския престол просветен принц на мястото на една морално и физически рухнала династия, те се надяваха да създадат гаранции за възраждане на империята. Шумът, който се вдигна около въведените от вице-краля в Египет т.н. конституционни реформи - за прилагане на представителния режим към феллахите, - изглеждаше да благоприятства целите на новаторите в Турция. Консерваторите, до които стигаха слуховите за целите, приписвани на вице-краля, възразяваха, че властта на султаните е по същество теократична въпреки всички новости, въведени или предвидени да се въведат в администрацията; че отнемайки на империята знамето на

qu'en enlevant à l'Empire le drapeau de l'islamisme, on ferait disparaître toute cohésion entre les différentes parties qui le composent; que le descendant des Khalifes tombé ou privé de son pouvoir, le lien qui retient le faisceau des nationalités serait fatalement et pour toujours rompu; tant les races chrétiennes que les populations musulmanes se détacheraient et le démembrement de l'Empire serait un fait accompli.

Toutes ces manifestations au sein de la société musulmane n'ont pour le moment aucune valeur pratique. Elles ne sont remarquables que comme indices du malaise qui ronge l'Empire Ottoman. C'est à ce titre que j'ai cru devoir les mentionner en ajoutant que le caractère d'Ismaïl Pacha est loin d'être à la hauteur de son ambition.

Quoiqu'il en soit, en vue de l'importance croissante de l'Egypte et des avantages que nous pouvons retirer de la coopération du Vice-Roi - tant pour notre action sur la Porte que dans le but de profiter du désaccord sur ce terrain entre la France et l'Angleterre - j'ai tâché de rapprocher de nous Ismaïl Pacha et d'exercer sur lui une certaine influence.

Emigration Tartare et Circassienne. - Depuis la guerre de Crimée une tendance vers l'émigration en Turquie s'était manifestée parmi les Tartares Nogais. De nombreuses promesses leur venaient, paraît-il, de Constantinople, ils étaient en outre travaillés par des Polonais qui cherchaient à accréditer en Europe l'opinion que toutes les races fuyaient la Russie; enfin ils étaient excités par les abus administratifs et les convoitises de quelques employés subalternes.

Le premier départ en masse eut lieu en 1860. Le Gouvernement Turc établit les nouveaux venus dans la Dobroudja et en Bulgarie. Nos autorités s'étaient montrées favorables au départ de sujets qu'on considérait comme peu sûrs: elles s'étaient bornées à prendre des mesures pour que l'émigration eut lieu progressivement de manière à ne pas laisser tout d'un coup le pays sans cultivateurs, sans pâtres, sans ouvriers pour les petites industries. On avait voulu remplacer avantageusement les partants par des colons venant de l'étranger et l'on avait compté pour cela sur les Bulgares de Roumélie. L'arrivée des Tartares avait été une nouvelle cause d'oppression pour ces derniers. Ils étaient obligés de leur céder leurs

ислямизма, ще се премахне всяко сцепление между различните й съставни части; че щом потомъкът на халифите падне или бъде лишен от своята власт, връзката, обединяваща отделните националности, ще бъде фатално и завинаги прекъсната; както християнските, така и мюсюлманските народи ще се откъснат и разчленяването на империята би станало свършен факт.

Всички тези прояви в мюсюлманското общество за момента са без никаква практическа стойност. Те имат значение само като симптоми на болестта, която разяжда Османската империя. Тъкмо в това им качество аз сметнах за свой дълг да ги отбележа, като ще добавя, че характерът на Исмаил паша далеч не е на висотата на неговата амбиция.

Както и да е, предвид нарастващото значение на Египет и на областите, които можем да извлечем от сътрудничеството на вице-краля било за въздействие върху Портата, било от разногласията, които той създава между Англия и Франция, аз се постарях да се сближа с Исмаил паша и да упражня определено влияние върху него.

Емиграцията на татари и черкези. - От Кримската война насам сред ногайските татари се бе проявил стремеж към преселение в Турция. От Цариград, както изглежда, им даваха много обещания, освен това бяха агитирани от поляци, стремящи се да разпространят в Европа мнението, че всички народи бягат от Русия; най-сетне, те бяха подтикнати и от административните злоупотреби и от алчността на някои второстепенни чиновници.

Първото масово заминаване стана през 1860. Турското правителство настани новодошлите в Добруджа и в България⁶⁶. Нашите власти се бяха показали благосклонни към заминаването на поданици, смятани за малко надеждни: те се бяха ограничили да вземат мерки щото изселването да стане постепенно, така че страната да не остане изведнъж без земеделци, без пастири, без занаятчийски работници. Те поискаха да заместят изгодно заминаващите с колонисти от чужбина и затова се разчиташе на българите от Румелия⁶⁷. Идваването на татарите беше ново основание за потисничество над последните. Те бяха принудени да им отстъпват своите жилища и ниви.

habitations et leurs champs. On se fait facilement une idée des procédés dont l'autorité locale usait à l'égard des chrétiens. Les Tartares eux-mêmes, si dociles et si paisibles en Crimée, ne tardèrent pas à s'apercevoir qu'il en était en Bulgarie tout autrement qu'en Russie. Après d'être présentés comme des étrangers qui demandaient l'hospitalité ils prirent bientôt le ton de leurs coreligionnaires ottomans et se mirent à parler en maîtres aux rayas. L'Ambassade Impériale recevait journallement des pétitions dans lesquelles les Bulgares disaient qu'il leur était impossible de demeurer plus longtemps dans leurs foyers et demandaient à être admis comme colons en Russie. Ils y racontaient comment des villages entiers étaient passés entre les mains des Tartares, comment dans les autres de misérables cabanes servaient d'abri à deux ou trois familles chrétiennes, comment ils devaient fournir pour la nourriture des hôtes intrus que nous leurs avions envoyés, les vivres et les provisions dont ils s'étaient munis pour l'hiver.

Ces pétitions donnèrent au Ministère Impérial l'idée d'un échange de populations avec la Turquie sur une grande échelle - idée désastreuse pour notre influence en Orient, mais qui ne s'est effectuée qu'en partie, tant il est vrai que les théories préconçues cèdent devant la force des circonstances et sous la pression de situations toutes faites que les tendances d'une politique abstraite sont impuissantes à modifier. Les propositions que nous fîmes dans ce sens furent naturellement acceptées par la Porte. L'immigration venant de Russie augmentait le chiffre des musulmans de la Turquie d'Europe, si elle n'ajoutait rien à leur valeur politique et sociale. D'un autre côté la diminution du nombre des Bulgares qui formaient une masse compacte en Roumélie était un but que la Porte désirait atteindre depuis longtemps: elle n'avait, il est vrai, jamais espéré être si bien servie par nous sous ce rapport.

L'issue déplorable de l'immigration des Bulgares en Crimée après le départ des Tartares, tout en arrêtant le mouvement sur lequel nous avions faussement compté, mit le comble à la perturbation qu'on avait provoquée. Presque toute la Crimée resta déserte et inculte. Les Bulgares nous accusaient de les avoir trompés en profitant de la foi traditionnelle qu'ils

Лесно е да си представи човек способите, които местната власт използваше спрямо християните. Самите татари, толкова кротки и миролюбиви в Крим, бързо разбраха, че в България е съвсем различно от Русия. След като се бяха представили като чужденци, които търсят гостоприемство, те скоро усвоиха тона на своите османски единовеци и започнаха да се държат като господари към раята. Императорското посолство ежедневно получаваше петиции, в които българите заявяваха, че повече им е невъзможно да останат по родните си места и искаха да бъдат приети като колонисти в Русия. Там се разказваше как цели села били минали в ръцете на татарите, как другаде мизерни колиби служели за подслон по на две-три християнски семейства, как трябвало да дават като храна на изпратените им от нас неканени гости продуктите, с които те се били запасили за зимата.

Тези петиции дадоха на императорското министерство идеята за размяна на население с Турция в голям мащаб; идея, пагубна за нашето влияние в Ориента, която обаче се осъществи само отчасти - дотолкова е вярно, че предвзетите теории отстъпват пред силата на обстоятелствата и под давлението на сложени ситуации, които стремежите на една абстрактна политика са безсилни да променят. Естествено, предложенията, които ние направихме в такъв смисъл, бяха приети от Портата. Имиграцията от Русия не добавяше нищо към политическата и социална тежест на мюсюлманите в Европейска Турция, но увеличаваше тяхната численост. От друга страна, намаляването броя на българите, които съставляваха компактна маса в Румелия, беше цел, към която Портата отдавна се стремеше: но истината е, че тя никога не се бе надявала, че ние толкова много ще я улесним в това отношение.

Плачевният завършек на българското преселение в Крим след заминаването на татарите - независимо, че прекрати движението, на което погрешно бяхме разчитали - беше върхът на бъркотията, която то бе предизвикало. Почти целият Крим остана пуст и необработен. Българите ни обвиниха, че сме ги излъгали, възползвайки се от тра-

avaient mise en nous. Ruinés et désillusionnés, ils retournaient en Turquie en ne rapportant avec eux que plaintes et rancunes. De nouveaux malheurs les attendaient dans leur pays natal; on les traita en étrangers et ils ne furent plus réintégrés dans leurs anciens foyers. Les Turcs avaient tiré tout le parti possible de l'erreur que nous avons commise, et que nous avons si chèrement payée. Ces événements se sont passés avant mon arrivée à Constantinople. Je les cite ici, car j'ai eu à en supporter les tristes suites. J'appliquais tous mes efforts à prouver au Ministère Impérial l'inconvénient qu'il y avait à affaiblir l'élément chrétien en Turquie, inconvénient que ne pouvait pas compenser l'éloignement de notre territoire d'habitants paisibles comme les Tartares, surtout lorsque, par une action persévérante, on aurait pu à la longue les russifier, si même ils conservaient la religion musulmane. Cette considération me paraissait d'autant plus fondée que nos coreligionnaires eux-mêmes ne trouvaient pas leur compte à venir remplacer les Tartares en Crimée. L'insuccès de l'immigration bulgare et les fautes administratives commises chez nous à leur égard ont produit l'effet le plus déplorable, en éveillant la méfiance des Bulgares à notre égard et en les désillusionnant sur notre compte. De leur côté les occidentaux et les Turcs ne pouvant pas admettre que notre conduit fut dénué d'arrière pensée nous soupçonnaient de vouloir produire un soulèvement général en Bulgarie.

Une autre émigration commencée aussi depuis quelque temps continuait activement pendant les premières années de mon séjour en Turquie. C'était le mouvement des Circassiens, vaincus dans le Caucase, mais refusant de se soumettre à nos autorités pour vivre en paix sous leur administration. Ici les considérations politiques devaient céder à la raison d'Etat: il s'agissait de la sécurité de nos provinces, de nécessités stratégiques et de combinaisons économiques et sociales, fondées sur des bases indiscutables. Tous en favorisant cette émigration dans la stricte mesure des nécessités qui l'avaient provoquée, je tâchais d'écarter les inconvénients qu'elle pouvait nous créer en Turquie. Les Circassiens qui quittaient le Caucase pouvaient être sérieusement utilisés par la Porte. La

диционното им доверие в нас. Разорени и разочаровани, те се върнаха в Турция, носещи със себе си само оплаквания и озлобление. Нови беди ги очакваха в родната им страна; там ги третираха като чужденци и те не бяха върнати в предишните си домове. Турците извлякоха максималната възможна полза от грешката, която бяхме направили и която платихме така скъпо. Тези събития станаха преди моето пристигане в Цариград. Тук ги цитирам, тъй като трябваше да понасям техните тъжни последствия. Аз направих всичко зависещо от мен да докажа на императорското правителство затрудненията, които произтичаха от отслабването на християнския елемент в Турция, затруднения, които не можеха да бъдат компенсирани с отдалечаването от нашата територия на мирно население като татарите, особено когато чрез постоянно продължително въздействие то можеше да бъде русифицирано, макар и при запазване на мюсюлманската му религия. Това съображение ми се виждаше още по-обосновано от факта, че самите ни единоверци не намираха за изгодно да заменят татарите в Крим. Неуспехът на българското преселение и нашите административните грешки спрямо тях имаха най-плачевен резултат, защото породиха недоверие и разочарование у българите към нас. От своя страна западняците и турците, като не можеха да повярват, че нашето поведение е лишено от задни мисли, ни заподозряха, че искаме да предизвикаме общо въстание в България.

Друга, започнала също преди известно време; емиграция продължи активно през първите години на моя престой в Турция. Става дума за преселението на черкезите, победени в Кавказ, но отказващи да се покорят на нашите власти за да живеят в мир под тяхно управление. Тук политическите сметки трябваше да отстъпят на държавния интерес: касаше се за сигурността на нашите провинции, за стратегически потребности, за неоспорими икономически и социални съображения. Като съдействах за тази емиграция в точна пропорция с нуждите, които я бяха предизвикали, аз се постарях да отстраня затрудненията, които тя можеше да ни създаде в Турция. Черкезите, които напускаха Кавказ, можеха сериозно да бъдат

défaite n'avait diminué ni le prestige ni la valeur de ces populations, plusieurs des hommes marquants de la Turquie étaient originaires du Caucase, et c'étaient les esclaves de ce pays qui renouvelaient dans les hautes classes le sang appauvri de la vieille race des Osmanlis, entrée en décadence; l'Empire musulman pouvait puiser des forces nouvelles dans l'émigration.

Les Représentants des Puissances Occidentales avaient conseillé à la Porte de concentrer les Circassiens en une masse compacte et d'en faire un seul établissement. Il avait même été décidé de les fixer dans les environs de Kars à l'entrée de l'Asie Mineure que la soumission du Caucase avait rendue encore plus accessible à nos armées. On espérait qu'ainsi la barrière vivante qui avait si longtemps arrêté nos succès n'aurait pas été détruite, mais qu'elle se serait repliée sur une seconde ligne de défense ou, appuyée par un système de forteresses et soutenue par une armée régulière, elle aurait pu devenir infranchissable. J'ai employé toute mon activité pour faire avorter ce projet. J'y ai pleinement réussi. Les Circassiens pour leur propre malheur et pour celui de la Turquie furent dispersés dans tout l'Empire. Des groupes furent envoyés sur les différents points de l'Asie, en Arménie, à Angora, à Izmit, en Chypre; un grand nombre fut dirigé en Turquie d'Europe vers Silistrie, Roustchouk, Sistov, Widdin, Sofia, Andrinople et dans la Dobroudja près de Babadagh. On avait généralement tâché de coloniser les Circassiens sur des positions stratégiques importantes. Sous ce rapport leur établissement du côté de la Serbie qui eut lieu en 1862 et qui était destiné évidemment à former une ligne de défense contre la Principauté peut être très nuisible à nos coreligionnaires en cas d'une levée de boucliers contre la Turquie.

Les populations chrétiennes avaient partout à se plaindre de leur présence - c'était le côté désavantageux pour nous de la dispersion des Circassiens en Turquie. Ils erraient par bandes dans la contrée, en enlevaient tout ce qu'ils pouvaient, à commencer par le bétail. Aux plaintes des chrétiens l'autorité répondait invariablement: *"ce sont les hôtes du Sultan; nous ne pouvons pas sévir contre eux; ils ont été expulsés par les Russes, ils sont recommandés par la Porte et d'ailleurs nous n'avons pas de forces suffisantes pour les contenir"*. Après avoir obtenu le but

използвани от Турция. Поражението не бе намалило нито престижа, нито храбростта на този народ, много забележителни личности в Турция произхождаха от Кавказ и точно робите от тази страна обновяваха сред висшите слоеве изтощената кръв на старата, израждаща се раса на османлиите; мюсюлманската империя можеше да почерпи нови сили от имигрантите.

Представителите на западните Сили бяха посъветвали Портата да съсредоточи черкезите в компактна маса на едно място. Даже бе решено да бъдат заселени в околностите на Карс, при входа на Мала Азия, която покоряването на Кавказ бе направило още по-достъпна за нашето оръжие. Надеждата беше, че по този начин живата бариера, която толкова дълго бе спирала нашите успехи, не ще бъде разрушена, а само оттеглена на втора отбранителна линия, където, опряна на система от крепости и подкрепена от редовна армия, ще стане непреодолима. Направих всичко възможно за да осуетя този план. Успехът ми беше пълен. Черкезите, за тяхно собствено и на Турция нещастие, бяха пръснати из цялата империя. Групи бяха пратени в различни точки на Азия, в Армения, Анкара, Измид, Кипър; мнозина бяха насочени в Европейска Турция към Силистра, Русчук, Свищов, Видин, София, Одрин и в Добруджа при Бабадаг. Изобщо, стремежът бе да се заселят черкезите в места със стратегическо значение. От тази гледна точка тяхното установяване в близост до сръбската граница, през 1862, очевидно предназначено да образува отбранителна линия срещу това княжество, можеше да бъде твърде вредно за нашите единовеци в случай на въоръжено надигане срещу Турция.

Християнското население навсякъде се оплакваше от тяхното присъствие - това бе неблагоприятната за нас страна от разпръскването на черкезите из Турция. Те бродеха на групи из страната и грабеха каквото им попадне, започвайки от добитъка. На оплакванията от християните властите неизменно отговаряха: *"това са гости на султана; не можем да бъдем строги към тях; те бяха изгонени от русите, препоръчани са от Портата, а и нямаме достатъчно сили за да ги удържим."* След като бях постигнал главната си цел, аз се

principal que je m'étais posé, je m'interposais pour obliger la Porte à prendre des dispositions de nature à prévenir les excès et les exactions des Circassiens dans les provinces chrétiennes. Mais tout en prenant le parti des populations locales contre les nouveaux venus, je me suis trouvé fréquemment dans le cas d'intervenir officiellement en faveur de ces derniers contre les autorités ottomanes subalternes en blâmant leur coupable insouciance. Je parlais au Grand Vézir des souffrances qu'avaient à endurer les émigrés, des privations qu'ils subissaient, des maladies qui avaient plus que décimés leurs rangs.

Habités à la vie de montagne les Circassiens, les Tchétchènes même, - dépérissaient à vue d'œil dans les plaines où on les avait établis. Ainsi le typhus détruisit la moitié d'un campement près de Trébizonde. Au mois d'octobre 1864 on avait expédié à l'île de Chypre 2 700 émigrés - hommes, femmes et enfants entassés sur trois mauvais bateaux; 900 moururent en route; pendant les stations sur les côtes de l'île 30 ou 40 cadavres atterrisaient chaque jour; on a constaté que des individus mouraient de faim; il a fallu l'intervention étrangère pour forcer les autorités turques à enterrer les morts. Sur toute l'étendue de la Turquie les femmes et les jeunes filles étaient achetées pour les harems, car l'immigration circassienne avait donné une nouvelle activité à ce commerce prohibé. On compte généralement que jusqu'à ce jour plus de la moitié des Circassiens arrivés en Turquie ont déjà succombé. Tous ces désastres exaspéraient les malheureux émigrés qui ne dissimulaient plus leurs regrets d'avoir quitté le Caucase. Des troubles eurent lieu sur plusieurs points, surtout en Asie, et l'autorité turque eut parfois beaucoup de peine à dompter les rebelles; ainsi près de Mousch la troupe dût charger les montagnards afin de pouvoir les désarmer.

La Porte se plaignait amèrement à l'Ambassade Impériale des déceptions qu'elle avait rencontrées dans l'affaire de l'émigration circassienne et des embarras sans nombre que la colonisation des hordes indisciplinées causait à l'administration locale. Je répondais à ces plaintes que le Gouvernement Ottoman avait désiré lui-même le don que nous lui avons fait, que c'était par déférence pour le Sultan que l'émigration avait été autorisée, que nous n'avions pas voulu empêcher les Circassiens de se

намесих за да принудя Портата да вземе мерки, които да прекратят изстъпленията и грабителствата на черкезите в християнските провинции. Но, вземайки страната на местното население срещу ново-дошлите, на мен често ми се налагаше официално да интервенирам в полза на последните срещу по-низшите османски власти, чието престъпно нехайство осъждах. Говорех на великия везир за страданията, които трябваше да понасят имигрантите, за лишенията, които те търпяха, за болестите, които бяха отнесли повече от една десета от тях.

Свикнали да живеят в планините, черкезите, и дори чеченците, бързо веяха в равнините, където ги бяха настанили. Например, тифусът отнесе половината от техен лагер близо до Трабзон. През окт. 1864 на о. Кипър бяха експедирани 2 700 имигранти - мъже, жени и деца, наблъскани върху три лоши кораба; 900 умряха по пътя; при спиранията по бреговете на острова всеки ден бяха сваляни на сушата по 30-40 трупа; установи се, че някои умират от глад; наложи се чуждестранна намеса за да се принудят турските власти да погребват мъртвите. Навсякъде из Турция жените и девойките бяха купувани за харемите, тъй като черкезката имиграция бе активизирала тази забранена търговия. Изчислява се, че, общо взето, до днес повече от половината от преселилите се в Турция черкези са измрели. Всички тези беди крайно раздразниха нещастните имигранти, които повече не криеха съжалението си, че са напуснали Кавказ. Смутове станаха на много места, особено в Азия; турските власти много трудно усмириха бунтовниците - например, близо до Муш войската трябваше да атакува планинците за да ги обезоръжи.

Портата горчиво се оплакваше в императорското посолство от разочарованията, които ѝ бе донесла черкезката имиграция, и от безбройните затруднения, създадени на местната администрация от заселването на разюзданите орди. На тези оплаквания отговарях, че османското правителство само бе пожелало подаръка, който му направихме, че преселението бе разрешено от уважение към султана, че не пожелахме да пречим на черкезите да се поставят под скип-

placer sous le sceptre du Khalife, mais que nous avons prévenu la Porte de leurs habitudes turbulentes; j'insistais en même temps sur la nécessité de les disséminer encore davantage pour prévenir de nouveaux désordres et d'éviter, autant que possible, de les mettre en contact avec les chrétiens. C'est ainsi que, grâce à l'ineptie du Gouvernement Turc exploitée par l'Ambassade Impériale, toutes les espérances qu'on avait mises sur l'émigration circassienne en Turquie se sont évanouies. Depuis quelque temps les Circassiens me demandent en masse de rentrer dans leur pays natal ou de jouir de notre protection. J'entretiens avec eux des rapports suivis, car, en cas de guerre avec la Turquie, c'est un élément que nous pourrions exploiter à notre avantage. Quoiqu'il en soit les Turcs peuvent se dire aujourd'hui que c'est la tunique empoisonnée de Déjanire qu'ils ont acquise en favorisant l'émigration circassienne. Notre but n'en est pas moins pleinement atteint.

En terminant l'exposé des faits qui se sont produits durant la première période de mon séjour à Constantinople, je constate qu'en général, pendant cette époque, nous nous sommes considérablement rapprochés de la Porte, tout en reprenant notre influence sur nos coreligionnaires, et qu'en favorisant, toutes les fois que c'était possible, le désaccord entre l'Autriche, l'Angleterre et la France, nous avons réussi à diminuer la prépondérance qu'exerçait à Constantinople cette dernière Puissance depuis la guerre de Crimée, ainsi que l'effet de l'action à trois basée sur la Convention du 15 avril 1856.

търа на халифа и че предупредихме Портата за техния размирнен нрав; наблягах и върху необходимостта те да бъдат още повече разпръснати за да се предотвратят нови безредици и да се избягнат, доколкото може, техните контакти с християните. Ето така, благодарение глупотта на турското правителство, от която императорското посолство се възползва, всички надежди, възлагани на черкезката имиграция в Турция, бяха осуетени. От известно време черкезите масово искат от мен да се върнат в родната си страна или да получат нашата протекция. Поддържам редовни връзки с тях, защото, в случай на война с Турция, те са елемент, който може да ни донесе полза. Така или иначе, днес турците могат да признаят, че като съдействаха на черкезката емиграция, са се сдобили с отровната туника на Деянира⁶⁸. А ние напълно постигнахме целта си.

Свършвайки изложението на фактите от първия период на моя престой в Цариград, аз констатирам, че, общо взето, през тези години значително се сближихме с Портата, като в същото време възстановихме влиянието си върху нашите единовеци, и че, насърчавайки, винаги когато това бе възможно, разногласията между Австрия, Англия и Франция, успяхме да намалим както надмощието, с която последната се ползваше в Цариград след Кримската война, така и ефекта от съвместното действие на трите Сили, основано на Конвенцията от 15 апр. 1856⁶⁹.

SECONDE PERIODE [1866-1869]

Question de Crète. - Comme presque toutes les affaires orientales la question de Crète date de loin: elle est inhérente à l'état des choses et durera avec toutes les autres questions de la même nature, tant que l'Europe hésitera à recourir, dans ses relations avec l'Orient, à des moyens radicaux en vue d'un but nettement défini.

Causes de l'insurrection. - Lors de l'insurrection qui donna le jour au Royaume Hellénique, les Crétois avaient combattu pour la cause de l'Indépendance et avaient réussi à expulser les Turcs de la plus grande partie de l'île. Le Protocole de Londres du 20 février 1830 la replaça sous la domination Ottomane. Simultanément les Puissances protectrices de la Grèce assurèrent aux chrétiens de Crète une autonomie administrative distincte, *"en raison de la part qu'ils avaient prise aux événements antérieurs"* - comme cela était expressément dit dans une note collective remise à la Porte le 8 avril de la même année par les Représentants de Russie, de France et d'Angleterre. La solution adoptée n'était pas de nature à satisfaire les habitants chrétiens de l'île. *"Je me hasarderais à prédire, - disait Lord Palmerston le 16 février 1830 à une séance de la Conférence de Londres, - que, si la Crète n'est pas réunie à la Grèce, nous serons en guerre avant peu d'années par rapport à cette même île"*.

Le sang versé en 1866-68 atteste que cet homme d'Etat avait exactement apprécié la situation, mais l'indifférence de l'Angleterre pour les Crétois marque le changement qui s'est opéré dans sa politique depuis l'insurrection Hellénique. Comme Lord Palmerston l'avait prévu les privilèges octroyés à la Crète n'ont pas été respectés par les Turcs. L'île fut admi-

ВТОРИ ПЕРИОД [1866-1869]

Критският въпрос. - Както почти всички източни дела, така и Критският въпрос датира отдавна: той е вътрешно присъщ на състоянието на нещата и ще просъществува колкото всички други въпроси от същото естество, докато Европа се колебае да прибегне, в своите отношения с Ориента, към радикални средства в името на ясно определени цели.

Причини за въстанието. - По време на въстанието, което роди Гръцкото кралство, критяните се бориха за каузата на независимостта и успяха да прогонят турците от по-голямата част на острова. Лондонският протокол от 20 февр. 1830⁷⁰ го постави отново под османска власт. Заедно с това Силите-покровителки на Гърция осигуриха на критските християни ясна административна автономия, *"заради участието, което те бяха взели в предходните събития"* - както това изрично бе заявено в колективна нота, връчена на Портата на 8 апр. същата година от представителите на Русия, Франция и Англия. Приетото решение не можеше да задоволи християнските жители на острова. *"Бих се осмелил да предскажа, казал лорд Палмерстон на 16 февр. 1830 в едно от заседанията на Лондонската конференция, че, ако Крит не бъде присъединен към Гърция, не след дълго ще сме във война заради същия този остров."*

Пролятата през 1866-68 кръв свидетелства, че този държавен мъж точно е преценил положението, но безразличието на Англия към критяните е белег за промяната, настъпила в нейната политика след Гръцкото въстание. Както лорд Палмерстон бе предвидил, дадените на Крит права не бяха спазвани от турците. Островът бе управляван от

nistrée par Mehmed Aali d'Egypte jusqu'en 1841 et depuis par des gouverneurs musulmans envoyés de Constantinople et qui ne tinrent aucun compte des principes que l'Europe avait en vue en parlant de l'autonomie des chrétiens. De nombreuses tentatives de soulèvement eurent lieu, entre autres en 1841, 1852 et 1853. C'était invariablement la mauvaise administration et les abus auxquels les Crétois étaient exposés qui les poussaient à la rébellion. Les Crétois ne pouvaient pas se faire à l'idée de demeurer sous le joug des Turcs, ils croyaient que la part qu'ils avaient prise à la guerre de 1821-27 leur donnait des droits à une amélioration de leur sort et même à l'annexion au Royaume Hellénique.

A ces causes de mécontentement, permanentes et communes à plusieurs provinces de l'Empire Ottoman, vinrent se joindre après 1864 des circonstances exceptionnelles, qui en accélérant le dernier soulèvement - le rendirent plus intense et faillirent précipiter tout l'Orient dans une crise violente. L'effet produit par l'annexion des îles Ioniennes au Royaume Hellénique, la propagande révolutionnaire du parti garibaldien, les succès des Italiens depuis 1859, la satisfaction donnée en Europe aux aspirations nationales, les précédents qui faisaient espérer une intervention diplomatique favorable aux tendances populaires, la guerre d'Allemagne que l'on croyait devoir se prolonger, les événements de Roumanie qui préparaient de grands embarras à la Turquie, les calculs ténébreux de la politique Napoléonienne tendant à se ménager les voies d'un marche à débattre en vue de la concurrence qu'on cherchait à établir entre la Prusse et la Russie, les convoitises du Vice-Roi d'Egypte qui protégeait sous main le mouvement dans l'espoir de reprendre l'autorité dont Mehmed Aali avait joui jusqu'en 1841, - tout enfin contribuait à favoriser l'action des meneurs grecs, à activer le travail des hétaires et à précipiter la crise qui devait finir d'une manière si malheureuse.

Parmi les causes déterminantes de l'insurrection il faut noter spécialement les encouragements secrets que le Gouvernement Français faisait parvenir aux habitants de l'île. Impressionnée par quelques articles de la presse officieuse de Paris, excitée par les agents consulaires de France

Мехмед Али Египетски до 1841, а след това от изпратени от Цариград мюсюлмански губернатори, които не държаха никаква сметка за принципите, които Европа бе имала предвид, говорейки за автономия на критяните. Бяха направени многобройни опити за въстания, между които и тези през 1841, 1852 и 1853. Лошото управление и злоупотребите, на които критяните бяха подложени, бяха неизменните причини, които ги тласкаха към бунт. Критяните не искаха да приемат мисълта, че ще останат под игото на турците, те вярваха, че участието, което бяха взели във войната от 1821-27, им дава правото на подобрене на тяхната участ и даже на присъединяване към Гръцкото кралство.

Към тези причини за недоволство, постоянно действащи и общи за много провинции на Османската империя, през 1864 се прибавиха извънредни обстоятелства, които ускориха последното надигане, направиха го по-напрегнато и за малко да хвърлят Ориента в остра криза. Ефектът от присъединяването на Йонийските острови към Гръцкото кралство, революционната пропаганда на гарибалдийската партия, успехите на италианците след 1859, удовлетворението, дадено в Европа на националните домогвания, прецедентите, вдъхващи надежда за дипломатическа намеса в полза на стремежите на населението, войната на Германия⁷¹, за която се смяташе, че ще трае дълго, събитията в Румъния⁷², които създадоха големи затруднения на турците, задкулисните сметки на наполеоновата политика, стараяща се да създаде съперничество между Прусия и Русия, което да й осигури възможности за пазарлък, ламтежите на египетския вице-крал⁷³, който тайно подпомагаше движението с надежда да се сдобие отново с властта, която бе имал Мехмед Али до 1841 - всичко в крайна сметка улесняваше действията на гръцките въстанически водачи, активизираше дейността на хетериите и ускоряваше кризата, която трябваше да свърши по такъв зловещ начин.

Сред определящите причини на въстанието специално трябва да се отбележат тайните подстрекателства на жителите на острова от страна на френското правителство. Впечатлено от няколко статии на официозната парижка преса, подтикнато от френските консулски

cette population crédule se laissa définitivement entraîner par les promesses du Général Kalergi qui passait parmi ses compatriotes pour être initié aux projets du Prince Napoléon et de l'Empereur des Français lui-même. Ces encouragements ne furent que trop bien écoutés par les Crétois qui n'attendaient que le mot d'ordre pour entreprendre la lutte. Ils ne se rendirent pas compte qu'en agissant comme elle le faisait, la politique française n'avait en vue que de trouver un dérivatif pour empêcher les Turcs d'occuper les Principautés Danubiennes et pour donner une autre direction au contingent égyptien qui était déjà sur le point de traverser le Danube.

Mais, en semant le vent, on récolte la tempête. Les suggestions de la France dépassèrent bientôt leur but: au lieu d'une simple démonstration en faveur des Roumains, on se trouva en présence d'une insurrection puissante qui devait mettre en danger l'existence même de l'Empire Ottoman et absorber pendant plus de deux ans l'attention de la diplomatie européenne en rejetant sur le second plan tant les affaires Roumaines, que toutes les autres questions qui ne se trouvent pas liées avec les événements de Crète. Le premier soin de Gouvernement Français qui ne voulait nullement se compromettre en faveur d'une insurrection qui ne concordait pas avec le programme de sa politique orientale fut de renier toute solidarité avec les Crétois en cherchant à rejeter sur nous la responsabilité des événements et en abandonnant les malheureux habitants de l'île à leur sort, sans rien faire de sérieux pour les tirer de la situation dans laquelle ils avaient été placés.

Débuts du mouvement. - Cependant les événements en Crète marchaient à grands pas. Après quelques manifestations pacifiques qui aboutirent à la pétition du 12/26 [sic!] mai 1866, pétition à laquelle la Porte fit répondre le 11/23 juillet que les Crétois ne devaient pas s'attendre à une situation différente de celle des autres sujets du Sultan, on commença à se préparer activement de part et d'autre à une lutte qui devenait inévitable. Un Gouvernement Provisoire se forma en Crète et le 2 septembre il lança une proclamation portant la déchéance du Sultan et l'annexion de Candie à la Grèce. L'alternative d'une entière et aveugle

агенти, това доверчиво население в края на краищата се остави да бъде увлечено от обещанията на генерал Калерги, който сред своите сънародници минаваше за посветен в планове на принц Наполеон и на самия френски император. Тези подстрекателства бяха повече от достатъчни за критяните, които чакаха само парола за да започнат борба. Те не си дадоха сметка, че действайки по този начин, френската политика целеше единствено да създаде диверсия, която да попречи на турците да окупират Дунавските княжества и да пренасочи другаде египетския контингент, който вече се готвеше да пресече Дунав.

Но, който сее ветрове, жъне бури. Френските внушения скоро надхвърлиха целта си: вместо пред обикновена демонстрация в полза на румънците, те се оказаха пред мощно въстание, което щеше да постави под съмнение самото съществуване на Османската империя и да погълне за повече от две години вниманието на европейската дипломация, отмествайки на заден план както събитията в Румъния, така и всички други въпроси, които не бяха свързани със събитията на Крит. Първата грижа на френското правителство, което изобщо не искаше да се компрометира в полза на въстание, влизащо в разрез с програмата на неговата източна политика, беше да се откаже от каквато и да било солидарност с критяните, стремейки се да прехвърли върху нас отговорността за събитията и изоставяйки нещастните обитатели на острова на тяхната съдба, без да направи нищо сериозно за да ги избави от положението, в което те бяха поставени.

Начало на движението. - Обаче, събитията в Крит се развиваха бързо. След няколко мирни демонстрации, приключили с петицията от 12/26 [sic!] май 1866, петиция, на която Портата отговори на 11/23 юли, че критяните не би трябвало да очакват да бъдат поставени в положение, различно от онова на останалите поданици на султана, и от двете страни започнаха да се готвят за борба, която ставаше неизбежна. На Крит се сформира временно правителство и на 2 септ. то издаде прокламация, която отхвърли суверенитета на султана и обяви присъединяването на Кандия към Гърция. Дилемата: пълно и

soumission aux Turcs ou d'une insurrection générale, quelques pussent en être les chances et les résultats, avait fait cesser toute hésitation. De nombreuses bandes se formèrent et occupèrent les positions alpestres de l'île, d'où elles pouvaient facilement se dérober à la poursuite des troupes régulières incapables de soutenir une guerre de montagne ou de forcer les défilés inaccessibles qui servaient de rempart aux insurgés. Bientôt toute l'île fut en feu; parmi la population Crétoise de plus de 200 mille âmes, il n'y eut presque plus un seul homme valide qui n'eût pris les armes, et les insurgés demandèrent aux Puissances Chrétiennes de leur procurer les navires nécessaires pour embarquer les vieillards, les femmes et les enfants afin de se défaire de toutes les bouches inutiles et de pouvoir prolonger la lutte jusqu'à la dernière extrémité.

De leur côté les Turcs avaient fait venir en Crète des troupes nombreuses, entre autres, le contingent égyptien et l'on organisait une expédition militaire contre les insurgés. Une rencontre sanglante eut lieu aux portes même de la Canée. Elle fut bientôt suivie par une série de combats, dans lesquels les troupes turques ne furent pas toujours victorieuses. Il est inutile de donner ici les détails des événements de l'insurrection Crétoise. La lutte inégale soutenue pendant plus de deux ans par les Crétois contre les forces infiniment supérieures de l'Empire Ottoman - est une page de l'histoire de l'Orient qui restera pendant longtemps dans la mémoire tant des chrétiens que des Turcs et qui devrait servir d'avertissement à la politique européenne. Je me bornerais à esquisser la marche de la négociation politique en m'occupant principalement de notre attitude et des enseignements qu'elle comporte pour l'avenir.

Tentatives d'apaisement de l'insurrection. - Au début du mouvement crétois l'Ambassade Impériale ne lui a prodigué aucun encouragement, aucune sympathie. Tout soulèvement des chrétiens en Turquie semblait au printemps de l'année 1866 de nature à traverser les projets que nous suivions sur le Bas Danube et favorisait les vues de la France, en mettant un obstacle à l'intervention turque en Moldo-Valachie.

De plus le moment était mal choisi, en considération de notre situation intérieure, pour provoquer une crise en Orient; la transformation

сляпо подчинение на турците или общо въстание, независимо от неговите шансове и евентуални резултати, премахна всяко колебание. Бяха сформирани многобройни отряди, които заеха позиции по планините на острова, откъдето лесно можеха да се изплъзват от преследванията на редовните войски, неспособни да водят планинска война или да преминават през недостъпните клисури, които служеха като защитна преграда на въстаниците. Скоро целият остров пламна; сред над 200-хилядното критско население надали остана някои годин да се бие, който да не е грабнал оръжието, а въстаниците поискаха от християнските Сили да им предоставят необходимите кораби за да евакуират старците, жените и децата с цел да се освободят от всички безполезни гърла и да могат да продължат борбата до край.

От своя страна турците бяха докарали на острова многобройни войски, между които египетския контингент⁷⁴, и организираха военна експедиция срещу въстаниците. Кърваво стълкновение стана пред самите врати на Ханя. Скоро то бе последвано от поредица от битки, в които невинаги турските войски бяха победители. Излишно е тук да се дават подробности за събитията от Критското въстание. Неравната борба, водена повече от две години от критяните срещу безкрайно превъзходящите ги сили на Османската империя, е страница от историята на Ориента, която ще остане дълго в паметта както на християните, така и на турците, и която би трябвало да служи като предупреждение за европейската политика. Ще се ограничи със скициране хода на политическите преговори, съсредоточавайки се главно върху нашата позиция и върху поуките за бъдещето, които тя съдържа.

Опити за умиротворяване на острова. - В началото на Критското движение императорското посолство не показва към него нито насърчение, нито симпатия. Всяко надигане на християните в Турция през пролетта на 1866 излизаше извън плановете, които следвахме в Долнодунавския регион, и обслужваше целите на Франция, поставяйки пречка пред турската интервенция в Молдо-Влахия.

Моментът, освен това, предвид нашето вътрешно положение, беше лошо избран за провокиране на криза в Ориента; социалната и

sociale et économique que subissait à cette époque la Russie, la gêne de ses finances, l'absence de communications ferrées nécessaires à la promptitude des mouvements militaires - étaient autant de raisons qui devaient nous porter à un ajournement de toute action absorbante à l'extérieur. Loin donc d'avoir provoqué l'insurrection, comme on l'a affirmé plus tard, nous avons été les premiers à reconnaître et à signaler son inopportunité, tout en lui assignant, dès le principe, sa véritable signification et sans nous méprendre sur sa portée sérieuse. En raison même de son caractère grave, je m'appliquais de toutes mes forces à arrêter le mouvement naissant. J'invitai notre Consul Général en Crète à calmer les esprits, à faire entendre aux Crétois des conseils de modération, à leur expliquer que la Russie ne pouvait leur venir en aide et à prévenir autant que possible l'effusion du sang; j'exhortais la Porte de faire droit aux demandes des Crétois, je tâchais d'arrêter l'envoi de troupes et de prévenir les voies de violence; je cherchais à agir sur le Ministre de Grèce et à m'entendre avec mes collègues dans le but de maintenir la paix. Mais les événements ne se modifient pas à volonté, surtout à un moment donné, et il est bien plus difficile d'arrêter un mouvement populaire que de le provoquer, surtout dans les conditions où a éclaté l'insurrection de Candie.

Premières démarches en faveur des Crétois. - Lorsque le sang eut coulé en Crète et que l'inanité de tous conseils de modération devint évidente, - j'acquis la conviction que la tranquillité ne pourrait être rétablie que si des concessions réelles étaient faites sans retard à la population. C'est vers ce but que je dirigeai alors toute mon action en me basant sur les obligations contractées en 1830 par les trois Cours protectrices de la Grèce. Le terrain des Protocoles de 1830 paraissait nous offrir une position pour ainsi dire inexpugnable. Les stipulations qu'ils renferment légitimaient en quelque sorte la sollicitude qu'une bienveillance traditionnelle nous inspirait à l'égard des Crétois. En effet la Porte était moralement tenue de prendre en considération les représentations des Puissances qui avaient contribué à replacer sous sa domination l'île de Candie que les armes ottomanes avaient été impuissantes à reconquérir. Je cherchai donc à provoquer l'envoi en Crète d'un Commissaire investi de l'autorité

икономическа трансформация, която по това време преживяваше Русия, финансовите трудности, липсата на необходимите за бързо придвижване на армията железни пътища - това бяха все основания, които трябваше да ни накарат да отлагаме каквато и да било значителна външна акция. Без изобщо да сме предизвикали въстанието, както се твърдеше по-късно, ние бяхме обаче първите, които осъзнахме и посочихме неговата несвоевременност, като заедно с това от принципни съображения му отдадохме дължимото значение и вярно преценихме сериозните му мащаби. Предвид сериозния му характер, полагах всички усилия да възпра зараждащото се движение. Поканих нашия генерален консул⁷⁵ в Крит да успокои духовете, да убеди критяните да се вслушат в съветите за умереност, да им обясни, че Русия не може да им дойде на помощ, и да предотврати, доколкото е възможно, проливането на кръв; увещавах Портата да вземе предвид исканията на критяните, полагах усилия да спра изпращането на войски и да предотврати използването на насилие; стараях се да окажа въздействие върху гръцкия пълномощен министър⁷⁶ и да се споразумея с моите колеги с цел поддържане на мира. Но събитията не се променят само с воля, особено в определен момент, а да се спре едно народно движение е много по-трудно отколкото да се провокира, особено в условията, при които избухна Кандийското въстание.

Първи постъпки в полза на критяните. - Когато кръвта се лееше на Крит и когато стана очевидно, че всички съвети за умереност са напразни, у мен се създаде убеждението, че мирът може да бъде възстановен само ако незабавно се направят реални отстъпки на населението. Тогава тъкмо към тази цел насочих цялата си активност, опирайки се на ангажиментите, договорени през 1830 от трите владетелски двора-покровители на Гърция. Протоколът от 1830 изглеждаше да ни поставя в, така да се каже, неуязвима позиция. Съдържащите се в него условия узаконяваха в определена степен грижите, които ни налагаше традиционната благосклонност спрямо критяните. В същност, Портата беше морално задължена да вземе предвид съображенията на Силите, способствали да се върне под нейна власт остров Кандия, който османските войски се бяха оказали безсилни да завладеят отново. Прочее, положих усилия да преди-

nécessaire pour s'enquérir du véritable état des choses et provoquer les mesures que la situation pourrait réclamer. Malheureusement mes efforts furent contrecarrés par les encouragements que les Représentants des Puissances Occidentales faisaient parvenir à la Porte. Ce ne fut qu'en septembre qu'on se décida à envoyer sur les lieux en qualité de Commissaire spécial Moustapha Guiritli Pacha. Mais cette mesure que j'avais conseillée en juin et juillet et qui aurait pu produire le meilleur effet, si elle avait été adoptée à cette époque, était devenue insuffisante en présence de la gravité que la situation avait déjà acquise, et surtout en vue des espérances réveillées en Crète par les démarches diplomatiques faites à cette époque.

Essais d'entente entre les Puissances. - Je reçus vers la fin du mois d'août l'ordre de m'entendre avec mes collègues de France et d'Angleterre au sujet d'une démarche collective à faire auprès de la Porte dans un but de conciliation. "*Vous y emploierez - portaient les instructions ministérielles - une insistance persuasive, énergique et même au besoin isolée*". Je n'ai rien négligé pour me conformer à ces ordres tout en évitant de trop accentuer notre attitude. Une action combinée des Puissances paraissait la seule garantie de succès et la condition essentielle d'une intervention amicale dans un but de paix et de tranquillité. Mais je pus bientôt me convaincre de l'impossibilité d'établir un accord réel entre les Grandes Puissances pour faire entendre à la Porte un langage unanime et persuasif. J'écrivais au Prince Gortchacow le 6/18 septembre "*que je ne pouvais guère espérer que la France voulut s'associer sincèrement à une démarche dont l'initiative ne lui appartenait pas entièrement et qui de plus avait pour objet une population orthodoxe peu accessible à l'influence française*". L'attitude que l'Ambassadeur de l'Empereur Napoléon affichait ostensiblement et la conduite du Consul de France à la Canée suffisaient pour nous faire perdre toute illusion sur la coopération de cette Puissance. Le Marquis de Moustier employait toute son influence pour paralyser notre action en prodiguant aux Turcs des encouragements et en les engageant à ne pas se laisser prendre à nos conseils. Lorsque ce dignitaire obtint le poste de Ministre des Affaires Etrangères je fus plus

звикам изпращане на комисар, снабден с необходимите пълномощия за да установи реалното положение на нещата и да предизвика мерки, които би изисквало положението. За нещастие, моите действия бяха спъвани от насърченията, които представителите на западните Сили даваха на Портата. Едва през септември бе решено да се изпрати на място като специален комисар Мустафа Гиритли паша. Но тази мярка, която бях препоръчал през юни и юли и която, ако беше приложена тогава, можеше да има най-добър ефект, вече бе станала недостатъчна, тъй като положението се бе влошило и особено предвид надеждите, събудени в Крит от направените по това време дипломатически постъпки.

Опити за споразумение между Великите сили. - Към края на месец август получих заповед да се споразумея с моите колеги от Франция и Англия за колективен демарш пред Портата с цел умиротворяване. "*За това ще действате, гласяха министерските инструкции, убедително, настойчиво, енергично и при нужда дори изолирано.*" Не пренебрегнах нищо за да се съобразя с тези заповеди, като избягах да придавам прекалена острота на нашата позиция. Съвместна акция на Силите изглеждаше единствената гаранция за успех и главното условие за приятелско вмешателство в интерес на мира и спокойствието. Но скоро можах да се убедя в невъзможността да се установи реална съгласуваност между Силите за да се държи спрямо Портата непротиворечив и убедителен тон. На 6/18 септ. писах на княз Горчаков, "*че изобщо не мога да се надявам Франция искрено да се присъедини към демарш, инициативата за който не ѝ принадлежи изцяло и освен това е насочен към православно и слабо поддаващо се на френското влияние население.*" Позицията, която посланикът на император Наполеон открито афишира, и поведението на френския консул⁷⁷ в Ханя бяха достатъчни за да разсеят всяка илюзия за сътрудничество с тази Сила. Маркиз дьо Мустие употреби цялото си влияние за да парализира нашите действия, като обсипа турците с насърчения и ги убеди да не се водят по нашите съвети. Когато този сановник получи поста министър на външните работи,

que jamais persuadé que nous n'avions rien à attendre du Cabinet des Tuileries. Je savais que mon ex-collègue avait cherché depuis longtemps l'occasion de nous compromettre aux yeux des Turcs et des Anglais et d'amoindrir notre influence parmi les chrétiens d'Orient. Il paraissait vouloir profiter de l'affaire Crétoise pour atteindre ce but, en s'opposant à ce que le mouvement fut utile à la population et augmentât notre prestige.

Se fier à la France était, selon moi, imprudent et je n'ai pas manqué de soumettre mon opinion au Ministère Impérial en indiquant que les bonnes dispositions que cette Puissance, ainsi que les autres Cabinets, faisaient entendre à Saint-Pétersbourg étaient loin de se traduire en faits à Constantinople, où nous restions complètement isolés. Dans ces conditions l'avenir se présentait sous des couleurs assez sombres. J'écrivais au Prince Gortchacow, le 6/18 septembre: *"les Crétois ont provoqué la lutte sans être suffisamment préparés; ils finiront par être écrasés à moins que les Grecs et les Slaves de la Turquie ne leur viennent en aide en occupant les Turcs d'un autre côté", "ces luttes isolées - ajoutai-je - sont la ruine de nos coreligionnaires et cependant elles ne peuvent pas être évitées, car un simple accident peut en déterminer l'explosion", je prévoyais "qu'en cas de triomphe des Turcs les plaintes et les doléances des chrétiens d'Orient se tourneraient contre la Russie qu'ils considéraient comme la seule Puissance réellement sympathique à leur sort et qu'alors ils nous accuseraient de les avoir abandonnés".*

Tentative d'entente directe avec la Porte. - En vue de l'attitude équivoque observée par les Cabinets, je tentais un nouvel essai. En traitant directement avec les Turcs j'ai voulu essayer de les amener à faire quelques concessions pratiques aux Crétois afin d'améliorer leur position ou plutôt prévenir les malheurs dont ils étaient menacés. J'espérai obtenir un résultat pratique plus sûrement que par des démarches soi-disant collectives, concertées entre les Cabinets et dénoncées d'avance aux Turcs. A l'époque où les Crétois ne demandaient encore que ce qui leur avait été promis dans le temps et se seraient contentés d'une autonomie administrative, il eut été possible, en se maintenant sur le terrain des transactions de 1830, de décider la Porte à donner satisfaction aux vœux des chrétiens.

бях повече от всякога убеден, че ние няма какво да чакаме от Тюйлерийския кабинет. Знаех, че моят экс-колега отдавна бе търсил случай да ни злепостави в очите на турците и англичаните и да намали нашето влияние сред източните християни. Изглежда той искаше да се възползва от Критския въпрос за постигане на тази цел, противопоставяйки се на това, че движението е полезно за населението и [изтъквайки, че то?] увеличава нашия престиж.

Да се доверяваме на Франция според мен бе неразумно и аз не пропуснах да представя своето мнение пред императорското министерство, като посочих, че благоразположението, което тази Сила, както и другите кабинети демонстрираха спрямо Санкт-Петербург, никак не се осъществяват на дело в Цариград, където оставахме напълно изолирани. При тези обстоятелства бъдещето изглеждаше доста мрачно. На 6/18 септ. писах на княз Горчаков: *"Критяните започнаха борба без да са достатъчно подготвени; те ще бъдат смазани, ако поне гърците и славяните от Турция не им се притекат на помощ, като открият нов фронт срещу турците;" "такива изолирани борби - добавях аз - са катастрофа за нашите единоверци, но те не могат да се избягнат, защото и обикновена случайност би могла да ги предизвика;"* прогнозирах, *"че в случай на турска победа недоволството на източните християни ще се обърне срещу Русия, която те смятат за единствената Сила, симпатизираща на тяхната съдба, и че тогава те ще ни обвинят, че сме ги изоставили."*

Опит за пряко споразумение с Портата. - Предвид противоречивото поведение на кабинетите направих нов опит. Като преговарях директно с турците, аз опитах да ги убедя да дадат няколко реални отстъпки на критяните за да подобрят своята позиция или по-скоро за да предотвратят застрашаващите ги нещастия. Надявах се така по-сигурно да постигна практически резултат отколкото чрез тъй наречените колективни инициативи, съгласувани между кабинетите и предварително съобщавани на турците. По времето, когато критяните все още искаха само това, което на времето им бе обещано, и щяха да се задоволят с административна автономия, беше възможно, придържайки се към споразуменията от 1830, да се накара Портата да удовлетвори желанията на християните.

Celle-ci paraissait d'ailleurs désireuse de régler l'affaire Crétoise d'une manière quelconque. Elle semblait même se prêter au projet que le Marquis de Moustier patronnait, de faire annexer la Crète à l'Égypte, projet qui se manifesta par l'envoi hâtif par le Vice-Roi d'un contingent de 20 mille hommes dans l'île et dont la réalisation devait valoir, dit-on, à la France une position privilégiée dans le port de la Sude. Je réussis à arrêter le développement de cette combinaison, en dévoilant à Aali Pacha ce qu'elle contenait de dangereux pour la Turquie. Les événements se chargèrent de prouver au Vice-Roi que les Crétois consentiraient encore moins à se soumettre à la domination égyptienne que de rester sous celle du Sultan sans obtenir les avantages qu'ils réclamaient. De mon côté je m'employais activement auprès d'Ismaïl Pacha pour obtenir le retrait de son contingent de Crète, je lui expliquai combien il lui convenait peu de prêter l'appui de son armée et de ses ressources au maintien de l'autorité omnipotente du Sultan sur toutes les provinces de son Empire en se compromettant aux yeux des chrétiens. Le Vice-Roi comprit la justesse de cet avis, Nubar Pacha fut envoyé à Constantinople en février 1867 afin d'y négocier le retrait des troupes égyptiennes de Candie. Après de longs pourparlers le contingent quitta progressivement la Crète sous le prétexte que l'Égypte avait besoin de ses troupes. En même temps le Vice-Roi me fit donner la promesse qu'il ne prêterait plus à l'avenir son concours à la Porte contre les populations chrétiennes en cas de soulèvement de ces dernières.

En attendant nos négociations avec la Porte laissaient quelques chances d'une solution équitable de la question de l'autonomie Crétoise, que je poursuivais, tout en cherchant à maintenir de bons rapports avec les Turcs, dans l'intérêt bien entendu des chrétiens eux-mêmes et de la politique du Gouvernement Impérial.

Manifestations de l'opinion publique en Russie et mariage du Roi Georges. - Vers cette époque on a cru généralement que la Russie allait abandonner la prudente circonspection qu'elle avait d'abord adoptée pour base de sa conduite dans l'affaire Crétoise. Confiant dans l'efficacité d'une entente avec l'Europe et comptant sur l'appui éventuel de la

Последната впрочем изглежда желаше да уреди Критския въпрос по какъвто и да е начин. Даже тя се показваше склонна да възприеме подкрепения от маркиз дьо Мустие проект, предвиждащ присъединяване на Крит към Египет; този проект излезе на бял свят благодарение прибързаното изпращане от страна на вице-краля на 20-хиляден контингент на острова и неговото осъществяване, казват, щяло да донесе на Франция привилегирована позиция в пристанището на Суда. Успях да спра осъществяването на тази комбинация, като разкрих на Али паша опасността, която той криеше за Турция. Самите събития доказаха на вице-краля, че критяните, и да не получеха исканите отстъпки, щяха да предпочетат да останат под владичеството на султана вместо да го заменят с онова на Египет. Аз от своя страна се стараех да убедя Исмаил паша да оттегли своя контингент от Крит; обясних му колко малко му изнася да подкрепя със своята армия и ресурси неограничената власт на султана над всички провинции на неговата империя, компрометирайки се в очите на християните. Вице-кралят разбра основателността на това мнение, Нубар паша бе изпратен в Цариград през февр. 1867 за да договори там оттеглянето на египетските войски от Кандия. След дълги преговори контингентът постепенно напусна Крит под претекст, че Египет има нужда от своите войски. Същевременно, вице-кралят ми обеща, че в бъдеще няма повече да оказва помощ на Портата срещу християнското население в случай, че то въстане.

Междувременно, нашите преговори с Портата даваха известни шансове за справедливо решение на въпроса за автономия на Крит, към което се домогнах, стремейки се заедно с това да поддържам добри отношения с турците в името на правилно разбираня интерес на самите християни и на политиката на императорското правителство.

Прояви на общественото мнение в Русия и женитбата на крал Георгиос. - По това време бе общо мнението, че Русия ще изостави благоразумната съдържаност, която тя отначало възприе като основа на своето поведение в Критския въпрос. Имайки доверие в ефикасността на споразумение с Европа и разчитайки на евентуалната

France, le Cabinet Impérial crut pouvoir sans aucun risque accentuer ses sympathies et prendre une attitude plus décidée. "Le sort en est jeté" - dit le Chancelier de l'Empire au Chargé d'affaires de Turquie, venu pour lui annoncer dans les premiers jours d'octobre la décision de son Gouvernement d'employer la force contre les Crétois. Cette phrase fut l'objet d'une interprétation défavorable et inspira de la méfiance à notre égard, car la Porte crut à un parti pris de notre part de mettre en exécution un vaste plan de démembrement de l'Empire Ottoman. L'éveil de l'opinion publique en Russie, les publications de la presse, les quêtes, les souscriptions, les bals au profit des Crétois - toutes ces démonstrations impressionnèrent vivement les Turcs et eurent un grand retentissement parmi les chrétiens dont ils entretenaient naturellement les espérances et les illusions.

Enfin la nouvelle du prochain mariage du Roi Georges à une Grande Duchesse de Russie électrisa définitivement nos coreligionnaires et imprima un essor irrésistible à l'élan de l'esprit aventureux des Grecs qui étaient persuadés que nous serions obligés de les soutenir jusqu'au bout. Personnellement j'appréhendais les conséquences de cette alliance, parce que je me rendais compte de la situation difficile dans laquelle elle devait nous placer tant vis-à-vis des Grecs que de l'Europe et de la Porte. Me trouvant en contact continu avec les Grecs, j'avais pu me convaincre que du moment où ce mariage coïncidait avec l'insurrection de Crète, cette île devrait nécessairement former dans leur esprit le complément de la dot de la future Reine et que, si nous ne réussissions pas à amener son annexion au Royaume, les Hellènes nous accuseraient de leur avoir donné des encouragements par des manifestations tout en ne tenant pas nos obligations morales. La Grèce était déjà très engagée dans l'affaire de Crète et il était aisé de prévoir que la position du jeune Roi deviendrait de plus en plus difficile soit que le succès des insurgés l'obligeât à prendre une attitude plus accentuée soit que la pacification de l'île fit refluer en Grèce des éléments de trouble dangereux à contenir.

La popularité éphémère que notre attitude nous avait acquise parmi les Grecs, nous plaçait nous-mêmes dans une position fort délicate et nous obligeait d'user de beaucoup de prudence pour ne pas laisser se

подкрепя на Франция, императорският кабинет сметна, че може без никакъв риск да усили своите симпатии и да вземе по-категорична позиция. "Жребият е хвърлен" - заяви имперският канцлер⁷⁸ на турския шарже д'афер⁷⁹, явил се в първите дни на октомври да му извести решението на своето правителство да употреби сила срещу критяните. Тази фраза стана обект на неблагоприятно тълкуване и създаде недоверие към нас, тъй като Портата вярваше, че имаме намерение да приведем в действие широк план за разчленяване на Турция. Пробуждането на общественото мнение в Русия, публикациите на пресата, събирането на помощи, подписките, баловете в полза на критяните - всички тези прояви произведоха живо впечатление на турците и получиха силен отзвук сред християните, чиито надежди и илюзии те естествено подхранваха.

Накрая новината за предстоящата женитба на крал Георгиос за руска велика княгиня окончателно наелектризира нашите единоверци и даде неотразим тласък на подема на авантюристичните настроения сред гърците, които бяха убедени, че ние ще сме длъжни да ги подкрепяме до край. Аз лично се опасявах от последствията на този брак, защото си давах сметка за трудната ситуация, в която той щеше да ни постави както по отношение на гърците, така и спрямо Европа и Портата. Намирайки се в постоянен контакт с гърците, аз можах да се убедя, че, тъй като тази женитба съвпаднаше с Критското въстание, в тяхното съзнание островът трябваше да съставлява задължителна добавка към зестрата на бъдещата кралица и че, ако не успеем да осигурим неговото присъединяване към кралството, елините ще ни обвинят, че сме ги насърчили чрез своите демонстрации, но не сме удържали моралните си задължения. Гърция вече бе твърде ангажирана с Критския въпрос и беше лесно да се предвиди, че положението на младия крал ще става все по-трудно - било защото успехът на въстаниците би го принудил да заеме по-категорична позиция, или защото умиротворяването на острова би напълнило Гърция с мъчно удържими размирници.

Ефимерната популярност, която нашата позиция ни бе спечелила сред гърците, поставяше нас самите в твърде деликатно положение и ни задължаваше да употребим много благоразумие за да не се

produire inopinément un éclat. Nos avertissements ne pouvaient plus faire changer d'avis aux Grecs, et cependant il était évident que plus l'imagination de nos coreligionnaires s'égarait et plus devait être violente la réaction qui surviendrait inévitablement dans leurs dispositions à notre égard le jour où ils verraient que toutes leurs espérances en notre appui matériel avaient été vaines. Les démonstrations de l'opinion publique et de la société russe en faveur des chrétiens insurgés contre le Sultan, nos démarches diplomatiques, les indiscretions calculées du Cabinet des Tuileries - paralysaient d'un autre côté les efforts employés par l'Ambassade Impériale dans le but de tempérer l'effet de ces manifestations et de maintenir des rapports de confiance avec le Gouvernement Ottoman auprès duquel les Puissances Occidentales se vantaient d'avoir rejeté les propositions que nous avions faites au sujet d'une intervention diplomatique accentuée et d'avoir ainsi épargné à la Turquie de graves embarras.

La situation s'accroît. - Au mois de septembre 1866 on aurait encore pu faire prévaloir la combinaison d'une autonomie restreinte avec un gouverneur chrétien. Nous aurions, peut-être, réussi à nous mettre d'accord sur ce sujet avec l'Angleterre dont l'Ambassadeur à Constantinople, tout en refusant une intervention active, s'était déjà laissé amener à considérer assez favorablement cette combinaison. Les esprits en Grèce auraient été ainsi calmés et l'on n'aurait plus eu à se préoccuper d'un mouvement qui devait faire couler tant de sang et amener des complications aussi sérieuses. Après les fiançailles du Roi Georges nous ne devions pas nous dissimuler que nous étions moralement engagés au triomphe complet de la cause crétoise. La question changeait de face dès ce moment. Lord Lyons le comprit aussitôt et il modifia complètement son attitude en me reprochant *"d'avoir voulu lui tendre un piège afin d'employer l'influence anglaise au profit du prestige d'une Grand Duchesse Russe"*. En effet une action commune entre nous et l'Angleterre était désormais impossible.

Aucun terme moyen dans l'affaire de Crète n'était plus opportun et même la reconnaissance de l'autonomie de l'île sur la base du Protocole de 1830 ne pouvait plus servir à soumettre les insurgés. Les instructions ministérielles du 16 novembre proclament cette vérité en disant que *"si les*

стигне до ненадеен взрив. Нашите предупреждения не можеха вече да променят мнението на гърците, а от друга страна беше ясно, че колкото повече заблуди единоверците ни си създаваха, толкова по-силна щеше да бъде неизбежната промяна в тяхното отношение към нас щом разберяха, че всичките им надежди в нашата материална помощ са били напразни. Демонстрациите на общественото мнение и на руския елит в полза на въстаналите срещу султана християни, нашите дипломатически инициативи, премерената недискретност на Тюлерийския кабинет - всичко това допълнително парализираше усилията на императорското посолство да тушира ефекта от тези прояви и да поддържа отношения на доверие с османското правителство, пред което западните Сили се хвалеха, че са отхвърлили направените от нас предложения за твърда дипломатическа намеса и така са спестили на Турция големи затруднения.

Положението се влошава. - През септ. 1866 все още можеше да се наложи вариантът ограничена автономия с християнски губернатор. Щяхме, може би, да успеем да се споразумеем по този въпрос с Англия, чийто посланик в Цариград, отказвайки дейно вмешателство, вече показваше благосклонност към този вариант. Така духовите в Гърция щяха да се успокоят и повече не би имало опасност от движение, способно да предизвика проливането на толкова кръв и да доведе до такива сериозни усложнения. След годежа на крал Георгиос не можехме да продължим да крием, че сме морално ангажирани с пълния триумф на критската кауза. От този момент въпросът промени облика си. Лорд Лайънс го разбра скоро и промени изцяло позицията си, като ме упрекна, *"че съм поискарал да му поставя капан за да употребя английското влияние в полза на престижа на една руска велика княгиня"*. На практика за напред бе невъзможно да действваме съвместно с Англия.

Повече не бе удачно никакво половинчато решение на Критския въпрос и даже признаване автономия на острова въз основа на протокола от 1830 не можеше вече да застави въстаниците да се покорят. Министерските инструкции от 16 ноем. възвестват тази истина,

Puissances veulent sortir de la voie des expédients et des palliatifs qui jusqu'ici n'ont fait que grever l'avenir des difficultés du présent nous ne voyons qu'une issue possible, c'est l'annexion de la Crète à la Grèce". L'émancipation Crétoise se posait dès lors comme le but auquel devaient tendre nos efforts, d'autant plus que le maintien de notre prestige en Orient devait être le prix d'un résultat pratique de notre action. En attendant les événements de Candie devenaient de plus en plus sérieux. L'évidence des faits l'emportait sur le jugement de parti-pris; on ne songeait plus à nier les succès des insurgés; les Turcs commençaient à s'apercevoir des dangers de la situation, surtout après la catastrophe du monastère "Arcadion" et les événements de novembre et de décembre 1866; les Représentants étrangers reconnaissaient enfin la portée grave de l'insurrection Crétoise et admettaient même sa solidarité avec la cause des autres populations chrétiennes de la Turquie; tout le monde pressentait qu'un mouvement général pouvait éclater à l'approche du printemps.

Proposition d'une commission mixte. - Le moment me parut favorable pour peser de tout notre poids sur la Porte en faveur des Crétois qui, au milieu des angoisses auxquelles ils étaient livrés, étaient soutenus par la conviction que la Russie seule voulait et pouvait leur être réellement utile. *"Il importe, disais-je dans une dépêche datée du 29 novembre, de ne pas laisser s'affaiblir cette impression en évitant une ingérence patente de notre part dans le conflit"*. Dans ce but je proposai au Ministère Impérial le 6/18 décembre de profiter de la situation pour insister sur l'idée d'envoyer en Candie des délégués des différentes Ambassades et Légations, idée qui aurait pu alors facilement prévaloir, si elle avait été proposée avec énergie aux Cabinets Européens et qui aurait été accueillie par la Porte sans trop de répugnance, vu la terreur que la tournure inattendue des événements en Crète inspirait tant aux Turcs qu'aux Occidentaux. D'ailleurs le Gouvernement Ottoman, en tentant auprès des Puissances Protectrices une démarche pour leur signaler l'attitude hostile de la Grèce, et la nécessité d'y mettre fin, nous donnait lui-même l'occasion de convier les Puissances à se placer avec nous sur un terrain pratique en envoyant en Crète une Commission mixte spéciale.

заявявайки, че, *"ако Силите искат да не прилагат повече палиативни средства, които нямат траен ефект и до сега само са обременявали бъдещето със затрудненията на настоящето, то ние не виждаме друг възможен изход освен присъединяването на Крит към Гърция"*. Освобождаването на Крит от този момент се очертаваше като цел, на която трябваше да посветим своите усилия, още повече, че цената на практическия резултат от нашите действия щеше да бъде поддържане престижа ни в Ориента. С течение на времето събитията на Кандия ставаха все по-сериозни. Очевидността на фактите вземаше връх над пристрастните преценки; повече не се мислеше да се отричат успехите на въстаниците; турците започваха да схващат опасностите на положението, особено след катастрофата при манастира "Аркадион" и след събитията от ноем. и дек. 1866⁸⁰; в края на краищата чуждите представители признаваха сериозният мащаб на Критското въстание и даже изразяваха солидарност с каузата на другите християнски народи в Турция; всички предчувстваха, че с приближаването на пролетта може да избухне общо въстание.

Предложение за смесена комисия. - Моментът ми се видя благоприятен да упражня с цялата му тежест нашето влияние пред Портата в полза на критяните, които в терзаещите ги тревоги бяха подкрепяни от убеждението, че единствено Русия иска и може да им бъде реално полезна. *"Важно е - писах в депеша от 29 ноем., - избягвайки открито вмешателство в конфликта, да не оставим това впечатление да отслабне."* За тази цел на 6/18 дек. предложих на императорското министерство да се възползва от ситуацията и да настоява да се изпратят на Кандия делегати на различните посолства и легации; идея, която тогава можеше лесно да се наложи, ако се предложеше енергично на европейските кабинети и която Портата щеше да приеме без особена неохота - предвид ужаса, който неочакваният обрат на събитията в Крит вдъхваше както на турците, така и на западниците. Впрочем, османското правителство, пробвайки демарш пред Силите-покровителки за да ги запознае с враждебността на Гърция и с нуждата от нейното прекратяване, само ни предостави повод да поканим Силите към практически действия чрез изпращане специална смесена комисия на Крит.

La connexité des affaires de Grèce avec le mouvement Candiote, l'incertitude des informations officielles au sujet de l'état des choses dans l'île, la nécessité d'être exactement renseigné avant de risquer des conseils, - auraient entièrement justifié une telle proposition de notre part. L'envoi en Crète d'une Commission mixte en temps utile présentait de grandes chances d'amener à une solution satisfaisante; en faisant entrer insensiblement l'Europe dans l'examen de l'affaire Crétoise, elle aurait préparé les voies à l'annexion de l'île à la Grèce sans effaroucher les Turcs par une demande péremptoire; dans tous les cas on aurait pu obtenir des améliorations réelles et même une large autonomie comme celle des Principautés, qui servirait de transition pour l'annexion définitive. Tout en s'opposant officiellement à l'envoi d'une Commission Européenne en Crète Aali Pacha me laissait entendre que la Porte ne demandait pas mieux que de se la laisser imposer par les Puissances, et c'est cet aveu qui a motivé l'insistance que j'ai mise - malheureusement sans résultat - à faire adopter ma proposition tant par le Ministère Impérial que par mes collègues.

Négociations avec la France sur l'ensemble de la question d'Orient. - On a préféré suivre une autre voie. Au lieu de tâcher d'amener une entente sincère entre les Cabinets sur un but nettement déterminé et rigoureusement circonscrit, en se bornant à l'indispensable sans chercher le superflu, ou ce qui pouvait être légué sans inconvénients à l'avenir, on a généralisé les pourparlers et on a porté prématurément la discussion sur l'ensemble de la question d'Orient. Feignant d'entrer dans nos vues, le Cabinet des Tuileries nous fit au mois de janvier 1867 des ouvertures ayant trait d'une part à l'annexion de l'Épire et de la Thessalie à la Grèce, de l'autre - à l'amélioration du sort de tous les sujets chrétiens du Sultan. C'était évidemment de sa part une manœuvre tendant à refouler sur l'arrière plan l'affaire Crétoise, tout en laissant à la Turquie le temps d'étouffer l'insurrection par la force; on voulait nous éblouir par l'étendue de l'horizon qu'on nous ouvrait afin de nous faire perdre de vue l'objet principal de nos préoccupations; on comptait en outre effrayer l'Angleterre, l'Autriche et la Turquie en nous poussant à des ouvertures

Връзката на проблемите в Гърция с кандитското движение, надеждността на официалните информации за положението на острова, необходимостта от добра осведоменост преди да се рискува с препоръки - всичко това напълно оправдаваше подобно предложение от наша страна. Изпращането смесена комисия на Крит в подходящо време създаваше големи шансове за постигане задоволително решение; въвличайки неусетно Европа в изучаване на Критския въпрос, тя щеше да подготви пътищата за присъединяване на острова към Гърция без да плаши турците с категорични искания; при всички случаи щяха да се постигнат реални подобрения и дори широка автономия подобно онази на Княжествата, която щеше да послужи за преход към окончателно присъединяване. Противопоставяйки се официално на изпращането европейска комисия на Крит, Али паша ми даде да разбере, че Портата не иска друго освен Силите да ѝ я наложат и тъкмо това признание определи настойчивостта - за съжаление останала без резултат, - която употребих както пред императорското министерство, така и пред колегите ми за да ги убедя да приемат моето предложение.

Преговори с Франция върху целия Източен въпрос. - Беше предпочетен друг начин на действие. Вместо старания за постигане искрено съгласие между кабинетите по ясно и точно определена цел, изключвайки излишното и ограничавайки се в кръга на необходимото или на онова, което можеше да се остави необременено с неудобства на бъдещето, преговорите бяха генерализирани и преждевременно се започна обсъждане на целия Източен въпрос. Като се преструваше, че възприема нашите възгледи, през ян. 1867 Тюйлерийският кабинет ни направи анонси, насочени, от една страна, към присъединяване на Епир и Тесалия към Гърция и, от друга, към подобряване участието на всички християнски поданици на султана. Очевидно това бе маньовър от негова страна за изместване Критския въпрос на заден план, като се остави на Турция време да потуши въстанието; искаха да ни заслепят чрез откриващия се широк хоризонт за да изпуснем от погледа си главния обект на нашите грижи; разчитаха освен това да вдъхнат страх у Англия, Австрия и Турция като ни тласнат към компрометиращи предложения и покажат

compromettantes et en montrant à ces Puissances le fond de l'abîme où nous étions censés vouloir précipiter l'Orient.

Dès que je fus informé des ouvertures de la France, je pensai que le mieux eut été de les décliner habilement, en expliquant que, selon nous, il fallait songer au plus pressé en réglant l'affaire Crétoise, sauf à s'entendre ensuite sur les questions qui ne s'imposaient pas encore à l'attention des Puissances. Si l'on voulait affronter la question d'Orient toute entière, il fallait - à mon avis être conséquent et aller jusqu'au bout en ouvrant toutes les écluses et en se préparant à subir les conséquences d'un mouvement général dans la presqu'île des Balkans. Le Ministère Impérial tout en appréciant à leur juste valeur les avances de la France, crut au contraire qu'on pourrait en profiter pour frayer la voie à un règlement pacifique de la question d'Orient, ce qui n'était et ne sera jamais qu'une chimère. Dans le courant de la négociation le Prince Gortchacow a réussi à dégager, avec une admirable hauteur de vue, les ouvertures françaises des brouillards et des ambiguïtés où le Marquis de Moustier semblait vouloir les noyer à plaisir; il a établi la discussion sur un terrain positif afin de ne pas le laisser s'égarer dans le domaine de la phrase et a dignement repoussé du marché qu'on nous offrait les créances véreuses qu'on voulait faire passer pour du bon argent.

Sacrifiant mes opinions personnelles, je m'employais de la manière la plus sincère et la plus active à seconder dans cette voie le Chancelier de l'Empire à qui il appartenait de dicter la conduite que j'avais à suivre et qui, placé à un point de vue plus élevé et pouvant embrasser tout l'horizon politique, était mieux que moi à même de juger de l'ensemble de la situation. Malgré tous nos efforts combinés, les pourparlers ont toutefois duré plusieurs mois, car des questions aussi vastes que celles qu'on avait soulevées ne pouvaient nécessairement pas être résolues en peu de temps, surtout en étant discutées à une grande distance entre Paris et Saint-Pétersbourg, loin du terrain sur lequel elles devaient être appliquées. Nous avons perdu ainsi un temps précieux et par là même nous avons compromis le résultat final de la négociation crétoise en donnant gain de cause à nos adversaires.

на тези Сили дъното на пропастта, към която се смяташе, че искаме да тласнем Ориента.

Щом узнах за анонсите на Франция, сметнах, че е най-добре ловко да ги отклоня, като обясня, че според нас трябва да се мисли за най-неотложното и да се уреди критската работа, запазвайки си правото после да се постигне споразумение по въпросите, които още не стоят на вниманието на Силите. Ако съществуваше желание да се поставя целият Източен въпрос, според мен трябваше да се действа последователно и да се отиде до края, като се премахнат всички пречки и се прояви готовност да се приемат всички последствия от едно общо раздвижване на Балканския полуостров. Императорското министерство, обаче, въпреки че прецени правилно френските аванси, сметна, че може да се възползва от тях за да разчисти пътя към мирно решаване на Източния въпрос - нещо, което не беше и никога не би могло да бъде повече от химера. По време на преговорите княз Горчаков успя с възхитителна прозорливост да извади френските предложения от неяснотата и двусмислието, в които както изглежда маркиз дьо Мустие се забавляваше да ги потапя; той постави обсъжданията върху позитивна основа за да ги предпази от заблуждаваща фразеология и достойно отхвърли от предлаганата ни сделка съмнителните аванси, които ни се представяха за чиста монета.

Като пренебрегнах личното си мнение, най-искрено и най-дейно насочих цялото си старание в подкрепа на имперския канцлер, който беше в правото си да определя моята линия на поведение и който, поставен по-високо и можещ да обхване целия политически хоризонт, беше в състояние по-добре от мен да преценява цялостното положение. Въпреки всичките ни съвместни усилия преговорите отнеха много месеци, защото въпроси, обширни като повдигнатите, по необходимост не могат да се решат за кратко време, особено водени от голямото разстояние между Париж и Санкт-Петербург, далеч от мястото, където те трябваше да се приложат. По този начин загубихме ценно време и по силата на самото това обстоятелство предопределихме неизгоден за нас краен резултат на преговорите за Крит, отстъпвайки победата на нашите неприятели.

a) Projet d'agrandissement conditionnel de la Grèce. - Le côté des propositions de la France qui marquait surtout le prétendu virement de bord que subissait sa politique et que par la même devait le plus éveiller nos méfiances était le plan d'agrandissement de la Grèce. Il constituait de la part du Cabinet des Tuileries une concession large, je dirai même trop large, trop soudaine, trop complète. L'agrandissement de la Grèce étant une question qui peut surgir de nouveau surtout en vue de la protection que l'Occident paraît accorder aux Hellènes depuis que ceux-ci nous témoignent de l'aversion, - il n'est pas inutile de récapituler ici les observations que j'ai consignées à ce sujet dans une dépêche en Cour datée du 1/13 février 1867.

“L'annexion de l'Épire et de la Thessalie à la Grèce impliquerait la rupture de l'équilibre entre l'élément grec et l'élément slave en Orient, à moins que ce dernier ne reçoive un équivalent suffisant qui consisterait, par exemple, pour la Serbie dans l'acquisition de la Bosnie, de l'Herzégovine et de l'ancienne Serbie. Toute combinaison qui déplacerait en faveur des Grecs la balance que nos intérêts nous commandent de maintenir égale ne pourrait pas être acceptée par nous. Les races slaves ne pourraient, sous peine de déchéance morale, s'accommoder d'un partage qui offrirait la part léonine aux Grecs. Si par un accord préalable avec une Puissance quelconque nous étions obligés à faire respecter un tel partage, l'effet en pèserait sur nos intérêts politiques les plus importantes. L'Occident pourrait y trouver son compte en gagnant un terrain plus favorable que celui sur lequel il s'appuie actuellement en Orient. La Grèce fortifiée sous nos auspices lui offrirait un point d'appui plus solide contre nous que l'élément énervé de la race ottomane. On connaît assez la mobilité du caractère grec pour savoir combien dureraient leurs sympathies pour nous du jour où nous n'aurions plus rien à leur offrir”. “Je ne leur donne pas plus de vingt quatre heures, disais-je dans la dépêche précitée, pour passer armes et bagages d'un camp dans l'autre. Ainsi au lieu de faire une concession à nos vœux on nous aurait mis dans la main une arme dirigée contre nous-mêmes”.

a) Проект за евентуално уголемяване на Гърция. - Планът за уголемяване на Гърция беше онова в предложенията на Франция, което бележеше предполагаем завою в нейната политика и което поради това трябваше да събуди нашето недоверие. От страна на Тюйлериjsкия кабинет това представляваше голяма отстъпка, бих казал даже прекалено голяма, прекалено внезапна, прекалено цялостна. Тъй като уголемяването на Гърция е проблем, можещ отново да възникне особено предвид протекцията, която Западът изглежда оказва на елините откакто те демонстрират отвращение към нас, не е излишно тук да повтора накратко наблюденията, които изложих по този повод в депеша до Двореца с дата 1/13 февр. 1867:

“Присъединяването на Епир и Тесалия към Гърция би означавало нарушаване на баланса между гръцкия и славянския елементи в Ориента, ако последният не получи задоволителна компенсация, състояща се, например, за Сърбия в присъединяването на Босна, Херцеговина и Стара Сърбия. Всеки един вариант, променящ в полза на Гърция баланса, който нашите интереси ни налагат да поддържаме, е неприемлив за нас. Под угроза от нравствен упадък славянските народи не биха могли да се примирят с подялба, предлагаща лъвския пай на гърците. Ако поради предварителна договореност с която и да било от Силите бъдем принудени да признаем такава подялба, то ще изложим на опасност нашите най-важни политически интереси. Западът би могъл да извлече изгода от това, стъпвайки на по-благоприятна почва от тази, на която той стои понастоящем в Ориента. Усилената под наше покровителство Гърция би му предложила по-здрава опорна точка срещу нас от изтощената османска нация. Добре известен е изменчивият гръцки характер за да се знае колко трайни биха се оказали техните симпатии към нас от момента, в който ние не бихме имали нищо повече да им предложим”. “Аз им давам не повече от двадесет и четири часа - пишех в горечитираната депеша - за да преминат изцяло от единия лагер в другия. По този начин вместо отстъпка, така както ние я разбираме, бихме получили в ръцете си оръжие, насочено срещу самите нас.”

Timeo Danaos et dona ferentes. *“Le don proposé serait d’autant plus embarrassant que nous ne saurions le récuser sans nous mettre en contradiction avec nous-mêmes et avec nos sympathies si hautement avouées...”* Pour éviter le piège et ne pas assumer aux yeux des chrétiens la responsabilité d’un refus il faudrait, si l’éventualité de l’agrandissement de la Grèce se présentait réellement, soit faire prévaloir un large système de compensations pour les slaves et pour nous-mêmes, soit, si cela était impossible, tourner la question en faisant naître des obstacles de la part de l’Occident. Il est douteux que les Puissances parviennent jamais à s’entendre sincèrement sur un plan portant une atteinte aussi flagrante à l’intégrité de l’Empire Ottoman, même si l’on était convaincu que l’exécution tournerait contre nous. La Grande-Bretagne qui - selon l’aveu que j’ai recueilli de Lord Lyons en 1866 - *“regrette encore d’avoir fait le malheur des îles Ioniennes en les cédant à la Grèce”* se déciderait difficilement à obliger la Porte de tenter la même expérience par rapport à l’Épire et à la Thessalie. L’Autriche pourrait aussi élever la voix dans cette occasion.

Dans tous les cas la Turquie ne céderait que sous une pression matérielle que l’on ne voudrait probablement pas exercer. Il est vrai que la France cherchait en 1868 à représenter l’annexion de l’Épire et de la Thessalie à la Grèce comme destinée à fermer la question d’Orient. Elle considérait en effet ce déplacement de frontière plutôt comme un moyen de consolider le pouvoir Ottoman dans le reste de l’Empire, que de favoriser le développement régulier de la Grèce dont le sort lui était après tout indifférent. On en trouve la preuve évidente dans la proposition du Cabinet des Tuileries de faire coïncider cette cession de territoire et la proclamation des réformes projetées avec l’émission d’un emprunt ottoman dans des proportions colossales, emprunt qui devait être garanti par toutes les Grandes Puissances et servirait à tirer la Turquie de la détresse financière dans laquelle elle était tombée et qui menaçait son existence même. Le calcul du Cabinet français était cependant mal fondé, tant à l’égard des Turcs que des Grecs. Les premiers auraient employé l’emprunt à s’armer et à écraser les chrétiens en reprenant les concessions

Timeo Danaos et dona ferentes⁸¹. *“Предложеният дар би бил още по-обременителен, защото не бихме могли да го отхвърлим без да влезем в противоречие със самите себе си и с нашите толкова велгласно заявени симпатии...”* За да избегнем капана и за да не поемаме пред християните отговорността за един отказ би трябвало, ако възможността за уголемяване на Гърция се представи реално, или да наложим широка система на компенсации за славяните и за нас самите, или, ако това се окаже невъзможно, да извъртим въпроса така че да се породят пречки от страна на Запада. Съмнително е Силите да съумеят някога да се споразумеят искрено по план, посягащ така открито върху цялостта на Османската империя, дори ако са убедени, че неговото изпълнение ще се обърне срещу нас. Великобритания, която - според признанието, което чух от лорд Лайънс през 1866 - *“още съжالياва, че е причинила нещастие на Йонийските острови като ги е отстъпила на Гърция”*, трудно би се наела да застави Портата да направи същия опит по отношение на Епир и Тесалия. Австрия също би повишила тон в подобен случай.

Във всеки случай Турция вероятно би отстъпила само при материален натиск, който надали ще ѝ бъде оказан. Вярно е, че през 1868 Франция се стремеше да представи присъединяването на Тесалия и Епир към Гърция като опит за приключване на Източния въпрос. На практика тя смяташе такова преместване на границата повече като средство за консолидиране на османската власт в останалата част на империята, отколкото като начин да се повлияе благоприятно върху нормалното развитие на Гърция, чиято съдба в края на краищата ѝ беше безразлична. Очевидно доказателство за това е предложението на Тюлерийския кабинет за едновременност на това отстъпване на територия и на обявяването на проектираните реформи с емитирането на един османски заем в колосални размери, заем, който трябваше да бъде гарантиран от всички Велики сили и който би послужил за изваждане на Турция от финансовата катастрофа, в която тя бе изпаднала и която заплашваше самото ѝ съществуване. Сметките обаче на френския кабинет бяха зле направени по отношение както на турците, така и на гърците. Първите щяха да използват заема за да се въоръжат и да смажат християните, възвръщайки си

qui leur avaient été extorquées. Quant aux seconds on se serait trompé en croyant que l'Épire et la Thessalie offertes au dernier moment aux Hellènes les aurait apaisés définitivement. Car chez les Grecs comme chez tout le monde l'appétit vient en mangeant: si on leur cédaît les deux provinces frontières, ils ne manqueraient pas de réclamer bientôt la Macédoine, la Thrace, Constantinople, peut-être même le rétablissement de l'Empire de Byzance. On devrait alors reprendre à neuf toute la question qu'on n'aurait faite que soulever avant l'heure.

Partageant ces appréciations le Ministère Impérial fit justice des propositions de la France par rapport à l'Épire et à la Thessalie. Il fut décidé que, si cette Puissance voulait obtenir notre tolérance sympathique dans les visées qu'elle poursuivait en Europe, elle devait nous offrir en Orient une compensation plus large que l'accroissement de la Grèce dans son propre intérêt et en vue du rétablissement de son propre prestige. Il fut d'ailleurs facile de se convaincre bientôt que la combinaison française était aussi peu sérieuse que peu sincère à notre adresse. Mr Bourée, tout en niant vis-à-vis de la Porte et de ses collègues l'existence même de pourparlers avec la Russie relativement aux affaires d'Orient, divulguait intentionnellement aux Grecs le prétendu plan du Marquis de Moustier qu'il employait ad usum delphini; il disait aux banquiers et notables de Péra et de Galata, que la France ne demandait aux Grecs que de se tenir tranquilles jusqu'à la clôture de l'exposition de Paris et qu'elle leur promettait en retour les dépouilles de l'Empire Ottoman.

b) Projets de réformes. - La seconde partie des propositions françaises se rapportait aux réformes morales et matérielles à introduire en Turquie. J'avais averti le Ministère Impérial par ma dépêche précitée du 1/13 février 1867, que dans la question des réformes, comme dans celle de l'agrandissement de la Grèce, le concours que nous attendions de la conversion simulée de la France à nos idées serait chèrement payé si nous nous laissions entraîner par cette Puissance. *“Les intérêts des populations sur lesquelles porterait l'accord pourrait, disais-je, y gagner comme aussi la France trouverait incontestablement de l'avantage à effacer l'impression produite par son hostilité vis-à-vis des chrétiens, mais*

отстъпките, които току-що им бяха изтръгнати. Що се отнася до вторите, би било грешка да се смята, че Епир и Тесалия, предложени в последния момент на елините, биха ги умиротворили окончателно. Защото и на гърците, както и на всички, апетитът идва с яденето: ако им се отстъпеха двете погранични области, те нямаше да пропуснат скоро да поискат Македония, Тракия, Цариград, може би дори възстановяване на Византийската империя. Тогава би трябвало отново да се подхване целият въпрос, което би било просто преждевременно.

Споделяйки тези преценки, императорското министерство се отнесе подобаващо към предложенията на Франция относно Епир и Тесалия. Бе решено, че, ако тази Сила иска да получи нашата благосклонност за своите цели в Европа, тя трябва да ни предложи в Ориента компенсация, по-голяма от увеличаване на Гърция в свой собствен интерес и предвид възстановяване на своя собствен престиж. Скоро стана достатъчно ясно, впрочем, че френският проект беше толкова несериозен, колкото и неискрен спрямо нас. Г-н Буре, отричайки пред Портата и пред своите колеги даже самото съществуване на преговори с Русия относно Източния въпрос, преднамерено издаде на гърците така наречения план на маркиз дьо Мустие, който той употребяваше ad usum delphini⁸²; той казваше на първенците и банкерите от Пера и Галата, че Франция иска от гърците само да стоят мирни до закриване на Световното изложение в Париж и че в замяна тя им обещава тленните останки на Османската империя.

b) Проекти за реформи. - Втората част от френските предложения се отнасяше до реформите, които трябваше да се въведат в материалния и духовния живот на Турция. Известих императорското министерство с моята горецитирана депеша от 1/13 февр. 1867, че във въпроса за реформите, както и в този за уголемяването на Гърция, помощта, която ние очаквахме от престорения обрат в политиката на Франция в наша полза, ще ни струва скъпо, ако се оставим тази Сила да ни увлече след себе си. *“Интересите на народите, за които би се отнасяло споразумението - казвах аз, - биха могли да спечелят от това, както и Франция безспорно би намерила за изгодно да изтрие впечатлението, произведено от нейната враж-*

pour ce qui nous concerne le prestige que nous tenons actuellement en partie de notre isolement diminuerait en proportion". La divergence complète qui existe entre le projet de réformes mis en avant par le Marquis de Moustier et celui qui fut suggéré par le Cabinet de Saint-Pétersbourg prouve combien la France était éloignée de nos idées. Les Ministres Ottomans ne demandaient pas mieux que d'être tirés dans des sens opposés afin de pouvoir rester en place sans faire aucune concession. Mais subissant plutôt l'influence de la France ils se laissaient entraîner, graduellement par cette Puissance d'autant plus que ses demandes étaient beaucoup moins dangereuses pour les Turcs que celles du Cabinet Impérial. Voyant le danger je dus concentrer tous mes efforts à enrayer le mouvement qui s'accroissait de plus en plus; sans pouvoir insister sur l'adoption intégrale de notre programme auquel les Turcs objectaient la difficulté de leur situation en présence de l'opinion différente des Puissances concernant les moyens de satisfaire aux vœux des populations chrétiennes.

Je trouvais indispensable de ne pas rompre le fil de la négociation et de ne pas la laisser échapper définitivement de nos mains. Afin de ne pas s'engager dans des chemins perdus, il fallait, à mon avis, placer la négociation sur un terrain acceptable pour tout le monde et que les Turcs eux-mêmes ne pussent récuser. Comme les Cabinets de l'Occident tenaient à ne pas abandonner le "*Hatti-Houmayoun*" comme point de départ des concessions à demander au Gouvernement Ottoman, je formulais sur l'invitation du Prince Gortchacow un projet de réformes se rattachant à cette base commune et suivant la lettre de l'acte en question. En indiquant dans ce projet le minimum des garanties à demander à la Porte je comptai trouver le terrain pratique sur lequel une négociation sérieuse avec les Ministres Turcs pourrait s'ouvrir de concert avec les autres Puissances. J'avais d'ailleurs maintenu entièrement intactes les vues du Gouvernement Impérial quant à une organisation plus complète des autonomies chrétiennes. Mon travail n'avait d'autre but que d'aviser, au possible, à ce qui pouvait être réalisé immédiatement et indiquer aux Turcs les points principaux sur lesquels devait se porter leur attention s'ils

дебност към християните, но пък престижът, който ние в момента отчасти дължим на изолацията си, би намалял в същата степен." Пълното разминаване, което съществува между лансирания от маркиз дьо Мустие проект за реформи и проекта, предложен от Санкт-Петербургския кабинет, доказва колко далеч от нашите разбирания е била Франция. Натискът в противоположни посоки бе добре дошъл за османските министри, тъй като така те можеха да запазят разбиранията си и да не правят никакви отстъпки. Но, подложени на по-силно влияние от страна на Франция, те все по-често следваха внушенията на тази Сила, още повече, че нейните искания бяха много по-малко опасни за турците от онези на императорския кабинет. Виждайки опасността, аз трябваше да съсредоточа всичките си усилия за да съдържам все повече и повече разрастващото се движение, без да мога да настоявам за пълно приемане на нашата програма, на която турците противопоставяха своето затруднено положение предвид различното мнение на Силите относно средствата за удовлетворяване исканията на християнското население.

Сметнах за необходимо да не прекъсвам преговорите и да не ги изпускам окончателно от ръцете си. За да не се ангажираме с безперспективни становища според мен беше необходимо да се поставят преговорите върху общоприемлива основа, която и самите турци да не могат да оспорят. Тъй като правителствата на западните Сили държаха за запазване на "*Хат-и-Хумаюн*"-а като отправна точка за искания към османското правителство, по покана на княз Горчаков аз изготвих проект за реформи, опирайки се на тази обща основа според буквата на въпросния акт. Като посочих минимума от гаранции в проекта, които да се поискат от Портата, аз разчитах да намеря реална възможност за започване сериозни преговори с турските министри в съгласие с другите Сили. Впрочем, аз бях спазил напълно разбиранията на императорското правителство що се отнася до по-пълната организация на християнската автономия. Моят текст целеше само да очертае, доколкото е възможно, това, което можеше веднага да се осъществи и да укаже на турците накъде да насочат основното си внимание, ако те уважават своите

voulaient faire honneur à leurs engagements précédents, satisfaire aux premiers besoins des chrétiens tout en donnant à l'Europe une preuve de loyauté et de bon vouloir. J'avais été guidé surtout par la pensée qu'il nous était plus avantageux de combattre nos adversaires avec leurs propres armes et de commenter dans le sens de nos intérêts un programme déjà existant que d'en formuler un nouveau dont l'interprétation et surtout l'application définitive pourrait ne pas concorder avec nos vues tout en nous en imposant la responsabilité aux yeux de nos coreligionnaires.

Malheureusement mon travail n'obtint pas l'approbation du Ministère Impérial et après de longues négociations je dus le retirer des mains de Fuad Pacha. J'ai lieu de croire toutefois qu'il a contribué à arrêter le Gouvernement Ottoman sur la pente des concessions que la France voulait lui faire subir, en tirant profit du tête-à-tête qu'elle s'était ménagée en nous distançant. En nous engageant avec le Cabinet des Tuileries dans une négociation sur un thème aussi vague que celui de l'amélioration du sort des chrétiens de Turquie, nous devons naturellement prévoir qu'elle aurait pour conséquence inévitable d'affirmer une fois de plus la divergence d'opinions irréconciliable entre les deux Cabinets. Ayant à lutter contre des idées préconçues nous ne devons certes pas nous attendre à un résultat différent. On pouvait aspirer au but qui était développé dans le mémoire ministériel et le poursuivre par des voies détournées, ainsi que je l'avais voulu, mais le proclamer hautement c'était dans les circonstances du moment aller à l'encontre de l'insuccès et nous mettre gratuitement en suspicion tant aux yeux des Turcs que de l'Occident. Dans la question des réformes en Turquie les vues de l'Occident sont toujours diamétralement opposées aux nôtres. Toute solution qui ne serait pas prise dans un sens "*centrifuge*", conforme aux traditions des différentes nationalités et ayant pour base les autonomies locales, le self-government - serait contraire au but que nous poursuivons invariablement. Les améliorations exigées par les occidentaux tendaient au contraire à une centralisation complète devant fortifier soit disant nation Ottoman en dénationalisant les populations chrétiennes, en les transformant toutes selon le type de la civilisation occidentale et en assimilant, on pourrait dire

предишни ангажменти и ако искат да задоволят основните нужди на християните, като дадат на Европа доказателство за почтеност и добра воля. Ръководех се главно от мисълта, че ни е по-изгодно да противопоставим на противниците си техните собствени оръжия и да тълкуваме в наш интерес една вече съществуваща програма, отколкото да формулираме нова, чиято интерпретация и особено чието окончателно приложение би могло да не хармонира с нашите разбирания, обременявайки ни с отговорност в очите на нашите единовеерци.

За нещастие, моят проект не получи одобрението на императорското министерство и след дълги преговори аз трябваше да си го взема от Фуад паша. Имам основание обаче да вярвам, че той е допринесъл османското правителство да намали отстъпките, към които го тласкаше Франция, възползваща се, изпреварвайки ни, от положението си на единствен негов партньор. Започвайки преговори с Тюлерийския кабинет по една толкова неясна тема като подобряването на положението на християните в Турция, ние естествено трябваше да предвидим, че нейна неизбежна последица ще бъде затвърждаване на непримиримите различия в мненията на двете правителства. Разбира се, друг резултат не можеше да се очаква, щом трябваше да се борим с предразсъдъци. Целта, очертана в министерския мемоар⁸³, беше достижима и към нея можеше да се върви по околни пътища, както аз го исках, но да се разгласява тя при онези обстоятелства означаваше да отиваме към неуспех и да се изложим без нужда на подозрение в очите както на турците, така и на Запада. По въпроса за реформите в Турция разбиранията на Запада са винаги диаметрално противоположни на нашите. Всяко решение, което не би било в "*центробежна*" посока, съобразно традициите на различните националности и основано на местна автономия, на самоуправлението, би било противно на целите, които ние неизменно преследваме. Напротив, подобренията, изисквани от Запада, бяха насочени към пълна централизация, целяща да укрепят наречената отоманска нация, денационализирайки християнските народи, променяйки ги по образца на западната цивилизация и асимилирай-

en assujettissant, la Turquie elle-même à l'Occident. Par ce moyen on voudrait rendre la Turquie en principe étrangère ou même hostile à la Russie. Il est donc incontestable que ce qui est profitable aux occidentaux en Orient est souvent condamnable à nos yeux et vice-versa.

Cet antagonisme d'intérêts et de traditions est profondément regrettable, mais il s'est établi par la force même des choses et vouloir le nier serait aller au devant de déceptions gratuites. Une entente complète entre nous et l'Occident au sujet de la transformation de la Turquie ne peut naître que d'une double erreur: il faudrait soit que les Puissances se fissent illusion sur nos vues réelles soit que nous nous méprisions nous-mêmes sur nos véritables intérêts. En mettant en avant mon projet de commentaires au "*Hatti-Houmayoun*" j'avais en vue la première de ces éventualités. Sans vouloir affirmer que la négociation basée sur le mémoire ministériel nous ait placé dans la seconde, je constate qu'elle n'a servi qu'à fournir des armes contre nous aux Turcs et aux Occidentaux qui exploitaient chacun à leur profit la franchise de nos communications. En effet dévoiler prématurément le but de nos efforts en Turquie c'était donner à nos adversaires la possibilité de combattre notre politique et de détruire notre influence. Ainsi Aali Pacha auquel je reprochais un jour de se laisser aller aux méfiances absurdes qu'on tâchait d'exciter contre nous, me répondit que sous ce rapport la publication de notre mémoire ministériel concernant les réformes avait plus fait que toutes les suggestions étrangères en dévoilant à la Porte le radicalisme de nos tendances avouées; il ajouta que ce programme "*d'anéantissement pacifique de la Turquie*" suffisait pour faire perdre à la Porte toute confiance en nous et pour la mettre en garde contre tous nos conseils. Quant à la France elle a suivi strictement la ligne de conduite que j'avais fait présenter au Ministère Impérial dès l'année 1866: elle a profité de la pression que l'entente supposée des deux Cabinets exerçait sur la Porte pour obtenir des concessions conformes à ses intérêts.

Pendant qu'un non possumus absolu était opposé à notre projet, le Cabinet des Tuileries obtint un triomphe partiel de ses idées, ou plutôt des projets personnels du Marquis de Moustier et de Mr Bourée par

ки, даже подчинявайки, самата Турция на Запада. Стремещът бе по този начин Турция да стане по принцип чужда и даже враждебна на Русия. Следователно, неоспоримо е, че това, което в Ориента е полезно за западняците, често е осъдително в нашите очи и обратното.

Трябва да се съжелява за този антагонизъм на интересите и традициите, но той се е установил по силата на самото развитие и желанието да бъде отричан би довело до излишни разочарования. Пълно съгласие между нас и Запада по въпроса за преобразуването на Турция може да бъде плод единствено на двойна грешка: би трябвало или Силите да не са наясно с нашите цели, или ние самите да не разбираме истинските си интереси. Предлагайки проект за тълкуване на "*Хат-и-Хумаюн*"-а, аз имах предвид първата от тези две възможности. Без да твърдя, че преговорите, основани на министерския мемоар, са ни поставили във втората, установявам, че той само даде аргументи срещу нас на Турция и на Европа, всяка от които за своя полза изкористи откровеността на нашите изявления. Всъщност, да разкриваме предварително целта на нашите усилия в Турция означава да даваме на нашите противници възможност да се противопоставят на нашата политика и да рушат нашето влияние. Така, Али паша, когото веднъж упрекнах, че се поддава на абсурдните подозрения, създавани срещу нас, ми отговори, че в това отношение публикуването на нашия министерски мемоар относно реформите направил повече от всички чужди внушения, разкривайки на Портата радикализма на стремешите, които ние признавахме; той добави, че тази програма за "*мирно унищожаване на Турция*" била достатъчна за да загуби Портата каквото и да било доверие в нас и да я постави нащрек към всичките ни съвети. Що се отнася до Франция - тя стриктно следваше линията, за която бях намекнал пред императорското министерство още през 1866: тя се възползва от натиска, който предполагаемият съюз на двете правителства упражняваше върху Портата за да получи отстъпки съобразно своите интереси.

Докато едно абсолютно non possumus⁸⁴ беше противопоставено на нашия проект, Тюйлерийският кабинет постигна частична победа за своите разбирания или по-точно за личните проекти на маркиз дьо

l'établissement du Lycée de Galata-Seraï, l'organisation des vilayets, la loi sur le droit de propriété etc. Finalement le Sultan paya par son voyage à Paris le secours que la France était sensée lui avoir accordé, les comptes furent ainsi réglées sans que nous ayons obtenu le moindre avantage et tous les frais de l'action diplomatique furent inscrits sur le passif de notre influence.

Dans la suite de ce travail sur les négociations relatives à l'amélioration du sort des chrétiens, en parlant de la situation faite à ces derniers en Turquie et des réformes décrétées par la Porte, la question sera traitée alors non plus au point de vue des rivalités entre la Russie et la France, mais dans l'intérêt qu'elle offre aux populations elles-mêmes. Il suffit d'ajouter ici qu'en vue de tous les indices que je communiquais au Ministère dès le début de la négociation et qui n'étaient certes pas de nature à nous inspirer de la confiance à l'égard du Cabinet des Tuileries - il était d'autant moins opportun de continuer les pourparlers que tous les autres Gouvernements semblaient encourager la Porte à résister à nos demandes. On était unanime à exploiter contre nous nos ouvertures; on insinua à la Porte que, malgré les efforts de la Russie de provoquer en Europe une *"croisade contre les Turcs"*, les Cabinets Occidentaux persévéraient dans leur attitude bienveillante envers l'Empire Ottoman et lui conserveraient une complète liberté d'action tant en Crète que par rapport aux autres provinces chrétiennes; on lui suggérait en même temps l'urgence d'accorder *"quelques nouveaux privilèges"* aux chrétiens et de *"publier quelques documents qui donneraient le change à ses adversaires en Europe en leur témoignant hautement la bonne volonté du Sultan pour ses sujets chrétiens et en facilitant ainsi la position des Puissances décidées à la soutenir"*. De tels conseils n'étaient certainement pas de nature à engager la Porte à faire les sacrifices importants que nous lui demandions.

Question du blocus de Crète et de sauvetage. - La négociation avec la France relative aux affaires Crétoises s'étant ainsi égarée, j'allais dire perdue, dans le dédale des complications se rattachant à la grande

Мустие и на г-н Буре чрез учреждаването на Галатасарайския лицей, вилаетската система⁸⁵, закона за правото на собственост⁸⁶ и т.н. Накрая чрез своето пътуване до Париж султанът плати помощта, която се смяташе, че Франция му е дала; по този начин сметките бяха уредени без ние да сме получили каквато и да било изгода, а всички разноски по дипломатическата акция бяха записани в пасива на нашето влияние.

По-нататък в настоящия текст, говорейки, при преговорите относно подобряването съдбата на християните, за положението на последните в Турция и за обявените от Портата реформи, този въпрос ще бъде разгледан вече не в контекста на съперничеството между Русия и Франция, но от гледна точка на интереса, който той представлява за самите народи. Тук е достатъчно да се добави, че, предвид признаците, за които съобщих в министерството още в началото на преговорите и които със сигурност по своя характер не можеха да ни вдъхнат доверие към Тюлерийския кабинет, беше толкова по-малко изгодно да ги продължаваме колкото повече всички останали правителства се показваха склонни да насърчават Портата в противопоставянето ѝ на нашите искания. Те бяха единодушни в желанието си да използват нашите предложения срещу нас самите; на Портата се подмяташе, че въпреки усилията на Русия да предизвика в Европа *"кръстоносен поход срещу турците"*, западните правителства не ще променят своята благосклонна позиция спрямо Османската империя и ще ѝ осигурят пълна свобода на действие както на Крит, така и по отношение на останалите християнски провинции; в същото време ѝ се внушава, че е неотложно да се дадат някои *"нови привилегии"* на християните и да се *"публикуват няколко документа, които биха заблудили нейните противници в Европа, демонстрирайки им категорично добрата воля на султана към неговите християнски поданици, улеснявайки по този начин позицията на Силите, решени да я поддържат"*. Такива съвети положително не бяха от естество да накарат Портата да направи важните жертви, които ние ѝ искахме.

Въпросът за блокадата на Крит и за спасителните операции. - Тъй като по този начин преговорите с Франция по критските дела бяха пропаднали, бих казал бяха се изгубили в лабиринта на

question d'Orient, - je crus nécessaire de ne pas laisser rompre le fil des pourparlers engagés spécialement sur l'affaire de Crète. Cela était d'autant plus urgent que, si même la discussion générale pouvait comporter une solution quelconque, on y arriverait qu'après de grands retards, sur lesquels on comptait pour laisser éteindre la question Crétoise. Sans préjuger aucunement l'issue de la conversation entre Saint-Pétersbourg et Paris je visais donc au plus pressé, en contribuant à maintenir l'insurrection debout et en lui conservant l'attention des Puissances. Il s'agissait avant tout du sauvetage des malheureuses familles crétoises, des vieillards, des femmes et des enfants, exposés à toutes les violences des soldats turcs, et des musulmans indigènes chez lesquels s'était réveillé l'esprit de fanatisme et de haine contre les chrétiens. C'était un devoir humanitaire devant lequel toute objection diplomatique devait se taire. A la fin de décembre 1866 la frégate "*Le Grand Amiral*" transporta au Pirée près de mille Crétois; ce voyage fut suivi de plusieurs autres. Le navire anglais l'"*Assurance*" avait déjà opéré un transport de familles, mais Lord Stanley avait déclaré que ce fait ne devait pas se renouveler. La France était dans les mêmes dispositions; craignant, selon l'aveu fait par le Marquis de Moustier à notre Ambassadeur à Paris, "*d'arborer le même pavillon que nous à Constantinople*", elle se prononçait énergiquement contre la conduite de nos marins, disant qu'on pouvait "*exploiter politiquement le sauvetage*". Ce ne fut que plus tard qu'elle s'y associa pour la forme et à contre-cœur.

La question de sauvetage était intimement liée à celle du blocus de l'île de Candie par les Turcs. Tel qu'il existait ce prétendu blocus n'avait aucune valeur d'après le droit maritime. Le Porte ne reconnaissant pas aux Crétois la qualité de belligérants ne pouvait pas réclamer, au point de vue international, l'observation du blocus par les Puissances étrangères. Les mesures prises par le Gouvernement Ottoman ne répondaient pas aux conditions posées dans la déclaration, signée à Paris le 16 avril 1856, qui veut le blocus effectif pour qu'il soit obligatoire; son caractère de nullité était facile à démontrer sur les côtes de la Crète: les navires grecs

усложненията, свързани с големия Източен въпрос, - сметнах за необходимо да не оставям да се прекъсне нишката на преговорите, започнати специално по Критския въпрос. Независимо до какво решение можеше да стигне общото обсъждане, това беше толкова по-наложително, колкото повече то се отлагаше със сметката, че така ще се потуши Критския въпрос. Без изобщо да предreshavam изхода на разговорите между Санкт-Петербург и Париж аз имах предвид най-неотложното, допринасяйки за поддържане огъня на въстанието и осигурявайки му вниманието на Силите. Касаше се преди всичко за спасяване на нещастните критски семейства, на старците, жените и децата, изложени на цялото насилие на турските войници и на местните мюсюлмани, у които се бе пробудил духът на фанатизъм и омраза срещу християните. Това беше хуманитарен дълг, пред който всяко дипломатическо възражение трябваше да замлъкне. В края на дек. 1866 фрегата "*Генерал-адмирал*" пренесе в Пирея около 1 000 критяни; този курс бе последван от още много такива. Английският кораб "*Assurance*" вече бе направил един курс със семейства, но лорд Станли бе декларирал, че това не бива да се повтаря. Такива бяха и намеренията на Франция; страхувайки се, според признанието на маркиз дьо Мустие пред нашия посланик⁸⁷ в Париж, "*да издигне в Цариград същия флаг като нас*", тя се обявяваше енергично срещу поведението на нашите моряци, заявявайки, че "*е възможно спасителните операции да се експлоатират политически*". Едва покъсно тя се присъедини към тях формално и против волята си.

Въпросът за спасителните операции беше тясно свързан с този за блокадата на остров Кандия от турците. По начина, по който съществуваше, от гледна точка на морското право тази тъй наречена блокада нямаше никаква стойност. Тъй като Портата не признаваше на критяните статут на воюващи, то тя от международно гледище не можеше да претендира чуждите Сили да спазват блокадата. Взетите от османското правителство мерки не отговаряха на условията, поставени в декларацията, подписана в Париж на 16 апр. 1856, която, за да се спазва блокада, изисква последната да бъде действителна. Нейната нищожност беше лесна за доказване по критските

le violaient impunément, ainsi que l'attestaient les voyages fréquents de l'"Enosis", de l'"Arcadion", du "Panellénion"; il n'avait pas été notifié officiellement, on n'avait pas établi de commission de prise, de visite des bâtiments, etc. ...

Je proposai au Ministère de faire sur ces bases une déclaration de nullité du blocus de la Crète. Cela nous aurait permis de pratiquer légalement le sauvetage des familles sur une plus vaste échelle, sans aucune entrave et sans risque de conflit entre nos bâtiments et les croisières turques; on aurait pu en outre, en approvisionnant largement l'île de vivres et de munitions, donner aux Crétois des forces nouvelles et diminuer les privations qu'ils supportaient; le bruit qu'on aurait fait autour de cette assistance prêtée aux insurgés, mais qui en vue de la nullité du blocus n'aurait eu rien d'illégal - pouvait présenter lui-même l'avantage d'imposer la question Crétoise en temps opportun à l'attention des Cabinets. Le Ministère Impérial ne voulut pas adopter mes suggestions de crainte de se séparer de la France; il espérait obtenir de meilleurs résultats par d'autres voies, malgré les indices qui eussent dû, dès cette époque, affaiblir ses espérances, on serait porté à dire - ses illusions.

Double jeu de la France. - Le soi-disant virement de bord de la politique française, qui nous avait été annoncé de Paris après l'installation du Marquis de Moustier, ne se faisait nullement sentir ni à Constantinople, ni en Crète. Le Consul de France à la Cannée persistait dans son animosité vis-à-vis des chrétiens de l'île. L'Ambassadeur de l'Empereur Napoléon, Mr Bourée, qui - selon les assurances du Cabinet des Tuileries - aurait reçu l'ordre de peser sur les Turcs de concert avec moi, ne faisait rien pour seconder mes efforts. Tout au contraire il se bornait à signaler à la Porte les dangers de la prolongation de l'état anormal des choses en Crète et la nécessité de rechercher, de concert avec lui, les moyens d'y mettre un terme; il avouait être très embarrassé de formuler une proposition quelconque à cet égard, vu l'impossibilité qu'il y aurait à placer une population mixte, dont une partie était musulmane, sous un Gouvernement Chrétien, il ne songeait pas à me consulter sur les difficultés de la

брегове: гръцките кораби я нарушаваха безнаказано, което се виждаше от честите пътувания на "Еносис", "Аркадион", "Панелинион"; липсваше официална нотификация, не бе създадена пропускателна комисия за корабите и т.н. ...

Предложих на министерството въз основа на това да направи декларация за нищожност на блокадата на Крит. Това би ни позволило законно да осъществяваме спасяване на семействата в по-голям мащаб, без никакви пречки и без риск от конфликт между нашите кораби и турските крайцери; освен това, снабдявайки обилно острова с хранителни припаси и муниции, бихме могли да увеличим силите на критяните и да намалим лишенията, които те понасяха; самият шум около оказваната на въстаниците помощ, която предвид нищожността на блокадата не би съдържала нищо незаконно, можеше да има предимството да наложи в подходящо време Критския въпрос на вниманието на кабинетите. Императорското министерство не пожела да възприеме моите предложения от страх да не се отдели от Франция; то се надяваше да постигне по-добри резултати по друг начин въпреки признаците, които още тогава трябваше да разколебаят надеждите - изкушавам се да кажа илюзиите, - които то хранеше.

Двойната игра на Франция. - Тъй нареченият завой в политиката на Франция, който ни бе извъстен от Париж след идването на маркиз дьо Мустие, не се усещаше нито в Цариград, нито на Крит. Френският консул⁸⁸ в Ханя запазваше неприязненото си отношение спрямо християните от острова. Посланикът на император Наполеон, г-н Буре, който, според уверенията на Тюлериийския кабинет, бил получил заповед да оказва натиск върху турците съвместно с нас, не правеше нищо в подкрепа на моите усилия. Напротив, той се ограничаваше да предупреждава Портата за опасностите от продължаване ненормалното положение на Крит и за необходимостта, като се вземе предвид неговото мнение, да се намери начин да му се сложи край; той даже признаваше, че му е трудно да формулира каквото и да било предложение по този въпрос, предвид невъзможността да се постави под християнско управление смесено население, част от което е мюсюлманско; той и не мислеше да се консултира с мен

situation et ne faisait aucune allusion à la prétendue entente entre nos deux Gouvernements.

Si cependant l'appui de la France nous avait été sincèrement acquis, c'était à cette époque le moment le plus favorable pour une action décisive. Les malheurs des Crétois avaient enfin ému l'opinion publique en Angleterre, et le Cabinet de St. James, sans admettre l'annexion de l'île à la Grèce ou du moins sans vouloir rien faire pour l'obtenir, conseillait néanmoins à la Porte - en vue de sa propre sécurité - le règlement de la question sur la base des Protocoles de 1830. Le langage de l'Ambassadeur d'Angleterre produisit sur les Turcs un effet d'autant plus grand, qu'il était soutenu par l'avis que les Comités secrets étaient à la veille de provoquer une insurrection en Épire, en Thessalie et en Macédoine. La Porte aurait nécessairement cédé sous l'empire de la crainte, si la France avait agi franchement, sans arrière pensée, et si nous n'avions pas nous-mêmes été entraînés sur un terrain qui n'offrait pas à notre action un point d'appui solide. La question Crétoise aurait pu être facilement réglée dans ces conditions.

Telles n'étaient cependant pas les intentions du Cabinet des Tuileries. Ses assurances simulées nous entraînaient de plus en plus dans une fausse route, semée de *"périls et de déceptions"*, comme je le prédisais au Prince Gortchacow dans une lettre datée du 24 janvier 1867. Ce que le Gouvernement Français redoutait par dessus tout, c'était une solution pratique et isolée de la question Crétoise conformément aux vues bienveillantes du Cabinet Impérial et ce n'est que pour empêcher un pareil résultat qu'il fit briller aux yeux des chrétiens l'espoir d'obtenir les plus larges concessions sans courir les chances aléatoires des armes. Si le Gouvernement de l'Empereur Napoléon admettait temporairement la nécessité d'une entente avec nous, c'est que la direction des affaires lui échappait dans la crise Orientale. Le but constant de ses efforts à Constantinople avait toujours été d'isoler la Russie et de marquer aux yeux des Turcs, comme des chrétiens, la ligne qui sépare la position anglo-française de la nôtre. Il tenait à ressaisir l'influence sur les populations chrétiennes que nous avions acquis depuis deux ans, mais voulait éviter

върху трудностите на положението и дори намек не правеше за тъй нареченото съглашение между нашите две правителства.

Ако обаче ние бяхме спечелили искрената поддръжка на Франция, точно тогава беше най-благоприятният момент за едно решително действие. Нещастията на критяните най-сетне бяха развълнували общественото мнение в Англия и Сейнт-Джеймският кабинет, без да допуска присъединяване на острова към Гърция или най-малкото без да иска да направи каквото и било за да го постигне, все пак препоръчваше на Портата - предвид собствената ѝ сигурност - уреждане на въпроса въз основа на протокола от 1830⁸⁹. Гледището на английския посланик упражни силно въздействие върху турците, тъй като то се аргументираше с вестта, че тайните комитети всеки момент ще предизвикат въстание в Епир, Тесалия и Македония. Портата щеше непременно да отстъпи под влиянието на страха, ако Франция беше действала открито, без задни мисли, и ако ние самите не бяхме се оставили да ни увлекат върху почва, която не предлагаше добра опорна точка за нашата акция. При тези условия Критският въпрос би могъл лесно да се урегулира.

Но не такива бяха намеренията на Тюйлерийския кабинет. Неговите неискрени уверения ни увличаха все повече и повече в неправилна посока, осеяна с *"опасности и разочарования"*, както предсказвах на княз Горчаков в едно писмо с дата 24 ян. 1867. Френското правителство най-много се опасяваше от едно действително и отделно решение на Критския въпрос в съответствие с добронамерените разбирания на императорския кабинет и само за да предотврати един такъв резултат то вдъхна на християните надежда за най-широки отстъпки без да се прибягва до рисковете на оръжието. Ако правителството на император Наполеон временно допускаше необходимостта от разбирателство с нас, това беше защото Източната криза се изплъзваше от неговия контрол. Неизменната цел на неговите усилия в Цариград винаги е била да изолира Русия и да изтъкне, както пред турците, така и пред християните, линията, която отделя англо-френската позиция от нашата. То държеше да си върне влиянието върху християнските народи, което ние бяхме придобили през

l'apparence d'avoir suivi notre impulsion et ne renonçait nullement à la prétention de paraître *"l'ami sincère de la Turquie et son bouclier contre l'ambition moscovite"*. Il était donc intéressé avant tout à nous lier les bras et à ne pas nous laisser prendre les devants. Tout en constatant avec satisfaction les nécessités de la situation qui obligeaient la France à venir nous rejoindre sur le terrain que nous avons choisi, je signalais dans une série de dépêches au Ministère Impériale les mobiles secrets de la politique Napoléonienne en Orient, en insistant sur la nécessité de nous défier des assurances qu'on nous donnait.

L'attitude de l'Ambassadeur de France à Constantinople ne cessait d'ailleurs d'être équivoque. En accentuant les relations intimes qu'il entretenait avec les Turcs, il agissait mystérieusement à notre égard et employait tous les moyens pour ne pas laisser voir à la Porte que son Gouvernement était rapproché du Cabinet Impérial. Pendant plusieurs mois il prétendait ne pas avoir d'instructions pour une action commune avec nous, prétextant tantôt des retards de poste, tantôt des interruptions de communications télégraphiques, tantôt des malentendus avec le Marquis de Moustier. Lorsque enfin Mr Bourée ne peut plus se retrancher derrière l'absence d'instructions, il insista pour que je laissasse ignorer aux Turcs et à nos collègues l'existence d'une entente entre nos Gouvernements respectifs, craignant - disait-il que *"si cet accord était connu, sa position se trouverait affaiblie"*. En attendant il entretenait de secrètes relations avec les Grecs, il leur promettait ses bons offices pour leur faire obtenir non seulement la Crète, mais encore plusieurs autres provinces de l'Empire Ottoman; il les conjurait de compter iniquement sur l'appui pratique de la France et non *pas "sur les sympathies impuissantes de la Russie"*.

C'est ainsi que, tout en réclamant de nous un secret absolu à ses ouvertures relatives à l'agrandissement éventuel du Royaume Hellénique, la France ne se gênait pas pour commettre à ce sujet des indiscretions calculées dans le but de faire croire aux Grecs qu'elle seule s'occupait de leurs intérêts. La duplicité de l'action diplomatique du Cabinet des Tuileries était tellement évidente qu'on a cru, non sans quelque vraisemblance dans le public, qu'elle ne s'était rapprochée de nous que pour connaître

последните две години, но искаше да скрие, че следва нашия подтик и не се отказваше изобщо от претенцията да изглежда *"искрен приятел на Турция и неин щит срещу московските домогвания"*. Следователно, то бе заинтересовано преди всичко да ни върже ръцете и да не ни остави да вземем преднина. Констатирайки със задоволство нуждите на положението, които принуждаваха Франция да се присъедини към нас върху терена, който ние бяхме избрали, аз съобщих в серия от депеша на императорското министерство за скритите мотиви на Наполеоновата политика в Ориента, сочейки необходимостта да гледаме с подозрение на уверенията, които ни се даваха.

Впрочем, позицията на френския посланик в Цариград продължаваше да бъде противоречива. Като демонстрираше сърдечните си отношения с турците, той се държеше по тайнствен начин към нас и използваше всякакви средства за да скрива пред Портата, че неговото правителство се е сблизило с императорския кабинет. В продължение на месеци той твърдеше, че нямал инструкции за общо действие с нас, изтъквайки като претекст ту закъсненията на пощата, ту прекъсванията в телеграфната връзка, ту недоразуменията с маркиз дьо Мустие. Накрая, когато г-н Буре не можеше повече да се крие зад отсъствие на инструкции, той настоя да не обявявам на турците и на нашите колеги за съществуващото съглашение между нашите правителства, тъй като се страхувал - твърдеше той, - че *"ако то стане известно, неговата позиция ще отслабне"*. Междувременно той поддържаше тайни сношения с гърците, обещавайки им своето благосклонно посредничество за да получат те не само Крит, но и много други провинции на Османската империя; той ги заклинаше да се осланят единствено на реалната подкрепа на Франция, а не на *"безсилните симпатии на Русия"*.

Ето как Франция, която изискваше от нас абсолютно мълчание върху своите предложения за евентуално уголемяване на Гръцкото кралство, си позволяваше пресметната недискретност по този въпрос с цел да убеди гърците, че тя единствена се грижи за техните интереси. Двучието на дипломатическите действия на Тюлперийския кабинет беше толкова явно, че наблюдателите, не без известна правомерност, сметнаха, че Франция се бе сблизила с нас само за да

nos projets et pour les déjouer ensuite plus facilement au profit de la Porte. Il semblait en effet qu'en feignant de seconder nos efforts, cette Puissance avait uniquement en vue d'entraver l'action du Cabinet de Saint-Pétersbourg pour offrir par cette tactique dilatoire le moyen et le temps à la Turquie de noyer l'insurrection Crétoise dans des flots de sang. Si l'on n'est pas autorisé à admettre qu'un jeu aussi déloyal ait été sciemment suivi par le Cabinet des Tuileries, on peut toutefois affirmer que sa politique n'était pas dénuée d'arrière pensée. Depuis 1866 l'Empereur Napoléon cherchait une alliance en Europe, mais n'avait pas arrêté son choix. Il hésitait à marcher franchement avec nous craignant l'Angleterre et espérant trouver la Prusse disposée à s'entendre avec lui. Aussi tout en se ménageant les voies d'une alliance avec la Russie, il avait soin de ne pas se compromettre et de ne pas se lier les mains. Le simulacre d'entente avec nous devait lui servir à donner le change à la Prusse, soit en lui dissimulant l'isolement politique de la France soit en la décidant à entrer en compromis avec elle pour nous devancer.

Comme tous les calculs basés sur l'astuce et le mensonge ce plan a été funeste à son auteur. Mais dans son application immédiate, l'attitude du Cabinet des Tuileries lui valut des avantages pratiques: la négociation sur l'ensemble de la question d'Orient offrit à l'Ambassadeur de France à Constantinople la possibilité de se refuser à faire des représentations catégoriques et exclusives par rapport à l'île de Crète et de se renfermer dans une abstention qui donnait au Gouvernement Turc un témoignage de la bienveillance de la France et augmentait ainsi son influence sur l'administration ottomane.

Демарше collective. - Il était évident toutefois - et je l'ai signalé à plusieurs reprises - que si l'on abandonnait le terrain ingrat d'une discussion générale et si l'on renonçait à des négociations spéculatives sur des éventualités qui pouvait ne pas se présenter de longtemps - on aurait pu établir entre les Puissances beaucoup plus facilement une véritable entente, basée sur la cession de la Crète ou bien sur l'autonomie de l'île. Mais pour qu'une démarche entreprise dans ce but eût de l'effet deux conditions étaient indispensables: 1) elle devait se produire en

узнае нашите проекти и после да ги осуети по-лесно в полза на Портата. На практика изглеждаше, че, преструвайки се, че подкрепя нашите усилия, тази Сила целеше единствено да затрудни действията на Санкт-Петербургския кабинет и чрез тази тактика на отлагане да даде средства и време на Турция да удави Критското въстание в потоци от кръв. Ако е недопустимо да се мисли, че една толкова не-лоялна игра е била съзнателно следвана от Тюлерийския кабинет, то все пак би могло да се твърди, че неговата политика не бе лишена от задни мисли. От 1866 император Наполеон търсеше съюзници в Европа, но още не бе направил своя избор. Той се колебаеше да върви открито с нас, страхувайки се от Англия и надявайки се, че Прусия е склонна да се разбере с него. Подготвяйки пътищата към съюз с Русия, той внимаваше да не се компрометира и да не си върже ръцете. Преструвките относно съюза с нас трябваше да му послужат за заблуда на Прусия, било като прикрият политическата изолация на Франция, било като я накарат да се споразумее с нея за да ни изпревари.

Както всички сметки, основани на лукавство и лъжа, така и този план бе гибелен за своя автор. Но като непосредствена последица тази позиция донесе на Тюлерийския кабинет практически предимства: преговорите върху целия Източен въпрос предложиха на френския посланик в Цариград възможността да не бъде категоричен по Критския въпрос и да прояви въздържаност, което за турското правителство бе свидетелство за благосклонността на Франция и увеличи нейното влияние върху османската администрация.

Колективен демарш. - Беше обаче очевидно - и аз го съобщих многократно, - че ако се изостави неблагоприятната почва на едно общо обсъждане и се направи отказ от спекулативни преговори върху възможности, които можеше да се появят едва след много време, между Силите беше възможно много по-лесно да се въдвори истинско съгласие, основано на отделяне на Крит или на автономия на острова. Но за да имаше ефект стъпка в такава насока бяха необходими две условия: 1) тя трябваше да се направи в благоприятен

temps opportun, avoir un caractère décisif et ne pas ressembler à une attaque feinte après la retraite pour mettre à l'abri la responsabilité des chefs et l'honneur des troupes battues; 2) elle devait être le résultat non d'une entente vague et plutôt apparente entre les Puissances intervenantes, mais bien d'un engagement bilatéral et formel, prévoyant le cas de résistance de la part de la Porte et avisant au moyen de la vaincre. Ces deux conditions manquaient totalement à la démarche qui fut faite par nous de concert avec la France, la Prusse, l'Autriche et l'Italie au printemps 1867. Ayant subi dans la question générale les déceptions que j'avais prévues depuis longtemps, le Cabinet Impérial exhortait les Puissances de peser sur la Porte spécialement en faveur de la Crète. Les Cabinets Européens, sauf celui de St. James, s'associèrent sans trop de répugnance à nous comprenant que l'occasion tardive de l'Europe ne les entraînerait pas très loin.

Vers la fin de mars les Représentants reçurent l'ordre de recommander à la Porte en termes généraux, *"la cession de Candie à la Grèce"*. Ils s'en acquittèrent auprès d'Aali et de Fuad Pachas isolément, au lieu de faire la démarche en corps et de remettre à la Porte une note identique ainsi que je l'avais proposé. Les Turcs comprirent de suite que l'entente entre les Puissances n'était que feinte. Il était évident que mes collègues n'avaient conseillé l'abandon de la Crète que pour la forme en laissant entendre que la Porte resterait entièrement libre de son action, peut-être même en lui prodiguant des encouragements secrets. On fut bientôt remis à Stamboul de l'effroi qu'avait causé la première nouvelle d'une de démarche *"combinée"* des Puissances. Fuad Pacha se décida même à répondre aux conseils de l'Europe par une circulaire assez catégorique adressée le 14 avril aux Représentants Ottomans. Ce qui a surtout encouragé le Gouvernement Ottoman à la résistance, c'est la certitude qu'une intervention matérielle pour peser sur elle avait été complètement écartée des prévisions de l'Europe.

Et cependant la situation elle-même indiquait la nécessité de formuler éventuellement les mesures de coercition dont l'apparence seule aurait suffi pour modifier avantageusement l'attitude de la Porte. Aali Pacha lui-

момент, да има решителен характер, а не да прилича на привидна атака след отстъпление, целяща да спаси от отговорност началниците и от безчестие победените войски; 2) тя трябваше да бъде резултат не на едно неясно и по-скоро привидно съгласие между интервениращите Сили, а нещо повече от двустранен и формален ангажимент, който да предвижда евентуална съпротива от страна на Портата както и да предлага средства за нейното преодоляване. Тези две условия напълно липсваха на демарша, който ние направихме заедно с Франция, Прусия, Австрия и Италия през пролетта на 1867. След като по общия въпрос бе изживял разочарованията, които аз отдавна предвиждах, императорският кабинет се зае да увещава Силите да упражнят натиск върху Портата в полза специално на Крит. Европейските кабинети, с изключение на Сейнт-Джеймския, се присъединиха към нас без особена неохота, давайки си сметка, че късната намеса на Европа не ще ги ангажира особено много.

Към края на март посланиците получиха нареждане да препоръчат на Портата с общи изрази *"отстъпване Кандия на Гърция"*. Пред Али паша и Фуад паша те сториха това всеки поотделно, вместо да направят колективен демарш пред Портата и да ѝ връчат обща нота, както аз бях предложил. Вследствие на това турците разбраха, че съюзът между Силите е само привиден. Стана ясно, че моите колеги са препоръчали отстъпване на Крит само за форма, давайки на Портата да разбере, че тя ще запази пълна свобода на действие, а може би дори и насърчавайки я тайно. В Стамбул бързо се съвзеха от ужаса, който първоначално бе предизвикала новината за един *"съгласуван"* демарш на Силите. Фуад паша даже реши да отговори на съветите на Европа с един доста категоричен циркуляр, адресиран с дата 14 април до османските посланици. Това, което най-много подтикна османското правителство към съпротива, бе увереността, че Европа изобщо не предвижда материална интервенция за натиск върху нея.

Обаче самото положение налагаше необходимостта да се формулират евентуални принудителни мерки, самата перспектива за които бе достатъчна за да промени в благоприятен смисъл позицията на

même m'a dit dans un moment de franchise: *"Comment pourrions-nous céder à une simple démarche diplomatique, l'emploi de la force pourrait seul mettre notre responsabilité à l'abri ... le pays ne nous pardonnerait que si nous étions allé jusqu'à la dernière limite de la résistance... Vous pouvez nous arracher Candie, mais jamais nous ne l'abandonnerons de notre propre mouvement"*. Ces paroles ne semblaient-elles pas dire: forcez nous la main pour que nous puissions céder sans honte et sans déchoir devant l'opinion publique. Je les ai interprétées, dans ce sens en les transmettant au Ministère Impérial qui toutefois ne voulut pas se résoudre à affronter une action plus décidée et préféra laisser à chacune des Puissances - quelque fut l'issue de la démarche combinée - l'entière liberté de ses déterminations ultérieures.

Il est plus que probable que si l'on avait pesé sérieusement sur la Porte même à cette époque - le succès aurait été assuré. L'insurrection Crétoise avait atteint son point culminant. Le découragement des Turcs se faisait facilement voir et la Porte était pénétrée de la gravité de la situation. Après que la mission répressive de Moustapha Pacha eut échoué et que le nouveau Commissaire Server Effendi, chargé d'amener à Constantinople des délégués crétois, n'obtint pas non plus un résultat satisfaisant, le commandement en chef des troupes fut confié au meilleur des généraux ottomans, Omer Pacha. En débarquant dans l'île il avait annoncé *"un emploi rigoureux de la loi militaire"*, si les rebelles ne se soumettaient pas. Le succès ne répondit pas à la réputation du Serdari-Ekrem; les troupes turques harcelées par un ennemi insaisissable s'épuisaient inutilement; les attaques dirigées contre Sphakia ne réussissaient qu'à moitié; les expéditions dans les autres provinces n'amenaient pas non plus de résultat définitif, quoique l'armée turque fut de plus de 50 mille hommes. Les Crétois accusaient les Turcs *"de se venger de leur impuissance par des actes de fanatisme et de cruauté"*.

C'est vers cette époque que parut la curieuse proclamation du Gouvernement provisoire de Crète *"aux nations civilisées"* portant que *"si l'Europe a été sauvée de l'invasion Turque depuis le XV siècle, c'est parce que les Grecs ont refusé d'unir alors leur intelligence à la force*

Портата. Лично Али паша ми каза в изблик на откровеност: *"Как бихме могли да отстъпим пред един обикновен дипломатически демарш, единствено прилагането на сила би могло да ни спаси от отговорност ... страната не би ни простила, ако не се съпротивяваме докрай... Вие можете да ни отнемете Кандия, но ние никога няма да ви я отстъпим доброволно."* Тези думи не означаваха ли: принудете ни за да отстъпим без срам и без да се излагаме пред общественото мнение. Аз ги изтълкувах в този смисъл, когато ги предадох на императорското министерство, което обаче не пожела да предприеме по-решителни действия и предпочете да остави на всяка от Силите - без да се интересува от изхода на съгласувания демарш - пълна свобода в следващите им стъпки.

Повече от вероятно е, че ако бе упражнен сериозен натиск върху Портата даже по това време, успехът щеше да бъде сигурен. Критското въстание бе достигнало връхната си точка. Обезсърчението на турците се забелязваше лесно, а Портата съзнаваше цялата сериозност на положението. След като репресивната мисия на Мустафа паша [Гиритли] пропадна и след като новият комисар Сервер ефенди, натоварен да отведе делегати на Крит в Цариград, също не постигна задоволителен резултат, главното командване на войските бе поверено на най-добрия от османските генерали, Омер паша. Дебаркирайки на острова, той бе обявил *"строго прилагане на военния закон"*, ако въстаниците не се покорят. Успехът не бе достоен за репутацията на сердар-и екрем; турските войски, подложени на непрекъснати нападения от един неуловим противник, се изтощаваха без полза; сполуката на атаките срещу Сфакия беше половинчата; експедициите в другите провинции също не дадоха категоричен резултат, макар турската армия да наброяваше повече от 50 х. души. Критяните обвиняваха турците, че *"си отмъщават за своята немощ чрез деяния на фанатизъм и жестокост"*.

Тъкмо по това време се появи любопитната прокламация на временното правителство на Крит към *"цивилизованите нации"*, в която пишеше, *"че ако Европа още през 15 век е избавена от турското нашествие, то е защото тогава гърците отказаха да*

brutale du conquérant ... aujourd'hui les Crétois veulent secouer le joug turc ... c'est le droit, c'est la justice, c'est l'intérêt du monde entier!" La naïveté même de cet appel témoigne des dispositions dans lesquelles se trouvaient à cette époque les Crétois et de la foi qu'ils avaient en la justice de leur cause. Dans ces circonstances la dignité de l'Europe, autant que le sentiment d'humanité, faisaient un devoir aux Puissances de ne pas rester dans une inaction honteuse après la fin de non recevoir opposée par la Porte à la première démarche combinée. Nous étions spécialement engagés à reprendre les pourparlers dont nous avions pris l'initiative avec une certaine ostentation.

Note identique. - Dès le début de la question j'avais toujours indiqué la difficulté qu'il y aurait, à moins de se résoudre à des moyens énergiques, d'obtenir la cession de Candie en formulant la demande purement et simplement, mais qu'il serait plus facile d'y parvenir par une voie détournée: j'avais cru qu'il serait nécessaire de masquer notre projet et de concentrer tous nos efforts apparents à amener une consultation des désirs des Candiotes par une espèce de plébiscite, d'autant plus que c'était le mode contemporain en Europe recommandé invariablement par la France et qu'on pouvait être sûr de lui faire patronner encore une fois. J'avait proposé dans ce but l'envoi en Crète d'une Commission mixte pour recueillir les votes, en offrant aux Candiotes de se prononcer, soit pour le maintien du statu quo, soit pour une autonomie analogue à celle de Samos, soit enfin pour l'annexion à la Grèce. J'étais convaincu que ce moyen conduirait infailliblement à l'annexion, pourvu qu'on assura la liberté complète à l'expression des vœux de la population chrétienne. La possibilité de l'autonomie comme résultat du vote n'était qu'un mirage à l'usage de l'Occident et des Turcs, qui une fois entrés dans cette voie auraient difficilement pu reculer.

Après l'échec subi par la demande de l'annexion on se décida à des pourparlers combinés dans le sens de mes suggestions primitives. Mais la mèche avait été éventée et la seconde démarche de l'Europe ne devait pas plus réussir que la première. Afin de dégager la négociation des ambiguïtés dont on paraissait vouloir l'envelopper, nous insistâmes pour

съединят своята интелигентност с бруталната сила на завоевателя... днес критяните искат да отхвърлят турското иго...това е право, това е справедливост, това е в интерес на целия свят!" Самата наивност на този призив е свидетелство за състоянието, в което се намираха по това време критяните, и за вярата, която те имаха в справедливостта на своята кауза. При тези обстоятелства както достойнството на Европа, така и нейното хуманно чувство задължаваха Силите да не продължат срамното бездействие след отказа на Портата да вземе предвид първия колективен демарш. Ние се чувствахме особено задължени да започнем отново преговорите, за които бяхме поели инициативата не без известна показност.

Идентична нота. - Още от началото, поне за да се стигне до енергични мерки, непрекъснато сочех трудността да се добие отстъпване на Кандия само като чисто и просто се формулира такова искане, [добавяйки], че би било по-лесно да се стигне дотам по околен път: вярвах, че е необходимо да се замаскира нашия проект и да концентрираме всичките си видими усилия за консултиране желанията на кандиотите чрез някакъв плебисцит, още повече, че в Европа такъв е съвременният метод, неизменно препоръчван от Франция, и защото беше сигурно, че тя още един път ще приеме да го подкрепи. С тази цел бях предложил изпращане на Крит на смесена комисия, която да проведе гласуване, като предложи на кандиотите да се произнесат било за запазване на status quo-то, било за автономия, аналогична на онази на о. Самос⁹⁰, било накрая за присъединяване към Гърция. Бях убеден, че по този начин неминуемо ще се стигне до присъединяване, стига само да се осигуреше пълна свобода във волеизлиянието на християнското население. Автономията като възможен резултат от гласуването беше само мираж за пред Запада и турците, които, веднъж поели по този път, сетне трудно можеха да се върнат назад.

След неуспеха на искането за присъединяване се взе решение за общи преговори според първоначалните ми предложения. Но замисълът беше вече разгадан и един втори демарш на Европа нямаше да е по-успешен от първия. За да избегнем преговорите от двусмислеността, която, както изглежда, искаха да им придадат, ние

que la démarche fut faite cette fois par écrit et qu'elle portât formellement sur la consultation des vœux des Crétois. Les Puissances se concertèrent sur notre proposition pour consigner leur opinion dans une note identique. Pendant que nous discussions le texte de ce document avec le Cabinet des Tuileries, celui-ci s'entendait avec le Cabinet de Vienne sur le projet de l'envoi en Crète d'une Commission turco-européenne sans faire allusion au vote de la population. Aussi l'Autriche refusa-t-elle de signer la note qui, après avoir été concertée entre nous et la France, fut adoptée le 17 mai [1867] par la Prusse et l'Italie.

Cette note déclarait que: *“la Porte serait dans une complète illusion, si elle supposait qu'aucun des moyens qu'elle a employés jusqu'ici puisse être considéré par les Puissances comme conduisant à un degré quelconque au but qu'elles se proposent”* et que *“le moment était venu de rechercher sérieusement l'origine du mal et les remèdes qu'il comporte et que les populations seuls, librement et sincèrement consultés, pourraient l'indiquer”*. Le Cabinet de Vienne fit préparer une note dans des termes modifiés selon le sens des idées échangées entre Mr de Beust et le Duc de Gramont. Quant à celui de Londres il fut également sollicité de s'associer à la démarche, mais, tout en adhérant à l'idée de l'enquête, il refusa de peser sur la Porte.

J'ai rendu compte dans mes dépêches de toutes les entraves que l'Ambassadeur de France a apportées à la remise de la note identique, d'autant plus significatives qu'en ce moment cette Puissance avait plus que jamais besoin de notre concours en Europe. Tous les moyens dilatoires imaginables furent épuisés successivement par Mr Bourée dans le but de se soustraire à la démarche. Lorsqu'elle lui fut désignée par le Marquis de Moustier comme *“souverainement nécessaire”* dans des vues de politique générale, il prétexta un accès de goutte pour ne pas s'en acquitter personnellement. La note identique fut remise à Fuad Pacha le 3/15 juin par les drogmans des Ambassades de Russie, de France, de Prusse et d'Italie; déjà si faible dans sa forme, cette note fut atténuée encore par les commentaires dont le drogman français la fit suivre, en prenant la parole au nom de ses collègues et en qualité de délégué du

настояхме сега демаршът да бъде писмен и да настоява изрично за допитване до критяните. Силите приеха нашето предложение да изразят мнението си в идентична нота. Докато разисквахме текста на този документ с Тюлперийския кабинет, последният се споразумяваше с Виенския кабинет върху проект за изпращане турско-европейска комисия на Крит без изобщо да се споменава за волеизлияние на населението. Ето защо Австрия отказа да подпише нотата, която, след като бе съгласувана между нас и Франция, на 17 май [1867] бе одобрена от Прусия и Италия.

Тази нота декларираше, че: *“Портата е в пълна заблуда, ако предполага, че която и да е от мерките, приложени от нея до сега, може да бъде смятана от Силите като допринасяща в каквато и да е степен за достигане на целта, която те си поставят”* и че е *“дошъл моментът сериозно да се потърси източника на злото и средствата за неговото изкореняване, които само населението, в рамките на свободно и искрено допитване, би могло да посочи”*. Виенският кабинет изготви нота с променено съдържание съгласно смисъла на мненията, разменени между г-н фон Бойст и херцог дьо Грамон. Що се отнася до английското правителство, то също бе помолено да се присъедини към демарша, но, макар че подкрепяше идеята за анкета, то отказа да упражни натиск върху Портата.

В своите депеши докладвах за всички пречки, които френският посланик постави пред връчването на идентичната нота и които са особено показателни, тъй като тогава тази Сила имаше нужда от нашата помощ в Европа повече от когато и да било. Всички мислими средства за отлагане бяха изчерпани едно след друго от г-н Буре с цел да не вземе участие в демарша. Когато последният бе определен от маркиз дьо Мустие като *“абсолютно необходим”* в контекста на общата политика, той, под претекст, че има пристъп на подагра, не изпълни лично задълженията си. Идентичната нота бе връчена на Фуад паша на 3/15 юни от драгоманите на руското, френското, пруското и италианското посолства; и без това слаба по форма, тази нота беше смекчена още повече от коментарите, с които я придружи френският драгоман⁹¹, вземайки думата от името на своите колеги в

doyen du Corps Diplomatique. Les Ministres Ottomans connaissaient d'ailleurs depuis longtemps le texte de la note qui leur avait été transmis de Paris avant même que les Représentants appelés à l'adresser à la Porte en eussent reçu communication. Dès le commencement des pourparlers ils étaient tenus au courant des propositions les plus confidentielles émanant du Cabinet de Saint-Pétersbourg. Il y a plus, Aali et Fuad Pachas étaient prévenus d'avance de l'attitude que prendrait chacune des Puissances en cas de refus de la Porte, ils savaient que le maximum du courroux français ne dépasserait pas *"un certain refroidissement dans les rapports entre les deux Gouvernements"*; ils ne doutaient pas que l'accord des Puissances cesserait le jour où l'une d'elles voudrait franchir le cercle des admonitions purement théoriques.

Il n'est pas étonnant que dans ces conditions la Porte convaincue de la désunion complète qui existait entre les Puissances, se soit décidée à éluder leurs propositions dans la réponse qu'elle fit à la note identique que par une circulaire elle adressa le 8/20 juin aux Représentants Ottomans. Le texte même de cette réponse a été combiné entre Fuad Pacha et Mr Bourée dans le but de laisser gagner du temps à la Porte jusqu'à ce qu'elle fut en mesure de faire coïncider l'arrivée du Sultan à Paris avec un succès éclatant en Crète, tel que la soumission réelle ou apparente de Sphakia. Les Turcs distinguaient entre une enquête administrative et une enquête politique, ils admettaient la première tant et dès qu'on le voudrait, ils ne consentaient à la seconde qu'à la condition du renouvellement préalable des garanties d'intégrité accordées à l'Empire Ottoman par le Traité de Paris ou l'expulsion des volontaires hellènes de la Crète. La première de ces alternatives n'était évidemment pas admissible; quant à la seconde elle équivalait à la pacification préalable de l'île, c'est à dire au silence de la mort au milieu duquel les voix indépendantes craindraient de se faire entendre.

Entrevue des souverains à Paris. - Le voyage de notre Auguste Maître à Paris pouvait faire entrer la question de Crète dans une phase nouvelle. Si la France avait désiré une entente réelle avec la Russie, elle aurait profité de l'occasion pour l'établir en agissant de concert avec nous

качеството си на пълномощник на доайена на дипломатическия корпус. Впрочем, османските министри отдавна познаваха текста на нота, който им беше предаден от Париж преди той да бъде съобщен на посланиците, призвани да го предявят на Портата. Още от началото на преговорите те бяха държани в течение на най-конфиденциалните предложения, изхождащи от Санкт-Петербургския кабинет. Нещо повече, Али паша и Фуад паша бяха предварително предупредени за позицията, която всяка от Силите ще взема в случай на отказ от страна на Портата, те знаеха, че в най-лошия случай френският гняв не ще стигне по-далеч от *"известно охлаждане в отношенията между двете правителства"*; те не се съмняваха, че съгласието сред Силите ще приключи в деня, в който една от тях би поискала да напусне кръга на чисто теоретическите предупреждения.

Не е изненадващо, че в тези условия Портата, убедена, че между Силите царува пълно разединение, реши ловко да отклони техните предложения в отговора си на идентичната нота, който тя им изпрати само чрез циркуляр от 8/20 юни до османските посланици. Самият текст на отговора е бил съгласуван между Фуад паша и г-н Буре с цел Портата да има време за да съгласува пристигането на султана в Париж с някакъв шумен успех в Крит, като завладяването - действително или привидно - на Сфакия. Турците правеха разлика между административна и дипломатическа анкета; те приемаха първата, в каквато степен и когато бъде поискана, а на втората бяха съгласни само при условие, че предварително се подновят гаранциите за интегритета на Османската империя от Парижкия мир или се експулсират намиращите се на Крит доброволци от Гръцкото кралство. Първата от тези алтернативи очевидно не бе допустима; що се отнася до втората - то тя беше равностойна на предварително умиротворяване на острова, което означаваше там да се възцари мълчанието на смъртта, където страхът би попречил да се издигнат независими гласове.

Среща на владетелите в Париж. - Пътуването на нашия Августейши Господар в Париж можеше да вкара Критския въпрос в нова фаза. Ако Франция беше искала реално разбирателство с Русия, тя щеше да се възползва от случая за да го установи, действайки в

en faveur des Candiotés. Les mésentendus qui avaient troublé la marche antérieure de la négociation auraient facilement pu disparaître à la suite d'explications directes entre le Prince Gortchacow et le Marquis de Moustier. Malheureusement il n'en fut pas ainsi: pour que nous ne prissions pas ombrage de l'inanité des promesses données précédemment par le Cabinet des Tuileries et si singulièrement discordantes avec les manœuvres des agents français, l'Empereur Napoléon avait soin de déclarer qu'on ne pouvait plus rien obtenir des Turcs parce qu'ils comptaient sur l'appui des Anglais. Le motif allégué n'était évidemment pas sincère. Il n'y avait plus de doute que l'Empereur Napoléon, après avoir tiré parti de notre concours dans la question du Luxembourg et de la visite des Souverains à Paris, ne se croyait plus astreint aux mêmes ménagements à notre égard et ne visait plus qu'à dégager entièrement son action dans l'affaire de Crète.

Lors du séjour du Sultan à Paris l'Empereur Napoléon fit, il est vrai, auprès de lui une démarche verbale en faveur de la cession de Candie. Mais il s'en acquitta uniquement par acquit de conscience et pour pouvoir dire qu'il avait tenu sa promesse et fait tout ce qui avait été possible. Dans ces conditions la demande posée au Sultan, tout en mécontentant ce dernier, n'était évidemment pas sérieuse et ne pouvait amener à aucun résultat pratique. La politique française ne paraît d'ailleurs pas avoir eu en vue un tel résultat. Le Marquis de Moustier s'est chargé lui-même d'expliquer sa conduite dans un discours, prononcé le 8/20 juillet 1868 au Corps Législatif *"les événements d'Allemagne étaient survenus, disait-il, et nous étions en présence d'une situation européenne inquiétante ... j'ai été amené à considérer ce qui pourrait advenir de la Turquie ... j'ai dit au Gouvernement Turc qu'il pourrait venir un moment où il serait plus avantageux pour lui de sacrifier Candie... la pacification qui s'est depuis faite dans les esprits en Europe a éloigné les plus grands dangers de la Turquie"*. Ces aveux confirment l'opinion que j'ai émise plus d'une fois relativement à la politique tortueuse que suivait la France depuis 1866 et prouvent que, si la guerre avec l'Allemagne avait éclaté en 1867 ou en 1868 au lieu de se faire attendre jusqu'en 1870, la Turquie aurait été près de sa dernière heure.

съгласие с нас в полза на критяните. Недоразуменията, които бяха смутили досегашния ход на преговорите, можеха лесно да се преодолеят вследствие преките обяснения между княз Горчаков и маркиз дьо Мустие. За съжаление това не стана: за да не се засенем от безполезността на дадените преди това обещания от Тюйлерийския кабинет, които толкова много се различаваха от ходовете на френските дипломати, император Наполеон имà грижата да декларира, че нищо повече не може да се получи от турците, тъй като те разчитали на подкрепата на Англия. Твърдението очевидно не бе искрено. Повече нямаше съмнение, че император Наполеон, след като бе извлякъл изгода от нашето съдействие в Люксембургския въпрос⁹² и от посещението на владетелите в Париж, не се смяташе повече принуден да се церемони както преди с нас и се стремеше единствено да получи напълно развързани ръце в действията си по Критския въпрос.

По време на престоя на султана в Париж император Наполеон наистина проведе разговор с него в полза на отстъпването на Кандия. Но той направи това единствено за успокоение на съвестта си и за да може да каже, че е удържал обещанието си и е направил всичко възможно. При тези условия поставеното на султана искане, независимо, че извика неговото незадоволство, очевидно не бе сериозно и не можеше да доведе до никакъв практически резултат. Впрочем, френската политика не изглеждаше да е очаквала подобен резултат. Сам маркиз дьо Мустие се зае да обясни своята позиция в реч пред Законодателното събрание на 8/20 юли 1868: *"събитията в Германия ни изненадаха, каза той, и бяхме изправени пред обезпокоително положение в Европа ... бях принуден да размисля какво може да се случи с Турция ... заявих на турското правителство, че може да настъпи момент, в който за него да е по-изгодно да пожертва Кандия ... успокоението на духовете, което след това настъпи в Европа, предотврати изключително големи опасности за Турция"*. Тези признания затвърждават мнението, което изразих неведнъж относно двуличната политика, следвана от Франция от 1866 насетне, и доказват че, ако войната с Германия, вместо да се бави до 1870, бе избухнала през 1867 или 1868, то за Турция щеше да удари последният час.

Le voyage du Sultan à Paris, qui suivit de près celui de notre Auguste Maître, marque l'époque d'un virement important dans l'affaire Crétoise. Obtenu par la France uniquement grâce à la visite annoncée de l'Empereur de Russie et par la menace de l'entente avec le Cabinet de Saint-Pétersbourg, ce voyage était considéré par les Turcs comme la dernière carte à jouer. Aali, Fuad et tous les partisans de l'Occident s'y cramponnaient comme à l'unique planche de salut de l'Empire Ottoman. *"Nous sommes perdus, disaient-ils, si les anciennes sympathies de l'Occident pour la Turquie ne sont pas réveillées si le désir de maintenir l'intégrité de la Turquie et de s'opposer à l'influence russe n'est pas ravivé et si notre crédit n'est pas relevé"*. Tandis que nous espérions encore que l'Empereur Napoléon mettrait à profit son entrevue avec le Sultan pour lui arracher la Crète, le Marquis de Moustier faisait parvenir à Aali Pacha les assurances les plus formelles à cet égard. Les Turcs les plus méfiants à l'endroit de la France étaient d'ailleurs persuadés que les règles élémentaires de l'hospitalité devaient imposer le silence à cette Puissance sur une question aussi délicate.

Pour ma part je ne me fis pas un instant illusion sur les conséquences du voyage entrepris par le Sultan qui *"nous coupait bras et jambes à Constantinople"*, comme je l'écrivais au Prince Gortchacow. Ainsi que je l'avais prévu, l'habile Ministre des Affaires Etrangères qui accompagna le Sultan en Europe tira un profit merveilleux de ce voyage. Il sut si bien détourner les tentatives d'intervention en faveur des Crétois et réussit si complètement à raffermir le crédit de la Porte, qu'au retour du Sultan à Constantinople ni lui, ni Aali Pacha ne voulurent plus entendre parler de la cession de l'île. C'est à ce moment qu'on pouvait dire avec raison que le sort en était jeté. En effet il n'était plus possible d'espérer alors que les promesses que l'Empereur Napoléon nous avait si souvent réitérées, seraient exécutées. En parlant au Sultan de sa récente entrevue avec notre Auguste Maître, il avait affirmé les dispositions pacifiques de Sa Majesté Impériale en dehors de la question Crétoise.

"Pour moi - aurait dit l'Empereur des Français à en juger d'après ce qui m'a été répété par Fuad Pacha - je n'ai pas d'intérêt direct dans cette

Пътуването на султана до Париж, което се състоя веднага след това на нашия Августейши Господар, бележи момента на важен обрат в Критския въпрос. Добито от Франция единствено благодарение обявеното от императора на Русия посещение и под заплахата за съюз със Санкт-Петербург, това пътуване бе сметнато от турците за последен коз. Али, Фуад и всички привърженици на Запада се вкопчиха в него като в единствена надежда за спасение на Османската империя. *"Ние сме загубени, казваха те, ако старите симпатии на Запада към Турция не се пробудят, ако не се съживи желанието да се поддържа целостта на Турция и да се противостои на руското влияние и ако доверието в нас не се повиши."* Докато се надявахме, че император Наполеон ще използва своята среща със султана за да му изтръгне Крит, маркиз дьо Мустие изпращаше на Али паша най-категорични успокоения в това отношение. Впрочем, онези от турците, които най-малко се доверяваха на Франция, бяха убедени, че елементарните правила на гостоприемството трябва да наложат на тази Сила да мълчи по един толкова деликатен въпрос.

Що се отнася до мен, аз нито за миг не изпаднах в заблуждение относно последиците от пътуването, предприето от султана, който *"в Цариград ни връзваше ръцете и краката"*, както писах на княз Горчаков. Както бях предвидил, ловкият външен министър, който придружаваше султана в Европа, извлече отлична изгода от това пътуване. Той толкова добре съумя да отклони опитите за намеса в полза на Крит и толкова пълно успя да затвърди доверието в Портата, че при връщането на султана в Цариград нито той, нито Али паша не поискаха и да чуят за отстъпване на острова. Може с основание да се каже, че тъкмо в този момент неговата съдба бе решена. И наистина, тогава повече не бе възможно да се поддържа надеждата, че обещанията, които император Наполеон толкова често ни бе повтарял, ще бъдат изпълнени. Говорейки на султана за своята неотдавнашна среща с нашия Августейши Господар, той потвърдил мирните намерения на Негово Императорско Величество извън Критския въпрос.

"Що се отнася до мен, казал императорът на французите, доколкото може да се съди по онова, което ми повтори Фуад паша,

affaire, mais tâchez donc de vous mettre bien avec la Russie, car autrement elle pourrait vous faire beaucoup de mal. Si je m'associe à ses démarches sur la question Crétoise, c'est précisément pour empêcher ce mal, car la France n'a aucun motif de se mêler des affaires intérieures de la Turquie". Il était évident que le Cabinet des Tuileries ne songeait plus qu'à se ménager une retraite convenable d'une entente qu'il répudiait d'ailleurs alors même que nous la croyons la plus sincère. Les Turcs de leur côté, par suite des insinuations malveillantes prodiguées contre nous durant tout le voyage du Sultan, étaient excités au plus haut degré. Partout on leur avait parlé des dangers venant du côté de la Russie. On leur avait donné l'idée que la persistance de notre désir d'amener la cession de Candie devait être expliquée par le mariage du Roi Georges.

"*Avouez - me dit le Grand Vézir quelques jours après son retour à Constantinople - qu'il est impossible au Sultan de faire le sacrifice d'une province pour compléter la dot de la Reine Olga*". En même temps Fuad s'étendait longuement sur les prévenances et les témoignages de sympathies dont son Souverain et lui-même avaient été l'objet en Occident. Il était très satisfait de son séjour à Paris. "*A mesure que nous avançons en partant de cette capitale, notre contentement allait encore crescendo: en Angleterre surtout nous avons vu que non seulement la Cour et le Gouvernement, mais pour ainsi dire chaque Anglais cherchait à être agréable au Sultan*". Le Sultan et son Ministre ont été touchés des prévenances personnelles du Roi de Prusse et de l'Empereur d'Autriche. En somme, ils sont restés sous l'impression que toute l'Europe leur portait la plus grande sympathie. Dans ces conditions, après le retour du Sultan, je fus obligé de donner aux Turcs le temps de se calmer avant de reprendre la discussion.

Le voyage du Sultan en Europe marque le point de départ de combinaisons nouvelles dans la politique des Puissances Occidentales par rapport à la Turquie. En présence de ce revirement dont malheureusement nous avons trop tardé à nous apercevoir, il n'était plus permis de conserver des illusions sur l'issue fatale de la lutte en Crète. Dès ce

аз нямам преки интереси в тази работа; постарайте се, обаче, да спечелите благоразположението на Русия, защото иначе тя може да ви причини много злини. Ако се присъединявам към нейните акции по Критския въпрос, то е именно за да предотвратя тези злини, тъй като Франция няма никаква причина да се намесва във вътрешните работи на Турция." Беше очевидно, че Тюйлерийският кабинет вече мислеше само как по-удобно да се оттегли от един съюз, който той впрочем отхвърляше даже когато го смятахме за най-искрен. Турците от своя страна, вследствие многото недоброжелателни към нас инсинуации, които им се правеха по време на цялото пътуване на султана, бяха раздразнени до крайна степен. Навсякъде им се говореше за идващите от Русия опасности. Бяха ги накарали да си въобразят, че настоящето ни желание за отстъпване на Кандия трябва да се обясни със сватбата на крал Георгиос⁹³.

"*Признайте*, ми каза великият везир няколко дни след завръщането си в Цариград, *че за султана е невъзможно да жертва цяла провинция само за да закръгли зестрата на кралица Олга.*" В същото време Фуад се разпростря надълго върху благосклонността и изразите на симпатия, които на Запад били засвидетелствани на неговия господар и на него самия. Той беше много доволен от пребиваването си в Париж. "*При пътуването ни, след престоя в тази столица, нашето задоволство непрекъснато растеше: най-вече в Англия се уверихме, че не само кралският двор и правителството, но, така да се каже, всеки англичанин се стремеше да угоди на султана.*" Султанът и неговият министър били трогнати от личната любезност на пруския крал⁹⁴ и на австрийския император⁹⁵. Като цяло, те бяха останали с впечатлението, че цяла Европа се отнася към тях с най-голяма симпатия. При тези условия, след завръщането на султана, бях принуден да дам на турците време да се успокоят преди да подновим обсъжданията.

Пътуването на султана в Европа бележи началото на нови комбинации в политиката на Западните сили към Турция. Изправени пред този обрат, който за нещастие твърде късно забелязахме, ние повече не можехме да храним илюзии относно фаталния изход на борбата на Крит. От този момент нататък нейните дни бяха преброени. Това

moment ses jours étaient comptés. C'était en effet l'époque la plus critique pour l'insurrection, la résistance devait cesser dès que l'île ne serait plus ravitaillée et les ressources de la Grèce diminuaient déjà visiblement.

Reprise du sauvetage. - L'état des choses en Crète ne répondait pas aux succès diplomatiques remportés par Fuad Pacha en Europe. Dans l'espoir que la négociation dont l'initiative était due à la Russie aboutirait à un résultat quelconque les Grecs avaient tout fait pour galvaniser l'insurrection. Elle se maintenait grâce à l'envoi de vivres et de munitions et aux fréquents trajets de l'"Enosis" et de l'"Arcadion". Les Turcs qui avaient espéré frapper un grand coup en Crète pendant le séjour du Sultan à Paris ou à Londres durent se borner à la nouvelle de la prise de Sphakia qui d'ailleurs ne s'est pas confirmée. Cependant les massacres atteignaient en Crète des proportions révoltantes et cela au moment même où le Sultan était fêté avec tant d'enthousiasme dans les capitales de l'Europe civilisée. Omer Pacha ne disconvenait pas des excès commis par les troupes Ottomanes; il admettait qu'aucun quartier n'était fait aux vaincus; tout en regrettant ces désordres et ces cruautés, il ne voyait pas la possibilité de les prévenir. Cet aveu d'impuissance de l'autorité, le spectacle des horreurs auxquelles se livrait la soldatesque, les cris de détresse enfin qui s'élevaient journellement autour d'eux ont fini par avoir raison des idées préconçues des Consuls de France et d'Angleterre et, l'emportant sur les rivalités personnelles, les ont amenés à s'unir au Consul de Russie et à leurs autres collègues pour mettre leur conscience à l'abri par un langage identique et sincère. Tous les Consuls résidant à la Canée expédièrent à la fin de juillet à leurs Gouvernements et à leurs chefs à Constantinople des télégrammes identiques pour réclamer la suspension immédiate des hostilités et le transport en Grèce des femmes et des enfants. La seconde de ces deux demandes fut seule exhaussée.

Je réussis à amener le Chargé d'affaires de France à consentir à une action commune et nous rédigeâmes dans ce sens des télégrammes identiques tant aux chefs de nos stations navales qu'à nos Cours respectives. L'Autriche, l'Italie et la Prusse donnèrent également à leurs bâti-

бе най-критичният период за въстанието, съпротивата трябваше да спре щом продоволстването на острова се прекратяваше и щом ресурсите на Гърция вече видимо намаляваха.

Възобновяване на спасителните акции. - Положението на Крит не съответстваше на дипломатическите успехи, завоювани от Фуад паша в Европа. С надежда, че преговорите, започнати по инициатива на Русия, ще доведат до някакъв резултат, гърците бяха направили всичко възможно за да усилят въстанието. То се държеше благодарение изпращаните продоволствие и боеприпаси и на честите рейсове на "Еносис" и "Аркадион". Турците, които се бяха надявали да нанесат голям удар по време на пребиваването на султана в Париж или Лондон, трябваше да се задоволят с новината за превземането на Сфакия, която новина, впрочем, не се потвърди. Междувременно кланетата в Крит достигнаха възмутителни размери и то в момент, когато султанът бе приет с толкова ентузиазъм в столиците на цивилизована Европа. Омер паша не отричаше жестокостите, извършени от османските войски; той признаваше, че победените не са могли да разчитат на никаква милост; изразявайки съжаление за безпорядък и жестокостите, той не видя никаква възможност те да бъдат избегнати. Това признание за безпомощност на властта, спектакълът от ужаси, на които се отдаваше военщината, и, накрая, отчаяните вопли, на които ежедневно бяха свидетели консулите на Франция⁹⁶ и Англия⁹⁷, взеха връх над техните предвзети мнения и, потискайки личните им съперничества, ги принудиха да се присъединят към руския консул⁹⁸ и другите им колеги за да запазят съвестта си чиста чрез съгласувано и искрено поведение. В края на юли всички консули на Кандия изпратиха на своите правителства и на своите началници в Цариград телеграми с едно и също съдържание за да искат незабавно прекратяване на военните действия и отвеждане на жените и децата в Гърция. Бе възприето само второто предложение.

Успях да склоня френския шарже д'афер⁹⁹ за обща акция и с тази цел съставихме идентични телеграми до началниците¹⁰⁰ на военно-морските ни подразделения и до нашите императори. Австрия, Италия и Прусия също наредиха на своите военни кораби да

ments de guerre l'ordre de procéder au sauvetage. La Porte fut officiellement informée de cette détermination. Les navires français et russes agirent d'abord de concert, mais bientôt le chef de la station française se sépara de l'Amiral Boutacow, déclarant que, dans les instructions dont il était muni, il ne s'agissait pas d'action collective avec les navires d'aucune Puissance. Rattaché par l'opinion publique à l'entrevue de Salzbourg entre l'Empereur Napoléon et François-Joseph, ce fait fut interprété comme le premier symptôme de l'affaiblissement, sinon de la rupture de la prétendue entente entre nous et la France. Il était évident qu'il y avait une divergence essentielle entre le Cabinet des Tuileries et le nôtre, non seulement sur le fond de la question Crétoise, mais même sur les moyens recommandés pour en amener la solution et que moins que jamais la France arborerait *"le même pavillon que nous en Orient"*.

Mission de Fuad Pacha à Livadia. - Impatients de clore la question Crétoise et voyant que nous ne nous tenions pas pour battus après la défection de la France, la Porte craignit que notre isolement ne nous force à accentuer encore davantage notre attitude en faveur des Crétois et ne nous permit d'agir désormais plus librement dans la voie où nous paraissions engagés. Aussi elle attachait une importance agrandie à ces rapports avec la Russie. Dans les premiers jours du mois d'août [1867], l'avant veille de mon départ pour Livadia, Fuad Pacha me dit: *"plus que jamais je me suis pénétré de la nécessité où nous nous trouvons de nous arranger avec vous"*. Quelques jours plus tard le Ministre des Affaires Etrangères, Fuad Pacha fut chargé par le Sultan de se rendre lui-même en Crimée pour complimenter Sa Majesté l'Empereur et pour lui porter des assurances d'amitié. La mission de ce haut dignitaire avait certainement pour point de départ une pensée de courtoisie. Mais, vu les circonstances, elle pouvait réagir sur la marche des affaires. Le choix du Sultan indiquait au reste suffisamment la valeur qu'il y attachait. Il semblait avoir voulu que l'homme d'Etat le plus éminent, l'homme du progrès s'inspirait des vues de notre Auguste Maître sur la politique orientale. Appelé à s'acquitter d'un témoignage de déférence particulière au nom de son Souverain Fuad Pacha paraissait en outre faire personnellement amende honorable, remplir pour ainsi dire un acte de repentir.

започнат спасителни операции. Портата бе официално информирана за това решение. Най-напред френските и руските кораби действаха съвместно, но скоро началникът на френския флот се отдели от адмирал Бутаков, като заяви, че в получените от него инструкции не става дума за общо действие с корабите на която и да било Велика сила. Поставян от общественото мнение във връзка със срещата между император Наполеон и Франц-Йосиф в Залцбург¹⁰¹, този факт се изтъква като първия симптом за отслабване, ако не и за прекратяване, на онова, което бе смятано за съюз между нас и Франция. Бе очевидно, че имаше принципни различия между Туйлерийския кабинет и нашия не само за базата, върху която трябва да се постави Критския въпрос, но също така и относно препоръчаните средства за неговото решение, както и че никога Франция не е издигала *"същото знаме като нас в Ориента"*.

Мисия на Фуад паша в Ливадия. - Нетърпелива да приключи Критския въпрос и като виждаше, че не се смятаме за победени след оттеглянето на Франция, Портата се изплаши, че нашата изолация може да ни принуди още повече да затвърдим благоприятната си към критяните позиция и ще ни позволи занаяпред да се движим по-свободно по пътя, който изглеждаше, че сме поели. Ето защо тя придаде по-голямо значение на своите отношения с Русия. През първите дни на август [1867], в навечерието на моето отпътуване за Ливадия, Фуад паша ми каза: *"повече от всякога се чувствам убеден, че е необходимо да се споразумеем с вас"*. Няколко дни по-късно Фуад паша, министър на външните работи, бе натоварен от султана да замине за Крим и да поздравя Негово Величество Императора и да му поднесе уверения в приятелство. Без съмнение куртоазията бе изходната точка за мисията на този висш сановник. Но, предвид обстоятелствата, тя можеше да се отрази върху хода на събитията. Изборът на султана, впрочем, сочеше достатъчно ясно значението, което ѝ придаваше. Той изглежда бе искал най-изтъкнатият му държавник, човекът на прогреса да вникне във възгледите на нашия Августейши Господар върху източната политика. Натоварен да засвидетелства особено уважение от името на своя господар, Фуад паша изглежда освен това лично от свое име искаше прошка, така да се каже изпълняваше акт на разкаяние.

L'élévation des sentiments de l'Empereur, la netteté du langage que Sa Majesté a tenu au Ministre Ottoman l'ont profondément ému et impressionné. Il se dit *"persuadé désormais de la loyauté de nos intentions et de la nécessité pour son pays d'une entente avec la Russie, qui avait droit en Orient à une influence légitime"*.

Notre Auguste Maître daigna exprimer personnellement à Fuad Pacha, dans les audiences qu'il lui a accordées, Ses vœux par rapport à la Crète. Ce fut un suprême et généreux essai, tenté en faveur de nos coreligionnaires. Il réussit en tant qu'une tentative isolée dans des conditions aussi défavorables pouvait réussir; du moins ce fut dans le cours de toute la négociation crétoise la seule éclaircie, la seule démarche qui produisit un résultat bienfaisant en amenant un soulagement sensible, quoique provisoire, dans la situation de la malheureuse population de l'île. Fuad Pacha objecta à la demande d'annexion - l'impossibilité pour le Gouvernement Turc de se dessaisir de cette île tant au point de vu d'un démembrement de la Monarchie qu'a celui surtout de nouvelles complications politiques créées à la suite d'une telle mesure par la probabilité de soulèvements dans les autres provinces chrétiennes de la Turquie. Toutefois comme preuve du bon vouloir et des bonnes intentions de son Gouvernement à prendre en considération les conseils et les exigences de l'Empereur, il promit d'obtenir l'assentiment du Sultan à une cessation immédiate des hostilités, - que Sa Majesté lui avait proposé ne fut elle que provisoire, dans l'espoir d'aviser pendant ce temps aux moyens d'une solution de la question pendante par une entente cordiale et sincère.

Fuad Pacha insistait particulièrement sur son désir de s'entendre avec nous dans la question de l'amélioration du sort des chrétiens en Turquie, disant qu'une concession directe à l'Empereur de Russie serait moins pénible au Sultan qu'une pression commune des Puissances étrangères. Sans attacher trop de confiance à la sincérité de ces assurances, il était utile de profiter des bonnes dispositions qu'on nous témoignait. L'Empereur m'autorisa à entrer en pourparlers avec le Ministre-Ambassadeur sur la base de mon mémoire concernant l'application du *"Hatti-Houmayoun"*

Възвишените чувства на императора, ясното послание, което Негово Величество отправи към османския министър, дълбоко развълнуваха и впечатлиха последния. Той призна, че *"занапред е убеден в почтеността на нашите намерения и в необходимостта за неговата страна от съюз с Русия, която в Ориента има законно право на влияние"*.

Нашият Августейши Господар благоволи да изрази лично на Фуад паша, в аудиенциите, които му даде, своите желаниа относно Крит. Това бе височайш жест на благородство, направен в полза на нашите единоверци. Той бе успешен дотолкова, доколкото изобщо в подобни неблагоприятни условия изолиран опит можеше да успее; най-малкото в целия развой на критските преговори това беше единственият проблясък, единствената стъпка, която произведе благотворен резултат, донасяйки чувствително, макар и временно, облекчение на положението на нещастното население на острова. На искането за присъединяване Фуад паша възрази, че е невъзможно за турското правителство да се откаже от този остров както предвид [опасността от] едно разчленяване на империята, така и особено с оглед новите политически усложнения, създавани вследствие подобна мярка поради вероятността от вълнения в останалите християнски провинции на Турция. Все пак, като доказателство за добрата воля и за добрите намерения на своето правителство да вземе предвид съветите и исканията на императора, той обеща да получи съгласието на султана за незабавно прекратяване на бойните действия, което Негово Величество му бе предложил дори като временна мярка с надеждата през това време да се потърсят и намерят средства за решение на висящия въпрос чрез сърдечно и искрено съгласие.

Фуад паша особено настояваше на желанието си да се споразумее с нас върху въпроса за подобряването участта на християните в Турция, като заявяваше, че една пряка отстъпка за императора на Русия би била по-малко мъчителна за султана отколкото колективен натиск на чуждите Сили. Беше добре, без да се вярва особено в искреността на тези уверения, да се възползваме от доброто разположение, което ни се засвидетелстваше. Императорът ми възложи да вляза в преговори с министъра-пратеник, като взема за основа моя мемоар относно прилагането на „Хат-и-Хумаюн“-а, който аз бях

que j'avais rédigé antérieurement et dont j'ai fait mention plus haut. Fuad Pacha n'hésita pas à déclarer, après avoir examiné avec moi point par point toutes les propositions que j'y avais consignées, qu'il accéderait sans restriction aux trois cinquièmes des réformes proposées et qu'à son retour à Constantinople il aviserait aux moyens de s'entendre sur les autres points. Mon projet fut, en effet, présenté au Conseil des Ministres, mais comme le Ministère Impérial ne partageait pas entièrement les opinions qu'il contenait - je fus obligé, afin d'éviter des malentendus sur nos intentions, de le retirer des mains de Fuad Pacha. Nous avons perdu ainsi l'unique occasion de relever notre prestige en obtenant des concessions réelles et pratiques en faveur des chrétiens de Turquie, tout en tirant honorablement notre épingle du jeu dans la question de Crète.

Quant aux mesures qui nous avaient été promises relativement à la Crète, elles furent mises à exécution immédiatement. Le Sultan accorda pleine et entière amnistie aux Crétois; il donna l'autorisation de quitter l'île tant aux étrangers qu'aux indigènes qui voudraient s'expatrier; enfin il fit proclamer une suspension des hostilités pendant six semaines, ce qui virtuellement renvoyait leur reprise à trois mois jusqu'en décembre, les opérations militaires étant difficiles en Crète pendant les pluies d'automne. Cette dernière mesure était d'autant plus importante et son application comportait d'autant moins de retard que le découragement commençait à gagner les Crétois, et que ce ne fut qu'à grand peine que les Hellènes avaient obtenu de Coronéos, Zimbrakakis et de quelques autres chefs la promesse de ne pas quitter la malheureuse île jusqu'au printemps. La suspension d'armes n'était cependant qu'un moyen provisoire. Elle ne pouvait servir qu'à permettre aux Grecs de reprendre haleine et à garder la situation intacte de façon à faciliter le règlement final qui ne pouvait être obtenu que par un accord avec les Puissances. Comme c'était le temps qui manquait ordinairement dans la négociation de Crète pour combiner entre les Cabinets des démarches identiques propres à amener un résultat positif, les trois mois que nous avions devant nous pouvaient être utilisés avec quelques chances de réussite.

съставил предварително и който бе споменат по-горе¹⁰². Фуад паша без колебание обяви, след като разгледа заедно с мен точка по точка всички предложения, които бях формулирал там, че би приел безрезервно трите пети от предложените реформи и че след връщането си в Цариград би потърсил начини за споразумение върху останалото. В действителност, моят проект бе представен на министерския съвет, но тъй като императорското министерство не споделяше напълно съдържащите се в него мнения, аз бях задължен, за да избягна недоразумения относно нашите намерения, да го изтегля от Фуад паша. Така ние загубихме единствения шанс да издигнем престижа си, като добием действителни и полезни отстъпки за християните от Турция, оттегляйки заедно с това по един достоен начин ангажиментите си по Критския въпрос.

Що се отнася до мерките, които ни бяха обещани относно Крит, те незабавно бяха приведени в действие. Султанът даде пълна и цялостна амнистия на критяните; той позволи островът да бъде напуснат както от чужденците, така и от онези измежду местните хора, които биха искали да емигрират; накрая, той нареди да се прекратят военните действия за шест седмици, което всъщност отлагаше евентуалното им възобновяване с три месеца до декември, тъй като военни операции на Крит са трудни в условията на есенните дъждове. Последната мярка беше особено важна и нейното прилагане не търпеше отлагане, защото критяните започваха да се обезсърчават и защото много трудно гърците бяха успели да изтръгнат обещание от Коронеос, Зимбракакис и от някои други главатари да не напускат злочестия остров до пролетта. Примирието обаче не беше повече от временна мярка. То можеше да позволи на гърците единствено да си поемат дъх и да запазят позициите си непокътнати за да улеснят окончателното урегулиране, което можеше да се постигне единствено чрез споразумение с Великите сили. Тъй като в преговорите по Критския въпрос обикновено времето не стигаше за да се съгласуват между правителствата идентични демарши, годни да произведат положителен резултат, то трите месеца, които имахме пред нас, можеха да бъдат използвани само с известни шансове за успех.

Aussi après le départ de Fuad Pacha de Livadia, ai-je, sur l'ordre de notre Auguste Maître, exposé au Ministère la nécessité de profiter du répit obtenu par l'Empereur en invitant les autres Puissances à se joindre à nous: 1) pour déclarer la nullité du prétendu blocus en Crète; 2) pour demander le prolongation de la suspension des hostilités; et 3) pour envoyer sur les lieux des commissaires européens. Il serait superflu de revenir ici en détail sur les arguments qui militaient en faveur d'une proposition dans ce sens. Il ne serait pas plus utile de s'appesantir aujourd'hui sur tous les avantages qui auraient pu en résulter. Il suffit de dire que l'adoption de la première proposition aurait en quelque sorte légitimée le transport des familles Crétoises et, d'autre part, aurait assuré, peut-être pour longtemps encore, le ravitaillement de la Crète au moyen de bateaux grecs. Il y a des données importantes qui font croire que le point de vue dont il s'agit aurait eu des chances d'être pris en considération à Paris s'il y avait été formulé. (M. Outrey, Conseiller et Chargé d'affaires de France à Constantinople, ainsi que le Baron Budberg me l'ont affirmé, l'un - au moment même de la suspension d'armes, l'autre - deux années plus tard).

En effet, il ne peut y avoir de doute aujourd'hui qu'à cette époque la France redoutait une entente isolée entre la Russie et la Turquie par suite de l'entrevue de Livadia: elle craignait, en outre, un rapprochement entre nous et l'Allemagne et voulait le paralyser par de nouvelles négociations entre Paris et Saint-Pétersbourg. Il est donc probable que le Cabinet des Tuileries, placé au pied du mur, aurait été disposé à nous prêter son concours, si nous l'avions convié à participer aux négociations ayant pour unique but le règlement de l'affaire de Crète. Il est présumable, d'un autre côté, que le Cabinet de St. James se serait associé partiellement à notre manière d'envisager la question, si celle-ci avait été nettement posée sur le terrain légal. Lord Lyons avait été obligé de se prononcer contre la reconnaissance du blocus à l'occasion d'un conflit survenu entre un paquebot italien et un bâtiment de guerre turc. Pour être conséquent il ne pouvait plus reconnaître la légalité d'un blocus tout à fait fictif. Il est

Ето защо, след тръгването на Фуад паша от Ливадия изложих, по волята на нашия Августейши Господар, пред министерството необходимостта да се възползваме от отсрочката, постигната от страна на императора, поканвайки другите Сили да се присъединят към нас: 1) за да се обяви за нищожна тъй наречената блокада на Крит; 2) за да се поиска продължаване на примирието; 3) за да се изпратят на място европейски комисари. Би било излишно да се връщам тук в подробности към аргументите, които се привеждаха в подкрепа на предложението в такъв смисъл. Не би било нужно да се набляга днес върху всички предимства, които то можеше да донесе като резултат. Достатъчно е да се каже, че възприемането на първото предложение можеше да узакони в известна степен изтеглянето на критските семейства и, от друга страна, да осигури, може би за още по-дълго, продоволстването на Крит чрез гръцки кораби. Има сериозни податки, които карат да се вярва, че гледната точка, за която става въпрос, имаше шансове, ако бъдеше формулирана, да бъде взета предвид в Париж. (Г-н Утре, съветник и шарже д'афер във френското посолство в Цариград, както и барон Будберг ми го потвърдиха; единият - в самия момент на въвеждане на примирието, другият - две години по-късно.)

В действителност, днес не може да има и съмнение, че тогава Франция се опасяваше от двустранно споразумение между Русия и Турция вследствие на срещата в Ливадия; тя се страхуваше, освен това, от сближение между нас и Германия, като искаше да спре неговия ход чрез нови преговори между Париж и Санкт-Петербург. Вероятно е следователно, че, притиснат до стената, Тюлерийският кабинет би бил склонен да ни предостави съдействието си, ако ние го бяхме поканили да участва в преговори, имащи като своя единствена цел уреждането на Критския въпрос. От друга страна, може да се предполага, че Сейнт-Джеймският кабинет би споделил отчасти нашата гледна точка, ако тя ясно се поставеше на законна основа. Лорд Лайънс бе принуден да се обяви срещу признаването на блокадата по повод на конфликт, възникнал между италиански параход и турски военен кораб. За да не бъде непоследователен, той не можеше повече да признава законността на една напълно фиктивна блокада.

pourtant de fait que ma proposition, bien qu'honorée de la sanction souveraine, n'a reçu aucune suite. Le temps de répit, assuré par la suspension d'hostilités obtenue à Livadia, fut donc perdu sans fruit pour la négociation. Les hostilités furent reprises vers la fin de l'automne et durèrent encore l'hiver 1867-68.

Déclaration de non-intervention. - Le Ministère Impérial avait opposé une fin de non recevoir à mes dernières propositions parce qu'il avait adopté l'idée d'une déclaration formelle de non-intervention en Turquie et était en train d'inviter toutes les Grandes Puissances à s'y associer. A la première nouvelle de la démarche qu'on préparait j'ai prévenu le Prince Gortchacow que, *"succédant immédiatement aux tentatives d'intervention active restées sans effet, elle serait considérée comme un aveu d'impuissance de notre part et que, par suite, des commentaires dont l'Europe l'accompagnerait, elle perdrait le caractère que nous voulions y attacher et nous lierait inutilement les mains"*. Je faisais observer que les Turcs se trouveraient fort à l'aise du tête-à-tête dans lequel on les laissait avec les populations; qu'ils accepteraient avec satisfaction la décision des Puissances, en y trouvant les garanties d'une situation qu'ils ont toujours recherchée, qu'enfin la déclaration ne pouvait nullement influencer sur l'attitude des Puissances Occidentales. Le Chargé d'affaires de France m'avait dit notamment que son Gouvernement se trouvait dans l'impossibilité de pratiquer la politique de non-intervention dans tout le Levant. Les documents publiés par le Cabinet des Tuileries ont prouvé plus tard que - dans son idée - ce principe ne devait être appliqué qu'à la Crète et non pas - comme nous l'entendions - à l'ensemble de la question d'Orient. C'est ainsi que Mr Bourée expliqua le principe de la déclaration dès son retour à Constantinople, tout en faisant à ses collègues un secret du texte de ce document dont il avait été le premier à avoir connaissance.

L'Ambassadeur de France tenait surtout à éviter toute explication avec moi sur les affaires de Crète. Il ne pouvait cependant plus se retrancher derrière des malentendus avec son Gouvernement, car, ayant passé quatre mois à Paris, il avait eu le temps de s'entendre à fond avec le Marquis de Moustier et de s'inspirer de la pensée intime de son souverain.

В действителност обаче моето предложение, макар и почетено с височайша санкция, остана без каквито и да било последствия. Отсрочката, осигурена от постигнатото в Ливадия примирие, по този начин бе загубена без полза за преговорите. Бойните действия бяха възобновени към края на есента и продължиха и през зимата на 1867-68.

Декларация за невмешателство. - Императорското министерство посрещна с отказ последните ми предложения, защото бе възприело идеята да обяви категорична декларация за невмешателство в Турция и се готвеше да покани всички Велики сили да се присъединят към нея. Още при първото известие за подготвяния демарш предупредих княз Горчаков, че *"следвайки непосредствено останалите без резултат опити за активно вмешателство, тя ще бъде сметната като признание за безсилие от наша страна и че, следователно, поради коментарите, с които ще я придружи Европа, тя ще загуби смисъла, който искаме да ѝ придадем, и само ненужно ще ни върже ръцете"*. Посочих, че турците ще се почувстват много удобно от това, че ги оставят насаме с населението; че те ще приемат със задоволство решението на Силите, след като то съдържа гаранции за положение, което те винаги са търсели и, накрая, че, декларацията не може изобщо да повлияе върху позициите на Западните сили. Френският шарже д'афер¹⁰³ специално ми беше казал, че неговото правителство се намира в невъзможност да води политика на невмешателство в целия Левант. Документите, публикувани от Тюйлерийския кабинет, по-късно доказаха, че, по своя замисъл, този принцип е трябвало да се прилага само относно Крит, а не, както ние смятахме, относно целия Източен въпрос. Именно така г-н Буре обясни принципа на декларацията при своето завръщане в Цариград, скривайки от своите колеги текста на този документ, с който той пръв се бе запознал.

Френският посланик особено гледаше да избегне каквото и да било обяснение по Критския въпрос с мен. Той обаче повече не можеше да се крие зад претекста за недоразумения със своето правителство, защото, след като прекара четири месеца в Париж, той бе имал достатъчно време за да се разбере напълно с маркиз дьо Мустие и за да вникне изцяло в замисъла на своя господар.

J'ai apporté quelques retards à la remise de la déclaration dans le vain espoir que le Cabinet Impérial se raviserait par suite des observations que je lui avais présentées. Je fus obligé de m'acquitter de cette démarche lorsque j'en reçus l'ordre formel et réitéré. De concert avec mes Collègues de France, de Prusse et d'Italie je remis le 18 octobre la déclaration à Fuad Pacha. Voici ses passages saillants: "... les Cabinets croient avoir épuisé les efforts de la conciliation et les conseils de la prévoyance ... sans renoncer à la mission généreuse que leur conscience leur impose, il ne leur reste plus qu'à dégager leur responsabilité, en abandonnant la Porte aux conséquences possibles de ses actes ... après avoir vainement tenté de l'éclairer, ils croient de leur devoir de lui déclarer que désormais elle réclamerait en vain leur appui moral au milieu des embarras qu'aurait préparés à la Turquie son peu de déférence pour leurs conseils".

Une pareille déclaration pouvait assurément être utile et même nécessaire, si elle avait été faite après qu'un mouvement général eut éclaté dans la presque île des Balkans ou, du moins, si l'on était tout à fait sûr qu'il éclaterait sous peu. Entrepris en l'absence de cette circonstance la démarche collective destinée à formuler le principe de non-intervention était évidemment prématurée et intempestive. Elle n'eut dès lors aucun effet favorable à la cause que nous étions appelés à défendre. Bien au contraire, en paraissant constituer l'épilogue de l'action collective, comme disait le Marquis de Moustier, "*le dernier acte de la comédie Crétoise*", elle permettait aux Puissances Occidentales de se retirer convenablement de la négociation, d'abandonner définitivement l'idée de l'union de la Crète à la Grèce et - ce qui est plus grave encore - elle encourageait les Turcs à user de rigueur envers nos coreligionnaires.

Mission d'Aali Pacha en Crète. - Les affaires auraient cependant pu prendre une tournure toute différente si l'on avait mis à profit l'armistice obtenu par notre Auguste Maître à Livadia. Cette concession avait eu un effet important sur la situation en Crète. Les Hellènes et les chefs candidates qui, au premier moment, n'en avaient pas compris toute la portée, reconnurent plus tard son effet bienfaisant. Au mois de juillet on croyait

Съзнателно забавих малко връчването на декларацията с напразната надежда, че императорския кабинет ще преразгледа становището си вследствие забележките, които му бях представил. Аз бях задължен да направя този демарш след като получих категорична повторна заповед. Заедно с моите колеги от Франция, Прусия¹⁰⁴ и Италия¹⁰⁵ на 18 окт. [1867] връчих декларацията на Фуад паша. Ето нейните акценти: "... правителствата смятат, че са изчерпали усилията за помирение и съветите за предвидливост ... без да се отказват от благородната мисия, налагана им от тяхната съвест, те не виждат друга възможност освен да оттеглят своята отговорност, оставяйки Портата на евентуалните последствия от нейните деяния ... след като напразно се бяха опитвали да я накарат да разбере, сега те смятат за свое задължение да ѝ обявят, че занапред тя без резултат ще търси тяхната морална подкрепа в затрудненията, които Турция сама си подготвя, толкова малко зачитайки техните съвети."

Без съмнение една подобна декларация можеше да бъде полезна и даже нужна, ако тя се направеше след избухването на общо въстание на Балканския полуостров или поне ако съществуваше пълна сигурност, че съвсем скоро то предстои да избухне. Предприет в отсъствие на такива обстоятелства, колективният демарш, предназначен да формулира принципа за невмешателство, беше очевидно преждевременен и неуместен. Поради тази причина той не оказва никакъв благоприятен ефект върху каузата, която бяхме призвани да защитаваме. Тъкмо напротив, изглеждайки като епилог на колективната акция, "*последно действие на Критската комедия*", по думите на маркиз дьо Мустие, този демарш позволи на Западните сили да се оттеглят удобно от преговорите, да изоставят окончателно идеята за присъединяване на Крит към Гърция и - което е още по-сериозно - насърчи турците да използват сурови мерки спрямо нашите единоверци.

Мисия на Али паша на Крит. - Нещата обаче можеха да вземат съвсем друг обрат, ако се използваше примирието, постигнато от нашия Августейши Господар в Ливадия. Тази отстъпка имаше важно значение за положението в Крит. Гърците и критските главатари, които в първия момент не схванаха цялостната му роля, признаха по-късно неговия благотворен ефект. През месец юли общо бе мнението,

généralement la soumission de l'île imminente. Quelques semaines plus tard, après le retour de Fuad Pacha de Crimée, l'ordre fut donné au Serdari-Ekrem de ne pas poursuivre les opérations, et il dût même abandonner la plupart des positions, afin d'éviter les collisions avec les insurgés. Simultanément l'armée d'occupation s'affaiblissait par le départ du contingent Egyptien. En attendant les insurgés reprenaient courage. Grâce à l'assistance des bâtiments étrangers ils purent renvoyer en Grèce une grande partie de leurs familles et de leurs invalides. L'énergie de ceux qui ont pu s'affranchir des soucis que leur causait le sort de leurs familles en détresse, s'était visiblement relevée et ils reprenaient la lutte avec une nouvelle ardeur. Leur situation militaire s'était améliorée en proportion, car, à mesure que les Turcs se retiraient, les chrétiens regagnaient leurs anciennes positions; de plus, ils avaient reçu des provisions considérables en blé et en munitions. Ils purent continuer la lutte pendant toute une année en tenant en échec les forces ottomanes. Les Turcs reconnaissaient que cette nouvelle situation était la suite de la concession faite à Livadia, et ils la regrettaient d'autant plus qu'ils voyaient que nous ne nous étions nullement désintéressés dans la question, que nos exigences étaient restées intactes et que notre action en faveur des Crétois n'avait pas variée. La Porte tâcha donc de regagner ce qu'elle avait perdu graduellement.

C'est dans ces conditions que fut décidée la mission d'Aali Pacha en Crète en qualité de Commissaire Extraordinaire et Plénipotentiaire pour appliquer une nouvelle organisation à la Crète. Cette circonstance me parut offrir une dernière fois la possibilité d'arriver à une solution de la question par une voie analogue à celle qui avait été suivie dans l'affaire Libanaise lors de la Commission de Fuad Pacha. Les événements de Crète étaient infiniment plus graves que ceux qui avaient motivé l'envoi de commissaires en Syrie. On avait donc lieu d'espérer que les Puissances se prêteraient à cette combinaison, la France surtout qui l'avait proposée en 1861, pourrait difficilement la récuser. Dans ma pensée l'arrivée des délégués européens devait coïncider avec celle du Grand

че покоряването на острова е предстоящо. Няколко седмици по-късно, след завръщането на Фуад паша от Крим, бе дадена заповед на сердар-и екрем-а¹⁰⁶ да не продължава операциите, а той даже трябваше да изостави повечето от позициите за да избегне сблъсъци с въстаниците. Едновременно с това окупационната армия отслабваше поради оттеглянето на египетския контингент. Междувременно въстаниците си връщаха смелостта. Благодарение помощта на чужди кораби те успяха да изпратят в Гърция голяма част от своите семейства и от ранените. Енергията на тези, които можеха да се освободят от безпокойството за съдбата на своите намиращи се в нещастие близки, видимо се бе покачила и те възобновиха борбата с нов плам. В същата степен се бе подобрило и военното им положение, защото при отдръпването на турците християните бяха завзели старите си позиции; освен това, те бяха получили значителни количества зърно и муниции. Те можеха за продължат борбата още цяла година, държейки в шах османските сили. Турците признаваха, че това ново положение бе следствие от отстъпката, направена в Ливадия и съжаляваха още повече за нея, виждайки, че ние изобщо не сме загубили интерес към въпроса, че нашите искания остават напълно непроменени и че нашата акция в полза на критяните се запазва. Прочее, Портата се помъчи да си върне това, което бе загубила доброволно.

Именно при тези условия бе взето решение Али паша да се изпрати на Крит като извънреден и пълномощен комисар за да въведе нова организация на острова. Тези обстоятелства изглежда за последен път ми предлагаша възможност за постигане решение на въпроса по начин, аналогичен на онзи, който бе приложен в Ливанския въпрос по време на комисията на Фуад паша¹⁰⁷. Събитията на Крит бяха безкрайно по-сериозни от тези, които бяха дали основание за изпращане на комисари в Сирия. Имаше следователно място за надежда, че Силите ще се съгласят с тази комбинация; особено за Франция, която я бе предложила през 1861, щеше да е трудно да я отхвърли. Според моя замисъл пристигането на европейските делегати трябваше да съвпадне с онова на великия везир, за да може да

Vézir, afin qu'il fut procédé à l'enquête européenne sans qu'Aali Pacha ait le temps d'accomplir sa mission isolément. J'écrivais au Prince Gortchacow dans une dépêche datée du 26 septembre: *"l'arrivée des délégués pourrait s'effectuer à temps pour influencer sur la tournure des affaires de Crète, on brusquerait ainsi une solution que la Porte se trouverait dans l'impossibilité de repousser, mais qu'elle n'admettrait jamais de son propre gré"*.

Cette suggestion comme toutes celles que j'avais eu maintes fois l'occasion de faire parvenir, en temps opportun, au Ministère Impériale est restée sans être agréée. Le Grand Vézir resta donc entièrement libre de ses mouvements en Crète, où il passa tout l'hiver de 67 à 68. Il institua des Commissions administratives, financières et judiciaires qui eurent à se prononcer chacune dans son ressort. Le nouveau statut qui présente plusieurs affinités avec le règlement du Liban et se rapproche, en même temps, du régime que j'avais proposé dans mon mémoire pour les autres parties de l'Empire fut définitivement arrêté et introduit dans les parties de l'île qui avaient déjà fait leur soumission. Il devait y avoir des districts musulmans, chrétiens et mixtes; à la tête de chacune de ces circonscriptions se trouveraient un moutasserif et un mouavin; l'un de ces fonctionnaires serait inévitablement chrétien, ils relèveraient d'un Gouverneur Général musulman et non chrétien, comme il en avait d'abord été question; quant à la représentation du pays, elle serait formée par une espèce d'Assemblée ou de Conseil composé de délégués musulmans et chrétiens. Toutes ces mesures qui, dans leur application pratique, ont subi de nombreuses modifications, n'étaient d'ailleurs destinées dès le début qu'à produire un certain effet tant en Europe que parmi les chrétiens de Turquie, sauf à tomber ensuite en désuétude et à laisser un champ libre à l'arbitraire Turc.

Lorsqu'informé des détails du nouveau règlement, j'observais à Fuad Pacha, au printemps de 68, qu'il ne satisferait point les Crétois et, par conséquent, ne pouvait être approuvé par la Russie, il me répondit que *"tant que les Puissances n'étaient pas décidées à arrêter la Porte, elle continuerait à marcher dans la voie qu'elle s'était tracée"*. Cet aveu était significatif et il était impossible de ne pas en reconnaître la justesse. La

се пристъпи към европейската анкета преди Али паша да е имал време да изпълни мисията си самостоятелно. В депешата си, датирана 26 септ., писах на княз Горчаков: *"пристигането на делегатите би могло да стане в определено време за да се повлияе върху обратна на Критския въпрос, по този начин би се ускорило решение, което Портата ще се види в невъзможност да отхвърли и което тя никога доброволно не би приела"*.

Това предложение, както и всички онези, които многократно имах случай да изпратя своевременно в императорското министерство, не беше прието. Прочее, великият везир остана напълно свободен в действията си на Крит, където прекара цялата зима на 1867-68. Той учреди административни, финансови и съдебни комисии, всяка от които трябваше да се произнесе за своя ресор. Новият статут, който в много отношения се родее с устава на Ливан и се доближава, едновременно с това, до режима, който бях предложил в моя мемоар за другите части на империята, бе окончателно утвърден и въведен в онези части на острова, които вече се бяха покорили. Там трябваше да има мюсюлмански, християнски и смесени окръзи, всеки от които начело с мютесариф и муавин; един от тези двама чиновници задължително трябваше да е християнин, те се подчиняваха на един главен управител мюсюлманин, а не християнин, както най-напред бе станало дума; що се отнася до представителството на страната, то се формираше от един вид събрание или съвет, съставен от мюсюлмански и християнски делегати. Всички тези мерки, които в своето практическо приложение претърпяха многобройни промени, още от началото впрочем целяха единствено да произведат известен ефект както върху Европа, така и сред християните в Турция, запазвайки си правото после да излязат от употреба за да отстъпят място на турския произвол.

Когато през пролетта на 1868, след като се осведомих за подробностите на новия устав, обърнах внимание на Фуад паша, че той няма да задоволи изобщо критяните и, следователно, не може да бъде одобрен от Русия, той ми отговори, че, *"тъй като Силите не са се решили да спрат Портата, тя продължава да върви по пътя, който си е начертала"*. Това признание беше знаменателно и бе

Porte comptait sur les complaisances de la France dont l'Ambassadeur à Constantinople avait toujours considéré la concession d'une administration autonome en Crète comme suffisante. L'accord sur les affaires orientales qui avait suivi l'entrevue de Salzbourg, la rassurait encore plus complètement sur l'attitude de l'Empereur Napoléon. Elle était sûre de l'appui de l'Autriche, dont les intérêts paraissaient plus que jamais liés à ceux de la Turquie, et ne doutait pas du bon vouloir de l'Angleterre qui dès le principe avait déclaré qu'elle s'opposerait à toute pression matérielle sur la Turquie. Enfin la Porte avait compris que, tout en négligeant les moyens palliatifs, le Cabinet Impérial n'adopterait pas davantage les moyens coercitifs, restreignant ainsi son action dans des limites qui la condamnaient, pour ainsi dire, d'avance à l'inefficacité. Ainsi les Ministres Turcs, qui au fond plus d'une fois n'avaient pas mieux demandé que d'être violentés, avaient trouvé dans les dissidences de l'Europe et dans nos hésitations les obstacles aux concessions qu'il se seraient laissés arracher, mais dont l'opinion du pays et le soin de sa dignité lui interdisait de prendre l'initiative.

Déclin de l'insurrection. - Depuis la remise de la déclaration collective le Gouvernement Ottoman s'est vu autorisé par l'Europe à repousser non seulement toute remontrance, mais même toute observation de la part des Représentants, les taxant d'intervention. Dès lors l'insurrection Crétoise s'est trouvée abandonnée aux chances aléatoires des armes. Elle ne se soutint pendant toute une année que grâce aux voyages périodiques des steamers helléniques qui, après la perte de l'"Arcadion", continuaient à apporter aux Crétois des munitions de guerre et des provisions de bouche. La lutte inégale devenait de jour en jour plus difficile. Les Grecs demandaient instamment que nos bâtiments, tout en continuant à emmener de Crète les familles, y débarquassent des provisions pour celles qui restaient, à l'instar de ce que faisaient les Italiens par suite de nos suggestions. Le courage des Crétois s'affaissait graduellement et la soumission devenait de plus en plus certaine, à mesure que le ravitaillement de l'île rencontrait de nouveaux obstacles par suite de l'envoi de Constantinople de bâtiments à marche rapide et des

невъзможно да не му се даде право. Портата разчиташе на благосклонността на Франция, чийто посланик в Цариград винаги бе смятал отстъпването административна автономия на Крит за напълно задоволително. Споразумението по Източния въпрос, което бе последвало срещата в Залцбург¹⁰⁸, още по-пълно я успокои що се отнася до позицията на император Наполеон. Тя бе сигурна в подкрепата на Австрия, чиито интереси повече от всякога изглеждаха свързани с тези на Турция, и не се съмняваше в добрата воля на Англия, която по принцип бе декларираща, че ще се противопостави на всеки физически натиск върху Турция. Освен всичко това, Портата бе разбрала, че, макар и изоставяйки палиативите, императорският кабинет не ще прибегне вече до принудителни средства, ограничавайки по този начин своята акция в граници, които я осъждаха, така да се каже, предварително на безрезултатност. Така турските министри, които в същност не един път бяха искали просто да бъдат насилени, бяха намерили в разногласията на Европа и в нашите колебания препятствията за отстъпките, които те биха се оставили да им бъдат изтръгнати, но за които общественото мнение в страната и грижата за собственото им достойнство им забраняваха да вземат инициативата.

Западане на въстанието. - След връчването на колективната декларация османското правителство сметна, че Европа му разрешава да отхвърли не само всеки упрек, но и всяка забележка, тълкувайки ги като намеса. От тогава Критското въстание се оказа изоставено на капризите на военното щастие. То се задържа една година благодарение единствено на периодичните рейсове на гръцките параходи, които, след загубата на "Аркадион"¹⁰⁹, продължиха да докарват на критяните муниции и съестни продукти. Неравната борба от ден на ден ставаше по-трудна. Гърците настойчиво искаха нашите кораби, продължавайки да отвеждат от Крит семействата, да стоварват там провизии за оставащите, по примера на това, което италианците правеха вследствие нашите предложения. Смелостта на критяните постепенно спаднаше и поражението им ставаше все по-сигурно, съразмерно с увеличаването пречките пред продоволстването в резултат на изпращането от Цариград на бързоходни кораби и мерките,

mouvements opérés sous la direction de Hobart Pacha qui rendait le blocus de l'île effectif.

D'autre part, les mesures administratives, entreprises avec une grande habileté par le Grand Vézir, jointes aux opérations de l'armée considérablement renforcée après le départ du contingent égyptien et qui, sous le commandement du successeur d'Omer Pacha, Hussein Avni, pénétraient de plus en plus dans l'intérieur de l'île, - devaient avoir enfin raison des malheureux insurgés qui réduits à leurs propres forces, succombant aux maladies et à la famine, ne pouvaient que déposer les armes et se rendre à discrétion. Si le sang a coulé à flots dans les montagnes de la Crète pendant toute l'année 1868 et si le Gouvernement et le public hellènes se ruinaient en sacrifices pour soutenir l'insurrection - ce n'était que la foi inébranlable dans l'appui de la Russie qui les y encourageait. Malgré nos avertissements et notre réserve ils nous croyaient engagés d'honneur à faire triompher une cause pour laquelle nous nous étions hautement déclarés. Ils espéraient par la prolongation d'une lutte héroïque nous faciliter la tâche que nous nous étions imposée. Autrement ils auraient mis, dès l'arrivée d'Aali Pacha, un terme à une effusion de sang inutile et désastreuse.

Ne voulant rien négliger pour soulager le sort des Crétois et avoir gain de cause, je proposai, au printemps 1868, de renouveler la négociation en prenant pour point de départ le résultat négatif de la mission du Grand Vézir, comme j'avais proposé de profiter dans le même but de son arrivée en Crète. Voici ce que je disais dans mon mémoire, daté du 7 janvier 1868. *«Lorsque la Porte déclarera aux Puissances que l'organisation administrative d'Aali Pacha a été acceptée par la population, que tout y marche à merveille et que la pacification définitive n'est entravée que par le sauvetage des familles, par l'infraction du blocus, et par le rôle que joue dans toute cette affaire l'escadrille russe, nous pourrions répondre au Gouvernement Ottoman qu'avant d'énoncer notre opinion sur la valeur des réformes introduites dans l'île, soumise à un régime particulier par le Protocole de 1830, et avant de statuer s'il y avait lieu de renoncer à*

взети под командването на Хобарт паша, които направиха блокадата на острова действителна.

От друга страна, майсторски предприетите от великия везир административни мерки, съчетани с операциите на значително увеличените след оттеглянето на египетския контингент войскови части, които под командването на приемника на Омер паша, Хюсеин Авни, проникваха все по-навътре в острова, в крайна сметка трябваше да сломят нещастните въстаници, на които, изоставени на собствените си сили и изнемогващи от глад и болести, не оставаше друго освен да сложат оръжие и да се оставят на волята на победителя. Ако през цялата 1868 в планините на Крит се проляха потоци от кръв и ако правителството и обществеността на Гръцкото кралство се съсипаха от жертви за да поддържат въстанието - то това стана само защото в това ги насърчаваше непоклатимата вяра в подкрепата на Русия. Въпреки нашите предупреждения и въздържаност те смятаха, че сме заложили честта си за победата на една кауза, в полза на която велегласно се бяхме обявили. Те вярваха, че с продължаването на една героична борба ще улеснят задачата, която ние сме си били поставили. Инак, още при пристигането на Али паша те биха сложили край на безполезното и катастрофално кръвопролитие.

Тъй като не исках нищо да пренебрегвам за да облекча съдбата на критяните и за да наложа вижданията си, през пролетта на 1868 предложих да се подновят преговорите, вземайки за изходна точка отрицателния резултат от мисията на великия везир, както със същата цял бях предложил да се използва неговото пристигане на Крит. Ето какво се казваше в моя мемоар, с дата 7 ян. 1868: *«Щом Портата възнамерява да обяви на Силите, че административната организация на Али паша е приета от населението; че там всичко върви чудесно и че на окончателното умиротворяване пречат само акцията за спасяване на семействата, нарушенията на блокадата и ролята, която в това играе руската ескадра, ние бихме могли да отговорим на османското правителство, че преди да изразим мнението си за стойността на въведените реформи на острова, който е подчинен на специален режим от Протокола от 1830, и преди да решим дали е уместно да се откажем от*

l'accomplissement de l'œuvre humanitaire que nous nous sommes réservés par la déclaration du 18 octobre, nous nous trouvons dans la nécessité d'envoyer en Candie un Commissaire spécial d'accord avec les autres Puissances pour constater l'état réel des choses."

L'arrivée des Commissaires, surtout si la France agit sincèrement avec nous, encouragerait les Grecs, détournerait les musulmans et pourrait aboutir à faire reconnaître d'une manière irrécusable les vœux de la population. J'avais ajouté, si nous ne voulions pas nous mettre en avant, nous pourrions abandonner à Mr de Beust, qui ne demande pas mieux que de jouer un rôle marquant en Europe, l'initiative de nouvelles propositions à faire à la Porte; en laissant aux Cabinets Occidentaux le soin d'exiger l'autonomie de l'île, nous garderions invariablement notre attitude en réservant notre appréciation jusqu'au moment où nous pourrions prendre une part directe aux négociations. A son retour à Constantinople au mois de mars le Grand Vézir adressa en effet une circulaire aux Cabinets étrangers dans le sens de mes prévisions. Mais les Gouvernements n'y ont malheureusement pas répliqué comme je l'avais proposé. C'était la dernière occasion favorable qui a été manquée avant la réunion de la Conférence de Paris qui enterra définitivement la question Crétoise. La notification d'Aali Pacha a malheureusement été acceptée dans toute sa teneur sans qu'il y ait eu la moindre velléité de contrôle de la part des Cabinets.

Rupture avec la Grèce. - Je terminais une de mes dépêches en Cour datée du 10 octobre 1867 par l'avertissement suivant: *"Se trouvant également impuissante à céder et à vaincre en Crète, la Porte se préparerait, suivant certains bruits, à des moyens extrêmes: elle reprendrait l'idée d'une rupture avec la Grèce, du renvoi de tous les Hellènes de l'Empire et du blocus des côtes du Royaume"*. En effet dès cette époque, le Gouvernement Ottoman maîtrisait avec peine son mécontentement contre la Grèce; mais il n'osait produire un éclat par crainte des conséquences qui pouvaient en résulter et qu'il redoutait tant qu'il ne s'était pas assuré de notre réserve absolue et de l'appui des autres Puissances. Il se plaignait amèrement des procédés du Cabinet Hellénique, des encouragements

изпълнението на хуманитарната задача, с която се натоварихме чрез декларацията от 18 октомври, ние намираме за необходимо да изпратим на Кандия, със съгласието на останалите Сили, една нарочна комисия, която да констатира действителното състояние на нещата."

Пристигането на комисията, особено ако Франция искрено ни подкрепеше, би окуражило гърците, би объркало мюсюлманите и в крайна сметка би могло да доведе до неопровержимо признаване волята на населението. Бях добавил, че, ако не искахме да вземем преднина, бихме могли да оставим на г-н фон Бойст, който страшно иска да играе важна роля в Европа, инициативата за нови предложения пред Портата; оставяйки на западните правителства грижата да изискват автономия за острова, ние бихме запазили непроменена нашата позиция, като се въздържим от оценка до момента, в който бихме могли да вземем пряко участие в преговорите. При своето завръщане в Цариград през март великият везир наистина изпрати до чуждите правителства циркуляр, който съвпаднаше по смисъл с моите предвиждания. Но за съжаление реакцията на правителствата беше различна от моите предложения. Това беше последната от пропуснатите благоприятни възможности преди откриването на Парижката конференция, която погребва окончателно Критския въпрос. За нещастие текстът на Али паша бе приет изцяло, без правителствата да проявят и най-слабо желание за контрол.

Скъсване с Гърция. - Една от своите депеши до Двореца, с дата 10 окт. 1867, аз завърших със следното предупреждение: *"Що се отнася до Крит, бидейки еднакво безсилна да отстъпи или да победи, Портата се готви, според някои слухове, да приложи крайни мерки: тя се върна към идеята за скъсване с Гърция, за експулсиране на всички елини от империята и за морска блокада на кралството."* И наистина, по това време османското правителство с мъка сдържаше своето раздражение срещу Гърция; но то не смееше да предизвика разрыв, защото се страхуваше от евентуалните последствия, още повече че не бе сигурно нито в нашата въздържаност, нито в подкрепата на останалите Сили. То горчиво се оплакваше от приемите на елинското правителство, от насърченията, която се даваха на критя-

ragements donnés aux Crétois, des provocations journalières jetées à la face de la Turquie, de l'envoi de vivres et munitions, de l'assistance prêtée ouvertement aux insurgés et sous toutes les formes.

A la fin de l'année 1868 l'irritation de la Porte atteint son maximum. Les démonstrations inconvenantes qui eurent lieu à cette époque dans les rues d'Athènes, l'aveu du Ministère Grec qui convint en pleine chambre avoir détourné une partie du budget pour soutenir l'insurrection, et surtout le départ d'Athènes d'un millier de volontaires sous le commandement de Pétropoulaki - firent éclater le courroux de la Porte. Elle déclara qu'il était urgent d'empêcher le renouvellement de faits semblables afin de maîtriser dans le courant de l'hiver l'insurrection Crétoise qui autrement risquerait de s'éterniser. Dans ce but les Ministres du Sultan n'hésitaient pas à recourir à des moyens énergiques, convaincus que pour résoudre la question Crétoise il fallait commencer par aggraver le mal et lui faire traverser ensuite une crise salutaire. En frappant un coup violent de ce côté avant que le mal ne devint irréparable, ils voulaient démontrer aux Grecs l'inanité des espérances qu'ils fondaient sur l'assistance de la Russie et comptaient en même temps parvenir à intimider les slaves et à réprimer leurs velléités d'indépendance.

Aali Pacha, si doux et si modéré d'habitude, était devenu raide et belliqueux. Il avait d'ailleurs admirablement choisi le moment pour frapper un grand coup, après avoir patienté pendant deux ans et s'être toujours montré opposé dans les conseils de la Porte à l'emploi de moyens violents. Tant que l'accord que la Russie cherchait à établir entre les Puissances en faveur des chrétiens d'Orient demeurait dans les probabilités de la politique, la Turquie avait les mains liées. Ce ne fut que lorsque tout danger d'une telle entente eut cessé d'exister, après la déclaration formelle du principe de non-intervention et le refus des Puissances de profiter des occasions qui leur étaient offertes de soulager le sort des Crétois, que la situation se présenta sous un aspect plus favorable et que la Porte pût reprendre la liberté de ses allures. Elle voulut dès lors prévenir par des faits accomplis le réveil de la diplomatie et des populations chrétiennes et ne négligeât rien pour précipiter les événements. Elle pouvait le

ните, от ежедневните провокации, хвърляни в лицето на Турция, от изпращането на храна и муниции, от помощта, оказвана на въстаниците открито и под всякакви форми.

В края на 1868 раздразнението на Портата достигна своя връх. Непристойните демонстрации, извършени по това време по улиците на Атина, откровеността на гръцкото правителство, което пред целия парламент призна, че е отклонило част от бюджета в подкрепа на въстанието, и особено тръгването от Атина на хиляда доброволци под командването на Петропулаки накараха Портата да излее гнева си. Тя обяви, че е крайно необходимо да се предотвратят нови подобни актове за да се овладее през текущата зима Критското въстание, което иначе рискувало да се проточи прекалено дълго. В името на тази цел министрите на султана не се поколебаха да прибегнат до енергични мерки, убедени, че, за да се реши Критския въпрос, най-напред трябва да се влоши положението, което после да се подложи на оздравителна криза. Нанасяйки силен удар в тази посока преди злото да е станало непоправимо, те искаха да покажат на гърците неоснователността на надеждите, които последните възлагаха на помощта от Русия, разчитайки в същото време да успеят да сплашат славяните и да потиснат техните желания за независимост.

Али паша, обикновено толкова благ и умерен, бе станал груб и войнствен. Впрочем, той великолепно бе избрал момента за да нанесе голям удар, след като бе чакал търпеливо цели две години и след като на заседанията в Портата винаги се бе противопоставял на употребата на твърди методи. Докато съгласието, което Русия се стремеше да въдвори между Силите в полза на християните в Ориента, изглеждаше политически вероятно, Турция беше с вързани ръце. Едва след като премина всяка опасност от подобно разбирателство, след официалното обявяване на принципа за ненамеса и след отказа на Силите да се възползват от представилите се възможности за облекчаване участието на критяните положението се подобри и Портата можеше да си върне свободата на действие. Тя поиска още тогава да предотврати чрез свършени факти събуждането на дипломатията и на християнските народи и не пренебрегна нищо за да ускори събитията. Тя успя да го направи без рискове, още повече,

faire avec d'autant plus de sécurité que, du côté du Danube, l'apaisement avait succédé aux agitations précédentes et que l'on comptait sur une entière abstention de la Roumanie et de la Serbie. De plus le travail des hétaires en Epire et en Thessalie poursuivi avec vigueur sous le Ministère Coumondouros était entièrement désorganisé depuis l'avènement de Bulgaris au pouvoir. La Grèce elle-même était épuisée et pouvait être prise au dépourvu. Convaincue à l'avance de l'assentiment, si ce n'est de l'appui de la plupart des Puissances, la Porte pouvait d'autant mieux nous braver qu'elle était sûre que nous éviterions à tout prix la guerre.

Sachant qu'à Constantinople un accord entre la Porte et les Représentants n'échapperait pas à notre vigilance et serait aussitôt dénoncé par nous comme une violation du Traité de Paris, Aali Pacha choisit très habilement son point de départ. Tout en observant un silence complet à Constantinople, il prépara à Athènes le terrain de son action. Sur son ordre, le Représentant Ottoman dans cette ville réussit inopinément, au mois de novembre, à réunir ses collègues, à l'exception de ceux de Russie et d'Amérique, pour leur demander conseil. Il leur exposa les difficultés de sa position et l'intention de son Gouvernement d'envoyer un ultimatum à la Grèce; il ajouta qu'avant de provoquer cette démarche, il tenait à consulter les Représentants des Puissances, afin de couvrir sa responsabilité par leur assentiment. Le Ministre d'Angleterre encouragea Photiadis Bey en lui rappelant qu'il avait depuis longtemps incliné dans le sens indiqué; aucun de ses autres collègues n'éleva d'objections contre la manière de voir de l'envoyé ottoman, en constatant que c'était la seule voie qui restait ouverte; la marche suivie jusqu'alors ayant conduit à des résultats peu satisfaisants. L'ultimatum fut donc concerté entre Photiadis Bey et ses collègues; tous les Représentants avisèrent leurs Gouvernements respectifs de ce qui s'était passé.

Nous fûmes seuls à ignorer les décisions prises à Athènes. Je n'en eus indirectement connaissance que le jour où le rapport de Photiadis Bey fut lu au Conseil des ministres qui approuva séance tenante le texte de l'ultimatum. Depuis ce moment la Porte agit avec une rapidité et une décision qui ne lui sont pas habituelles et qui dénotent l'intention de nous

че на Дунава успокоението бе заместило предишното възбуждение и че се разчиташе на пълна въздържаност от страна на Сърбия и Румъния. Освен това, дейността на хетериите в Епир и Тесалия, толкова оживена при правителството на Кумундурос, бе напълно дезорганизирана след идването на Вулгарис на власт. Самата Гърция бе изтощена и можеше да бъде сварена неподготвена. Предварително убедена в съгласието, ако не и в подкрепата на повечето от Силите, Портата можеше изобщо да не се бои от нас, още повече, че тя бе сигурна, че ние на всяка цена ще искаме да избегнем войната.

Знаейки, че в Цариград едно споразумение между Портата и представителите не би убягнало от нашата бдителност и бързо би било разгласено от нас като нарушение на Парижкия договор, Али паша много ловко избра своята отправна точка. Той запази пълно мълчание в Цариград, но подготви в Атина почвата за своята акция. По негова заповед османският представител в този град успя неочаквано, през ноември, да събере своите колеги, с изключение на тези от Русия¹¹⁰ и Америка¹¹¹, за да им иска съвет. Той им изложил трудностите на своята позиция и намерението на правителството си да изпрати ултиматум на Гърция; добавил, че държи, преди да предприеме този демарш, да се посъветва с представителите на Силите за да не поема отговорност без тяхно съгласие. Английският посланик¹¹² насърчил Фотиадис бей, като му напомнил, че той самият отдавна обмислял подобна мярка; никой от останалите му колеги не повдигнал възражения срещу гледната точка на османския посланик, констатирайки, че това е единствената оставаща възможност; следваният до този момент път бил довел до незадоволителни резултати. Прочее, ултиматумът бил съгласуван между Фотиадис бей и неговите колеги; всички представители уведомили своите правителства за случилото се.

Само ние останахме в неведение относно взетите в Атина решения. За тях аз узнах косвено едва в деня, когато докладът на Фотиадис бей бе прочетен в министерския съвет, който в същото заседание одобри и текста на ултиматума. От този момент насетне Портата започна да действа с бързина и решителност, които не са й присъщи

surprendre, tout en mettant en demeure d'une manière ferme et catégorique le Cabinet Hellénique. L'ultimatum de la Porte fut expédié à Athènes dans les premiers jours de décembre. Après son rejet Photiadis Bey fut rappelé, et Mr Delyanni reçut ses passeports le 4/16 décembre 1868. Cette mesure devait être suivie de près par le renvoi de tous les sujets Hellènes du territoire ottoman et de la fermeture des ports Turcs au pavillon grec. L'Amiral Hobart Pacha bloquait déjà l'*"Ennossis"* à Syra et la flotte cuirassée ottomane quittait le Bosphore pendant que des ordres étaient expédiés en Epire et en Thessalie pour faire porter les troupes sur la frontière hellénique. Abdul Kérim Pacha télégraphiait à la Porte qu'il était prêt à entrer en campagne et promettait d'être à Athènes quatre jours après la déclaration de la guerre. Les Turcs étaient animés d'une ardeur inconnue. Il était question de fanatiser les masses musulmanes. Le parti de la *"Jeune Turquie"* poussait surtout dans cette voie. Il prétendait qu'on devait saisir cette occasion sous peine de tomber dans un marasme mille fois plus dangereux qu'une lutte entreprise courageusement et ne pouvant que retremper l'esprit national.

Les Grecs de leur côté parlaient de résister à outrance à la Turquie. Ils s'étaient témérement avancés sur une pente qu'ils n'avaient plus la force de remonter. Les gens sensés qui avaient conservé quelque sang froid apercevaient le péril, mais s'ils donnaient le signal du retour, ils ne seraient pas écoutés. Le Roi ne pouvait se séparer de sa nation; il ne voulait pas reculer devant les sommations des Turcs - son prestige, son autorité et même sa couronne étaient à ce prix. De telles dispositions étaient d'autant plus déplorables que le pays se trouvait dépourvu de tous moyens de défense. Les armements maritimes faisaient absolument défaut et ceux de terre n'étaient pas suffisants, le pénurie financière était extrême, les bâtiments cuirassés que le Gouvernement Hellénique était en train d'acquérir à Bordeaux, furent achetés par la Porte à un prix renchéri. Si dans les montagnes les Grecs pouvaient résister à une agression turque pendant quelque temps, ils se trouvaient à la merci d'un coup de main du côté de la mer. Les arrangements existant entre la Serbie, le

и които разкриват намерение да бъдем изненадани, като предяви своите искания към гръцкото правителство по един твърд и категоричен начин. Ултимаумът на Портата бе изпратен в Атина през първите дни на декември. След неговото отхвърляне Фотиадис бей бе повикан [в Цариград], а пък г-н Делияни получи паспортите си на 4/16 дек. 1868. След тази мярка скоро последва експулсиране на всички гърци от турска територия и затваряне на всички турски пристанища за [кораби, плаващи под] гръцкия флаг. Адмирал Хобарт паша вече блокираше *"Еносис"* в Сира, а османските броненосци напуснаха Босфора, докато заповеди се изпращаха в Епир и Тесалия за насочване на войските към гръцката граница. Абдул-Керим паша телеграфира в Портата, че е готов да започне кампанията, обещавайки да бъде в Атина четири дни след обявяване на войната. Турците бяха обладани от невиджан ентузиазъм. Ставаше дума за фанатизиране на мюсюлманските маси. В такава посока действаше най-вече партията *"Млада Турция"*. Тя настояваше, че, ако не се използва случаят, съществува риск от дълбока апатия, която е хиляди пъти по-опасна от смела, каляваща националния дух борба.

От своя страна гърците говореха за съпротива до край срещу Турция. Те безразсъдно се бяха плъзнали по един наклон, откъдето вече нямаха сили да се върнат назад. Разумните хора, които бяха запазили в някаква степен хладнокръвие, виждаха опасността, но нямаше да бъдат чути, ако призовяха за връщане. Кралят не можеше да се цепи от народа си; той не искаше да отстъпи пред призивите на турците - неговият престиж, неговият авторитет и даже неговата корона бяха поставени на тази карта. Подобни настроения бяха толкова повече за съжаление, тъй като страната му бе лишена от каквито и да било средства за защита. Морско въоръжение липсваше напълно, а сухопътното беше недостатъчно, съществуваха краен недостиг на финансови средства, броненосците, които гръцкото правителство договаряше да получи в Бордо, бяха купени от Портата на завишена цена. Ако в планините гърците можеха известно време да се съпротивляват на една турска агресия, то срещу удар откъм морето те бяха беззащитни. Съществуващите споразумения между Сърбия,

Monténégro et la Grèce stipulaient l'obligation pour les deux premières à entrer en lutte, dès que la dernière se trouvait exposée aux coups des Turcs. Si les choses en arrivaient là, toute intervention deviendrait impuissante. On verrait bientôt évoquer le fantôme de la question d'Orient avec tout son cortège d'inextricables embarras, de luttes sanglantes, dans un moment où la Russie n'avait pas le loisir de s'en occuper sérieusement.

En présence des malheurs incalculables dont la situation était grosse, je fis les démarches les plus pressantes auprès de mes collègues de France et d'Angleterre afin de les engager à arrêter les Turcs dans la voie des mesures extrêmes. Ayant vu que les deux Ambassadeurs approuvaient a priori la conduite de la Porte et rejetaient tous les torts sur la Grèce, je leur tins le langage le plus explicite et le moins susceptible d'équivoque en leur prouvant que pour laisser surgir en Orient des complications redoutables je n'aurai qu'à *"croiser les bras"* et que si je faisais le contraire, c'était pour qu'il soit ouvertement constaté *"qu'il n'a pas tenu à la Russie d'éviter une crise que d'autres que nous ont laissés accomplir"*. Je fixai l'attention de mes collègues, ainsi que celle de la Porte, sur ce que le renvoi des sujets hellènes paraissait avoir d'alarmant. On sait qu'ils atteignent en Turquie le chiffre de 300 mille sur lequel la colonie de Constantinople, à elle seule, compte plus de 50 mille individus. Abstraction faite de la perturbation économique qui se ferait sentir, si toute cette population devait quitter ses foyers, une telle mesure contribuerait à grossir les rangs des insurgés en Crète et à alimenter les bandes qui feraient irruption en Epire et en Thessalie.

Mes collègues considéraient avec indifférence ces éventualités. Mr Bourée disait *"qu'un châtement exemplaire était dû à la Grèce"* et Mr Elliot ajoutait *"que les capitaines anglais ne seraient pas fâchés de la ruine du commerce grec"*. L'Ambassadeur d'Autriche avait quitté Constantinople pour se rendre en Egypte après avoir contribué à pousser les Turcs à des résolutions extrêmes. En présence de l'accord subsistant entre la France, l'Angleterre et l'Autriche, les Représentants de Prusse et d'Italie ne me soutenaient que mollement et pour la forme. Dans ces conditions on ne pouvait évidemment pas compter sur l'influence de la diplomatie constantinopolitaine pour arrêter les Turcs sur la voie de violence qu'ils avaient

Черна гора и Гърция предвиждаха задължението за първите две да обявят война щом последната бъдеше изложена на ударите на турците. Ако нещата стигнеха дотам, обаче, всяка намеса би станала безполезна. Скоро след това щеше да бъде призован призрактът на Източния въпрос с цялата му свита от неразрешими затруднения и кървави борби в момент, когато Русия нямаше възможност да се занимава сериозно с него.

Предвид неизброимите нещастия, които криеше в себе си положението, аз направих най-неотложните стъпки за да накарам моите колеги от Франция и Англия да отклонят турците от пътя на крайните мерки. Като имах предвид, че двамата посланици¹¹³ а priori одобряваха поведението на Портата и хвърляха цялата вина върху гърците, аз си послужих с максимално ясни и недвусмислени изрази, доказвайки им, че, за да възникнат опасни усложнения в Ориента, е достатъчно *"да скръстят ръце"* и че ако правя точно обратното, то е за да бъде напълно ясно, *"че не от Русия зависи да се избегне криза, която други предизвикаха"*. Аз насочих вниманието на моите колеги, както и това на Портата, към това, което изглеждаше обезпокояващо в експулсирането на гърците. Известно е, че в Турция те достигат числото 300 х., от които само колонията в Цариград брои повече от 50 х. души. Освен стопанската бъркотия, която би произлязла ако цялото това население трябва да напусне родните си огнища, подобна мярка би допринесла за увеличаване броя на въстаниците на Крит и на отрядите, които биха нахлули в Епир и Тесалия.

Моите колеги проявяваха безразличие към възможността от подобни последствия. Г-н Буре каза, *"че Гърция заслужава наказание, което да ѝ послужи за урок"*, а г-н Елиът допълни, *"че английските капитани не биха били недоволни от съсипеването на гръцката търговия"*. Австрийският посланик¹¹⁴ беше напуснал Цариград на път за Египет след като бе допринесъл за насочването на Турция към крайни решения. Изправени пред съществуващото единодушие на Франция, Англия и Австрия, представителите на Прусия¹¹⁵ и Италия¹¹⁶ ме подкрепиха вяло и pro forma. В дадените условия очевидно не можеше да се разчита на влиянието на цариградската дипломация за отклоняване на турците от пътя на насилието, по който те

choisie pour accabler définitivement la Grèce; mes collègues étaient d'ailleurs unanimes à déclarer qu'il fallait placer le point d'action des Puissances à Athènes avant de pouvoir exercer une pression sur la Porte. Cédant cependant à mes instances, ils se décidèrent à faire auprès d'Aali Pacha une démarche pour obtenir un sursis de quinze jours des mesures comminatoires, afin de laisser entendre des conseils de modération à Athènes.

Conférence de Paris. - Cet ajournement donna la possibilité de réunir une conférence pour la solution de la question du jour. Dans ma dépêche du 10/22 décembre 1868 je disais que tant que les pertes matérielles que la rupture infligerait aux Grecs n'étaient pas consommées, les chances restaient ouvertes à un apaisement, mais qu'une conférence européenne *"était le seul moyen de conjurer un danger dont toutes les Puissances devaient avoir un égal intérêt à préserver la tranquillité du monde"*. Le règlement de la question au sein d'une conférence était, selon moi, d'autant plus nécessaire que la France pouvait faire muser l'incident gréco-turc afin de l'utiliser comme pierre de touche pour juger du groupement des Puissances et agir, en conséquence, dans ses difficultés du côté du Rhin. J'amenai mon collègue de Prusse, le Comte Brassier, à partager cette idée et je lui suggérai de télégraphier à son Gouvernement, en lui signalant l'urgence d'une conférence et d'un règlement diplomatique de la question. Le Comte de Bismarck accueillit très favorablement cette suggestion et s'empressa de proposer la réunion d'une conférence. Néanmoins cette proposition, s'étant croisée avec celle que fit le Ministère Impérial dans le même but, la Prusse nous laissa, par déférence, l'initiative de la démarche.

Tant dans mes dépêches en Cour que dans mes lettres particulières je m'appliquais à élucider le but que nous devons poursuivre à la future conférence dont le siège fut fixé à Paris. Je disais *"qu'il me semblait indispensable que cette conférence ne se borne pas uniquement à l'aplanissement des difficultés pendantes entre la Grèce et la Turquie, mais qu'elle atteigne le mal à sa racine, en réglant du même coup la question Crétoise"*; que cette question, étant l'unique cause de la rupture entre les

бяха тръгнали за да смажат окончателно Гърция; впрочем, моите колеги единодушно обявиха, че акцията на Силите трябва да се проведе в Атина преди да може да се упражни натиск върху Портата. Отстъпвайки обаче пред моите настоявания, те решиха да направят демарш пред Али паша за отлагане с петнадесет дни мерките за сплашване за да може Атина да се вслуша в съветите за умереност.

Парижката конференция. - Това отлагане даде възможност да се свика конференция за решаване въпроса на деня. В своята депеша от 10/22 дек. 1868 казах, че, тъй като материалните загуби, които скъсването [на отношенията между Османската империя и Гръцкото кралство] би нанесло на гърците, още не са станали факт, то шансовете за умиротворяване остават, но че една европейска конференция е *"единственото средство за предотвратяване на опасност, от която всички Сили трябва да са еднакво заинтересовани да предпазят спокойствието на света"*. Урегулирането на този въпрос в рамките на конференция според мен ставаше още по-необходимо, тъй като Франция можеше да вдигне шум около гръко-турския инцидент и да го използва като пробен камък за да узнае позициите на Силите и според това да реагира на затрудненията си при Рейн. Убедих моя пруски колега, граф Брасие, да сподели това гледище и му внуших да телеграфира на своето правителство, сочейки му необходимостта от свикване на конференция и дипломатическо уреждане на въпроса. Граф Бисмарк прие много благосклонно идеята и побърза да излезе с предложение за конференция. Все пак, тъй като то съвпадна с онова, което императорското министерство бе направило със същата цел, Прусия ни остави, в знак на уважение, инициативата за демарша.

Както в депешите си до Двореца, така и в частните си писма аз се стараех да разясня целта, която трябваше да преследваме на бъдещата конференция, за място на която бе определен Париж. Казвах, че *"ми изглежда необходимо конференцията да не се ограничи само с отстраняване на съществуващите трудности между Гърция и Турция, а да стигне до корена на злото, като уреди едновременно с това и Критския въпрос"*; че бидейки единствената

deux Puissances, devait absolument être posée, si ce n'est sous la forme de l'annexion immédiate à la Grèce, du moins dans des termes, ne préjugant pas l'avenir, que dans ce cas l'intervention des Grandes Puissances ne pourrait s'exercer utilement que sous la forme de médiation, c'est-à-dire *"si les plénipotentiaires étaient appelés à concerter entre eux les moyens opportuns de conciliation qui seraient ensuite proposés aux deux Etats entre lesquels le différend est engagé"*.

La Porte a employé tous ses efforts pour faire adopter par les Puissances comme base de la discussion des principes diamétralement opposés. Elle y a malheureusement réussi auprès des principaux Gouvernements, malgré les démarches les plus pressantes du Cabinet Impérial. La Turquie fut admise à siéger comme juge et partie dans le tribunal de la Grande Europe dont la Grèce avait été exclue et qui ne devait soulever aucune question administrative et territoriale en Turquie, en se bornant à examiner les accusations élevées contre la Grèce.

Je n'ai pas à entrer ici dans les détails d'une délibération qui s'est passée en dehors de ma sphère d'action. Pénétrés de la gravité de la situation, les Turcs attendaient avec anxiété les décisions de la Conférence. Ils se rendaient compte de l'influence capitale qu'elles exerceraient sur les destinées de la Turquie; ils comprenaient qu'une condamnation porterait à l'Empire un coup fatal, comme un verdict favorable pouvait relever son prestige et lui assurer de longues années d'existence. Aussi la joie de la Porte fut-elle grande lorsque la décision adoptée par la Conférence de Paris lui fut annoncée en janvier 1869. Non seulement son attitude n'avait provoqué aucune censure, mais l'ultimatum adressé à la Grèce avait reçu dans ses parties essentielles la consécration solennelle de l'Europe et même une certaine extension. La décision de la Conférence de Paris interdit, en effet, à la Grèce la formation des bandes en vue de toute agression contre la Turquie, ainsi que l'armement des bâtiments destinés à secourir sous quelque forme que cela soit toute tentative d'insurrection dans les possessions du Sultan. De plus, en faisant adhérer la Grèce à la décision, on la rendait en quelque sorte solidaire des transac-

причина за прекъсването на отношенията между двете страни, той трябва безусловно да се постави, ако не като незабавно присъединяване [на Крит] към Гърция, то поне във форма, която да не навреди на бъдещето, че в този случай намесата на Силите може да бъде полезна единствено във вид на посредничество, тоест *"ако на посланиците се възложи да съгласуват помежду си подходящите за помирение средства, които след това евентуално да се предложат на двете влезли в конфликт държави"*.

Портата насочи всичките си старания да убеди Силите да възприемат като база на обсъжданията диаметрално противоположни принципи. За нещастие, тя постигна успех пред основните правителства, въпреки най-настойчивите демарши на императорския кабинет. Турция беше допусната да заседава едновременно като съдия и страна по спора в съда на Велика Европа, от който Гърция бе изключена и който не трябваше да повдига никакъв административен или териториален въпрос в Турция, ограничавайки се с разглеждане на обвиненията, повдигнати срещу Гърция.

Тук няма да навлизам в подробностите на една дискусия, проведена извън обсега на моите действия. Съзнаващи сериозността на положението, турците очакваха с безпокойство решенията на конференцията. Те си даваха сметка за важното значение, което тези решения щяха да имат върху съдбините на Турция; разбираха, че осъждането би било фатално за империята, докато благоприятната присъда би издигнала нейния престиж и би й осигурила дълги години живот. Ето защо голяма беше радостта на Портата, когато решенията на Парижката конференция ѝ бяха съобщени през ян. 1869. Нейното поведение не само не предизвика никакво порицание, но и нейният ултиматум към Гърция в основните си части бе тържествено санкциониран от Европа и в известна степен даже бе разширен. Решенията на Парижката конференция на практика забраниха на Гърция да създава отряди, целящи каквото и да било посегателство срещу Турция, както и въоръжаването на кораби, предназначени да подпомагат в каквато и да било форма въстанически опити във владенията на султана. Освен това, принуждавайки Гърция да се присъедини към тези решения, в някаква степен конференцията я

tions ayant pour principal but de garantir l'intégrité de l'Empire Ottoman, résultat auquel on tendait depuis la paix de Paris. Ce qui paraît surtout avoir frappé la Porte, c'est l'entière concordance des décisions de la Conférence avec les assurances anticipées des Représentants Occidentaux qui lui avaient prêté et la durée de la réunion européenne, et le sens de ses résolutions. Aali Pacha se réconcilia entièrement, en vue de ce résultat, avec les conférences en général, qui après avoir méconnu durant de longues années les intérêts de la Turquie, dans les questions Roumaines, celles du Liban etc. paraissaient enfin avoir compris la nécessité de lui rendre ouvertement justice.

L'empressement que la Porte a mis à l'acceptation de la déclaration de la Conférence de Paris est tout aussi facile à comprendre que les pénibles hésitations qui tourmentaient le Cabinet d'Athènes. Et pourtant la Grèce n'avait aucune possibilité de résister aux décisions de l'Europe. Je me joignis à mes collègues pour faire entendre au Gouvernement du Roi Georges des conseils de raison. Mais je ne me dissimulai pas les conséquences fâcheuses qui résulteraient de l'acceptation de la déclaration par la Grèce, car je comprenais que l'injustice populaire ferait remonter à la Personne du Souverain toute la responsabilité d'une lutte inégale et la défaveur d'une soumission humiliante, et que notre influence en éprouverait le contrecoup. Dans les premiers jours de janvier, après le changement de ministre survenu à Athènes, la Grèce donna son adhésion à la déclaration de la Conférence, et la question fut considérée comme diplomatiquement résolue.

Sans apporter aucune prévention dans le jugement des résultats de la Conférence de Paris et tout en tenant un juste compte des circonstances dont le concours néfaste nous a fait manquer notre but primitif, surtout des nécessités qui s'imposaient à nous en vue du maintien de la paix générale, - il serait impossible de nier l'importance des concessions que nous avons dû faire à l'accord européen. Elles se mesurent par la distance séparant la teneur des premières instructions adressées à l'Ambassadeur de l'Empereur à Paris et le texte de la déclaration. Les résolutions prises par l'Europe ont généralement été considérées, il ne faut pas

направи солидарна със споразумения, имащи за основна цел гарантиране интегритета на Османската империя, резултат, който се търсеше от времето на Парижкия мир. Това, което изглежда най-много поразя Портата, беше пълното сходство между решенията на конференцията и предварителните уверения на западните представители, които ѝ бяха предсказали и времетраенето на европейската сбирка, и насоката на нейните решения. Предвид на този резултат Али паша възприе напълно одобрително отношение спрямо конференциите изобщо, които след като дълги години бяха игнорирани интересите на Турция в Румънския, Ливанския и пр. въпроси, накрая изглежда бяха осъзнали необходимостта открито да ѝ признаят правата.

Готовността, с която Портата прие декларацията на Парижката конференция, е толкова лесно разбираема, колкото и тежките колебания, които измъчваха Атинското правителство. Гърция обаче нямаше никаква възможност да се съпротивлява на решенията на Европа. Присъединих се към моите колеги за да убедим правителството на крал Георгиос да се вслуша в гласа на разума. Но бях наясно, че приемането на декларацията от страна на Гърция ще има неприятни последици, тъй като разбирах, че народната несправедливост ще хвърли върху суверена както цялата отговорност за една неравна борба, така и срама за едно унижително подчиняване, и че рикошетът от всичко това ще удари по нашето влияние. В първите дни на януари, след министерската промяна в Атина, Гърция се присъедини към декларацията на конференцията и от дипломатическо гледище въпросът бе сметнат за решен.

Преценявайки без никакво предубеждение резултатите от Парижката конференция и държейки точна сметка за обстоятелствата, чието неблагоприятно въздействие ни накара да изоставим първоначалната си цел, и особено за онова, което ни се налагаше с оглед поддържането на общия мир, не би било възможно да се отрича важността на отстъпките, които трябваше да направим на европейския сговор. Те се измерват с разстоянието, разделящо съдържанието на първите инструкции, изпратени на императорския посланик¹¹⁷ в Париж, от текста на декларацията. По общо мнение взетите от Европа решения - в това не бива да се заблуждаваме - бяха пълен неуспех

se le dissimuler comme un échec complet pour notre politique. Je m'empresse d'ajouter que la responsabilité de notre échec final ne doit nullement peser sur la mémoire du diplomate éminent qui représentait l'Empereur à la conférence et que la Russie a malheureusement perdu. Cette défaite était la suite inévitable des fluctuations qu'avait subi une négociation mal emmanchée et qui ne pouvait aboutir à aucun résultat pratique.

Au lieu d'agir vigoureusement et opportunément on avait fait, en temporisant, le contraire de ce qui devait rapprocher du but auquel on tendait - on avait alimenté inutilement les passions des deux parties pour arriver à une impasse. Ne s'étant pas suffisamment rendu compte des conséquences qui pouvaient résulter des démarches entreprises, on avait perdu de vue que - surtout lorsqu'il s'agit des questions orientales - il y a moins d'inconvénients à ne rien faire qu'à ne pas aboutir ou bien à reculer après avoir marqué un pas en avant. Aussi il n'y a aucun doute que, dans les conditions désavantageuses où s'est ouverte pour nous la conférence, c'est-à-dire avec un programme restreint et l'infériorité de position assignée au Plénipotentiaire Hellénique, on ne pouvait pas s'attendre à un résultat satisfaisant. Appelé d'ailleurs à prévenir à tout prix un conflit armé qui était à la veille d'éclater, la Conférence n'avait pas le temps d'examiner à fond la question posée devant elle et de rechercher une solution strictement conforme à l'équité. L'énergie du Comte de Stakelberg a pu nous éviter des désagréments plus grands et épargné à la Grèce des humiliations plus cruelles. Les résultats relatifs obtenus par notre Plénipotentiaire doivent être d'autant plus appréciés qu'il s'est trouvé seul sur la brèche. La mollesse avec laquelle il a été soutenu par son collègue de Prusse, sur lequel nous comptions pourtant plus que sur tous les autres, donne la mesure de la situation générale.

La conférence de Paris a prouvé avec une nouvelle force une ancienne vérité, savoir que dès qu'il s'agit pour nous de défendre, fut ce la plus juste des causes, mais impliquant un intérêt direct ou indirect de la Russie en Orient, nous sommes sûrs de nous trouver isolé en face de l'Europe coalisée contre nous. Ce fait qu'il serait dangereux de méconnaître contient plus d'un enseignement pour notre attitude à l'avenir.

за нашата политика. Бързам да добавя, че отговорността за нашия неуспех във финалната фаза изобщо не бива да тежи върху паметта на нашия бележит дипломат¹¹⁸, който представляваше императора на конференцията и когото за нещастие Русия загуби. Това поражение беше неизбежно следствие от лъжканията, на които бяха подложени лошо започнати и не можещи да доведат до никакъв практически резултат преговори.

Вместо да се пипа здраво и навреме, със закъснение бе направено точно обратното на онова, което можеше да приближи желаната цел - ненужно бяха подхранени страстите на двете страни за де се стигне до задънена улица. Без да се държи достатъчно сметка за резултатите, които можеха да последват от направените постъпки, не бе взето предвид, че особено когато се касае за Източните въпроси е по-малко неудобно нищо да не се прави отколкото да не се стига до края или да се отстъпи след направена крачка напред. Ето защо, няма никакво съмнение, че при неизгодните условия, в които за нас се откри конференцията, тоест с ограничена програма и нисък ранг за гръцкия пратеник¹¹⁹, не можеше да се очаква задоволителен резултат. Призвана да отклони на всяка цена въоръжения конфликт, който всеки момент можеше да избухне, конференцията нямаше време да проучи из основи поставения пред нея въпрос и да потърси решение, което строго да се съобразява със справедливостта. Енергията на граф Щакелберг успя да ни предпази от по-големи неприятности и да спести на Гърция още по-жестоки унижения. Непълните резултати, постигнати от нашия пълномощник, трябва да бъдат още по-високо оценени, тъй като той се бореше сам. Колебливостта, с която той бе подкрепен от своя пруски колега¹²⁰, на когото ние разчитаме повече отколкото на всички останали, е мерило за общото положение.

Парижката конференция доказва с нова сила една стара истина, а именно, че щом защитаваме дори най-справедлива, но съдържаща в себе си пряк или косвен руски интерес в Ориента, кауза, ние със сигурност ще се окажем изолирани пред лицето на обединена срещу нас Европа. Този факт, който е опасно да пренебрегваме, съдържа много поуки за нашата политика в бъдеще.

Fin de l'insurrection Crétoise. - La soumission de la Grèce à la décision de l'aréopage Européen fut le glas funèbre de l'insurrection Crétoise. A la fin de novembre [1868] la rupture entre la Turquie et la Grèce, et le débarquement de Pétrópoulaki avec son corps de volontaires avaient ravivé une dernière fois les espérances et l'énergie des Candiotés. Plusieurs rencontres eurent lieu et les insurgés avaient gagné quelques positions. Le blocus de l'“Ennossis” à Syra marqua le commencement de la fin de l'insurrection, car, ainsi que je l'avais toujours prévu, elle devait s'éteindre le jour où elle cesserait d'être alimentée par le ravitaillement qui lui venait de Grèce. Lorsque les décisions de la Conférence furent connues il ne restait plus aux insurgés que le choix entre la soumission et la mort. Plusieurs bandes demandèrent à quitter l'île. Un détachement de 1 200 volontaires indigènes sous le commandement du vieux Pétrópoulaki se rendit après un combat acharné. Le fils de ce chef avec les derniers champions de l'indépendance, qui se défendaient à outrance à Gonia, furent massacrés le 21 janvier par les Turcs. Les archives et le sceau du Gouvernement Provisoire tombèrent entre les mains de l'autorité ottomane, et bientôt les Turcs furent complètement maître tant des districts orientaux de la Crète que des cantons du centre et de celui de Sphakia, le dernier où la résistance s'était maintenue.

Le Consul de France à la Canée Mr Champoiseau a joué un rôle étrange dans la dernière phase de l'affaire Crétoise. Il n'a épargné aucun effort pour amener le résultat poursuivi par les Turcs et s'est sur ses indications que les traces du Gouvernement Provisoire ont été découvertes. Dans ses rapports avec les chrétiens il parlait au nom de toute l'Europe pour donner plus de force à ses conseils, qui eurent ainsi une action déterminante sur ceux des insurgés qui songeaient encore à la résistance. C'est ainsi que pour la plus grande édification des nos coreligionnaires, le coup de grâce a été donné à l'insurrection Crétoise par ceux la même qui, avant l'explosion, avaient prodigué le plus d'encouragements et de promesses aux Crétois. Mais les populations se rendent rarement un juste compte des événements: elles jugent d'après les résultats et condamnent invariablement l'insuccès. Voyant disparaître le

Край на Критското въстание. - Погребалната камбана за Критското въстание бе подчиняването на Гърция на решението на европейския ареопаг. В края на ноември [1868] скъсването на отношенията между Турция и Гърция и дебаркирането на Петропулаки с неговия отряд от доброволци за последен път бе съживило надеждите и енергията на кандитите. Станаха множество сблъсквания и въстаниците спечелиха някои позиции. Блокирането на “Еносис” на Сира отбеляза началото на края на въстанието, защото, както винаги бях предвиждал, то трябваше да угасне в деня, в който престанеше снабдяването с припаси от страна на Гърция. Когато решенията на конференцията станаха известни, въстаниците можеха да избират само между покорството и смъртта. Множество отряди поискаха да напуснат острова. Една въстаническа част в състав 1 200 местни доброволци под командването на стария Петропулаки се предаде след ожесточено сражение. Синът на този военачалник, заедно с последните защитници на независимостта, които се бориха до край в Гоня, на 21 януари бяха избити от турците. Архивите и печата на временното правителство паднаха в ръцете на османската власт и скоро турците бяха пълни господари както на източните, така и на централните части на Крит, включително на областта Сфакия, която последна прекрати съпротивата.

Консултът на Франция в Ханя, г-н Шампоазо, изигра странна роля в последната фаза на Критския въпрос. Той не спести нито едно усилие за достигане на целта, която преследваха турците и благодарение именно на неговите указания бяха открити следите на временното правителство. В своите отношения с християните той говореше от името на цяла Европа за да придаде повече сила на своите съвети, които по този начин получиха решаващо въздействие върху онези измежду въстаниците, които още мислеха за съпротива. Именно така, за велика поука на нашите единоверци, бе нанесен последният удар на Критското въстание именно от онези, които, преди неговото избухване, разточителстваха с насърчения и обещания за критяните. Но народите рядко си дават точна сметка за събитията: те съдят по резултатите и неизменно заклеят неуспеха. Виждайки да изчез-

prix de leurs plus pénibles sacrifices les Grecs portèrent avec toute la passion et l'inconséquence qui les caractérisent leurs haines et leurs ressentiments contre la Russie, en qui ils avaient mis toutes leurs espérances tant que durait la lutte. Dès le début de l'insurrection Crétoise j'avais prévu et fait pressentir au Ministère Impérial ce revirement probable dans les dispositions des Grecs à notre égard. La mobilité d'esprit qui distingue cette nation lui faisait considérer l'issue regrettable de l'affaire Crétoise comme l'effet d'un défection de notre part. Profitant de ce sentiment la France, l'Autriche-Hongrie et surtout l'Angleterre ont cherché à prendre possession du terrain que nous avons perdu. L'influence en Orient est une chose si délicate, elle tient à tant de causes plutôt morales que réelles, souvent insaisissables, qu'elle se perd aussi facilement qu'il est difficile de la reconquérir.

Le premier soin de nos ennemis de l'Occident a été d'exploiter contre nous le plus largement et le plus longuement possible le nouveau penchant des esprits qui s'est produit parmi les Grecs. On se complaît à dénoncer la politique de la Russie qui se joue, dit-on, des destinées des populations sans leur offrir un appui solide et désintéressé.

L'influence anglaise devait surtout gagner aux derniers événements. Cette Puissance était invariablement restée conséquente avec elle-même. Dès le début de l'insurrection elle s'était ouvertement prononcée contre l'annexion de Candie à la Grèce et même contre toute ingérence des Puissances en sa faveur. Ses vues s'étaient pleinement réalisées et plus que jamais les Grecs devaient être persuadés de l'inutilité de toute tentative entreprise contrairement à l'avis de cette Puissance et de la nécessité absolue de subir ses volontés.

La politique du Cabinet de Vienne a été louche pendant toute la période de l'insurrection Crétoise. Cette Puissance a réussi à ne pas se compromettre aux yeux des Turcs, tout en ménageant ses relations avec les Grecs. Il est difficile de saisir, à première vue, le fil qui conduisait la marche tortueuse de la diplomatie poursuivie à Constantinople par le Comte de Beust. Tantôt excitant les défiances contre les Slaves ou les Monténégrins, tantôt ameutant l'Europe contre la Roumanie, cherchant ensuite à soulever la question Grecque lorsque le feu ne prend pas

ва наградата за най-мъчителните им жертви, гърците, с всичката им присъща жар и непоследователност, насочиха своята омраза и озлобление срещу Русия, на която бяха възложили всичките си надежди докато траеше борбата. Още от началото на Критското въстание предвидих възможността от такъв обрат в отношението на гърците към нас и загатнах за него в императорското министерство. Непостоянството, с което се отличава тази нация, я караше да смята плачевния край на Критския въпрос за резултат на измяна от наша страна. Възползвайки се от това чувство, Франция, Австро-Унгария и особено Англия положиха усилия да заемат позициите, което ние загубихме. Влиянието в Ориента е нещо изключително деликатно, то се крепи на причини повече нравствени отколкото материални, често пъти неуловими, и се губи толкова лесно, колкото трудно се придобива.

Първата грижа на нашите неприятели от Запада бе да използват колкото си може по-широко и по-дълго новите умонастроения, които се появиха сред гърците. С удоволствие се изобличаваше политиката на Русия, която си играела със съдбините на народите без да им предлага здрава и безкористна подкрепа.

При последните събития особено печелеше английското влияние. Тази Сила неизменно оставаше вярна на себе си. Още от началото на въстанието тя открито се бе произнесла срещу присъединяването на Кандия към Гърция и даже против всяка намеса на Силите в нейна полза. Нейните цели се реализираха напълно и повече от всеки друг път гърците трябваше да бъдат убедени колко безполезно е всяко начинание, което е противно на мнението на тази Сила, и колко необходимо е абсолютното покорство пред нейната воля.

През целия период на Критското въстание Виенският кабинет водеше неискрена политика. Тази Сила успя да не се компрометира в очите на турците, запазвайки своите отношения с гърците. От пръв поглед е трудно да се улови пътеводната нишка на лъкатушещата дипломация, провеждана в Цариград от граф фон Бойст. Ту възбуждащ недоверие срещу славяните или черногорците, ту насъскващ Европа срещу Румъния, после пък, когато другаде е спокойно,

ailleurs - le Cabinet de Vienne paraissait vouloir sous l'inspiration du Comte de Beust provoquer des complications que, plus que toute autre Puissance, l'Autriche-Hongrie devait pourtant être intéressée à éviter. La conduite du Chancelier austro-hongrois donne raison à la supposition qu'il cherchait à établir sur le terrain de l'Orient une alliance avec la France et l'Angleterre dont le premier but serait d'infliger un échec moral à l'influence russe. En nous considérant comme solidaires de la cause Grecque, on voulait nous mettre dans le cas soit de faire acte d'impuissance, soit d'assumer la responsabilité des malheurs qui atteindraient nos coreligionnaires. En cas de conflagration générale l'Autriche aurait peut-être trouvé l'occasion de prendre sa revanche de Sadowa. Grâce à son entente avec la France elle espérait, en outre, réaliser ses vues d'agrandissement du côté du Danube dont il a été fait mention dans la première partie de ce travail.

Il n'est pas impossible que des éventualités, se rattachant à ces combinaisons, aient été discutées lors de l'entrevue de Salzbourg en prévision des événements qu'on présentait. Il y a lieu de croire que si elles ont été abandonnées ou du moins remises à une autre époque, - c'est surtout par suite de la répugnance manifestée par l'Angleterre de prendre part à tout projet ayant en vue une dérogation au principe de l'intégrité de l'Empire Ottoman. Tenant par dessus tout à reconstituer le faisceau des trois Puissances qui s'était formé en 1856 en haine de la Russie, le Comte de Beust avait proposé au arquis de Moustier de renouveler le Traité du 15 avril et avait rédigé parait-il, à Paris, le 25 octobre 1867, un projet de protocole à trois, qui cependant dût être abandonné par suite du refus du Cabinet de St. James de sortir de son attitude réservée.

La France trahissait plus encore que l'Autriche les mobiles qui guidaient sa politique; elle faisait entendre aux Grecs qu'en usant de rigueur envers le Royaume Hellénique, elle avait agi uniquement en raison de la confiance exclusive témoignée par cet état à la Russie; à ces remontrances elle ajoutait la promesse que dans le cas où la Grèce se

стремящ се да повдигне Гръцкия въпрос - Виенският кабинет изглежда да искаше по подтик на граф фон Бойст да предизвика усложнения, които Австро-Унгария, повече от която и да било друга Сила, трябваше обаче да бъде заинтересована да избегне. Поведението на австро-унгарския канцлер дава основание да се предполага, че той се е стремил да създаде в Ориента съюз с Франция и Англия, чиято най-важна цел би била да нанесе морален удар върху руското влияние. Тъй като ни смятат солидарни с гръцката кауза, желанието беше да ни накарат или да покажем безсилие, или да поемем отговорността за нещастията, които щяха да засегнат нашите единоверци. При евентуална обща война Австрия би намерила, може би, случай да вземе реванш за Садова. Благодарение на своето сближаване с Франция тя се надяваше, освен това, да осъществи своите намерения за уголемяване по Дунав, за което стана дума в първата част на тази работа¹²¹.

Не е изключено вероятни развития, свързани с тези комбинации, да са били обсъждани по време на срещата в Залцбург¹²² като подготовка за посрещане на очаквани събития. Може да се смята, че, ако те са били изоставени или най-малкото отложени за друго време - то това е станало главно вследствие нескриваното нежелание на Англия да взема участие в какъвто и да било проект, предвиждащ отклоняване от принципа [за запазване] на целостта на Османската империя. Стремейки се преди всичко да възстанови съюза между трите Сили, който се бе създал през 1856 на основата на омразата им към Русия, граф фон Бойст бе предложил на маркиз дьо Мустие да се поднови договорът от 15 април¹²³, като изглежда е съставил, в Париж, на 25 окт. 1867, проект за тристранен протокол, който обаче трябва да е бил изоставен вследствие отказа на Сейнт-Джеймския кабинет да излезе от своята резервираност.

В сравнения с Австрия, Франция се показваше още по-непоследователна в мотивите на своята политика; внушаваше на гръците, че, държейки се строго спрямо Гръцкото кралство, тя била действала така единствено поради изключителното доверие, което то засвидетелствало на Русия; към тези натяквания тя добавяше обещанието,

détacherait de ses anciennes sympathies, on lui assurerait une ample revanche. L'Ambassadeur de l'Empereur Napoléon à Constantinople disait après la solution du différend Gréco-Turc que *"le prestige de la Russie en Orient serait détruit pour un demi-siècle au moins au profit de l'influence française"*. Ce calcul n'était pas dénué de fondement au point de vue français. Mais les événements de l'Europe, la force des choses et les efforts persistants de notre politique se sont chargés de faire mentir les prophéties de Mr de Bourée.

Réformes entreprises en Turquie. - Nos négociations avec la France relativement aux réformes à introduire en Turquie ont déjà été mentionnées. Elles ont été examinées au point de vue politique de la question en tant que les pourparlers avaient trait à l'entente générale que nous tâchions d'établir avec le Cabinet des Tuileries pour le règlement des affaires d'Orient et dont le premier résultat devait être une solution satisfaisante de l'affaire de Crète. Il reste à indiquer la portée de ces réformes au point de vue des populations elles-mêmes et à parler des mesures décrétées par la Porte par suite de l'action des Puissances.

Voici les passages les plus marquants du mémorandum du Ministère Impérial, daté du 6 avril 1867, auquel on ne saurait ne pas rendre une pleine justice quant à l'élévation du point de vue et l'ampleur des matières. *"Les efforts de la diplomatie européenne tendent depuis plus d'un demi-siècle à apaisement de l'Orient et à la conciliation du maintien de l'Empire Ottoman avec le bien-être et la sécurité des populations chrétiennes qui en font partie. Depuis la seconde moitié du règne du Sultan Mahmoud les Souverains et les hommes d'Etat Turcs ont poursuivi le même but avec plus ou moins de sincérité ou de persévérance, mais avec un incontestable désir de prévenir les perturbations qui leur créent des difficultés sans cesse renaissantes. Les réformes du "Tanzimat", la charte de "Gulhanné" [1839] et le "Hatti-Houmayoun" de 1856 ont été les manifestations réitérées, malheureusement toujours stériles, de ces tendances. Tous les Cabinets Européens sont d'accord pour reconnaître que ces réformes dont le "Hatti-Houmayoun" résume le programme, n'ont pas été sincèrement appliquées"*.

че на Гърция ще бъдат осигурени широки компенсации, ако тя се разграничи от старите си симпатии. След уреждането на гръко-турския спор посланикът на император Наполеон в Цариград заяви, че *"най-малко за половин век престижът на Русия в Ориента е разрушен в полза на френското влияние"*. От френска гледна точка тази сметка не бе лишена от основание. Но събитията в Европа, силата на обстоятелствата и упоритите усилия на нашата политика опровергаха пророчествата на г-н дьо Буре.

Реформи, предприети в Турция. - Вече бяха споменати преговорите ни с Франция, относно реформите, които да се проведат в Турция. Те бяха обсъдени откъм политическата страна на въпроса, докато преговорите се отнасяха до общото съглашение, което ние се стараехме да постигнем с Тюлерийския кабинет за уреждане на Източния въпрос и чийто първи резултат трябваше да бъде задоволително решение на Критския въпрос. Остава да се посочи обсега на тези реформи от гледна точка на самите народи и да се представят мерките, предприети от Портата вследствие акцията на Силите.

Ето най-важните пасажи от меморандума на императорското министерство, с дата 6 апр. 1867, на който не може да не се отдаде пълно право що се отнася до извисеността на гледната точка и широтата на засегнатите въпроси. *"Усилията на европейската дипломация от повече от половин век имат за цел омиротворяването на Ориента и съгласуване поддържането на Османската империя с благосъстоянието и сигурността на християнските народи, които живеят в нея. От втората половина на управлението на султан Махмуд¹²⁴ турските владетели и държавници преследват същата цел с повече или по-малко искреност или последователност, но с безспорното желание да предотвратят безредиците, които им създават непрекъснато възобновяващи се трудности. Реформите от „Танзимат“-а, Гюлханският „Хат-и-Шериф“ [от 1839] и „Хат-и-Хумаюн“-ът от 1856 бяха повтарящите се и за нещастие винаги безплодни прояви на този стремеж. Всички европейски правителства са единодушни в мнението, че тези реформи, програмата на които е резюмирана в „Хат-и-Хумаюн“-а, не са били добросъвестно прилагани."*

Constatant ensuite qu'à notre avis les réformes entreprises ne répondaient pas aux besoins vitaux des populations et reposaient dans leur ensemble sur une base essentiellement défectueuse, c'est à dire, sur *"la fusion d'éléments qui se repoussent entre eux"*, le mémoire formulait le problème à résoudre dans les termes suivants: *"créer un ordre de choses social, politique et administratif approprié aux exigences respectives des chrétiens et des musulmans de l'Empire Ottomane, - organiser leur coexistence parallèle sans les sacrifier les uns aux autres et en assurant leur sécurité et leur développement sous l'autorité commune du Sultan"*. Venaient enfin les mesures qu'on voulait proposer dans cet ordre d'idées au Sultan. Exposées avec une grande lucidité, elles étaient basées sur des théories saines et brillantes, mais qui ne répondaient pas entièrement aux conditions locales dans les détails et seraient complètement impraticables dans l'application.

Avant la réception du mémoire ministériel j'avais, de mon côté, élaboré, sur l'ordre du Prince Gortchacow, un projet de réformes à offrir à la Turquie, mais il ne parvint à Saint-Pétersbourg qu'après la communication du mémoire précité. Mon projet en se rattachant au *"Hatti-Houmayoun"* de 1856 arrivait aux mêmes conclusions générales que celui du Ministère Impérial, sauf les variantes déterminées par la connaissance exacte des affaires d'Orient et de la réalité des choses. Tout en ayant des points de départ différents, les deux projets poursuivaient les mêmes tendances. L'une et l'autre de ces pièces développaient les idées suivantes: relever l'élément chrétien par le développement du self-government; réforme des représentations nationales, maintien des prérogatives accordées aux communautés par le conquérant et création de conseils selon les nationalités; écarter l'intervention de l'Etat de la fondation ou de la reconstruction des églises et des écoles; admission des chrétiens au service de l'Etat d'après un règlement uniforme également applicable aux différents rites; admission des chrétiens au service militaire, modification du système des impôts et rétablissement de l'équilibre entre les populations urbaines et rurales; réforme du système pénitentiaire et admission de l'élément chrétien au service de la police.

Като констатира след това, че според нас предприетите мерки не са отговаряли на насъщните нужди на населението и като цяло са почили върху порочна в същността си основа, тоест върху *"сливането на елементи, които взаимно се отблъскват"*, мемоарът по следния начин формулираше проблема, подлежащ на решение: *"да се създаде социален, политически и административен порядък, съобразен със изискванията, както на християните, така и на мюсюлманите в Османската империя, да се организира тяхното успоредно съвместно съществуване без едните да се превръщат в жертва на другите и като се осигури тяхната сигурност и развитие под общата власт на султана"*. Накрая в този ред на мисли идваха мерките, които се искаше да бъдат предложени на султана. Изложени с голяма яснота, те се основаваха на солидни и бляскави теории, които обаче в детайлите си не отговаряха изцяло на местните условия и биха били напълно неприложими.

Преди приемането на министерския мемоар по заповед на княз Горчаков аз от своя страна бях изготвил един проект за реформи, който да се предложи на Турция, но той стигна в Санкт-Петербург едва след обявяването на вече споменатия мемоар. Моят проект, който се базираше на „Хати-Хумаюн“-а от 1856, стигаше до същите общи заключения като този на императорското министерство, с изключение на незначителните различия, произтичащи от точното познаване на Източния въпрос и на действителното положение на нещата. Независимо, че имаха различни изходни точки, двата проекта прокарваха едни и същи тенденции. И двата документа развиваха следните идеи: издигане на християнския елемент чрез развитие на самоуправлението; реформа на националните представителства, поддържане прерогативите, дадени на общностите от Завоевателя¹²⁵, и създаване на национални съвети; отстраняване намесата на държавата при основаване или възстановяване на църкви и училища; допускане християните до държавните служби според общ правилник, еднакво валиден за различните вероизповедания; допускане на християните до военна служба, промяна в данъчната система и възстановяване равновесието между градското и селското население; реформа на наказателната система и допускане на християнския елемент до полицейската служба.

Je n'ai pas cru devoir m'appesantir sur le principe des délimitations géographiques mentionné dans le § 1 du Mémoire Ministériel; il est évident que s'il pouvait être admis et appliqué sous l'administration ottomane, il conduirait à la désagrégation pacifique des éléments opposés de l'Empire Turc et faciliterait ainsi sans secousse la solution de la question d'Orient dans les conditions les plus naturelles et les plus équitables; mais c'est précisément pour cette raison que ni les Puissances, ni la Porte n'accepteraient un principe qui, selon la spirituelle expression de Fuad Pacha, transformerait l'Empire Ottoman en *"Etats désunis de Turquie"*. Sans donc trop insister sur cette idée, ainsi, que sur celle de l'admission des gouverneurs élus et de la surveillance des Consuls en matière litigieuse, que les Turcs n'auraient jamais admis - j'employai tous mes efforts à faire accepter le projet de réforme du Gouvernement Impérial tant par mes collègues que par la Porte.

Mais pendant ce temps le Gouvernement Français, tout en entretenant la négociation avec nous, travaillait à faire accepter par les Turcs un programme de réformes diamétralement opposé à nos idées et qui avait provoqué les plus vives objections du Cabinet Impérial au début des pourparlers. Au principe des autonomies administratives, destiné à affranchir graduellement les nationalités chrétiennes des entraves qui les gênent dans leur essor et à les préparer à une existence politique nouvelle - la France opposait le système de la fusion des éléments musulmans et chrétiens, fusion entièrement chimérique et dont les essais ne feraient que pousser les populations de la Turquie dans une voie étrangère à leur développement naturel en les éloignant de notre orbite. Le but politique de la propagande latine apparaissait clairement au fond de toutes les dispositions projetées; ainsi rejetant au second plan les restrictions à apporter à l'arbitraire des autorités turques, le Marquis de Moustier proposait des garanties gouvernementales en faveur des populations chrétiennes exclusivement contre les abus de leurs propres chefs spirituels, tandis que les communautés orthodoxes ne sauraient équitablement se plaindre de l'étendue des pouvoirs accordés à ceux-ci et devraient réclamer, au

Не сметнах за необходимо да наблягам върху принципа за географските разграничения, споменат в § 1 на министерския мемоар; очевидно е, че ако можеше да бъде приет и приложен в османската администрация, той би довел да мирно разделяне на противоположните елементи в Турската империя и така би допринесъл решаването на Източния въпрос да стане без сътресения и по възможно най-естествен и най-справедлив начин; но точно поради тази причина нито Силите, нито Портата нямаше да приемат принцип, който според духовития израз на Фуад паша, щеше да трансформира Османската империя в *"Разединени турски щати"*. Без, прочее, много да настоявам на тази идея, както и на онази за допускане на изборни губернатори и за надзор на консулите върху спорните въпроси, които турците никога не биха допуснали, аз вложих всичките си усилия за да убедя както моите колеги, така и Портата да приемат реформения проект на императорското правителство.

Но през това време френското правителство, едновременно с преговорите, които поддържаше с нас, се стараяше да накара турците да приемат програма за реформи, диаметрално противоположна на нашите идеи и която бе предизвикала най-живи възражения от страна на императорския кабинет в началото на преговорите. На принципа за административни автономии, предназначени постепенно да освободят християнските националности от онова, което пречи на техния възход, и да ги подготви за нов политически живот, Франция противопоставяше системата на сливане на мюсюлманските и християнските елементи, което беше напълно химерично и опитите за което насочваха народите на Турция по път, чужд на тяхното естествено развитие, и ги отдалечаваха от нашата орбита. В дъното на всички проектирани постановления ясно прозираше политическата цел на латинската пропаганда; така, отхвърляйки на втори план ограниченията, които трябваше да се наложат на произвола на турските власти, маркиз дьо Мустие предлагаше правителствени гаранции в полза на християнските народи, насочени изключително срещу злоупотребите на техните собствени духовни началници, докато православните общности не биха имали правото да се оплакват от широката власт, дадена на последните, а би трябвало, напротив, да

contraire, contre les empiétements successifs de l'état en exigeant qu'on leur restitue l'intégralité de leurs prérogatives, telles qu'elles leur avaient été conservées par Mohamet II.

On-peut être sûr que la majorité de nos coreligionnaires n'accepteraient pas volontairement dans tout leur ensemble les réformes sociales que la France avait voulu faire prévaloir à cette époque et dont le but final devait être la substitution du génie européen à celui qui est inhérent aux hommes et aux choses en Orient. En effet l'esprit et les tendances de l'Occident et du Levant il y a un abîme qu'on ne saurait combler par un compromis quelconque. Mais le vaste plan de réformes dont le Ministère Français faisait dépendre la régénération de la Turquie renfermait une série de mesures qui pouvaient être appliquées isolément et étaient de nature à préparer les voies aux vues ultérieures de l'Occident. On commença donc par amener la Porte à créer sur le modèle des institutions françaises analogues deux grands corps gouvernementaux; le Conseil d'Etat et la Haute Cour de Justice où l'élément chrétien fut admis à siéger à côté de l'élément musulman, quoique dans une minorité infime; on fit donner une plus grande extension au système des vilayets sans offrir aucun nouvel avantage aux chrétiens; on tenta enfin d'appliquer les idées de fusion de races aux écoles en créant le Lycée de Galata-Seraï sous le patronage de la France.

Simultanément on exigea du Gouvernement Ottoman des garanties nécessaires pour que des chemins de fer, des usines, des fabriques, des grandes exploitations agricoles, forestières et minières, des sociétés financières etc. couvrent le sol de la Turquie afin de l'assimiler industriellement et commercialement à l'Occident. Je me suis longuement étendu dans mes rapports en Cour sur les différentes mesures décrétées dans ces vues et parmi lesquelles la concession aux étrangers du droit de propriété occupe certainement la première place. Je n'y reviendrai pas ici. Faute d'autre moyen le Gouvernement Ottoman paraissait compter sur l'envahissement du pays par les Anglo-Français pour améliorer d'un côté les finances de l'Etat et pour mettre de l'autre un frein aux aspirations

протестират срещу последователните посегателства от страна на държавата, и да настояват да им бъдат възстановени в пълен обем прерогативите, такива, каквито са им били запазени от Мехмед II.

Със сигурност може да се каже, че болшинството от нашите единоверци доброволно не биха приели в тяхната цялост социалните реформи, които Франция по това време искаше да наложи и чиято крайна цел трябваше да бъде заместване духа, който е присъщ на хората и нещата в Ориента, с европейски такъв. В действителност, духът и тенденциите на Запада са разделени от онези на Изтока с пропасть, която не би могла да се запълни от никакъв компромис. Обаче, широкият план за реформи, от който френското правителство правеше зависимо турското възраждане, съдържаеше поредица от мерки, които можеха да се приложат отделно и които бяха от естество да подготвят почвата за по-сетнешните цели на Запада. Прочее, най-напред Портата бе убедена по модела на съответните френски институции да създаде два висши правителствени органа: държавния съвет и върховния съд, където християнският елемент, макар и в незначително малцинство, бе допуснат да заседава редом с мюсюлманския; вилаетската система бе разширена още повече без да се предлагат никакви нови придобивки за християните; най-сетне бе направен опит за приложение на идеите за сливане на нациите чрез училищата, като се създаде Галата-Сарайският лицей под патронажа на Франция.

Едновременно с това от османското правителство бяха поискани гаранции, че железници, заводи, фабрики, големи земеделски, дърводобивни и рудодобивни предприятия, финансови дружества и т.н. ще покрият територията на Турция за да я слоят в индустриално и търговско отношение със Запада. В моите донесения до Двореца съм се разпростирал нашироко върху взетите предвид тези цели мерки, сред които без съмнение даването на чужденци право на [недвижима] собственост заема най-важно място. Няма да се връщам отново на тези въпроси. По липса на други средства османското правителство изглежда разчиташе страната да бъде наводнена от англо-французи за да подобри финансите на държавата, от една страна, и за да обуздае националните aspirations на християните, от

nationales des chrétiens; on croyait trouver une nouvelle garantie pour l'Empire dans intérêt qu'aurait l'Occident de laisser les Turcs nominativement maîtres du pays afin de pouvoir l'exploiter à sa guise.

Je réagissai de toutes mes forces contre cette tendance, mais je me heurtai à un parti pris des ministres turcs qui persistaient dans la croyance, que du moment où l'on voulait imposer à la Turquie une réorganisation forcée, ce n'était que dans la fusion des races musulmanes et chrétiennes et non dans leur coexistence parallèle qu'on devait chercher le salut de l'Empire. Naturellement ils entendaient cette fusion à leur manière et se promettaient bien de rendre ces concessions illusoires en maintenant la prépondérance musulmane et en se bornant à exploiter les chrétiens voir même les étrangers tout en leur offrant de nombreux avantages matériels pour se les rendre favorables. A part cette doctrine qui servait de base occulte à tout le système de réorganisation adopté par le Ministère Ottoman, on reconnaissait une double tactique dans la manière dont ces derniers comptaient appliquer la réforme que l'Europe leur proposait.

Tout en abondant dans notre sens quant à l'urgence de quelques unes d'entre elles, ils tâchaient de gagner du temps en faisant ressortir la nécessité d'une mise à exécution graduelle; en second lieu lorsqu'ils n'objectaient pas à l'utilité d'une mesure proposée, ils s'efforçaient d'en altérer la signification et d'en amoindrir la portée par des restrictions d'application. En somme tandis que les vœux particuliers de la France recevaient une application au moins pratique, nos conseils restaient à l'état de lettre morte se trouvant en contradiction flagrante avec les principes gouvernementaux de la Porte. En exploitant la franchise de nos communications, l'Europe avait soin de prendre le contre-pied de toutes nos propositions et de pousser les Turcs vers des réformes qui, si elles pouvaient prendre racine et porter fruit, amélioreraient sans doute matériellement le sort des chrétiens, mais au détriment de leur développement national, religieux et historique, de notre influence et de notre avenir politique en Orient.

друга; то вярваше, че намира нова гаранция за империята в интереса, който би имал Западът да остави турците номинално господари на страната за да може да я експлоатира по свой вкус.

С всички сили се противопоставих на тази тенденция, но се сблъсках с предубедеността на турските министри, които упорстваха в разбирането си, че щом на Турция трябва да се наложи насилствена реорганизация, то единствено в сливането на мюсюлмани и християни, а не в тяхното успоредно съвместно съществуване, трябва да се търси спасението на империята. Естествено, те разбираха това сливане по свой начин и силно се надяваха да направят тези отстъпки привидни, запазвайки превеса на мюсюлманите и задоволявайки се да експлоатират християните, даже и чужденците, като в същото време им предлагат множество материални предимства за да ги настроят благосклонно към себе си. Освен тази теория, която служеше за тайна основа на цялата система за реорганизация, възприета от османското правителство, можеше да се забележи една двойна тактика в начина, по който то смяташе да приложи реформите, които Европа му предлагаше.

Споделяйки нашето мнение за неотложността на някои от тях, османските министри се стараеха да печелят време, изтъквайки необходимостта от постепенност в тяхното въвеждане; на второ място, когато не отхвърляха ползата от някоя предлагана мярка, те се стараеха да променят нейния смисъл и да намалят обсега ѝ чрез ограничения в прилагането. Накратко казано, докато в най-лошия случай пожеланията на Франция получаваха поне практическо приложение, нашите съвети си оставаха само на книга, тъй като бяха в ярко противоречие с управленческите принципи на Портата. Възползвайки се от откровеността на нашите изявления, Европа се стремеше да прави обратното на онова, което предлагаме, и да тласка Портата към реформи, които, ако изобщо можеха да се задържат и да принесат полза, без съмнение биха подобрили материално съдбата на християните, но в ущърб на тяхното национално, религиозно и историческо развитие, на нашето влияние и на политическото ни бъдеще в Ориента.

Mehmed Rouchdi qui se trouvait à la tête des affaires à l'époque où la question des réformes fut mise sur le tapis, sollicita lui-même sa démission au mois de janvier 1867 en exposant au Sultan *“que des hommes comme Fuad et Aali pouvaient seuls supporter le fardeau des affaires par la confiance qu'ils inspiraient à l'Occident”*. Le Grand Vézirat fut confié à Aali, et le principal promoteur des réformes, Fuad Pacha dont l'esprit entreprenant suppléait à la trop grande réserve du Grand Vézir remplaça ce dernier aux Affaires Etrangères. L'ancien duumvirat ainsi reconstitué offrait tous les éléments nécessaires d'une politique habile dans la question des réformes ou, du moins, de la mise en scène qui devait donner le change à l'opinion publique. En acceptant les réformes, moins en vue de leur effet direct que de l'impression qu'elles pouvaient produire en Europe, les Ministres Turcs ne se refusaient pas à l'établissement des institutions gouvernementales pouvant apparaître comme un progrès réel accompli dans la voie des réformes administratives et économiques. Dans la pratique toutes les nouvelles créations n'étaient que des rouages superflus qui ne servaient qu'à donner le change aux Occidentaux par un semblant d'organisation européenne. Aussi, sous les déclamations pompeuses sur l'ère nouvelle inaugurée par ces réformes, on devinait, au fond, chez les ministres l'espoir de couvrir du manteau du libéralisme déployé aux yeux de l'étranger leurs vues personnelles et l'arbitraire de leur administration, tout en écartant ne fut ce que pour quelque temps les obsessions des Représentants qui réclamaient toujours de nouvelles mesures.

Question de la succession au trône de Turquie. - Le Sultan lui-même voulut, paraît-il, à cette époque tirer parti dans son intérêt personnel du goût pour les réformes qu'on cherchait à inculquer à son Gouvernement. Sa Majesté semble avoir eu l'intention de faire pour Elle-même ce qu'Elle avait sanctionné en Egypte, c'est à dire de modifier l'ordre de succession dans l'Empire Ottoman. A la succession agnastique admise comme loi de l'Etat, il s'était agi de substituer l'hérédité dans la descendance directe d'Abdul-Aziz et de faire reconnaître son fils Jossouf-Izzéddin comme héritier présomptif, à l'exclusion de Mourad

Мехмед Рушди, който беше начело¹²⁶ на правителството когато въпросът за реформите се постави на дневен ред, сам подаде оставка през ян. 1867, заявявайки пред султана, че *“единствено хора като Фуад и Али могат да носят бремето на държавното ръководство благодарение на доверието, което вдъхват на Запада”*. Великото везирство бе поверено на Али, а главният двигател на реформите, Фуад паша, чийто предприемчив дух компенсираше голямата предпазливост на великия везир, замести последния като министър на външните работи. Така възстановеният отдавнашен дуумвират разполагаше с всичко необходимо за една опитна реформена политика или най-малкото за една инсценировка, която да заблуди общественото мнение. Приемайки реформите, не толкова с оглед тяхното пряко въздействие колкото заради впечатлението, което те можеха да създадат в Европа, турските министри не се отказваха от създаване на правителствени институции, които можеха да изглеждат като осъществяване на реален прогрес по пътя на административните и икономически реформи. На практика всички нововъведения бяха само безполезни звена, които чрез привидно европейската си организация служеха единствено за заблуда на западниците. Също така, у турските министри, зад помпозната фразеология, че тези реформи поставяли началото на нова ера, прозираше надеждата да прикрият с мантията на манифестирания пред чужденците либерализъм своите собствени цели и произвола на своята администрация, отстранявайки заедно с това макар и само за известно време досажданията на чуждите представители, които настояваха за все нови и нови мерки.

Въпросът за наследодателството на турския престол. - По това време самият султан, изглежда, поиска да извлече лична полза от вкуса към реформа, който искаха да втълпят на неговото правителство. По всяка вероятност Негово Величество имаше намерението да направи за самия себе си това, което той бе санкционирал в Египет, тоест да промени реда за наследяване в Османската империя. Ставаше дума да се замести приетото като закон на държавата агнастично наследодателство с наследяване на Абдул-Азис по пряка линия и неговият син Юсуф-Изеддин да бъде признат за вероятен

Effendi et ses frères, fils de feu le Sultan Abdul-Medjid. Le Sultan hésitait cependant par crainte de soulever la puissante opposition du corps des oulémas, il remettait toujours l'exécution de son projet et la question n'a pas été résolue jusqu'à l'heure qu'il est.

Cependant Mourad Effendi, alarmé par le projet attribué au Sultan, paraissait décidé à sauvegarder ses droits par tous les moyens. Au printemps 1868 il prit l'initiative d'un échange d'idées avec moi et me communiqua même son intention de se réfugier, en cas d'urgence, sur un de nos bateaux à vapeur. En retour je fis observer au Prince qu'en quittant le terrain il affaiblirait son prestige et porterait atteinte à ses droits. De son côté, il me transmit l'assurance qu'il résisterait jusqu'à la dernière extrémité et ne se placerait sous la protection d'un pavillon étranger que lorsque tout espoir serait perdu. A la question qu'il me fit poser sur l'attitude éventuelle de la diplomatie étrangère, je répondis que selon toutes probabilités les Puissances Occidentales seraient favorables au projet de modification attribué au Sultan; quant à la Russie elle n'avait aucun motif pour désirer le changement de l'ordre régulier de succession au trône en Turquie. Néanmoins je fis observer en conclusion à Mourad Effendi que l'affaire qui le préoccupait était une question purement intérieure à laquelle dès lors les Puissances Etrangères n'étaient point appelées à participer directement. Ces explications tenues dans le plus grand secret semblent avoir laissé à l'héritier présomptif une bonne impression qui pourra être utilisée en temps opportun.

Depuis lors Mourad Effendi a été tranquilisé en voyant ses relations personnelles avec le Sultan s'améliorer considérablement. Néanmoins on fait périodiquement circuler dans le public des bruits relatifs au changement dans l'ordre de succession au trône. Les honneurs dont Jousouf-Izzédin est entouré et le rôle qu'on lui fait jouer semblent les confirmer jusqu'à un certain point. Quant aux Puissances Occidentales, elles ont complètement changé d'avis dans cette question: craignant qu'une mesure aussi radicale ne provoque des troubles et ne nuise ainsi à la sécurité de l'Empire Ottoman, elles voudraient que l'ancien ordre des choses soit maintenu. Il a même été question un instant de faire parvenir

наследник, като се изключат Мурад ефенди и неговите братя, синове на починалия султан Абдул-Меджид. Султанът обаче се колебаеше от страх да не предизвика недоволството на могщото съсловие на улемата; той все отлагаше изпълнението на своя проект и до сега въпросът още не е решен.

Обаче Мурад ефенди, разтревожен от приписвания на султана проект, изглеждаше решен да пази правата си с всички средства. През пролетта на 1868 той взе инициативата за обмен на мнения с мен и дори ми съобщи намерението си да се укрие, в случай на крайна необходимост, на борда на един от нашите параходи. В отговор обърнах внимание на принца, че ако избяга, ще отслаби своя престиж и ще накърни правата си. От своя страна, той ме увери, че ще се съпротивлява до край и че ще се постави под закрилата на чужд флаг само ако бъде изгубена и последната надежда. На неговия въпрос за евентуалната позиция на чуждата дипломация отговорих, че по всяка вероятност западните Сили ще се благосклонни към приписвания на султана проект за промяна; що се отнася до Русия - тя няма никакъв мотив да иска смяна на установения ред за наследяване на престола в Турция. Въпреки всичко, накрая обърнах внимание на Мурад ефенди, че въпросът, който го тревожи, е чисто вътрешен [за Турция], и в който, поради това, чуждите Сили изобщо не бива пряко да се месят. Тези обяснения, направени в най-дълбока секретност, изглежда оставиха у вероятния престолонаследник добро впечатление, което ще може да бъде изпълнено когато му дойде времето.

Оттогава Мурад ефенди се успокои, виждайки, че неговите лични отношения със султана значително се подобряват. Въпреки това, периодически се пускат слухове относно промяна в реда за наследяване на престола. Почестите, с които Юсуф-Изддин е обграден, и ролята, която го карат да играе, изглежда до известна степен ги потвърждават. Що се отнася до западните Сили, те напълно промениха мнението си по този въпрос: страхувайки се една толкова радикална мярка да не предизвика смутове и да не навреди по този начин на сигурността на Османската империя, те искаха да се запази старият порядък. Даже за момент стана дума султанът да бъде посъветван в

au Sultan des conseils dans ce sens. Mais, comme je me suis montré opposé à une telle ingérence dans les affaires intérieures de la Turquie, on a gratuitement inféré de ce fait que nous serions favorables à l'avènement de Joussouf-Izzé-din. M'inspirant des vues de notre Auguste Maître, j'observe dans cette question l'abstention la plus absolue.

Effervescence des populations chrétiennes de la Turquie. - Les événements de Crète et l'impuissance du Gouvernement Turc à réprimer l'insurrection eurent un contrecoup général dans toutes les parties de l'Empire Ottoman. Ruinées par les impôts et n'ayant plus rien à perdre, exaspérés par les actes arbitraires de l'autorité et désillusionnées quant aux réformes promises, excitées enfin par des sociétés secrètes les populations se contenaient avec d'autant plus de peine que le prestige de la Porte et du Sultan lui-même avait été grandement compromis par les derniers événements. Au printemps de l'année 1868 le mécontentement avait acquis des proportions qui ne laissaient pas que d'être inquiétantes; on s'armait de tous côtés, on se concertait, on tâchait de s'entendre et l'on attendait le moment favorable pour se soulever. L'irritation des Turcs et l'attente fébrile d'un sort meilleur existait non seulement parmi les chrétiens, mais aussi chez les musulmans - les Albanais, les Bosniaques, les Kurdes, les Bédouins etc.

Tout le monde était sur le qui-vive; la mine paraissait chargée et l'explosion imminente. L'Épire, la Thessalie étaient travaillées par des meneurs grecs, on parlait de la formation d'un gouvernement provisoire dans les montagnes. Les Albanais offraient leurs services aux sociétés secrètes et n'attendaient que des armes et de l'argent pour se soulever. Les relations du Monténégro avec les autorités Turques étaient tendues au plus haut degré; plusieurs tribus avoisinantes s'adressaient au Prince Nicolas en lui demandant de fixer le moment de la lutte. En Bosnie, en Herzégovine, dans la vieille Serbie une levée de boucliers se préparait et l'on sollicitait le Prince Michel de se charger de la direction du mouvement. Il n'y avait pas jusqu'aux Bulgares - cette population si docile et si soumise - qui n'organisaient des bandes afin d'affirmer leurs tendances et de prouver qu'eux aussi ils avaient des droits à revendiquer.

Tout le corps de l'Empire Ottoman était maintenu dans un état d'excitation dangereux qui menaçait d'autant plus le repos de l'Orient que l'action de la diplomatie européenne refusant de donner dans la question

подобен смисъл. Но тъй като аз се изказах против едно такова вмешателство във вътрешните работи на Турция, от този факт бе извадено неоснователното заключение, че ние ще бъдем благосклонни към възшествието на Юсуф-Изеддин. Воден от разбиранията на нашия Августейши Господар, аз пазя абсолютна въздържаност по този въпрос.

Вълнения сред християнските народи на Турция. - Критските събития и безсилието на турското правителство да потуши въстанието се отразиха във всички части на Османската империя. Съсипани от данъци и нямащи вече нищо за губене, ожесточени от произвола на властта и разочаровани от обещаните реформи, подтиквани от тайни организации, различните народи с мъка се сдържаха, още повече, че престижът на Портата и на самия султан беше в голяма степен накърнен от последните събития. През пролетта на 1868 недоволството беше придобило размери, които не можеха да не тревожат; навсякъде се въоръжаваха, сговаряха се, търсеха съгласие и чакаха благоприятен момент за да се надигнат. Раздразнението от турците и трескавото очакване на по-добра съдба съществуваха не само сред християните, но и сред мюсюлманите - албанци, босненци, кюрди, бедуини и т.н.

Всички бяха нащрек; взривът изглеждаше заложен и експлозията предстояща. Гръцки агитатори кръстосваха Епир и Тесалия, говореше се за създаване на временно правителство в планините. Албанците предлагаха своите услуги на тайните организации и чакаха само оръжие и пари за да въстанат. Отношенията на Черна гора с турските власти бяха обтегнати до крайна степен; много съседни племена се обръщаха към княз Никола с молба да определи кога ще започне борбата. В Босна, в Херцеговина, в Стара Сърбия се готвеха за бунт и молеха княз Михаил да поеме ръководството на движението. Всички, включително българите, този толкова кротък и покорен народ, организираха въоръжени отряди за да потвърдят своите тежнения и да докажат, че и те имат право на претенции.

Цялата Османска империя беше в състояние на опасна възбуда, която заплашваше спокойствието в Ориента - толкова повече, че европейската дипломация, отказвайки във връзка с Критския въпрос да

Crétoise une satisfaction partielle aux convoitises de la race hellénique, s'abstenait de calmer ainsi, temporairement du moins, la nationalité la plus entreprenante et qui s'était déjà engagée dans la lutte.

Le moment n'était, peut-être, pas propice, surtout en vue de nos affaires intérieures, pour laisser éclater une conflagration générale en Orient. Mais comme elle pouvait se produire malgré nous et que, de l'avis de nos coreligionnaires eux-mêmes, un ajournement forcé et indéfini du mouvement pouvait leur être fatal - j'ai cru utile d'étudier, s'il fallait en diriger le développement, dans quel sens et dans quelle mesure on pourrait le faire et quelle solution en pourrait recevoir la question d'Orient, si elle venait à s'imposer aux préoccupations des Cabinets. Dans une série de dépêches en Cour j'ai présenté à ce sujet des considérations détaillées au Ministère Impérial.

Ainsi dans une pièce, datée du 4/16 octobre 1866 sub № 219, je disais: *“L'écroulement de l'édifice ottoman par suite du soulèvement spontané des races chrétiennes, en dehors des combinaisons de la diplomatie européenne, offre pour le moment un caractère d'actualité incontestable. Je n'hésite pas à dire, en outre, que cette solution serait celle qui répondrait le mieux à nos intérêts. Pour avoir quelque chance de succès elle devrait avant tout être précédée d'une entente sincère et complète entre les Serbes et Grecs. Cet accord est sur le point de s'établir. Il formerait le noyau autour duquel viendraient se grouper les autres nationalités chrétiennes de la Turquie d'Europe. Ensuite il faudrait que les Puissances n'interviennent pas violemment dans le conflit. Sur ce point je ne saurais embrasser la situation. Mais il me paraît qu'aucun des Etats de l'Europe ne se trouve aujourd'hui dans des conditions de nature à les porter à une ingérence en faveur de la Turquie.*

Malgré toute l'élasticité des interprétations données par la France au principe des nationalités, il est difficile à prévoir que le Gouvernement Napoléonien renie cette doctrine ouvertement et au point de prendre les armes contre la population chrétienne. L'Angleterre, de son côté, semble s'être quelque peu départie du dogme politique de l'intégrité de l'Empire

задоволи дори частично исканията на гърците, се въздържаше да успокои по този начин, макар и времѐнно, най-предприемчивата нация, която при това вече беше започнала борбата.

Моментът, особено предвид вътрешното ни положение, може би, не беше благоприятен за да допуснем общо надигане в Ориента. Но тъй като то можеше да стане въпреки нашата воля и тъй като, по мнението на самите ни единоверци, едно насилствено и безкрайно отлагане на движението можеше да бъде фатално за тях, аз сметнах за полезно да проуча, в случай, че станеше необходимо да поема ръководството му, в каква насока и в каква степен то можеше да стане и какво решение на Източния въпрос би могло да последва от него, ако то се наложеше на вниманието на кабинетите. В серия депеши до Двореца представих на императорското министерство подробни съображения по този повод.

Така, в документ с дата 4/16 окт. 1868 под № 219, казвах: *“Рухването на Османската империя вследствие спонтанното надигане на християнските народи и вън от комбинациите на европейската дипломация в момента със сигурност стои на дневен ред. Без колебание, освен това, мога да кажа, че подобно решение би отговаряло най-много на нашите интереси. За да има някакъв шанс за успех то би следвало преди всичко друго да бъде предшествано от едно искрено и пълно съглашение между сърби и гърци. Установяването на такъв съюз е в своята завършваща фаза. Той би създаде ядрото, около което ще се групират други християнски народи от Европейска Турция. След това би било необходимо Силите да не се намесват със сила в този конфликт. В този аспект аз не бих могъл да преценя ситуацията. Но ми изглежда, че нито една от европейските държави днес не е в състояние да си позволи намеса в полза на Турция.*

Въпреки цялата разтегливост на интерпретациите, давани от Франция на принципа на националностите, трудно е да се допусне, че Наполеоновото правителство отрича открито тази доктрина и до степен да вдигне оръжие срещу християнското население. Англия, от своя страна, изглежда донякъде се е отказала от политическата догма за интегритета на Османската

Ottoman. L'opinion publique s'opposerait à une guerre pour des intérêts qui ne lui paraissent plus aujourd'hui indivisiblement liés aux siens. Enfin, la Prusse a assez à faire pour la consolidation de son pouvoir nouvellement acquis pour ne pas chercher ailleurs des complications fâcheuses. Elle ne pourrait qu'en profiter pour compléter son œuvre en Allemagne. Je ne parle pas de l'Italie dont l'existence est évidemment liée au respect des autonomies nationales. L'Autriche seule ne trouverait rien dans ses antécédents qui l'empêchât de défendre les droits du Sultan. Elle pourrait être poussée dans cette voie par les deux Puissances Occidentales intéressées à rester dans l'ombre. Mais, épuisée et amoindrie, la monarchie des Habsbourg voudrait-elle et pourra-t-elle assumer ce rôle en abandonnant la tâche ardue de sa réorganisation intérieure le lendemain de ses cruels désastres.

Pour être entièrement assurés de l'abstention de l'Europe il me paraît indispensable: 1) d'éviter scrupuleusement toute manifestation qui pourrait faire croire à l'intention de notre part de participer ou de diriger le mouvement, et 2) d'obtenir soit par une alliance avec la Prusse, soit, du moins, par une entente avec quelques unes des Puissances sur la déclaration éventuelle du principe de non-intervention, les garanties voulus contre une ingérence dans le procès final de l'Empire Ottoman. Etant donnée cette situation, il resterait enfin à fixer notre attitude en présence d'un vaste mouvement insurrectionnel dans la presque île des Balkans... Elle consisterait à persévérer jusqu'au bout dans notre conduite correcte et réservée, à proclamer hautement le principe de non-intervention lorsque la lutte générale serait engagée, mais, en même temps, à prendre en main les fils du mouvement et à les diriger dans le sens de nos intérêts et de ceux de nos coreligionnaires. Une pareille attitude serait assurément aussi complexe que difficile. Elle ne serait pas impossible. Elle répondrait, en même temps, à nos sympathies et à nos intérêts. En laissant aux évolutions des aspirations nationales le champ assez libre pour qu'elles s'affirment dans la juste mesure de leur développement historique, nous

империя. Общественото мнение би се противопоставило на война за интереси, които днес повече не му изглеждат неразделно свързани с неговите. Накрая, Прусия има достатъчно работа по консолидацията на новопридобитата си мощ, за да търси другаде неприятни усложнения. От рухването на Турция тя би могла само да спечели за да довърши делото си в Германия. Да не говорим за Италия, чието съществуване очевидно е свързано с уважението към националните автономии. Единствено Австрия не би намерила в миналото си нещо, което да ѝ попречи да защитава правата на султана. Тя би могла да бъде тласната по този път от двете, заинтересовани да останат в сянка, западни Сили. Но дали, изтощена и намалена, монархията на Хабсбургите ще иска и дали ще може, веднага след претърпените жестоки нещастия, да се нагърби с тази роля, като изостави трудната задача за своята вътрешна реорганизация.

За да е напълно сигурно, че Европа ще се въздържа от намеса, ми се вижда необходимо: 1) да избягваме грижливо всяка проява, която би могла да се тълкува като намерение от наша страна да участваме в движението или да го ръководим, и 2) чрез съюз с Прусия, или поне чрез съглашение с някоя друга от Силите относно евентуално провъзгласяване на принципа на ненамеса, да се сдобием с необходимите гаранции против вмешателство в последната фаза от съществуването на Османската империя. Веднъж осигурили си това, накрая би останало само да определим своята позиция спрямо едно широко въстаническо движение на Балканския полуостров... Тя би трябвало да се състои в постоянство до край в нашето внимателно и резервирано поведение, в авторитетно провъзгласяване принципа за ненамеса когато общата борба започне, като, заедно с това, вземем в свои ръце ръководството на движението и го направляваме според нашите и на единоверците ни интереси. Подобна политика без съмнение е колкото сложна, толкова и трудна. Но тя не е невъзможна. Тя би съответствала не само на нашите интереси, но и на нашите симпатии. Оставяйки достатъчно свобода националните стремежи да се утвърдят съразмерно с историческото си развитие, ние

écarterions seulement toute ingérence importune tendant à créer des situations factices. Sans nous imposer de lourds sacrifices, nous accorderions à nos coreligionnaires en Turquie le seul secours dont ils aient réellement besoin: l'appui moral et l'unité de direction. Nous leur abandonnerions le soin de faire tomber en pièce le Traité de Paris et de l'abolir de fait".

Ce qui précède prouve que je n'avais nullement en vue une action violente de la Russie en Orient, une guerre avec l'Europe. *"Une pareille éventualité, disais-je, doit être entièrement écartée de nos prévisions politiques. Elle aurait pour conséquence inévitable d'allumer un conflit général où nous resterions isolés et qui aurait en outre l'inconvénient de porter préjudice aux populations mêmes que nous voudrions secourir. Le sang et l'or russes ne doivent être dépensés que pour des avantages certains et proportionnés à la grandeur du sacrifice".* J'ajoutai: *"des dislocations de troupes sur nos frontières occidentales et au Caucase seraient, peut-être, nécessaires, mais elles ne viendraient que beaucoup plus tard, quand la crise aura atteint toute son intensité. Pour le moment, au contraire, il faudrait éviter tout sujet d'alarme pour l'Europe".*

Les circonstances se sont essentiellement modifiées depuis cette époque. Mais je crois que les considérations ci-dessus ne seront jamais déplacées. Dans tous les cas elles expliquent mon attitude à l'égard des populations chrétiennes pendant la période aiguë de l'insurrection Crétoise et anéantissent toute idée d'avoir voulu provoquer une crise pouvant nous conduire à la guerre

M'inspirant de la pensée de Sa Majesté Impériale et malgré les manifestations de l'opinion publique, malgré les encouragements donnés en Russie aux rayères révoltés ou prêts à se révolter, malgré les démarches diplomatiques paraissant avoir en vue un soulèvement prochain des populations - j'ai tout fait à Constantinople et dans les provinces pour empêcher une explosion désordonnée et nuisible aux intérêts des chrétiens eux-mêmes. J'écrivais au Prince Gortchacow le 12/25 [sic!] septembre 1866 que *"le cœur me saignait lorsque je songeais que nous étions*

бихме отстранили всяко неуместно вмешателство, целящо да създаде неестествени състояния. Без да си налагаме тежки жертви ние бихме оказали на нашите единоверци в Турция единствената помощ, от която те действително имат нужда: морална подкрепа и единно ръководство. Ние ще им оставим грижата да нарушат Парижкия договор и фактически да го отменят."

Този текст доказва, че изобщо не съм имал предвид насилствени действия от страна на Русия в Ориента, война с Европа. *"Подобна вероятност, казвах аз, трябва да бъде напълно отстранена от политическите предвиждания. Тя би имала като неизбежно следствие разпалването на общ конфликт, в който ние бихме останали изолирани и който освен това би имал неудобството да принесе вреда на народите, на които бихме искали да помогнем. Руските кръв и злато трябва да бъдат изразходвани само за сигурни и съразмерни с направените жертви изгоди."* И добавях: *"дислокация на войски по нашите западни граници и в Кавказ, може би, би била необходима, но тя ще се разгърне по-късно, когато кризата достигне максималната си дълбочина. За момента, напротив, би трябвало да се избягва всичко, което би могло да разтревожи Европа."*

Оттогава обстоятелствата съществено се промениха. Но смятам, че по-горе изложените съображения никога няма да станат неуместни. При всички случаи, те обясняват моята позиция спрямо християнските народи през острата фаза на Критското въстание и напълно опровергават каквато и да било мисъл, че съм искал да предизвикам криза, можеща да ни въвлече във война.

Воден от разбиранията на Негово Величество и въпреки проявите на общественото мнение, въпреки насърченията в Русия към въстаналите или готвещи се да въстанат раи, въпреки дипломатическите постъпки, които изглеждаха съобразени с едно скорошно надигане на народите - в Цариград и в провинцията аз направих всичко възможно за да попреча на един некоординиран и вреден за интересите на самите християни бунт. На 12/25 [sic!] септ. 1866 писах на княз Горчаков, че: *"сърцето ми се облива в кръв само като си*

obligés de retenir les populations coreligionnaires et de travailler à l'apaisement des esprits dans la Turquie d'Europe en privant les pauvres Candiotés d'une diversion qui seule pouvait leur assurer la victoire". Et pourtant je n'ai rien négligé, en me conformant aux ordres du Ministère, pour empêcher les tentatives partielles en Bulgarie, en Albanie, en Macédoine, en Epire et en Thessalie. Ce n'est que l'action calmante de l'Ambassade qui a empêché dans ces provinces des conflits plus considérables que ceux qui s'y sont produits et dont - malgré tout ce qu'ont voulu insinuer nos ennemis - nous ne sommes nullement responsables.

Il ne faut pas oublier qu'un simple accident peut, dans des éventualités données, amener en Turquie une explosion locale qui, à son tour, peut se généraliser et se développer, et qu'ainsi les calculs les mieux combinés peuvent être déjoués. Aussi tous mes efforts d'apaisement auraient été perdus en vain, si un concours de circonstances particulièrement favorable n'avait pas conjuré le danger. Un soulèvement sérieux aurait pu se produire dès l'année 1866, lors des affaires roumaines, si la guerre allemande avait duré encore quelques mois. La paix entre l'Autriche et la Prusse a obligé les meneurs chrétiens à céder aux conseils de modération, d'autant plus que rien n'avait été sérieusement préparé pour assurer le succès d'une lutte suprême. La partie fut remise dès lors au printemps 1867. L'évacuation des forteresses serbes fit encore renvoyer le mouvement slave jusqu'à l'automne 1867. Les espérances inspirées aux Hellènes par l'entente qui paraissait s'être établie entre la Russie et la France, le désir de ne pas paralyser les délicates négociations entreprises à Constantinople pour amener l'annexion de la Crète et surtout les promesses de la France quant à l'agrandissement du Royaume Hellénique - forcèrent les Grecs à remettre la lutte au printemps 1868. L'épuisement de la Grèce, la nécessité de compléter les armements en Serbie et de se garantir contre l'intervention matérielle de l'Autriche, nos conseils persévérants et le secret espoir d'acquérir notre concours actif à une époque plus éloignée, ou, du moins, d'obtenir la Crète dans le courant de l'année 1868,- ont encore retardé le mouvement qui, après la Con-

помисля, че трябва да съдържахме единоверните ни народи и да работим за успокоение на духовете в Европейска Турция, лишавайки по този начин нещастните кандииоти от една диверсия, която сама би могла да им осигури победа". При това, в съответствие със заповедите на министерството, аз не пренебрегнах нищо за да попреча на частичните опити [за бунт] в България, в Албания, в Македония, в Епир и в Тесалия. Не друго, а успокоителните действия на посолството осуетиха конфликти, по-значителни от тези, които станаха там и за които - въпреки всички инсинуации на нашите врагове - ние изобщо не носим отговорност.

Не бива да се забравя, че и обикновен нещастен случай би могъл, в дадената обстановка, да доведе до локален бунт в Турция, който от своя страна може да се развие и да стане общ, като се осуетят и най-добре направените сметки. Така, ако някое особено благоприятно стечение на обстоятелствата не отклонеше опасността, всичките ми усилия за омиротворяване можеха да останат напразни. Сериозно надигане можеше да стане през 1866, по време на румънските събития¹²⁷, ако германската война¹²⁸ беше продължила още няколко месеца. Мирът между Австрия и Прусия застави християнските водачи да отстъпят пред съветите за умереност, още повече, че нищо не бе сериозно подготвено за да се осигури успеха на една решителна схватка. Тогава работата бе отложена за пролетта на 1867. Евакуацията на сръбските крепости¹²⁹ още веднъж отсрочи славянското движение до есента на 1867. Надеждите, вдъхнати на гърците от съгласието, което изглеждаше че се е възцарило в отношенията между Русия и Франция, желанието да не се парализират деликатните преговори, предприети в Цариград за да се постигне присъединяване на Крит, и особено обещанията от страна на Франция за уголемяване на Гръцкото кралство принудиха Гърция да отложи борбата за пролетта на 1868. Изтощението на Гърция, необходимостта да се попълни въоръжението на Сърбия и да се намерят гаранции срещу военно вмешателство от страна на Австрия, настойчивите ни съвети и тайната надежда в по-далечно време да се добие активна поддръжка от нас или поне да се получи Крит през 1868 - всичко това още повече забави движението, което, след Конференцията от 1869 и покоряването на

férence de 1869 et la soumission de la Crète, dût être remis indéfiniment. Notre déclaration de non-intervention n'a pas été étrangère à l'abandon par les populations de leurs projets de soulèvement: elle fut considérée par elles comme un abandon de notre part.

Il ne faut pas oublier que l'idée de non-intervention a surgi pour la première fois, lors de la mission de Mr Marinovitch à Saint-Pétersbourg. Sur des insinuations de ce dernier le Prince Gortchacow lui avait déclaré *“que, si même, malgré les conseils contraires du Gouvernement Serbe, un mouvement éclatait dans les autres parties de la Turquie et prenait des proportions sérieuses, le Cabinet Impérial solliciterait les ordres de Sa Majesté pour proclamer le principe de non-intervention et convier les autres Puissances à une semblable déclaration”*. (Résumé de l'entretien du Vice-Chancelier avec Mr Marinovitch). La déclaration de non-intervention devait donc selon les paroles du Prince Gortchacow suivre et non précéder le soulèvement des chrétiens d'Orient. S'étant produite prématurément elle a acquis une signification opposée à celle qu'on y attachait dans le projet primitif: au lieu de paralyser l'action de l'Europe et de prévenir l'appui qu'elle aurait pu prêter à la Turquie, elle n'a fait que décourager les chrétiens d'Orient et a servi à raffermir le pouvoir ottoman tout en ruinant les espérances de nos coreligionnaires et en nous aliénant les Grecs.

Entente gréco-serbo-roumaine. - Mais tout en m'employant pendant cette époque à enrayer le mouvement des populations chrétiennes de la Turquie, je ne me croyais pas en droit - en vue des éventualités d'avenir d'en étouffer les germes et d'en compromettre le développement ultérieur. Il nous incombait, au contraire, de favoriser le rapprochement entre les différentes nationalités de l'Orient, d'affaiblir les jalousies de races qui les divisent et de coordonner leurs tendances, afin que, dans un moment de danger, ces population puissent se grouper contre l'ennemi commun et se prêter un appui mutuel qui leur donnerait la possibilité de se passer de notre coopération matérielle.

Sous ce rapport la première place était réservée à une entente entre la Grèce et la Serbie - les deux pays qui se trouvent le plus directement

Крит, трябваше да бъде отложено за неопределено време. Нашата декларация за невмешателство не бе без връзка с изоставянето от страна на народите на техните въстанически планове: тя бе приета от тях за изоставяне от наша страна.

Не бива да се забравя, че идеята за невмешателство за първи път възникна по време¹³⁰ на посещението на г-н Маринович в Санкт-Петербург. По повод намеците на последния, княз Горчаков заявил, че, *“дори ако, въпреки съветите за обратното от страна на сръбското правителство, би избухнал бунт със сериозни размери в другите части на Турция, императорският кабинет би просил от Негово Величество заповеди да прокламира принципа за невмешателство и да покани и останалите Сили да се присъединят към една подобна декларация”*. (Резюме на разговора на вице-канцлера¹³¹ с г-н Маринович). Следователно, прокламирането на принципа за невмешателство би трябвало, според думите на княз Горчаков, да следва, а не да предхожда надигането на християните в Ориента. Тъй като бе направено преждевременно, то получи смисъл, различен от онзи, който му се придаваше в този първоначален план: вместо да парализира действията на Европа и да предотврати поддръжката, която тя би могла да даде на Турция, то само обезсърчи християните от Ориента и послужи за заздравяване на османската власт, сривайки надеждите на нашите единовеци и отчуждавайки от нас гърците.

Сръбско-гръко-румънското съглашение. - Стараяки се обаче, по онова време, да осуетя движението на християнските народи от Турция, аз не смятах, че имам право, предвид възможностите на бъдещето, да унищожавам неговите семена и да излагам на опасност по-сетнешното им развитие. Напротив, наше задължение беше да поощряваме сближаването между различните народности от Ориента, да намаляваме разделящите ги национални съперничества и да координираме техните стремежи за да могат, в момент на опасност, тези народи да се групират срещу общия враг и да си окажат взаимно помощ, което би им дало възможност да минат и без материална поддръжка от наша страна.

В това отношение най-важно място бе отредено на едно съглашение между Гърция и Сърбия - двете страни, които са най-пряко

engagés dans les questions d'avenir de l'Orient. Des pourparlers avaient déjà été engagés dans ce but entre Mr Tricoupi et Garachanin en 1861, mais ils avaient porté un caractère plutôt privé. D'après ce qui s'était dit alors, la Grèce prétendait à la Thessalie, l'Épire, la Macédoine, la Thrace et les îles de l'Archipel, la Serbie revendiquait la Bosnie, l'Herzégovine, la Haute Albanie (Vieille Serbie) et le Monténégro, si ce dernier ne désirait pas se constituer en Principauté indépendante. Après quelques pourparlers la négociation fut abandonnée, les deux parties n'ayant pas réussi à s'entendre sur le fond de la question et de plus la Grèce ayant manifesté des hésitations à traiter officiellement d'égal à égal avec la Principauté vassale. Ces hésitations ne voilaient qu'à demi l'idée de la suprématie hellénique, car les promoteurs de la grande idée ne trouvaient pas leur compte à se lier les mains par une entente avec les Serbes et revendiquaient la succession de l'Empire Ottoman sans partage. Toutefois lorsque l'affaire de Crète éclata et que la race hellénique se trouva, pour ainsi dire, entraînée dans la lutte, le Cabinet d'Athènes fut plus coulant quant aux questions de forme et prit lui-même l'initiative de pourparlers avec la Serbie.

Je m'appliquais à favoriser l'entente que Mr Delyanni et Mr Ristitch étaient chargés d'élaborer à Constantinople. Je n'hésitai pas à conseiller aux Serbes de se prêter aux ouvertures des Grecs, tout en tâchant de les circonscrire au but pratique que l'on devait avoir en vue. En effet, si la lutte de Crète devait se généraliser, comme on le supposait alors, et si les Slaves ne soutenaient pas les efforts des Grecs, deux alternatives pouvaient se présenter: ou bien, les Grecs succomberaient et alors l'influence des Puissances qui s'étaient montrées hostiles au mouvement prévaudrait définitivement tant dans le Royaume que dans les provinces avoisinantes, ou bien les Grecs réussiraient dans leur entreprise, et dans ce cas les Slaves se verraient refoulés à l'arrière plan des nouvelles destinées de la presque île des Balkans; ils le seraient d'autant plus infailliblement que, dès que le succès des Grecs serait avéré, les Puissances Occidentales s'empresseraient de les prendre sous leur protection pour combattre nos prétendues tendances panslavistes.

ангажирани с въпросите, свързани с бъдещето на Ориента. Преговори с тази цел бяха започнали между г-дата Трикупис и Гарашанин още през 1861, но те носеха по-скоро частен характер. Според тогавашните разговори, Гърция претендирала за Тесалия, Епир, Македония, Тракия и островите от Егейско море, а Сърбия искала Босна, Херцеговина, Горна Албания (Стара Сърбия) и Черна гора, в случай, че последната не би желала да се конституира в независимо княжество. След няколко срещи преговорите били изоставени, тъй като двете страни не успели да се споразумеят по базисните въпроси и тъй като освен това Гърция показала колебания официално да преговаря на равна нога с васалното княжество. Тези колебания само отчасти скривали намерението за елинско надмощие, тъй като двигателите на *"Мегали идея"* не смятаха за изгодно да си връзват ръцете чрез едно съглашение със Сърбия и претендираха за цялото наследство на Османската империя. Обаче, когато се разразиха Критските събития и когато гръцката нация, така да се каже, се оказа въввлечена в борбата, Атинският кабинет беше станал по-сговорчив що се отнася до формалната страна на нещата и сам взе инициативата за преговори със Сърбия.

Постарах се да поощря съглашението, което г-н Делиянис и г-н Ристич бяха натоварени да изработят в Цариград. Без колебание препоръчах на сърбите да откликнат на гръцките предложения, като се постараят да ги ограничат до практическата цел, която следваше да се има предвид. В действителност, ако Критското въстание трябваше да се разпространи и из другите области, както тогава се предполагаше, и ако славяните не подкрепяха усилията на гърците, можеха да се очакват две развития: или гърците нямаше да устоят и тогава влиянието на Силите, които се бяха показали враждебни към движението, щеше да се наложи окончателно както в кралството, така и в съседните области, или пък гърците щяха да успеят в своето начинание, а славяните щяха да се окажат изтласкани на заден план в новите съдбини на Балканския полуостров; последното би било още по-неизбежно, тъй като, ако успехът се наклонеше към гърците, Западните сили биха побързали да ги вземат под свое покровителство за да се борят срещу нашите предполагаеми панславистки домогвания.

L'un et l'autre de ces résultats étaient évidemment contraires à nos intérêts. Nous ne saurions ni voir d'un œil indifférent la déchéance des aspirations de la Grèce qui cesserait dès lors de graviter vers nous, ni, encore moins, laisser s'établir la domination de la race Hellénique sur nos consanguins. Les pourparlers marchaient les premiers temps à souhait. Il n'y eut aucune difficulté tant qu'il s'agissait de principes généraux, tels que régénération de l'Orient, sous l'égide morale de la Russie, coopération armée des Serbes et des Grecs dans un but commun, exclusion de l'idée d'une paix séparée etc. Les embarras surgirent lorsqu'on voulut fixer les limites des contrées que les deux parties désiraient s'annexer. Deux projets furent rédigés, l'un par les Serbes, l'autre par les Grecs. La contestation portait sur la Macédoine dont les Grecs ne voulaient pas abandonner la partie septentrionale aux Serbes.

A cette époque les propositions du Gouvernement Français, quant à l'annexion de l'Epire et de la Thessalie à la Grèce, bien qu'imparfaitement connues en dehors des Cabinets, produisirent sur la marche des pourparlers l'effet qu'on devait en attendre: elles stimulèrent l'ambition des Grecs, qui, étourdis par les perspectives brillantes, ouvertes à leur vue et qu'ils espéraient atteindre sans coup férir, ne voulurent plus entendre parler de concessions aux Serbes. Je prêchais la conciliation aux deux parties; j'expliquai tant aux Grecs qu'aux Serbes qu'ils avaient fait fausse route en étendant trop le terrain de la discussion, et je leur fis observer que les localités contestées qu'on se partageait si lestement, appartenaient encore aux Turcs et contenaient une nombreuse population bulgare dont il serait juste de tenir compte. Lorsque l'inanité des promesses françaises devint évidente, les Grecs revinrent à des sentiments plus conciliants.

La négociation, transportée aux bains de Mehadia au printemps 1867, fut concentrée sur le minimum des acquisitions territoriales et on laissa en dehors des prévisions du traité tous les points contestés, en se promettant de s'assurer des vœux réels des populations avant de décider de leur sort. Un acte fut rédigé sur cette base entre les délégués des deux Etats. La date du 1 mars 1868 y était fixée comme époque où les

И двата варианта очевидно бяха в разрез с нашите интереси. Ние не бихме могли нито с безразличие да гледаме провалянето на стремежите на Гърция, която в такъв случай би престанала да гравитира към нас, нито, още по-малко, да допуснем гръцката нация да установи господството си над нашите единородци. На първо време преговорите вървяха според нашите желания. Не възникна никаква трудност що се отнася до общите въпроси, като възраждането на Ориента под моралната егида на Русия, военно сътрудничество на сърби и гърци с обща цел, изключване идеята за сепаративен мир и т.н. Затрудненията се появиха когато бе направен опит да се определят границите на областите, които двете страни смятаха да анексират. Бяха съставени два проекта - единият от сърбите, другият от гърците. Спорът беше за Македония, чиято северна част гърците не искаха да оставят на сърбите.

По това време предложенията на френското правителство, що се отнася до присъединяването на Епир и Тесалия към Гърция, макар и слабо познати на широката общественост, оказваха върху преговорите ефект, който можеше да се очаква: те насърчаваха амбицията на гърците, които, заслепени от блестящите перспективи, които се разкриваха пред погледа им и които те се надяваха да осъществят без борба, не искаха повече и да чуят за отстъпки към сърбите. Аз препоръчвах спогаждане на двете страни; обяснявах както на гърците така и на сърбите, че, разширявайки прекалено обсега на обсъжданията, те се бяха движили по погрешен път, като им обръщах внимание, че спорните места, които те бързат да делят, все още са притежание на турците и се населяват от многочислено българско население, за което би било справедливо да се държи сметка. Когато неоснователността на френските обещания стана очевидна, гърците станаха по-сговорчиви.

Преговорите, пренесени през пролетта на 1867 на баните в Ме-хадия¹³², се съсредоточиха върху минимума териториални придобивки и извън проектирания договор бяха оставени всички спорни пунктове, като се размениха обещания да се узнаят действителните желания на населението преди да се решава неговата съдба. На тази база бе съставен документ от делегатите на двете страни. В него 1

préparatifs de part et d'autre devaient être terminés et où l'entente devait entrer en vigueur. Il était entendu que les mesures militaires dépendraient de la marche des événements, du groupement des affinités politiques, de la situation générale de l'Europe et de toutes les autres circonstances qu'il était difficile de fixer à l'avance.

Parallèlement à la négociation entre la Grèce et la Serbie on cherchait surtout à Belgrade de faire entrer dans la même combinaison la Roumanie en se basant sur l'identité d'intérêt de tous ces pays par rapport à la Turquie. Ces tendances méritaient d'être encouragées dans l'espoir qu'une entente entre les chrétiens d'Orient détacherait définitivement la Roumanie de la politique occidentale qui avait pris pied dans ce pays depuis la guerre de 1854-56. Cependant craignant des indiscretions et des entraînements enfantins à Bucarest, je conseillais aux Grecs d'abandonner aux inspirations de la Serbie, plus à même de juger la situation locale, le règlement de ses rapports avec le Gouvernement Hospodaral ainsi qu'elle s'était chargé de la faire avec celui du Monténégro. A cette époque les Roumains préféraient faire bande à part et manifestaient une certaine répugnance à entrer dans l'accord concerté, espérant obtenir de nombreux privilèges sans risques et périls, grâce à la protection de l'Europe, et trouvant même avantageux de garder les liens de vassalité avec la Turquie. Aujourd'hui par suite des déceptions subies à Constantinople durant ces dernières années et de l'indifférence constatée des Puissances à son égard, la Roumanie se met au premier rang des adversaires de la Porte et cherche à pousser non seulement la Serbie, mais aussi le Monténégro dans la voie d'une confédération créée dans les vues hostiles à la Turquie et sur la base du principe de la régénération de l'Orient par l'Orient.

Les pourparlers entrepris en 1867 entre Belgrade et Bucarest n'avançaient que difficilement pour deux raisons: d'abord les dispositions naturellement pacifiques des Moldo-Valaques et l'instabilité qui régnait encore dans leurs affaires intérieures, n'offraient pas de facteurs d'un calcul sérieux pour l'avenir; et puis - en réponse aux avances qu'on lui avait faites - la Roumanie avait fait comprendre que, tant qu'elle n'aurait

март 1868 бе записан като дата, към която подготовката и от двете страни трябваше да бъде завършена и от която съюзът трябваше да влезе в сила. Беше уговорено, че военните мероприятия ще зависят от хода на събитията, от подреждането на политическите симпатии, от общото положение в Европа и от всички останали обстоятелства, които беше трудно да се предвидят предварително.

Успоредно с преговорите между Гърция и Сърбия особено в Белград се правеха усилия в същата комбинация да се привлече и Румъния, на основата на общия интерес на всички тези страни по отношение на Турция. Тези стремежи заслужаваха насърчение в надеждата, че едно съглашение между християните от Ориента би откъснало окончателно Румъния от [про-]западната политика, която получи развитие в тази страна от времето на войната 1854-56¹³³. Опасявайки се обаче от недискретност и несериозни увлечения от страна на Букурещ, аз посъветвах гърците да оставят на по-можещата да прецени местното положение Сърбия уреждането на отношенията с господарското правителство, също както тя се бе наела да го направи с това на Черна гора. По това време румънците предпочитаха да действат отделно и демонстрираха известна неохота да се присъединяват към подготвяното съглашение, като се надяваха, благодарение подкрепата на Европа, да получат многобройни предимства без рискове и опасности и даже намираха за изгодно да запазят васалната си зависимост спрямо Турция. Днес, вследствие разочарованията, понесени в Цариград през последните години, и уверила се в безразличието на Силите към нея, Румъния застава в първата редица на враговете на Пората и се стреми да тласка не само Сърбия, но и Черна гора към съюз, враждебен на Турция и почиващ на принципа за възраждане на Ориента от самия него.

Предприетите през 1867 преговори между Белград и Букурещ, не напредваха лесно по две причини: най-напред вродените пацифистки нагласи на молдо-власите, а и все още съществуващата нестабилност в техните вътрешни работи, не предлагаха сериозни възможности за в бъдеще; освен това, в отговор на направените ѝ предложения Румъния даде да се разбере, че, тъй като не се стреми към тери-

pas en vue un accroissement de territoire, elle n'aurait aucun intérêt réel de se brouiller avec les Turcs et qu'elle n'entrerait dans la combinaison gréco-serbe que si on lui garantissait l'intégrité de son territoire, en lui offrant en outre la possession des deux rives du Danube avec la partie de la Dobroudja où se trouvent les colonisés les Tartares de Crimée. Or, on hésitait naturellement à disposer de ce pays, qui, outre les Tartares, contient des dissidents russes et des bulgares n'ayant aucune raison de se soumettre au Gouvernement Roumain; de plus la garantie territorial des possessions roumaines était inadmissible, attendu que nous pouvions réclamer tôt ou tard notre ancienne frontière qui nous revient de droit et que certainement nos coreligionnaires ne pouvaient pas songer à nous disputer. On ne pût donc s'entendre que sur les principes généraux de la solidarité d'intérêts des populations chrétiennes sans contracter d'arrangement défini et positif. Toutefois des indiscretions ayant été commises à Bucarest au sujet des négociations en cours, les Turcs en furent vivement émus.

Je crois devoir citer les paroles que Fuad Pacha me dit à cette occasion et qui prouvent, combien le Gouvernement Turc craignait une entente sérieuse entre les Principautés vassaux. *“Nous ne doutons pas de l'existence de l'alliance serbo-roumaine, nous savons aussi qu'on veut y attirer la Grèce et le Monténégro. Cette alliance ne peut être qu'offensive, car aucun danger ne menace les deux Principautés du dehors. Elle ne peut, en outre, avoir qu'un but d'avenir, car ce n'est pas dans un moment où l'Europe est en pleine paix et à l'œil fixé sur l'Orient, qu'une agression serait admissible. Les Serbes et les Roumains attendent donc un moment plus propice, une crise en Europe pour fondre sur nous. Mais même alors leur entreprise ne sera pas facile. Lorsqu'il s'agira pour la Turquie musulmane d'être ou de ne pas être, elle se lèvera comme un seul homme et si elle devait succomber, elle ne laisserait derrière elle que ruines et décombres. D'ailleurs en ne poussant pas les choses à l'extrême, la Serbie et la Roumanie pensent elles sérieusement pouvoir vivre d'une vie politique entièrement distincte? C'est ce que je conteste absolument.*

ториално уголемяване, тя няма никакъв интерес да се кара с Турция и че би участвала в гръко-сръбската комбинация, само ако ѝ се гарантира интегритета на нейната територия, като освен това ѝ се предложи владението на двата бряга на Дунав с частта от Добруджа, където се намират като колонисти кримските татари. Съвсем естествено, прочее, съществуваха колебания да се разполага с тази област, която, освен от татари, се населява още от руски дисиденти¹³⁴ и от българи, които нямат никакво основание да минат под властта на румънското правителство; освен това, териториално гарантиране на румънските владения беше неприемливо, тъй като ние рано или късно щяхме да поискаме старата си граница, която ни се полага по право и която без съмнение нашите единоверци не бива и да мислят да ни оспорват. Прочее, постигна се съгласие само по основните принципи на общността на интересите на християнските народи без да се стига до реални и конкретни споразумения. Междувременно, водещите се преговори, тъй като в Букурещ изтече информация за тях, предизвикаха силна реакция у турците.

Чувствам се длъжен да цитирам думите, които по този повод ми каза Фуад паша и които показват до каква степен турското правителство се опасяваше от сериозно съглашение между васалните княжества. *“Не се съмняваме, че съществува сръбско-румънски съюз, знаем също, че има стремеж към него да бъдат привлечени Гърция и Черна гора. Този съюз може да бъде само нападателен, тъй като никаква външна опасност не заплашва двете княжества. Освен това той може да се отнася само за бъдещето, защото, докато Европа е в мир и наблюдава внимателно Ориента, условията са неподходящи за агресия. Следователно, сърбите и румънците очакват по-удобен момент, европейска криза за да ни нападнат. Но дори тогава тяхното начинание няма да е лесно. Ако за мюсюлманска Турция се поставя въпросът да бъде или не, тя ще се вдигне като един човек и ако трябва да загине след себе си не ще остави друго освен пепел и прах. Впрочем, без да стигаме до крайности, сериозно ли мислят Сърбия и Румъния, че могат да водят напълно отделен политически живот? В това аз изобщо не вярвам. Те*

Pareilles à deux satellites elles gravitent autour de nous. Si elles quittaient leur orbite et s'élançaient dans l'espace, elles risqueraient soit de se perdre dans le vide, soit d'être attirées par un autre corps politique plus compacte et plus puissant qui les absorberaient infailliblement. Dans les deux cas elles auraient plus à perdre qu'à gagner, tandis que le principe de notre existence ne serait pas essentiellement troublé. Mûs par ces sentiments Fuad et Aali Pacha cherchaient à obtenir des assurances tranquillissantes tant de l'Angleterre que de la France et de l'Autriche et semblent y être parvenus, ce qui explique la fermeté de leur attitude et la véhémence de leur langage.

La situation politique avait d'ailleurs essentiellement changé depuis le début de la négociation gréco-serbo-roumaine. En 1867 on croyait à un conflit prochain entre la France et la Prusse pour l'affaire du Luxembourg. Si dans cette éventualité l'Autriche, maintenue par la Russie, se trouvait dans l'impossibilité d'intervenir en Orient, les Serbes et les Grecs auraient, peut-être, pu accomplir ce qu'ils considèrent comme leurs destinées historiques. Lorsque la crise qu'on attendait fut écartée, le groupement des Etats changea, et les constellations politiques se déplacèrent. La Prusse ne se pressait plus d'arriver à la création définitive de l'Empire d'Allemagne à son profit, l'Autriche regagnait une partie de son assiette par sa réconciliation avec la Hongrie; une entente cordiale s'établissait à Salzbourg entre Vienne et Paris, et tout donnait lieu à croire qu'elle avait principalement trait à l'Orient.

Si, après l'entrevue des deux Empereurs, aucun acte ne fut signé, c'est qu'une pareille précaution semblait superflue, la Convention du 15 avril répondant à toutes les prévisions; il paraît cependant, qu'on avait proposé à la Turquie d'accéder à l'alliance en lui offrant une transaction réglant le rôle des Puissances intervenantes, fixant les premières évolutions militaires de l'Autriche et de la Turquie en cas d'un mouvement en Serbie et déterminant la part de la France dans l'éventualité où la Russie entrerait en lice. Toutes les préoccupations de l'Europe s'étant ainsi reportées sur l'Orient - le mouvement gréco-slave n'avait plus de chances

гравитират около нас подобно сателити. Ако излязат от своята орбита и се впуснат в открития космос, те рискуват или да се залутат в празното пространство, или да бъдат привлечени от друго, по-компактно и по-могъщо политическо тяло, което неизбежно ще ги погълне. И в двата случая те повече биха изгубили отколкото спечелили, докато принципът за нашето съществуване не бъде сериозно застрашен. Мотивирани от тези разбирания, Фуад паша и Али паша се стремяха да получат успокояващи уверения както от Англия, така и от Франция и от Австрия, в което изглежда успяха и то обяснява твърдостта на тяхната позиция и невъздържаността на езика им.

Впрочем, политическото положение се беше напълно променило в сравнение с началото на гръко-сърбо-румънските преговори. През 1867 се очакваше скорошен конфликт между Франция и Прусия заради Люксембург¹³⁵. Ако в такъв случай Австрия, подкрепяна от Русия, се окажеше неспособна да се намеси в Ориента, сърбите и гърците вероятно биха могли да осъществят това, което те смятаха за своя, възложена им от историята, мисия. Когато очакваната криза бе избягната, разстановката на силите се промени, а политическите групировки добиха нови очертания. Прусия повече не бързаше да завърши в своя полза създаването на Германската империя, Австрия успя до известна степен да върне добрата си форма чрез помирието си с Унгария¹³⁶; между Париж и Виена, [благодарение на срещата] в Залцбург¹³⁷, се установи сърдечно съглашение и по всичко личеше, че то бе насочено главно към Ориента.

Ако, след срещата на двамата императори, не бе подписан никакъв документ, това означаваше, че подобна мярка се е видяла излишна, тъй като конвенцията от 15 април¹³⁸ е отговаряла на всички евентуални очаквания; все пак, изглежда Турция е била поканена да се присъедини към съюза като ѝ е била предложена уреждаща ролята на интервениращите Сили спогодба, определяща както първите тактически маневри на Австрия и Турция в случай на движение в Сърбия, така и участието на Франция, ако Русия се намеси. Тъй като по този начин цялото внимание на Европа се насочи към Ориента, гръко-славянското движение нямаше вече шансове за успех, още

de réussite d'autant plus qu'à ce moment l'insurrection Crétoise succombait et qu'avec elle s'éteignait l'énergie des populations chrétiennes. Ce qui, une année auparavant, aurait pu se dérouler dans une sphère locale et restreinte ne pouvait plus se produire que sur la grande scène des événements européens et dans des conditions où nos intérêts se heurteraient toujours à une coalition hostile et jalouse.

L'entente gréco-serbo-roumaine n'a eu, pour le moment du moins, aucun résultat pratique. Nous avons contribué du reste nous-mêmes à paralyser le résultat immédiat de cet accord à l'époque où l'action était encore possible. Depuis 1867 les circonstances ont changé, et il ne serait plus facile aujourd'hui de le faire sortir de l'état de lettre morte dans lequel, il semble, être tombé. Néanmoins les explications échangées entre les différentes populations le plus directement intéressées dans la solution de la question d'Orient, ont eu une utilité qu'il est impossible de ne pas reconnaître, et qui portera des fruits en temps opportun. Les aveux multiples qu'elles se sont faites, ont contribué à éclaircir la situation et à faciliter un accord définitif dans un moment plus opportun. Ils contiennent des germes féconds qui pourront mûrir dans des circonstances favorables et dont il faut surveiller le développement. Le point important et délicat pour nous c'est de pondérer les éléments grecs et slaves pour arriver à un équilibre conforme à nos intérêts. C'est vers ce but que doivent se diriger nos efforts, tout en affirmant les droits des slaves et en les faisant admettre par les Grecs, de façon à ce que les uns comme les autres ne puissent pas s'émanciper entièrement de notre influence et qu'ils ne cessent pas d'avoir besoin de nous. En effet, la Russie doit toujours avoir la haute main dans les destinées de la presque île des Balkans et être le ciment qui relie les différentes races coreligionnaires entre elles. L'accord entre ces races est surtout nécessaire en vue de l'action commune contre le pouvoir Ottoman. Mais nous ne devons pas nous faire d'illusion quant à la sincérité et à la stabilité de l'entente. Il est indubitable qu'une fois la lutte avec les Turcs terminée, les rivalités de race reparaitront et qu'avant de longues années rien de stable ne pourrait être édifié dans la presque île des Balkans. Mais à chaque jour sa peine.

повече, че в този момент Критското въстание угасваше, а с него чезнеше и енергията на християнските народи. Това, което, една година по-рано, би могло да не надхвърли ограничения локален мащаб, сега можеше да се разиграва единствено върху голямата сцена на европейските събития и при условия, в които нашите интереси винаги се сблъскваха с една враждебна и завистлива коалиция.

Гръко-сърбо-румънското съглашение не донесе, поне за момента, никакъв практически резултат. Впрочем, ние самите бяхме допринесли, докато още акцията беше възможна, за парализиране непосредствения ефект от този сговор. От 1867 обстоятелствата се промениха, а днес не би било лесно той да бъде изваден от състоянието си на мъртва буква, до което, както изглежда, е стигнал. Въпреки това, идеите, разменени между различните, най-пряко заинтересовани от решението на Източния въпрос, народи, бяха от голяма полза, която е невъзможно да се отрича и която в сгоден момент ще даде плодове. Признанията, които те неведнъж си направиха, допринесоха за изясняване на положението и за улесняване на едно окончателно споразумение в по-удобно време. Те съдържат плодородни семена, които при благоприятни условия могат да узреят и над чието развитие трябва да се бди. Важното и деликатното за нас е да внасяме умереност у гърците и славяните, така че да се стигне до съобразено с нашите интереси равновесие. Точно към тази цел трябва да бъдат насочени нашите усилия, утвърждавайки правата на славяните и убеждавайки гърците да им ги признаят по начин щото нито едните, нито другите да могат да се освободят напълно от нашето влияние и да престанат да имат нужда от нас. В действителност, Русия винаги трябва да дирижира съдбините на Балканския полуостров и да бъде циментът, който свързва различните единоверни нации помежду им. Съгласието между тези нации е необходимо особено с оглед единодействието срещу османската власт. Но не трябва да си създаваме илюзии що се отнася до искреността и устойчивостта на това съгласие. Вън от съмнение е, че щом борбата с турците приключи, националните съперничества ще се появят отново и че още дълги години нищо стабилно не ще може да се създаде на Балканския полуостров. Но - всичко с времето си.

Affaires bulgares. - Lors des négociations entre la Grèce et la Serbie, il avait été posé en principe, dans le but d'écarter les difficultés ayant trait à l'élément bulgare, que les nationalités qui auraient activement coopéré à l'œuvre d'affranchissement seraient dotées d'une autonomie distincte, mais que les populations inertes resteraient en dehors des avantages futurs ou se fondraient avec les autres, quitte à reprendre leur place quand ils y auraient quelques droits. Un certain parti en Bulgarie crut voir dans cette déclaration un avertissement dont il fallait profiter en affirmant les droits du pays à l'indépendance. On voulut provoquer un mouvement insurrectionnel. On s'y prit si mal toutefois qu'on ne fit que compromettre la cause des Bulgares. Quelques bandes insignifiantes parurent dans les Balkans dans le courant de l'été 1867. Dispersées sans difficultés par les Turcs, elles surgirent de nouveau au mois de juillet de l'année suivante, réorganisées et considérablement augmentées. Simultanément de nouvelles bandes, équipées en Roumanie, traversaient le Danube. Bientôt une agitation assez prononcée se manifesta dans l'intérieur de la Bulgarie. Un gouvernement provisoire établi, disait-on, dans les Balkans lançait des proclamations incendiaires parmi la population et envoyait à Athènes un émissaire secret pour s'entendre avec les hétairies épiro-théssaliennes. Ces agissements furent exploités par des aventuriers et des intrigants, surtout par des Polonais qui - tout en poussant les Bulgares à la révolte - servaient d'agents provocateurs et d'espions à la Porte.

Il s'est trouvé plus tard que le Comité Bulgare de Braïla qui agissait au nom du prétendu gouvernement provisoire, était composé d'un ramassis d'individus de différentes nationalités et comptait parmi ses membres plusieurs émigrés polonais. Quant au fameux comité de Bucarest - devenu un épouvantail pour les Turcs grâce à des calomnies malveillantes - il était plutôt une association de bienfaisance, composé de notables bulgares, et s'occupait peu de la politique proprement dite. Craignant que le mouvement ne prit un caractère sérieux, la Porte voulut le réprimer au début. Des troupes furent envoyées pour traquer les bandes dans les Balkans. Midhat Pacha se rendit dans le vilayet du Danube chargé de

Българските дела. - По време на преговорите между Гърция и Сърбия, с цел да се избегнат трудностите, свързани с българите, беше установен принципът, че народностите, които активно биха съдействали на каузата на освобождението, ще получат автономия, а инертните народи ще останат вън от бъдещите предимства или ще се претопят в другите, свободни да заемат отново мястото си, когато придобият някакво право на това. Една партия в България сметна, че в тази декларация се крие предупреждение, от което тя трябва да се възползва за да утвърди правата на страната на независимост. Тя поиска да предизвика въстаническо движение, но го направи толкова несръчно, че само компрометира българската кауза. Няколко незначителни чети се появиха в Стара планина през лятото на 1867¹³⁹. Разпръснати лесно от турците, те се появиха отново през юли следващата година, реорганизирани и чувствително увеличени. В същото време нови чети¹⁴⁰, подготвени в Румъния, прекосиха Дунава. Скоро вътрешността на България стана сцена на доста гръмка агитация. Едно временно правителство, създадено, както се говореше, в Стара планина, разпространяваше бунтовнически прокламации сред населението и изпрати таен емисар в Атина, за да се споразумее с Епиро-Тесалийските хетерии. От тези машинации се възползваха авантюристи и интриганти, особено поляци, които, подтиквайки българите към бунт, в същото време служеха като провокатори и шпиони при Портата.

По-късно се оказа, че Българският комитет в Браила¹⁴¹, който действаше от името на т.н. временно правителство, представляваше пъстра интернационална сбирщина и броеше сред своите членове много полски емигранти. Що се отнася до фамозния Букурещки комитет¹⁴², станал страшилище за турците благодарение на зложелателни клевети, той по-скоро беше благотворително дружество, съставено от български първенци и малко се занимаваше с политика в точния смисъл на думата. Страхувайки се да не би движението да вземе сериозен характер, Портата пожела да го смаже още в зародиша му. Бяха изпратени войски да преследват четите в Стара планина. Мидхат паша пристигна в Дунавския вилает със задача да проучи

faire une enquête sur la situation et prendre les mesures nécessaires. Il fut investi à cette occasion de pouvoirs extraordinaires dans lesquels jus gladii fut compris et dont il usa avec une cruauté qui resta légendaire en Bulgarie. Les bandes ne purent opposer aucune résistance aux troupes, quelques unes eurent le temps de se disperser; d'autres se retirèrent vers la frontière serbe; les insurgés pris avec les armes à la main furent pendus sans pitié, toutes les personnes suspectes ou compromises subirent le même sort. Par ces exécutions sommaires Midhat Pacha voulait augmenter l'effet de l'intimidation parmi les Bulgares et leur donner une leçon utile. Le succès qu'il obtint valut à ce dignitaire un prestige considérable parmi le parti de la "Jeune Turquie" qui avait surtout poussé à la répression violente.

Les occidentaux cherchèrent à exploiter contre nous l'incident bulgare. Ils exagéraient les dangers prévus par la Porte pour lui faire sentir le prix de leur appui et lui démontrer la perfidie de la Russie; ils attribuaient l'apparition des bandes au travail des prétendus comités panslavistes et feignaient de croire que les volontaires bulgares étaient organisés par nos agents, payés par nous et commandés même par des officiers russes. Cependant il y a tout lieu de supposer que les suggestions des agents polonais, qui se trouvaient en rapport avec l'Ambassade de France, n'avaient pas été étrangères à l'apparition des bandes bulgares, dans un moment aussi intempestif, et lorsque le mouvement n'avait aucune chance de succès; en poussant nos coreligionnaires à la lutte, les émigrés avaient compté nous compromettre aux yeux de l'Europe et produire en Orient une conflagration dont la cause polonaise aurait pu profiter. L'Ambassade Impériale n'a rien négligé pour calmer les Bulgares et prévenir l'extension du mouvement; nous expliquions aux meneurs que des tentatives faites avec des moyens évidemment insuffisants et condamnés par conséquent d'avance à la stérilité, épuisaient inutilement les forces de la nation et la compromettait gratuitement. Peu à peu le mouvement se calma, et vers l'automne tout rentra dans l'ordre en Bulgarie.

Mais au moment de se dissoudre le soi-disant gouvernement provisoire des Balkans adressa aux Représentants des Grandes Puissances à

положението и да вземе необходимите мерки. По този случай той получи извънредни пълномощия, в които влизаше и jus gladii¹⁴³ и от което той се възползва с жестокост, която създаде легенди в България. Четите не можаха да окажат никаква съпротива на войските; някои от тях намериха време да се разпръснат, други се оттеглиха към сръбската граница; бунтовниците, заловени с оръжие в ръка, бяха безмилостно избесени, същата съдба постигна и всички заподозрени или компрометирани лица. Чрез тези екзекуции по ускорена процедура Мидхат паша искаше да усилва страха сред българите и да им даде своевременен урок. Постигнатият успех му създаде значителен престиж в партията "Млада Турция", която специално бе настоявала за крайни мерки.

Западняците се опитаха да използват срещу нас българския инцидент. Те преувеличиха очакваните от Портата опасности за да я накарат да почувства цената на тяхната подкрепа и да ѝ покажат вероломството на Русия; те отдаваха появата на четите на т.н. pansлавистки комитети и се преструваха, че вярват, че българските чети са организирани от наши агенти, че са платени от нас и даже командвани от руски офицери. Впрочем, много вероятно е внушенията на полските агенти, които бяха във връзка с френското посолство, да не са били чужди на появата на българските чети в един така неуместен момент, когато движението нямаше никакъв шанс за успех; подтиквайки нашите единомислещи към борба, емигрантите са разчитали да ни компрометират в очите на Европа и да предизвикат в Ориента общ конфликт, от който полската кауза би могла да спечели. Императорското посолство не пренебрегна нищо за да успокои българите и да предотврати разрастването на движението; обяснихме на водачите, че опитите за въстание, предприети с очевидно недостатъчни средства и следователно предварително осъдени на безплодие, изчерпват безполезно силите на нацията и напразно я компрометират. Лека-полека движението утихна и към есента порядъкът в България се възстанови.

Но тъкмо преди да се разтури, т.н. временно правителство в Стара планина отправи до представителите на Силите в Цариград

Constantinople une pétition qui, tout en proclamant les prétentions des Bulgares, définissait le caractère du mouvement et le but qui était poursuivi. Il était dit dans cette pièce *“n’entretenant aucune intelligence avec les Etats voisins et n’étant suscitée par aucune influence étrangère, la nation Bulgare n’est poussée au mouvement actuel que par ses souffrances, elle déclare qu’elle accourt aux armes et verse son sang pour ne pas supporter plus longtemps l’oppression cruelle des Turcs... le but du mouvement bulgare n’est que l’installation d’un Gouvernement national indépendant en Bulgarie tel que celui de Roumanie et de Serbie”*.

En janvier 1869 les Bulgares adressèrent à la Conférence réunie à Paris pour le règlement des affaires grecques, une nouvelle pétition sollicitant l’autonomie administrative de leur pays. Mais comme la précédente, elle n’eut aucune suite. Ces manifestations, toutes intempestives qu’elles étaient, offraient cependant l’avantage de dissiper les illusions de la Porte et de ses amis sur la situation des pays dépendants du sceptre du Sultan.

Pendant qu’on se battait dans les montagnes, pendant que les Puissances garantes recevaient des pétitions du gouvernement provisoire et des comités des Bulgares, les Turcs profitaient du caractère mou et passif de la population de la plaine pour provoquer, par l’entremise de Tchoumakow et de quelques autres individus tarés, dévoués aux Turcs, des adresses de loyauté au Sultan dans lesquelles on exprimait des sentiments hostiles à l’égard des insurgés et un dévouement absolu aux Turcs. Malgré leur peu de valeur ces démonstrations ont considérablement nui à la cause bulgare, car à cette époque, grâce à la position difficile de la Porte, nous aurions pu plus facilement qu’à aucun autre moment lui arracher de concessions importantes, si nos coreligionnaires avaient agi avec suite et ensemble. Les idées qui étaient exprimées dans les adresses présentées au Sultan, n’en répondaient pas moins aux convictions d’une fraction de la nation, qui, en s’éloignant également des sympathies serbes et grecques, tiendrait à former un groupe politique séparé. Les hommes de ce parti avouent n’avoir pour le moment ni lien politique, ni lumières nécessaires, ni individualités capables, mais ils espèrent tout cela de l’avenir.

прошение¹⁴⁴, което, обявявайки исканията на българите, определяше характера на движението и целта, която бе преследвана. В този документ се казваше, че *“българската нация, която не поддържа отношения с никоя съседна държава и не се намира под никакво чуждо влияние, а е тласкана към настоящото движение единствено от своите страдания, заявява, че прибягва до оръжието и пролива кръвта си за да не понесе повече жестокото потисничество на турците... българското движение няма друга цел освен установяването на независимо национално управление в България по подобие на онова в Румъния и Сърбия”*.

През ян. 1869 българите отправиха до събраната в Париж конференция за уреждане на гръцките дела, едно ново прошение¹⁴⁵, настояващо за административна автономия на тяхната страна. Но то, както и предишното, не бе удостоено с внимание. Колкото и ненавременни да бяха тези прояви, те все пак принасяха полза, разсейвайки илюзиите на Портата и на нейните приятели относно положението в страните, зависещи от скиптъра на султана.

Докато в планините се водеха сражения, докато Силите-гарантки получаваша прошения от временното правителство и от българските комитети, турците се възползваха от мекия и пасивен характер на населението от равнините за да предизвикат, чрез Чумаков и още няколко опетнени, доверени на турците лица, подаване на верноподанически адреси¹⁴⁶ до султана, в които се демонстрираше враждебност към въстаниците и пълна преданост към турците. Макар да бяха твърде евтини, тези прояви чувствително навредиха на българската кауза, защото по това време, благодарение затрудненото положение на Портата, ние бихме могли по-лесно от когато и да било друг път да ѝ изтръгнем важни отстъпки, ако нашите единоверци бяха действали последователно и единно. Така или иначе, идеите, изразени в представените на султана адреси, отговаряха на убежденията на част от нацията, която не споделяше симпатиите към сърби и гърци и би искала да се оформи като отделна политическа група. Хората от тази партия признават, че в момента нямат нито политически връзки, нито достатъчно знания, нито способни личности, но се надяват да се сдобият с всичко това в бъдеще. Неясните стремежи

Les vagues aspirations vers l'indépendance qui existent dans les classes supérieures, ne s'appuient encore selon eux sur aucune résolution ferme et résistante, surtout en vue des difficultés d'assigner à certaines parties de la Bulgarie des limites conformes à ces conditions ethnographiques. A leur avis, le bénéfice du temps sera pour le peuple Bulgare, mais à la condition que l'existence de la Turquie se prolonge jusqu'au moment où il pourra tenir tête aux autres chrétiens d'Orient et former un centre politique distinct.

Prônant la soumission absolue au Gouvernement Turc, ce parti préférait concentrer tous ses efforts à régler le litige religieux en obtenant de la Porte les concessions refusées par le Patriarcat et en allant même jusqu'à la séparation avec l'Eglise-mère pour former un corps religieux indépendant, pouvant servir de centre d'unité à la nation et de base à la reconstitution future de la Bulgarie. Durant toute l'époque de l'insurrection Crétoise les Grecs ont cependant évité de rompre la négociation que le Patriarcat entretenait avec les Bulgares sous les auspices de l'Ambassade Impériale. Mgr Grégoire qui avait remplacé le Patriarche Sophronios et qui était dans les rapports d'intimité avec l'Ambassade Impériale, avait même proposé un projet de règlement de la question qui paraissait assez équitable. Mais chaque fois qu'une issue satisfaisante se présentait à ce déplorable différend, elle se refermait aussitôt par suite d'une difficulté nouvelle soulevée soit d'une part soit de l'autre.

Les tentatives de rapprochement entre les parties adverses n'échappaient pas à l'œil vigilant de la Porte qui, dans ses rapports avec les nationalités chrétiennes, avait adopté l'axiome: séparer c'est régner. Elle usait de tous les moyens pour réagir contre une entente qu'elle croyait ne pas répondre à ses intérêts et afin de parvenir plus facilement à ses fins, elle excitait les jalousies nationales, tant des Grecs que des Bulgares dans les provinces mixtes, en représentant aux uns les concessions négociées comme excessives, aux autres comme illusoire ou insuffisantes. La question continuait ainsi à se mouvoir dans un cercle vicieux, subissant des hauts et des bas et grevant l'avenir de difficultés laissées pen-

към независимост във висшите обществени слоеве не почиват според тях на здрава и устойчива основа, особено предвид трудностите да се дадат на някои български области очертания, съобразени с техните етнографски характеристики. По тяхно мнение времето работи за българския народ, но само при условие, че съществуването на Турция продължи до тогава, докато той ще може да се противопостави на останалите източни християни и да създаде отделен политически център.

Проповядвайки пълно покорство пред турското управление, тази партия предпочиташе да съсредоточи всичките си усилия за уреждане на религиозния въпрос като получи от Портата отказването от Патриаршията отстъпки и стигне даже до отделяне от Църквата-майка за да създаде отделна вероизповедна общност, която да послужи като център за обединение на нацията и като основа за бъдещото възстановяване на България. Докато траеше Критското въстание, обаче, гърците избягваха да прекъснат преговорите, които Патриаршията водеше с българите под егидата на императорското посолство. Негово Светейшество Григорий, който бе заменил патриарх Софроний и който поддържаше тесни връзки с императорското посолство, даже бе предложил един, както изглеждаше, доста справедлив проект за решение на въпроса. Но всеки път, когато се задаваше удовлетворителен изход от тази достойна за съжаление разпра, тя скоро отново се разгаряше вследствие някоя нова трудност, създавана или от едните, или от другите.

Опитите за сближение между двете противостоящи се страни не убягнаха от бдителните очи на Портата, която в отношенията си с християнските народности бе възприела аксиомата: да разделяш значи да господстваш. Тя си служеше с всички средства срещу евентуално споразумение, което тя смяташе, че не отговаря на нейните интереси и за да постигне по-лесно целите си тя разпалваше националните страсти както сред българите, така и сред гърците в смесените области, представяйки пред едните договорените отстъпки като прекалени, а пред другите като илюзорни и недостатъчни. По този начин въпросът продължаваше да се движи в порочен кръг, ту утихвайки, ту изостряйки се и обременявайки бъдещето с висящи труд-

dantes et qui s'accumulant rapprochaient de plus en plus la crise. Je me réserve d'entrer dans les détails de la négociation gréco-bulgare lorsque j'aurais à traiter la dernière phase de cette question.

Roumanie. - Malgré les assurances que le Prince Charles nous avait données à son avènement nous n'avions pas à nous louer de sa conduite dans les premiers temps de son administration. Il s'appuyait sur le soi-disant parti libéral, composé uniquement d'éléments désorganisateur, ennemis de tout ordre social, serviles vis-à-vis de la Fiance et ouvertement hostiles à la Russie. Néanmoins, après l'entrevue de Salzbourg, l'hospodar s'aperçut des dispositions malveillantes de la politique franco-autrichienne et comprit que l'Empereur Napoléon n'hésiterait pas à sacrifier la Roumanie pour consolider ses bons rapports avec le Cabinet de Vienne. Son Altesse crut donc utile de chercher auprès de la Russie un appui contre des dangers éventuels et s'appliqua en même temps à opérer, sous notre patronage, un rapprochement avec la Serbie, la Grèce et les populations chrétiennes de la Turquie.

Les indiscretions commises au sujet des arrangements secrets avec la Serbie et l'appui imprudent prêté aux bandes bulgares, faillirent cependant coûter cher à la Principauté. Profitant de la Conférence réunie en juillet 1868 pour la signature du protocole sur les affaires du Liban, Fuad Pacha établit la complicité des autorités Roumaines à l'organisation des bandes et demanda l'envoi à Bucarest d'une commission internationale d'enquête. Cette motion fut soutenue par les Représentants de France, d'Autriche, d'Angleterre et d'Italie. Je m'y opposai péremptoirement de concert avec mon collègue de Prusse. On finit par s'entendre sur la rédaction d'un télégramme identique, qui fut adressé aux agents diplomatiques à Bucarest, et contenait les observations et les conseils de bonne administration à l'adresse du Gouvernement Roumain. Cette communication n'eut pas l'effet qu'en attendait la Porte et ses relations avec la Roumanie continuaient à être très tendues.

Stimulés par quelques unes des Puissances Occidentales les Ministres du Sultan n'épargnaient aucun effort pour susciter des embarras au Prince Charles afin de le soustraire à l'influence russo-prussienne à

ности, които, трупайки се, все повече приближаваха кризисната си точка. Запазвам си правото да изложа в подробности българо-гръцките преговори когато стигна до последната фаза на този въпрос.

Румъния. - Въпреки дадените ни от княз Карл при неговото възшествие на трона уверения, не можехме да се похвалим с неговото поведение през първите години на управлението му. Той се опираше на т.н. либерална партия, съставена само от разрушителни елементи, врагове на обществения порядък, раболепни към Франция и открито враждебни на Русия. Все пак, след срещата в Залцбург¹⁴⁷, господарят забеляза недоброжелателните настроения на франко-австрийската политика и разбра, че император Наполеон не би се поколебал да пожертва Румъния за да укрепи добрите си отношения с Виенския кабинет. Прочее, Негово Височество сметна за полезно да потърси у Русия подкрепа срещу евентуалните опасности и едновременно с това се зае да осъществи, под наше покровителство, сближение със Сърбия, Гърция и християнските народи на Турция.

Липсата на съдържаност по повод тайната спогодба със Сърбия и неблагоприятната подкрепа, оказана на българските чети обаче за малко не струваха скъпо на княжеството. Възползвайки се от конференцията, свикана през юли 1868 за подписване протокола по Ливанския въпрос¹⁴⁸, Фуад паша доказва съучастничеството на румънските власти в организирането на четите и поиска да се прати в Букурещ международна анкетна комисия. Това предложение бе подкрепено от представителите на Франция¹⁴⁹, Австрия¹⁵⁰, Англия¹⁵¹ и Италия¹⁵². На това решително се противопоставих заедно с моя пруски колега¹⁵³. В края на краищата се споразумяхме върху текста на идентична телеграма, която бе адресирана до дипломатическите агенти в Букурещ и която съдържаше забележки и препоръки за добро управление към румънското правителство. Тази стъпка не донесе очаквания от Портата ефект и нейните отношения с Румъния продължиха да бъдат много обтегнати.

Насърчавани от някои от западните Сили, министрите на султана изобщо не пестяха усилия да създават затруднения на принц Карл за да го изтръгнат от руско-пруското влияние, от което смятаха, че се

laquelle on le croyait docile. On se préoccupait beaucoup des préparatifs militaires qui se faisaient en Roumanie et qui, dépassant considérablement les besoins de la sécurité intérieure, ne pouvaient, selon les Turcs, être destinés qu'à appuyer une nouvelle insurrection bulgare et servir à nos prétendus desseins en Orient. Au mois de novembre [1868] la Porte adressa une circulaire aux Représentants pour appeler l'attention des Puissances sur la conduite incorrecte de la Principauté Roumaine. Cependant, en vue des difficultés, qui étaient sur le point de surgir du côté de la Grèce, le Gouvernement Turc adopta bientôt une attitude plus conciliante à l'égard du Hospodar. Son Altesse eut à Giurgewo une entrevue avec le Gouverneur Général de Roustchouk et cet incident marqua le passage à une situation moins tendue. Le changement ministériel survenu à Bucarest, en écartant des affaires Mr Bratiano, parut tranquilliser la Porte qui interpréta ce revirement dans le sens de l'apaisement et d'un retour à des rapports de bon voisinage. De nouvelles difficultés surgirent à l'occasion de l'intimation faite au Gouvernement Roumain d'avoir à expulser de la Principauté les sujets hellènes qui y résident - on le sait - en très grand nombre. Mais le différend gréco-turc ayant été réglé, ces difficultés n'eurent aucune suite.

Serbie. – L'épineuse question de l'évacuation par les Turcs des forteresses serbes était à l'ordre du jour à la fin de 1866. Toutes les Puissances, même l'Angleterre et l'Autriche, s'accordaient dans la conviction que le seul moyen de porter remède aux rapports de la Porte avec la Serbie serait le retrait des garnisons turques de la Principauté. On comprenait que, tant que dureraient les froissements journaliers résultant de la coexistence des deux éléments inconciliables dans les conditions anormales qui leur étaient faites, les suspicions réciproques renaîtraient fatalement, malgré tout ce qu'on pourrait entreprendre pour en atténuer les effets. Mais les Puissances Occidentales ne voulaient pas peser sur la Porte pour l'amener à cette importante concession. Or, selon les Turcs, la forteresse de Belgrade était *"le symbole de l'autorité du Sultan et de l'intégrité de l'Empire"*; ils craignaient que le retrait de la garnison ne fut considéré comme le signal du démembrement de la Turquie, comme la

ръководи. Много опасения създаваха военните приготовления, които се извършваха в Румъния и които, надвишавайки значително нуждите на вътрешната сигурност, можеха, според турците, да бъдат предназначени единствено да подкрепят ново българско въстание и да служат на намеренията, които ни се приписваха, по отношение на Ориента. През ноември [1868] Портата прати циркуляр до посланиците за да привлече вниманието на Силите върху некоректното държание на Румънското княжество. Обаче, предвид трудностите, които всеки момент можеха да възникнат от страна на Гърция, турското правителство скоро възприе по-сговорчива линия спрямо господаря. Негово Височество се видя в Гюргево с Русенския генерал-губернатор¹⁵⁴ и тази среща отбеляза преход към по-малко напрегнати отношения. Отстранявайки от управлението г-н Брътияну, станалата в Букурещ министерска промяна изглежда успокои Портата, която изтълкува този обрат като омиротворяване и възстановяване на добросъседските отношения. Нови трудности възникнаха по повод изискването към румънското правителство да експулсира от княжеството всички гръцки поданици, каквито - както се знаеше - там имаше твърде много. Но тъй като гръко-турския конфликт бе уреден, тези трудности останаха без последствия.

Сърбия. - Трънливият въпрос за изтегляне на турците от сръбските крепости стоеше на дневен ред от края на 1866. Всички Сили, даже Англия и Австрия, бяха единни в убеждението, че единственото средство да се оздравят отношенията на Портата със Сърбия е изтеглянето на турските гарнизони от княжеството. Беше ясно, че докато траят ежедневните дрязги, дължащи се на съвместното съществуване в създалата се ненормална обстановка на два непримирими елемента, неизбежно е - въпреки всичко, което би могло да се предприеме за смекчаване на техните резултати, - непрекъснато да се създават взаимни подозрения. Но западните Сили не искаха да окажат натиск върху Портата за да направи тя тази важна отстъпка. Прочее, според турците, Белградската крепост *"беше символ на властта на султана и на целостта на империята"*; те се страхуваха да не би оттеглянето на гарнизона да се възприеме като сигнал

première pierre qui tomberait d'un édifice destiné à s'écrouler. Connaisant le caractère des orientaux et sachant qu'ils s'habituent petit à petit à ce qu'ils repoussent d'abord avec le plus de vivacité, je revenais à chaque occasion et avec une persévérance inébranlable, dans mes entretiens avec les ministres du Sultan, sur l'urgence d'une solution conciliante de la question par le retrait des garnisons turques. Je savais que le Gouvernement Ottoman ne se déciderait à ce moyen héroïque et si contraire au sentiment de l'orgueil musulman, que sous l'empire d'une nécessité impérieuse et dans des circonstances exceptionnelles.

La commotion produite par l'insurrection Crétoise offrait la situation voulue. Au risque de voir un soulèvement général des populations slaves, les Turcs devaient offrir une satisfaction aux vœux des Serbes. Ils comprirent cette nécessité et se résignèrent au sacrifice. Ce qui les a surtout impressionné, c'est la feinte indifférence que j'ai manifestée au dernier moment et dans laquelle ils ont cru voir le désir de ne pas accélérer le règlement pacifique du litige pour laisser les Serbes s'engager dans la lutte, enlever les forteresses de force et provoquer une conflagration général. J'avais compté sur cet effet d'intimidation en suspendant mes conseils lorsque l'évacuation parut décidée en principe. J'avais eu, d'autre part, en vue la nécessité de ne pas donner une couleur trop russe au différend, afin de ne pas détourner l'action des Puissances Occidentales, surtout de l'Autriche, qui soutenait la demande serbe pour écarter la crise formidable, dont ses frontières étaient menacées; une attitude réservée de notre part était en effet le meilleur moyen d'éviter une intervention collective qui, en pesant officiellement sur les décisions de la Porte n'aurait pas manqué d'imposer, d'autre part, des conditions onéreuses aux Serbes.

Le 19 février 1867 le Grand Vézir annonça, d'ordre du Sultan, au Prince Michel la décision relative à l'abandon des forteresses et au retrait des garnisons turques. A la fin du mois de mars Son Altesse vint personnellement à Constantinople rendre hommage au Sultan et recevoir le firman consacrant la décision de la Porte. Ce document porte que *"le maintien et la garde des forteresses sont confiés au Prince de Serbie et*

за разчленяване на Турция, като първи камък, падащ от сграда, на която е съдено да рухне. Познавайки характера на ориенталците и знаейки, че те полека-лека свикват с това, което първоначално са отхвърляли най-енергично, при всеки удобен случай и с неизменно постоянство, в разговорите си с министрите на султана, аз изтъквах необходимостта от помирително решение на въпроса чрез изтегляне на турските гарнизони. Знаех, че османското правителство ще се реши на този героичен жест, който е толкова противен на чувството за мюсюлманска гордост, единствено под натиска на крайна нужда и при извънредни обстоятелства.

Сътресението, предизвикано от Критското въстание, предлагаше желаната ситуация. При риска да се изправят пред общо надигане на славянските народи турците трябваше да предложат удовлетворение на сръбските искания. Те разбраха тази необходимост и се съгласиха на жертвата. Това, което най-много ги впечатли, беше престореното безразличие, което аз проявих в последния момент и в което на тях им се стори, че виждат желание да не ускоряват мирното уреждане на спора за да оставят сърбите да започнат борбата, да завладеят крепостите със сила и да провокират общо въстание. Бях разчитал на този обезпокоителен ефект, прекратявайки своите съвети, когато евакуацията изглеждаше решена по принцип. От друга страна, бях имал предвид необходимостта Русия да не изглежда твърде заинтересована от спора за да не се отклони акцията на Западните сили, особено на Австрия, която подкрепяше сръбското искане за да избегне голяма криза, която би застрашила нейните граници; съдържаното поведение от наша страна в действителност беше най-доброто средство да се избегне колективна намеса, която, оказвайки официално натиск върху решенията на Портата, не би пропуснала, от друга страна, да наложи обременителни условия на сърбите.

По заповед на султана на 19 февр. 1867 великият везир обяви на княз Михаил решението относно напускането на крепостите и оттеглянето на турските гарнизони. В края на март Негово Височество дойде лично в Цариград да отдаде почит на султана и да получи фермана, освещаващ решението на Портата. В този документ е записано, че *"поддържането и охраната на крепостите са поверени*

aux troupes serbes”, qu’il est ordonné de *“hisser dorénavant sur les tours et les remparts le pavillon ottoman ensemble avec celui de la Serbie”* que *“s’il y avait besoin de faire quelques changements dans l’état des forteresses il faudrait se référer auparavant au Gouvernement Ottoman pour en obtenir le consentement”*. On voit donc que, si en principe la Porte cédait à la Serbie non, en réalité, le droit de propriété, mais seulement le maintien et la garde des forteresses, sa concession était en somme inconditionnelle, les réserves insignifiantes dont elle était entourée et qui portaient un caractère plutôt moral étant de nature à être facilement éludées dans la pratique. Au retour du Prince à Belgrade les clefs des forteresses de cette ville, de Têtch, de Semendria et de Schabatz lui furent solennellement remises et la Serbie entra ainsi en possession de ces places fortes qu’elle avait pendant si longtemps convoité.

Lors de son séjour à Constantinople le Prince Michel m’a exprimé en termes chaleureux toute la reconnaissance qu’il devait au Gouvernement Impérial pour l’appui qui lui avait été prêté dans l’affaire des forteresses. De mon côté j’exposai à Son Altesse et à ses conseillers l’opportunité de se contenter pour le moment de cette concession importante et d’abandonner à l’avenir les revendications ultérieures. Tout en reconnaissant la nécessité d’un temps d’arrêt, les Serbes paraissaient convaincus que, si un mouvement sérieux se déclarait soit sur les confins de la Grèce, soit au Monténégro ou en Bosnie, la Principauté se trouverait entraînée, malgré elle, dans la lutte. Personnellement Son Altesse éprouvait une certaine répugnance, en acceptant d’une main le don de la Cour Suzeraine, à pousser de l’autre à la déchéance de cette même autorité. Mais il craignait qu’une abstention complète de sa part en cas de soulèvement général ne fit retomber sur la Serbie un discrédit dont elle aurait de la peine à se relever; il comprenait que par une telle conduite son pays perdrait la confiance des populations de la Turquie, et qu’un moment viendrait où il le regretterait vivement.

Tant Son Altesse que Mr Marinovitch et Mr Ristitch appréhendaient un ajournement forcé et trop prolongé de la levée de bouchers en faisant ressortir que: 1) l’excitation parmi les Serbes et les autres populations

на княза на Сърбия и на сръбските войски”, че е наредено *“занапред върху кулите и стените да се издига османския флаг заедно с този на Сърбия, че, ако има нужда да се направи някаква промяна в състоянието на крепостите, би трябвало първо да се получи съгласието за това от османското правителство”*. Вижда се, прочее, че, ако по принцип Портата, в действителност, предоставяше на Сърбия не собствеността, а само поддържането и охраната на крепостите, нейната отстъпка като цяло беше безусловна, незначителните уговорки, с които тя бе съпроводена и които носеха по-скоро нравствен характер и на практика бяха лесни за заобикаляне. След връщането на княза в Белград ключовете от столичната крепост, както и от онези в Теч¹⁵⁵, Смедерево и Шабац, му бяха тържествено предадени и така Сърбия влезе във владение на тези укрепени места, за които тя толкова дълго бе жадувала.

По време на престоя си в Цариград княз Михаил ми изрази горещата си благодарност, която дължеше на императорското правителство за оказаната му във въпроса за крепостите поддръжка. От своя страна, аз обясних на Негово Височество и на неговите съветници, че е разумно за момента да се задоволят с тази важна отстъпка и да оставят за бъдещето другите си искания. Признавайки необходимостта от пауза, сърбите ми се видяха убедени, че, ако някакво сериозно движение стане край границите било на Гърция, било на Черна гора или на Босна, княжеството, въпреки волята си, ще бъде въввлечено в борбата. Лично Негово Височество изпитваше известно отвращение, получавайки с едната ръка подаръка от сюзерения двор, с другата да действа за сваляне на същата тази власт. Но той се опасяваше, че пълното въздържание от негова страна в случай на общо надигане ще хвърли върху Сърбия петно, която тя трудно би изчистила; той разбираше, че с подобно поведение неговата страна би загубила доверието на народите на Турция и че след време горчиво ще съжалява за това.

Както Негово Височество, така и г-дата Маринович и Ристич се страхуваха от принудително и твърде продължително отлагане на борбата, изтъквайки, че: 1) възбуждението сред сърбите и сред оста-

chrétiennes de Turquie avait atteint un degré auquel elle ne s'élèverait pas facilement à une autre époque; 2) que l'amélioration matérielle de leur sort sous la domination turque, si même elle pouvait se produire, ne conviendrait pas aux vues d'agrandissement de la Serbie; 3) que la Turquie n'avait jamais été plus bas qu'à cette époque et qu'une grande partie de ses forces était distraite par l'insurrection Crétoise; 4) que la pression des affaires candiotes ferait accepter aux Grecs en cas de lutte les conditions désirées par la Serbie; enfin 5) que jamais l'Autriche ne serait moins prête à entrer en lice contre les populations slaves et que, si le moment était trop différé, cette Puissance, se relevant de ses embarras intérieurs, pouvait devenir agressive et occuper militairement la Bosnie et l'Herzégovine. Se basant sur toutes ces considérations le Gouvernement Serbe continuait après la remise des forteresses ses préparatifs militaires et entretenait des relations suivies avec les chrétiens de Turquie.

Pour ma part, voyant les Serbes enclins à se méprendre sur leurs forces réelles et à s'égarer dans les projets militaires extravagants sans tenir compte ni de l'inexpérience de leur troupes, ni du manque de bons officiers, ni de l'impossibilité pour eux de tenter de grands mouvements stratégiques, ou de compter sur des campagnes décisives, je m'appliquai à redresser les idées du Gouvernement du Prince Michel à cet égard, en lui indiquant la direction dans laquelle des études préparatoires seraient indispensables et en le prémunissant contre les dangers d'entreprises aventureuses tendant à placer sur une carte l'enjeu de longs et laborieux efforts. Mes conseils eurent l'effet désiré, et les préparatifs poursuivis avec persévérance en vue des éventualités de l'avenir prirent une direction qui faisait espérer que le Prince Michel serait appelé à remplir dignement le rôle historique qui incombe à la Serbie.

Le crime odieux qui arracha ce Prince, le 27 mai 1868, à l'affection de ses sujets - fit disparaître ces espérances. Si Michel Obrenowitch n'avait peut être pas toute l'intelligence et toute l'énergie nécessaire à l'œuvre grandiose de la reconstitution des slaves orientaux - la noblesse de ses sentiments, la droiture de son caractère et son patriotisme bien connu lui avaient valu l'estime et la confiance générale et sa qualité de

налите християнски народи от Турция беше достигнало степен, до каквато то друг път лесно не би се издигнало; 2) материалното подобрене на тяхната участ под турска власт, дори само възможност за такова, не би се съгласувало с целта за уголемяване на Сърбия; 3) Турция никога не е била по-слаба отколкото е в момента, а голяма част от нейните сили са ангажирани с Критското въстание; 4) под натиска на кандийските събития гърците при евентуална борба ще бъдат принудени да приемат условията на сърбите; и накрая 5) че никога Австрия не ще бъде по-малко готова да се изправи срещу славянските народи и че, ако много се отлага, тази Сила, справяйки се с вътрешните си затруднения, може да стане нападателна и да окупира Босна и Херцеговина. Основавайки се на всичките тези съображения, сръбското правителство след предаването на крепостите продължи военните приготовления и поддържаше постоянна връзка с християните в Турция.

От своя страна, виждайки, че сърбите са склонни да се заблуждават относно действителните си възможности и да се забъркат в неблагоприятни военни планове без да държат сметка нито за неопитността на своите войски, нито за липсата на добри офицери, нито че не са в състояние да се впуснат в големи стратегически действия или да разчитат на решителни кампании, аз се постарях да коригирам представите на правителството на княз Михаил в това отношение, показвайки му посоката, в която ще са необходими подготвителни проучвания, и предупреждавайки го за опасностите от авантюристични начинания, които могат да поставят на карта продължителни и тежки усилия. Моите съвети имаха желания ефект, а подготовката, провеждана упорито предвид възможностите на бъдещето, взе насока, даваща надежди, че княз Михаил ще успее достойно да изиграе ролята, която историята възлагаше на Сърбия.

Грозното престъпление, което на 27 май 1868 отне този княз от любовта на неговите поданици, провали тези надежди. Ако Михаил Обренович, може би, не притежаваше всичката интелигентност и енергия, необходима за реставрацията на славяните в Ориента, то благородството на неговите чувства, честността на неговия характер и неговият добре познат патриотизъм му бяха заслужили общото

Prince presque indépendant d'une fraction de la nationalité serbe lui donnait aux yeux des slaves limitrophes un grand prestige. C'était le drapeau autour duquel seraient venus se ranger au jour de la lutte, les Slaves autrichiens, les Bosniaques, les Slaves turcs, les Bulgares même; c'était la clef de voûte du nouvel édifice qu'il s'agissait d'élever avec les efforts communs. Le poignard régicide qui mit fin aux jours du Prince Michel traversa du même coup les espérances du parti national et les fils qui rattachaient à Belgrade les différents centres d'action, répandus dans les provinces turques; le zèle des partisans les plus dévoués se refroidit, les personnages influents, dont l'appui était assuré à la cause nationale, renoncèrent à tout rôle actif; les populations qui étaient sur le qui-vive dans l'attente du signal qui devait partir de Belgrade, perdirent courage et se résignèrent à attendre des temps meilleurs.

A la première nouvelle de l'événement tragique de Topchidéré les Turcs voulurent convoquer en conférence les Représentants des Grandes Puissances pour arrêter d'un commun accord la direction à imprimer aux élections. Mais ils abandonnèrent cette idée craignant qu'en se basant sur les précédents de la Roumanie, on n'évoqua l'éventualité d'un Prince étranger - combinaison que la Porte craignait plus que tout autre chose. Le maintien de la tranquillité à Belgrade rendait d'ailleurs inutile toute mesure préventive. La Porte et les Puissances se décidèrent donc à laisser ostensiblement au peuple serbe l'entière liberté des élections pourvu qu'elles se fissent conformément aux lois du pays. Sous-main les Turcs travaillaient à écarter la candidature du Prince de Monténégro qu'ils rangeaient dans la catégorie des Princes étrangers; en l'écartant des combinaisons futures, ils espéraient paralyser pour longtemps toute velléité d'union entre le Monténégro et la Serbie et créer de la zizanie entre l'élu serbe et le Prince Nicolas qui espérait être l'héritier du Prince Michel.

Le candidat préféré par la Porte avait été primitivement Alexandre Karageorgevitch, mais, lorsque sa complicité à la conspiration de Belgrade fut établie et rendit son élection impossible, le Gouvernement Ottoman parut reporter ses préférences sur le Major Micha Anastasievitch

уважение и доверие, а качеството му на почти независим княз на част от сръбската народност му осигуряваше голям престиж в очите на съседните славяни. Той беше знамето, под което биха се наредили, когато борбата започнеше, австрийските славяни, босненците, турските славяни, даже и българите; той беше ключовият камък в сградата, която трябваше да се издигне с общи усилия. Цареубийственият нож, който прекъсна дните на княз Михаил, в същото време покоси и надеждите на националната партия, и нишките, които свързваха с Белград различните центрове на действие, пръснати из турските провинции; ревността и на най-преданите привърженици охладня, влиятелните личности, чиято подкрепа бе спечелена за националната кауза, се отказаха от каквато и да било активна роля; народите, нащрек очакващи сигнала, който трябваше да дойде от Белград, загубиха смелост и се отдръпнаха в очакване на по-добри времена.

При първата новина за трагичното събитие в Топчидере турците поискаха да се свика конференция на посланиците на Силите, която да съгласува посоката, накъдето да се насочи избора [на нов княз]. Но после те се отказаха от тази си идея, защото се опасяваха, че, основавайки се на румънските прецеденти, ще се спомене и възможността за чужд княз - комбинация, която плашеше турците повече от всичко друго. Запазването на спокойствието в Белград правеше излишна каквато и да било превантивна мярка. Портата и Силите, прочее, решиха без задкулисни кроежи да оставят на сръбския народ пълна свобода на избора - стига той да се проведе в съгласие със законите на страната. Скришом турците работеха за отстраняване кандидатурата на черногорския княз, когото те нареждаха в категорията на чужденците; отстранявайки го от бъдещите комбинации, те се надяваха за дълго да парализират всяко желание за съюз между Черна Гора и Сърбия и да създадат раздор между сръбския избраник и княз Никола, който се надяваше да наследи княз Михаил.

Първоначално предпочитаният от Портата княз беше Александър Караджорджевич, но, когато бе установено неговото съучастничество в белградския заговор, което направи избора му невъзможен, османското правителство изглежда насочи предпочитанията си към

dont les intérêts pécuniaires en Turquie lui offraient des garanties sérieuses. De tous les candidats à la dignité princière celui dont le nom était le plus populaire en Serbie s'était le jeune Milan Obrenovitch, neveu du Prince défunt. C'est sur lui en effet que se portèrent le 20 juin les votes de la Skoupchtina, qui le considérait comme héritier de droit du Prince Michel, en se basant tant sur le bérat délivré en 1830 au Prince Miloch et mentionnant le principe d'hérédité dans sa famille, que sur la loi serbe de succession au pouvoir datée du 20 octobre 1859. Dans les premiers jours de juillet le firman d'investiture fut expédié au nouvel hospodar par un délégué spécial. Une régence fut instituée pour le temps de la minorité de nouveau Prince et gouverna pour lui jusqu'en 1873. J'aurai à examiner ses actes dans la partie suivante de ce travail.

Монтенéгро. - Dans le courant de l'année 1866 le Prince Nicolas avait fait un voyage en Europe. L'accueil sincèrement sympathique qu'il trouva à Saint-Pétersbourg et les honneurs qu'on lui rendit dans les autres capitales impressionnèrent vivement Son Altesse. A Paris on lui avait prodigué des encouragements dangereux: on lui avait promis la baie de Spitza et un agrandissement de territoire du côté de l'Herzégovine et de l'Albanie, en lui faisant croire que la France plaiderait chaudement la cause du Monténégro à Constantinople. On a flatté en Occident l'ambition du jeune Prince en cherchant à exciter sa jalousie à l'égard de la Serbie afin de contrecarrer l'union des races slaves. En entretenant ainsi l'esprit de rivalité auquel le chef du Monténégro n'était que trop enclin et en profitant de l'insuffisance intellectuelle de Son Altesse qui le livrait sans défense aux influences des intrigants, la France tendait particulièrement à le rendre sourd à nos conseils et à le détacher des affinités naturelles qui seules pouvaient être profitables à son pays.

Se basant sur les conseils de la France, le Prince Nicolas se décida, à son retour à Cettigné, d'envoyer à Constantinople des délégués pour formuler ses demandes. Il réclamait du côté de Nikchitch des terrains dans la vallée de la Tara jusqu'à sa réunion avec la Piva, du côté de l'Albanie les territoires de Médoun jusqu'à Plavnitzza sur le lac de Scoutari et de Trézemili [sic!] à la plage de Spitza. Le sénateur Plamenatz et Stanko

майор Миша Анастасиевич, чиито финансови интереси в Турция ѝ предлагаха сериозни гаранции. От всички кандидати за княжеския сан най-популярен в Сърбия беше младият Милан Обренович, племенник на мъртвия княз. Именно него всъщност на 20 юни избра и Скупщината, когото тя смяташе за законен наследник на княз Михаил, основавайки се както на берата, издаден през 1830 на княз Милош¹⁵⁶ и споменаващ принципа на наследственост в рамките на неговото семейство, така и на сръбския закон за наследяване на властта с дата 20 окт. 1859¹⁵⁷. В първите дни на юли ферманът за инвестирура бе изпратен на новия господар по специален делегат. Бе назначено регентство¹⁵⁸, докато новия княз навърши пълнолетие, което управлява от негово име до 1873¹⁵⁹. На неговите действия ще се спра в следващата част на този документ.

Черна Гора. - През 1866¹⁶⁰ княз Никола беше направил пътуване в Европа. Откровено благосклонният прием, оказан му в Санкт-Петербург¹⁶¹, както и отдадените му почести в другите столици, живо впечатлиха Негово Височество. В Париж го обсипаха с опасни насърчения: бяха му обещали залива Спица¹⁶² и териториално увеличение за сметка на Херцеговина и на Албания, убеждавайки го, че Франция горещо ще защитава каузата на Черна гора в Цариград. На Запад поласкаха амбицията на младия княз, стремейки се да възбудят неговата ревност спрямо Сърбия с цел да попречат на съюза между славянските народи. Поддържайки по този начин духа на съперничество, към което вождът на Черна гора бе силно склонен, и възползвайки се от ограничените умствени способности на Негово Височество, които го правеха беззащитен пред влиянието на интригантите, Франция се стремеше по-специално да го направи безразличен към нашите съвети и да го откъсне от естествените връзки, които единствено можеха да бъдат изгодни за неговата страна.

Като се опираше на съветите на Франция, след завръщането си в Цетине княз Никола реши да изпрати в Цариград делегати, които да представят неговите искания. Откъм Никшич той искаше земи в долината на Тара до вливането ѝ в Пива, откъм Албания териториите от Медун до Плавница на Шкодренското езеро и от Треземили [sic!] до плажа на Спица. Сенаторът Пламенац и Станко Радонич,

Radonitch, chargé de la négociation, purent se convaincre, dès leur arrivée sur le Bosphore, qu'ils n'avaient à attendre aucun appui des Représentants Occidentaux, et que nous étions seuls à leur témoigner de la sympathie. Ils furent profondément surpris des conseils confidentiels qu'ils entendaient de Mr Bourée et qui consistaient dans l'utilité pour la prospérité du Monténégro de la reconnaissance de la suzeraineté de la Porte. Le diplomate français leur représentait la vassalité sous la forme d'une alliance offensive et défensive entre le Monténégro et la Turquie. Les ennemis des Turcs, disait-il, les Serbes, les Roumains, les Grecs et ceux qui leur prêteraient assistance, deviendraient également les ennemis des Monténégrins, en revanche ceux-ci trouveraient de la part de la Porte toutes les facilités voulues pour l'ajustement de leurs intérêts matériels: les concessions territoriales, les subsides financiers leur viendraient d'une manière plus abondante et plus sûre que les secours envoyés d'ailleurs. Il n'y avait donc, ajoutait Mr Bourée, qu'à se décider.

La concordance de ces paroles avec le langage d'Aali et de Fuad ne laissait aucun doute sur un jeu combiné entre la France et la Turquie. Le Ministre des Affaires Etrangères déclara aux délégués que la Porte n'avait aucune raison pour accorder les concessions demandées; guidée par le principe de l'intégrité de l'Empire, elle pouvait tout aussi peu se dessaisir des territoires réclamés par le Prince Nicolas que, par exemple, céder la Bosnie à l'Autriche; puisque les Puissances avaient implicitement ou explicitement reconnu l'indépendance de la Principauté et que le Gouvernement Ottoman n'y avait point fait opposition, il était juste que la Montagne Noire subit les inconvénients, comme elle jouit des avantages de sa position; si le territoire qui lui a été adjugé par la délimitation internationale de 1858 ne suffit pas pour nourrir ses habitants, la Porte le regrette, mais les Gouvernements doivent souvent imposer silence à leurs sentiments en présence de leurs droits et de leurs devoirs. *“Autre chose, ajoutait Fuad Pacha, si le Monténégro était un pays vassal du Sultan, comme la Serbie et la Roumanie: alors des concessions eussent pu être octroyées sans que l'étendue de l'Empire Ottoman en reçut une atteinte”.*

натоварени с преговорите, можаха да се уверят, още с пристигането си на Босфора, че не трябва да очакват никаква подкрепа от страна на западните представители и че единствено ние им засвидетелствахме симпатии. Те бяха силно изненадани от конфиденциалните съвети, които чува от г-н Буре и които изтъкваха ползата за напредъка на Черна гора от признаването сюзеренитета на Портата. Френският дипломат им представил васалитета под формата на отбранителен съюз между Черна гора и Турция. Неприятелите на Турция, казал той, сърбите, румънците, гърците и тези, които биха им оказали помощ, едновременно с това биха станали и неприятели на черногорците; в замяна на това последните биха намерили от страна на Портата всички искани улеснения за да уредят своите материални интереси: те биха получили повече и по-сигурни териториални отстъпки и финансови субсидии в сравнение с помощта, изпращана от другаде. Прочее, добавил г-н Буре, достатъчно е просто да се вземе решение.

Сходството на тези думи с езика, който държат Али и Фуад, не оставя никакво съмнение, че Франция и Турция играят заедно. Министърът на външните работи обяви на делегатите, че Портата няма никакво основание да направи исканите отстъпки; водена от принципа за запазване целостта на империята, тя в също такава малка степен може да се откаже от исканите от княз Никола територии, колкото, например, да отстъпи Босна на Австрия; тъй като Силите били заявили изрично или били дали да се разбере, че признават независимостта на княжеството и тъй като Портата изобщо не се била противопоставила на това, било справедливо Черната планина, както се ползва от предимства на положението си, така да понесе и неговите несгоди; ако територията, която ѝ била присъдена от международното разграничение през 1858¹⁶³, не ѝ стига за да изхранва населението си, то Портата съжалява за това, но правителствата често трябва да съдържат чувствата си в името на своите права и задължения. *“Би било друго, добави Фуад паша, ако Черна гора, подобно Сърбия и Румъния, беше васална на султана страна: в такъв случай отстъпките биха могли да бъдат направени без да се накърни пространството на Османската империя.”*

Suffisamment édifiés sur le rôle qu'on voulait leur faire jouer et sur la nature du marché qu'on avait tenté de leur mettre en main, les délégués monténégrins déclarèrent leur mission terminée et se préparèrent à quitter Constantinople s'étant convaincus de l'inanité des promesses occidentales et de la nécessité pour le Gouvernement de Cettigné de ne plus chercher de garanties d'avenir que dans l'appui de la Russie et dans l'accord avec les races coreligionnaires de la Turquie. Tout en les maintenant dans ces dispositions, j'ai tenu à prévenir une explosion des passions monténégrines en conseillant à la Porte d'offrir une satisfaction équitable aux demandes du Prince Nicolas. Mes conseils furent suivis par les Turcs, grâce surtout à la pression exercée par les affaires crétoises. A la mi-octobre un protocole fut offert aux délégués monténégrins stipulant que la frontière, sur le territoire contesté, serait tracée par une commission mixte selon la ligne de frontière adoptée en 1858; que le camp de Novo Sélo serait évacué à la seule condition que le point Sbreno-Glavitzza, dominant la position des Turcs à Spony, ne soit pas fortifiée par les Monténégrins; que le blockhaus de Vyssotchitza serait démoli par les Turcs incessamment. Les délégués monténégrins se déclarèrent satisfaits, et la question fut considérée comme vidée.

Au moment de leur départ, Aali Pacha leur déclara que le Sultan, désirant donner au Prince Nicolas une preuve de plus de son bon vouloir, lui offrait un bateau à vapeur le "*Silistria*" pour naviguer sur le lac de Scutari. Les Monténégrins furent enchantés de ce don ayant espéré au premier moment qu'il leur offrait quelques droits à la possession d'un port. Mais ils durent bientôt se convaincre que telle n'était nullement la pensée des Turcs. Ces derniers se montrèrent également peu scrupuleux dans l'exécution des promesses consignées dans le protocole. Les Monténégrins revinrent bientôt de leur premier contentement: ils voulurent restituer au Sultan le "*Silistria*" et se rendre justice eux-mêmes sans tenir compte du protocole; ils déclaraient préférer un refus complet à des demi-concessions diminuées encore dans la pratique. Le Prince Nicolas m'ayant fait entendre qu'il ne lui restait plus qu'à prendre à la première occasion par les armes tout ce qu'il n'avait pas réussi à obtenir pacifiquement, je lui fis

Достатъчно наясно за ролята, която искаха да им възложат, и за естеството на сделката, която се канеха да им пробутат, делегатите на Черна гора обявиха, че мисията им е приключена и се приготвиха да напуснат Цариград, тъй като се бяха убедили в безполезността на западните обещания и в необходимостта Цетинското правителство да търси гаранции за бъдещето си единствено в подкрепата на Русия и в съюза с единоверните народи от Турция. Поддържайки тази им убеденост, аз държах да предотвратя едно разгаряне на черногорските страсти, като посъветвах Портата да удовлетвори в справедлива степен исканията на княз Никола. Турците, особено под натиска на критските събития, се вслушаха в моите съвети. В средата на октомври на черногорските делегати бе предложен протокол, постановяващ, че спорната територия ще се разграничи от смесена комисия според граничната черта, възприета през 1858; че лагерът при Ново село ще бъде евакуиран при единственото условие, че линията Сбрено-Главица, доминираща позицията на турците при Спони, няма да бъде укрепявана от черногорците; че блокхаусът при Височица ще бъде разрушен от турците в най-скоро време; черногорските делегати обявиха, че са доволни и въпросът бе сметнат за уреден.

В момента на тръгването им Али паша им заяви, че султанът, в желанието си да даде на княз Никола още едно доказателство за своята добра воля, му поднася парахода "*Силистра*" за да плава по Шкодренското езеро. Черногорците бяха очаровани от този подарък, надявайки се в първия момент, че той им дава права за владеење на някое пристанище. Но те скоро трябваше да се убедят, че далеч не такива са били намеренията на турците. Последните се показаха не особено скрупулъзни в изпълнението на обещанията, записани в протокола. Първоначалното задоволство на черногорците бързо се изпари: те поискаха да върнат "*Силистра*" на султана и сами да вземат своето без да държат сметка за протокола; те обявиха, че предпочитат пълен отказ пред половинчатите отстъпки, намалени още повече при тяхното прилагане. На княз Никола пък, който ми бе дал да разбере, че не му остава нищо друго освен при първия удобен случай да вземе със силата на оръжието това, което не бе успял да

parvenir le conseil de ne pas se laisser pousser par un sentiment d'irritation vers des projets irréfléchis qui pourraient compromettre l'avenir de son pays. Instruit par l'expérience, Son Altesse suivit cet avertissement; la tranquillité fut maintenue du côté du Monténégro jusqu'à l'époque où un apaisement général succéda à la période d'effervescence qui avait remué toutes les populations de la Turquie.

Egypte. - Le retrait des troupes égyptiennes de Candie se présentait comme le principal but de mes relations avec Ismaïl Pacha durant l'époque de l'insurrection Crétoise. Le Gouvernement Vice-Royal tenait à obtenir notre concours dans la question des modifications projetées par rapport à la situation des étrangers en Egypte. Il nous pria de nous employer pour obtenir l'acquiescement du Gouvernement Français dont les agents en Egypte, appelés à représenter des intérêts considérables, faisaient la plus vive opposition aux projets de l'administration locale. J'objectais à Ismaïl Pacha que ce vœu ne serait pas exaucé et qu'aucune concession ne serait accordée aussi longtemps que l'Egypte ferait cause commune avec la Turquie contre nos coreligionnaires. Je lui fis comprendre au mois d'août 1867 qu'il ne devait espérer notre appui qu'aux deux conditions suivantes, savoir: 1) de retirer ses troupes de Candie; 2) de s'engager à ne point prêter au Gouvernement Ottoman le concours actif de l'armée égyptienne contre les sujets chrétiens du Sultan. Le Vice-Roi accepta formellement ces conditions en engageant sa parole d'honneur et en réitérant son désir de mériter la bienveillance du Gouvernement Impérial. L'hésitation et la pusillanimité propres au caractère d'Ismaïl Pacha retardèrent cependant la mise à exécution de ses promesses; il craignait de s'aliéner par une action trop empressée la faveur du Sultan et de perdre ainsi le fruit des laborieux efforts et des nombreux sacrifices qu'il faisait en vue d'obtenir pacifiquement les avantages considérés nécessaires pour son pays. Profitant cependant de toutes les occasions favorables il diminuait progressivement l'effectif de son contingent qui primitivement avait été de 22 mille hommes. Dans le courant de l'hiver 1867-68 les troupes égyptiennes quittaient de cette façon la Crète et le Vice-Roi se crut dès lors autorisé à compter sur notre concours dans l'affaire de la réforme judiciaire.

получи по мирен начин, изпратих съвет да не оставя раздразнението да го тласка към необмислени проекти, които могат да провалят бъдещето на неговата страна. Поучен от опита, Негово Височество последва това предупреждение; мирът бе запазен от страна на Черна гора до момента, в който общото спокойствие не бе заменено от период на кипеж, който раздвижи всички народи на Турция.

Египет. - Оттеглянето на египетските войски от Кандия съставляваше основната цел на моите отношения с Исмаил паша по време на Критското въстание. Правителството на вице-краля държеше да получи помощта ни по въпроса за проектираната промяна в статута на чужденците в Египет. То се обърна с молба към нас да се постараме да получим съгласието на френското правителство, чиито представители в Египет, натоварени със защитата на значителни интереси, най-дейно се противопоставяха на проектите на местната администрация. Възразах на Исмаил паша, че това желание няма да бъде удовлетворено и че никаква отстъпка не ще бъде направена докато Египет се бори заедно с Турция срещу нашите единоверци. През авг. 1867 му дадох да разбере, че може да се надява на наша помощ само при следните две условия, а именно: 1) да изтегли своите войски от Кандия; 2) да поеме ангажимент, че изобщо няма да оказва на османското правителство действителна помощ чрез войската си срещу християнските поданици на султана. Вице-кралят изрично прие тези условия, залагайки честната си дума и изразявайки повторно желанието си да заслужи благосклонността на императорското правителство. Колебливостта и малодушието, присъщи на характера на Исмаил паша, забавиха обаче изпълнението на неговите обещания; той се страхуваше чрез някое прибързано действие да не се лиши от благоволенieto на султана и така да загуби плодовете на упорити усилия и на многобройни жертви, които той правеше с оглед мирно постигане на предимствата, смятани необходими за неговата страна. Възползвайки се обаче от всички благоприятни възможности, той постепенно намаляваше числеността на своя контингент, който първоначално възлизаше на 22 х. души. По този начин през зимата 1867-68 египетските войски напуснаха Крит и вице-кралят оттогава се сметна в правото си да разчита на нашата подкрепа по въпроса за съдебната реформа.

Nubar Pacha avait passé sur le Bosphore tout le printemps de l'année 1867 négociant avec la Porte un arrangement qui permit l'introduction en Egypte des réformes projetées. Il s'agissait de modifier les articles du Hatti-Chérif du 25 mai 1841, selon lesquels toutes les lois générales de l'Empire et les traités conclus avec les Puissances Etrangères étaient applicables à la Vice-Royauté. Nubar Pacha obtint un firman autorisant Ismaïl Pacha d'édicter des règlements spéciaux ayant rapport à l'administration intérieure de l'Egypte, de faire des arrangements au sujet de la douane, de la police sur les étrangers, du transit, de la poste etc. - pourvu que ces arrangements n'eussent pas la forme de traités internationaux ni de conventions politiques. A côté de cette concession essentielle le Ministre Egyptien obtint pour son maître un nouveau titre qui remplaça celui de Valy d'Egypte, le seul que la Porte reconnaissait jusqu'alors à Ismaïl Pacha. Ce dernier avait d'abord réclamé le titre d'Aziz-Massr, qui avait, dit-on, appartenu à Joseph sous les pharaons; le Sultan ayant refusé toutefois de le lui déférer, il se contenta de celui de Khédive, emprunté au vocabulaire des anciennes dynasties persanes.

Les intrigues que Moustapha Fazyl et Halim Pacha poursuivaient à Constantinople dans le but d'être réintégrés dans les droits dont ils avaient été frustrés par le firman modifiant l'ordre de succession en faveur du fils d'Ismaïl Pacha, prirent en 1868 des proportions qui inspirèrent de l'inquiétude au Khédive. Profitant d'un séjour à Brousse que les médecins lui avaient recommandé il vint dans la capitale présenter ses hommages au Sultan et réussit à dissiper les soupçons qu'on avait voulu faire naître dans l'esprit de Sa Majesté. Les bonnes relations avec la Cour suzeraine furent consolidées, et le Khédive retourna dans ses Etats en prenant la voie d'Europe. Son Altesse tenait à écarter tout nuage de l'horizon politique afin de gagner plus facilement les bonnes grâces des principales cours, tant en vue de la réforme judiciaire, que de l'arrivée des Souverains à l'inauguration prochaine du canal de Suez, dont les travaux touchaient à leurs fin.

Lieux Saints, Liban, Arméniens etc. - Toutes les différentes questions qui ne se trouvaient pas en rapports directs ou indirects avec l'affaire Crétoise, restèrent sur le second plan durant toute la période qui nous occupe.

Нубар паша бе прекарал край Босфора цялата пролет на 1867, преговаряйки с Портата върху споразумение, позволяващо въвеждане в Египет на проектираните реформи. Ставаше дума да се променят онези членове от Хат-и-шериф-а от 25 май 1841¹⁶⁴, според които всички общи закони на империята и договорите, сключени с чуждестранните Сили, подлежат на прилагане във вице-кралството. Нубар паша получи ферман, даващ право на Исмаил паша да въведе специален правилник относно вътрешното управление на Египет, да регламентира функционирането на митницата, на полицията по отношение чужденците, на транзита, на пощата и т.н. - без тези регламентации да имат формата на международни договори или на политически конвенции. Освен тази съществена отстъпка египетският министър получи за своя господар нова титла, която замени "валия на Египет", единствената, признавана до тогава на Исмаил паша от Портата. Последният най-напред бе поискал титлата „азиз-Мъсьр“, която се смята, че е притежавал Йосиф при фараоните¹⁶⁵; тъй като султанът обаче му я отказа, той се задоволи с титлата „хедив“, заета от речника на старинните персийски династии.

Интригите, които Мустафа Фазъл¹⁶⁶ и Халим паша¹⁶⁷ плетяха в Цариград с цел да им се върнат правата, от които бяха лишени с фермана, променящ реда за наследяване на престола¹⁶⁸ в полза на сина¹⁶⁹ на Исмаил паша, през 1868 взеха размери, които обезпокоиха хедива. Възползвайки се от престой в Бруса, който му бе препоръчан от лекарите, той дойде в столицата да поднесе на султана своите почитания и успя да разсее подозренията, които се бяха опитали да вдъхнат у Негово Величество. Добрите отношения със сюзеренния двор бяха заздрави, а хедивът се върна във владенията си, минавайки през Европа. Негово Височество държеше да разсее всички облаци от политическия хоризонт за да спечели по-лесно благосклонността на главните владетелски дворове, както предвид съдебната реформа, така и с оглед пристигането на владетелите за предстоящото освещаване на Суецкия канал, работата по чието прокопаване се приближаваше към своя край.

Светите места, Ливан, арменците и пр. - Всички въпроси, които нямаха пряка или косвена връзка с Критския въпрос, останаха на втори план през целия интересоващ ни период.

Rien de saillant ne s'est produit à Jérusalem. Ainsi que je l'ai déjà mentionné, les travaux de reconstruction de la Coupole furent terminés sans entraves. Les latins paraissaient vouloir entendre les travaux à la partie inférieure de la Rotonde qui soutenait la Coupole et aux autres parties du temple du St. Sépulcre. J'invitai notre Consul à Jérusalem de se refuser péremptoirement à la discussion de pareilles suggestions. En effet, le projet attribué aux latins se rattachait à l'idée patronnée un instant par l'Impératrice Eugénie de reconstruire complètement le temple, idée à laquelle nous nous étions opposés antérieurement. Il était évident que toutes ces tentatives avaient pour but d'empiéter sur les droits des orthodoxes en faisant disparaître les emblèmes témoignant des droits de propriété des Grecs et en appliquant à la chapelle même du St. Sépulcre le système de neutralisation qui sert à couvrir les velléités d'empiètement des catholiques. Grâce à nos efforts, les visées latines furent déjouées avant même qu'elles n'aient eu le temps de prendre de la consistance. En général à Jérusalem comme à Bethléem et dans toute la Palestine nous nous sommes constamment tenu en garde contre les intrigues latines protégées par la France et nous avons partout conservé intacts les droits de nos coreligionnaires.

Dans le Liban un changement de Gouverneur eut lieu: Daoud Pacha ayant été appelé en mai 1868 au poste de Ministre des Travaux Publics, Franco Nasri Pacha fut désigné pour le remplacer dans la Montagne. Sa nomination fut annoncée aux Puissances par une circulaire de la Porte qui ne stipulait aucun terme à l'époque de l'administration du nouveau titulaire que la Porte cherchait ainsi à assimiler aux autres Pachas de provinces. Le désir du Gouvernement Ottoman d'abroger le Règlement de 1861 et d'administrer le Liban sur le pied des Vilayets ordinaires n'étant un secret pour personne, les Représentants Etrangers s'émurent du procédé du Grand Vézir qu'ils considéraient comme le premier pas dans cette voie. En effet le Protocole du Liban contient la déclaration que *"trois mois avant l'expiration du mandat du Gouverneur, la Porte, avant d'aviser, provoquera une nouvelle entente avec les Représentants des Puissances garantes etc."*: or, les pouvoirs de Daoud Pacha, fixés d'abord à trois ans,

Нищо забележително не се случи в Йерусалим. Както вече отбелязах, работите по възстановяването на купола бяха завършени безпрепятствено. Латинците изглежда искаха да включат в ремонта и долната част на ротондата, която поддържа купола, както и другите части на храма *"Божигроб"*. Приканих нашия консул¹⁷⁰ в Йерусалим да се противопостави решително на обсъждането на подобни внушения. Всъщност, приписваният на латинците проект беше свързан с идеята, подкрепяна за кратко от императрица Йожени, да се преизгради напълно храма, идея, на която ние преди това се бяхме противопоставили. Беше очевидно, че всички тези стъпки имаха за цел погазване правата на православните, като бъдат заличени белезите, свидетелстващи за собственическите права на гърците, и като се приложи дори спрямо църквата *"Божигроб"* системата за неутрализация, която служи само за прикриване грабителските желания на католиците. Благодарение на нашите усилия латинските намерения бяха осуетени преди още да имат време да придобият ясна форма. Общо взето, както в Йерусалим така и във Витлеем и в цяла Палестина ние непрекъснато стояхме нащрек срещу покровителстваните от Франция латински интриги и навсякъде запазихме непокътнати правата на нашите единоверци.

В Ливан стана смяна на управителя: тъй като през май 1868 Дауд паша беше призван на поста министър на обществените сгради, Франко-Насри паша бе определен да го замести в Планината¹⁷¹. Неговото назначаване беше известно на Силите с циркуляр на Портата, който не определяше срока на мандата на новия титуляр, когато по този начин Портата искаше да приравни към другите паши на провинции. Тъй като за никого не бе тайна желанието на османското правителство да отмени правилника от 1861¹⁷² и да управлява Ливан както останалите вилаети, чуждите представители се обезпокоиха от начина на действие на великия везир, който те сметнаха за първа стъпка в тази насока. Всъщност, протоколът за Ливан съдържа декларацията, че *"три месеца преди да изтече мандата на управителя, Портата, преди да вземе решение, ще потърси отново съгласието на представителите на Силите-гарантки и т.н."*: обаче пълномощията на Дауд паша, назначен най-напред за три години,

furent renouvelés en 1864 pour cinq ans et devaient expirer le 9 janvier 1869.

Par suite des observations faites par les Représentants, la Porte réunit ces derniers en conférence pour régler la question et trouver le moyen de couvrir sa retraite. Le Protocole signé le 15/29 [sic!] juillet 1868 constate *"l'existence d'une entente entre la Porte et les Représentants au sujet de la nomination de Franco Pacha, entente qui vu l'urgence n'avait pu s'établir trois mois avant l'expiration du mandat de Daoud Pacha aux termes du Protocole du 9 janvier 1861"*; le protocole porte ensuite que *"le Gouvernement Ottoman a jugé convenable dans l'intérêt de l'ordre et de la stabilité de ne pas limiter dans le firman d'investiture la durée des pouvoirs conférés au nouveau Gouverneur"*; que de leur côté *"les Représentants ont reconnu la convenance de ne pas limiter étroitement, ainsi qu'on avait du le faire dans le passé pour des circonstances différentes, la durée des pouvoirs du Gouverneur du Liban"*; qu'enfin *"la Porte désirant éviter les interprétations erronées qui, par suite de son silence même, pourraient sur les lieux naître dans les esprits et provoquer un effet contraire à celui qu'elle s'est proposé, Son Altesse, Fuad Pacha, Ministre des Affaires Etrangères a déclaré que la durée du mandat de Franco Nasri Pacha ne sera pas moindre de dix ans à dater du jour de sa nomination"*.

Les affaires arméniennes continuaient à marcher dans les voies indiquées précédemment. Après l'installation de Mgr Kevork à Etchmiadzin un certain apaisement se produisit dans la communauté arméno-grégorienne de Constantinople. Cependant les intrigues des meneurs continuaient toujours, et le parti avancé suscitait des embarras au Catholicos. L'Ambassadeur de France vouait, de son côté, une sollicitude particulière aux affaires arméniennes. Il croyait trouver dans la protection accordée aux Arméniens un élément d'influence de plus pour la France. Il faisait ressortir auprès de la Porte que, de toutes les populations chrétiennes vivant sous le sceptre du Sultan, les Arméniens sont les seuls dont les aspirations soient exemptes de toute convoitise politique. En étendant sa faveur aux deux communautés sans distinction de rite - tant aux grégo-

бяха подновени в 1864 за срок от пет години и трябваше да приключат на 9 ян. 1869.

Вследствие направените от посланиците постъпки Портата ги събра на конференция за да урегулира въпроса и за да потърси начин да прикрие отстъплението си. Протоколът, подписан на 15/29 [sic!] юли 1868, констатира *"съществуването на съгласие между Портата и посланиците по повод назначаването на Франко паша, съгласие, което предвид спешността не можа да се установи три месеца преди да приключи мандата на Дауд паша според условията на протокола от 9 ян. 1861"*; после в *"Протокола"* се казва, че *"османското правителство намери за уместно в интерес на мира и стабилността във фермана за инвестиция да не определя времетраенето на пълномощията, възложени на новия управител"*, че от своя страна *"посланиците признаха, че е уместно да не се определя стриктно, така както това трябваше да се направи в миналото при различни обстоятелства, времетраенето на пълномощията на управителя на Ливан"*; че, накрая, *"тъй като Портата искаше да избегне погрешните тълкувания, които, вследствие самото ѝ мълчание, биха могли да се породят сред местното население и да предизвикат ефект, противоположен на желанието, Негово Височество Фуад паша, министър на външните работи, декларира, че времетраенето на мандата на Франко Насри паша няма да е по-малко от десет години, считано от датата на неговото назначаване"*.

Арменските дела продължаваха да се развиват в спомената по-горе посока. След установяването на Негово Светейшество Кеворк в Ечмиадзин, сред цариградските арменогригорци настъпи известно успокоение. Козните обаче на интригантите продължиха без прекъсване, а крайната партия създаваше затруднения на католикоса. От своя страна, френският посланик посвещаваха особено внимание на арменските дела. Той смяташе, че е намерил в оказването на арменците покровителство още един начин да увеличи влиянието на Франция. Той изтъкваше пред Портата, че сред всички християнски народи, живеещи под скиптър на султана, стремежите единствено на арменците са лишени от какъвто и да било политически нюанс. Простирайки своето благоволение над двете общности без оглед на обряда

riens qu'aux catholiques, - Mr Bourée protégeait particulièrement les tendances hostiles à la Cour de Rome qui s'affirmaient de plus en plus parmi ces derniers et qu'il se plaisait à qualifier de tendances "*gallicanes*". La sympathie que l'Ambassade de France témoignait à cette fraction s'explique d'une part par l'opposition que le Cabinet des Tuileries témoignait à cette époque au Concile du Vatican, de l'autre - par l'espoir de trouver dans les Arméniens catholiques détachés de Rome un point d'appui pour attirer les Arméniens grégoriens à la France en les détachant de la Russie.

Cependant ces derniers se rapprochaient de plus en plus de nous en dépit des menées occidentales tandis que les germes du différend, semés parmi les catholiques et qui devait préparer plus tard des grands embarras à la France, se développaient de plus en plus à la suite de l'élévation de Mgr Hassoun à la dignité Patriarcale.

- както върху григорианците, така и върху католиците, - г-н Буре особено покровителстваше враждебните на Римската курия стремежи, които все повече се утвърждаваха сред вторите и които той се забавляваше да нарича "*галикански*"¹⁷³. Симпатията, която френското посолство за свидетелстваше на тази фракция, се обяснява, от една страна, с опозицията, която по това време Тюйлерийският кабинет демонстрираше спрямо Ватиканския събор¹⁷⁴, от друга - с надеждата да се намери у [евентуално] откъснатите се от Рим арменокатолици опорна точка за привличане към Франция на арменогригорианците, които да бъдат откъснати от Русия.

Последните обаче се сближаваха все повече и повече с нас въпреки западните интриги, докато семената на раздора, които бяха посетили сред католиците и които подготвяха по-сетнешни големи затруднения за Франция, се развиваха все повече и повече вследствие въздигането¹⁷⁵ на Монс. Хасун в патриаршески сан.

TROISIEME PERIODE [1869-1871]

Situation générale. - L'époque, qui a suivi l'insurrection Crétoise, a été pour l'Ambassade Impériale un temps pénible et plein de difficultés. L'issue de la campagne diplomatique que nous avons entreprise en faveur de nos coreligionnaires, réagissait sur notre position en Orient, et compromettait gravement notre crédit et notre influence. Discrédités aux yeux des chrétiens, n'en imposant plus aux Turcs, comme autrefois, suspects aux occidentaux - nous avons perdu tous les éléments d'action dont nous disposions et qui formaient la base de notre prestige en Orient. J'ai dû tenir tête à cette position et trouver le moyen d'en sortir avantageusement. Dans ce but je m'appliquais à reprendre notre position et à regagner les sympathies, qui nous avaient été aliénées, à faire preuve d'énergie et d'autorité lorsque c'était possible, enfin à renouer des relations utiles en obtenant la confiance ou en inspirant la crainte selon les circonstances - en un mot, je travaillais à faire reprendre à notre politique orientale son assiette naturelle et à donner à notre action à Constantinople une direction nouvelle conforme à la situation modifiée des choses et aux dispositions manifestées par le Gouvernement Impérial vers la fin de la dernière crise.

Pour donner une idée des difficultés que nous avons à surmonter, je vais dresser le bilan politique de nos affaires en Orient aux débuts de l'année 1869 après la Conférence de Paris, en supputant les différents éléments sur lesquels s'exerce notre action, c'est à dire, en examinant nos rapports avec les populations chrétiennes de la Turquie, nos relations

ТРЕТИ ПЕРИОД [1869-1871]

Общото положение. - За императорското посолство настъпилото след Критското въстание време, беше мъчително и изпълнено с трудности. Изходът от дипломатическата кампания, която бяхме предприели в полза на единоверците ни, се отразяваше върху нашето положение в Ориента, накарвайки силно репутацията и влиянието ни. Дискредитирани в очите на християните, не вдъхващи вече уважение у турците, подозрителни за западняците, ние изгубихме средствата за въздействие, с които бяхме разполагали и които съставляваха основата на нашия престиж в Ориента. Трябваше да устоя на това положение и да намеря начин да изляза от него печеливш. С тази цел започнах да полагам усилия да си върна старите позиции и да спечеля отново загубените симпатии, да демонстрирам енергия и авторитет там, където това бе възможно, да подновя полезните връзки, като, в зависимост от обстоятелствата, внушавах доверие или вдъхвах страх - с една дума, работех за да върна на нашата източна политика нейната естествена опора и за да дам на нашите действия в Цариград нова насока в съответствие с промененото състояние на нещата и с предписанията, обявени от императорското правителство в края на последната криза.

За да създам представа за трудностите, които трябваше да преодоляваме, ще направя политически баланс на нашите дела в Ориента в началото на 1869, след Парижката конференция, като преценя различните елементи, върху които упражняваме въздействие, тоест ще разгледам нашите отношения с християнското население на

avec le Gouvernement Ottoman et les dispositions des Puissances à notre égard sur le terrain du Levant.

Populations chrétiennes. - Les sympathies de nos coreligionnaires en Turquie ont formé de tout temps la vraie base de notre influence en Orient: c'est en leur faveur que s'est exercée notre politique séculaire, c'est le principale élément de notre action en Turquie. Malheureusement de nombreux changements étaient survenus sous ce rapport. Après l'élan, qui avait été donné par le mouvement crétois, les chrétiens de Turquie étaient retombés dans l'abattement et la désunion. Ils avaient vu graduellement s'évanouir les espérances qu'elles avaient fondées sur la Russie. Dans leur naïve confiance les populations gréco-slaves s'étaient imaginées que nous affronterions une lutte avec l'Europe entière pour rompre le joug ottoman dans la presque île des Balkans. Cette attente avait été déçue. La dernière crise leur avait démontré notre isolement et avait ébranlé la foi qu'ils avaient mise en nous. On s'était dit que nous ne pouvions ni protéger d'une manière efficace nos amis, ni imposer notre volonté ou faire du mal à nos ennemis. Il s'en était suivi un découragement, qui tenait au caractère des populations primitives du midi. Capables d'élan puissant et des plus grands sacrifices dans un moment donné, elles sont peu faites pour les résistances patientes et les combinaisons à longue échéance.

L'excitation du mouvement ou de la lutte disparue, l'esprit de rivalité et de parti renaît facilement parmi elles. La jalousie s'établit non seulement entre les races différentes, mais au sein même des races consanguines. Un antagonisme profond éclata entre les Bulgares et les Grecs. Ces derniers s'éloignèrent des Serbes en les accusant d'avoir profité de leurs malheurs pour obtenir de la Porte la cession des forteresses sans coup férir, mais aussi sans venir en aide aux infortunés Crétois. Enfin une certaine froideur s'établit dans les rapports des Serbes avec les Bulgares, les Croates et même les Monténégrins. La Roumanie intimidée par suite de l'insuccès de ses dernières démarches fut détournée, des affaires extérieures. Les sympathies pour la Russie ne s'étaient certainement pas éteintes parmi nos coreligionnaires, mais elles demeuraient, pour ainsi dire, à l'état latent. Elles s'ajournaient pour un moment plus favorable et

Турция, нашите отношения с османското правителство и отношението на Силите към нас в Леванта.

Християнските народи. - Симпатиите на нашите единоверци в Турция винаги са съставлявали истинската база на нашето влияние в Ориента: от векове именно в тяхна полза беше насочена нашата политика, това е главната съставна част на нашето действие в Турция. За нещастие, много промени бяха настъпили в това отношение. След подема, предизвикан от Критското въстание, християните в Турция отново бяха изпаднали в състояние на потиснатост и разединение. Те бяха станали свидетели на постепенно изпаряване на надеждите, които възлагаха на Русия. В своята простодушна доверчивост гръко-славянските народи си бяха въобразили, че ще се опълчим срещу цяла Европа за да сразим османското иго на Балканския полуостров. Това очакване остана излъгано. Последната криза им показва нашата изолация и разколеба вярата, която имаха в нас. Те сметнаха, че не можем нито ефикасно да закриляме нашите приятели, нито да наложим нашата воля или да причиним зло на нашите врагове. От това бе последвало обезсърчаване, което е в характера на неразвитите народи от юга. Способни на мощен подем и на най-големи жертви в определен момент, те са малко пригодни за търпелива съпротива и за дългосрочни планове.

Щом обаче изчезне възбудата от движението или от борбата, сред тях лесно се възраждат съперничеството и партизанлъкът. Завистта противопостави не само различните народи, но пусна корени и сред единоплеменниците. Ожесточена борба се разгоря между българи и гърци. Последните се отдръпнаха от сърбите, като ги обвиниха, че са се възползвали от техните нещастия не само за да получат от Портата крепостите без пушка да пукне, но и без да се притекат на помощ на нещастните критяни. Най-сетне, поохладняха отношенията на сърбите с българите, с хърватите и даже с черногорците. Румъния, обезпокоена от поредицата неуспехи на последните си начинания, се отклони от външните работи. Симпатиите към Русия без съмнение не бяха угаснали у нашите единоверци, но се намираха, така да се каже, в латентно състояние. Те биваха отлагани за

laisaient ainsi le champ libre à l'action occidentale qui en profitait largement. Grâce aux intrigues de nos ennemis le doute se glissait dans l'esprit de nos coreligionnaires: ils se demandaient - quelle sera la main qui leur offrira le plus d'avantages, et paraissaient incliner vers les intérêts matériels venant de l'Occident, mais dont on ne pouvait profiter qu'en vivant en paix avec la Turquie.

Ainsi malgré la déclaration de non-intervention du 18/[30] octobre 1867, malgré l'isolement dont les Puissances signataires de cet acte semblaient menacer la Porte à cette époque, on peut affirmer que la situation de la Turquie s'était sensiblement améliorée après la Conférence de Paris, qui a marqué pour elle l'aurore d'une époque de tranquillité exceptionnelle. Il faut remonter aux temps les plus prospères de la Monarchie Ottomane pour trouver une phase aussi exempte pour elle de contestations et d'embarras politiques. Un concours de circonstances particulièrement favorables à la Turquie à raffermi et consolidé l'autorité du Sultan dans toutes les parties de l'Empire en nous obligeant nous-mêmes à donner à notre action une direction nouvelle et à employer nos efforts à prévenir toute crise. La paix n'ayant pas été troublée en Europe, en dépit des présages menaçants du printemps 1868, l'impulsion du dehors, qui est une des conditions essentielles de tout mouvement insurrectionnel sur une large échelle, a manqué aux aspirations des populations chrétiennes de l'Orient. Sur les confins de l'Empire, dans les centres, où naissent habituellement les complications les plus graves pour la Porte, deux faits dont on ne peut se dissimuler la gravité, à savoir l'assassinat du Prince Michel et l'insuccès de l'insurrection de Candie, sont venus paralyser les tendances d'affranchissement des nationalités chrétiennes et détruire les périls qui menaçaient la domination turque.

a) Les Slaves. - Le Prince Michel avait été le pivot et le régulateur du mouvement des Slaves occidentaux. Son successeur n'était qu'un enfant. Une régence a dû gouverner pour lui. Or, un triumvirat, quelque heureusement qu'il soit constitué, ne peut jamais remplacer l'action d'un chef unique, dans les moments de crise surtout. Indépendamment de ce vice inhérent à sa nature la régence qui concentrait entre ses mains le pouvoir

по-благоприятни времена и по този начин оставяха терена свободен за западното влияние, което охотно се възползваше от това. В резултат на интригите на нашите врагове, съмнение се загнездваше в душите на нашите единоверци: те се питаха кой ще им предложи повече изгоди, като изглежда се съблазняваха по-скоро от материалните блага, идващи от Запада, но от които можеха да се ползват само при условие, че живеят в мир с Турция.

Така, въпреки декларацията за невмешателство от 18/[30] окт. 1867, въпреки изолацията, с която подписалите я Сили изглеждаше, че заплашват Портата по това време, може да се твърди, че положението на Турция чувствително се беше подобрило след Парижката конференция, която за нея бе начало на период на изключително спокойствие. Трябва да се връщаме чак във времето на най-голямо благоденствие за Османската монархия за да открием години, до такава степен спокойни и лишени от политически затруднения. Едно изключително благоприятно за Турция стечение на обстоятелствата усили и заздравя властта на султана върху всички части на неговата империя, принуждавайки даже нас да дадем на политиката си нова насока и да положим усилия за предотвратяване на каквато и да била криза. Тъй като мирът в Европа, въпреки застрашителните предзнаменования от пролетта на 1868, не бе смущаван, на стремежите на християнските народи в Ориента липсваше подтикът отвън, който е едно от основните условия за всяко широкомащабно въстаническо движение. Из покрайнините на империята, в огнищата, където обикновено възникваха най-сериозните усложнения за Портата, два факта, за чиято сериозност не бива да си затваряме очите, а именно убийството на княз Михаил и неуспехът на Критското въстание, дойдоха да сковат освободителните тежени на християнските народности и да предотвратят опасностите, които грозяха турското владичество.

a) Славяните. - Княз Михаил беше водач и организатор на движението на западните¹⁷⁶ славяни. Неговият наследник¹⁷⁷ беше все още дете и регентство¹⁷⁸ трябваше да управлява вместо него. Обаче триумvirатът, колкото и добре да е съставен, никога не може да замести действието на едноличния ръководител, особено в моменти на криза. Освен че имаше този, присъщ на самата му природа, недо-

en Serbie, était formé d'éléments si hétérogènes qu'elle n'exerçait aucune autorité sur l'opinion et n'avait aucune des aptitudes voulues pour diriger le mouvement si compliqué d'agglomérations des Slaves occidentaux autour d'un centre commun. Sous prétexte de faire de la politique de raison, elle a laissé se fractionner les partis et s'amoinrir le prestige du Gouvernement.

Les populations qui étaient sur le qui-vive dans l'attente du signal, qui devait partir de Belgrade, ont perdu courage devant l'apathie et l'indifférence des régents. Les relations avec la Roumanie ont été négligées et on s'est aliéné les Bulgares. En même temps les rivalités entre Belgrade et Cettigné se sont accentuées et le Prince du Monténégro a espéré pouvoir hériter du rôle que la Serbie semblait abdiquer volontairement. On a enfin laissé se briser les liens, qui rattachaient à la cause des slaves l'Albanie cette terre classique de l'insubordination: privé de stimulant et de soutien, l'esprit d'indépendance y faiblissait à la grande satisfaction des Turcs. Comme une rivière qui se perd dans les marais faute d'être endiguée, les tendances nationales de nos coreligionnaires se sont altérées n'ayant plus de direction nette et claire. C'est ainsi que la cause slave qui en 1867 commençait à sortir des nuages de l'utopie pour descendre dans le domaine des faits, a éprouvé dans son développement un temps d'arrêt.

Toutefois le foyer des passions slaves ne s'est pas éteint à Belgrade surtout. Ce sentiment a résisté au contraire aux influences qui cherchaient à le détourner de son développement naturel pour le désorganiser et le faire graviter vers un centre hostile à la Russie et par cela même favorisé par l'Europe Occidentale. Ce danger a néanmoins existé. Il s'est manifesté dans la pression que la Hongrie qui venait de renaître de ses cendres exerçait sur toutes les populations avoisinantes et sur les Serbes en particulier; il a trouvé un terrain favorable dans la faiblesse des triumvirs de Belgrade, qui - éblouis ou effrayés de la fortune aussi éclatante que rapide de la nation Magyare, - se préoccupaient beaucoup plus du soin de gagner ses faveurs que de l'opportunité de résister à ses empiètements.

статък, регентството, на което бе поверена властта в Сърбия, бе съставено при това от хора¹⁷⁹ толкова различни, че нямаше никакъв авторитет пред общественото мнение и не притежаваше нито едно от качествата, които бяха необходими за направляване около един и същи център на движение, толкова усложнено от най-различни групировки като онова на групата на западните славяни. Под претекст, че управлява в името на разума, то остави партиите да се цепят и намали престижа на управлението.

Народите, които бяха нащрек в очакване на сигнала, който трябваше да дойде от Белград, загубиха смелост при апатията и безразличието на регентите. Отношенията с Румъния бяха занемарени, настъпи отчуждение от българите. В същото време се засили съперничеството между Белград и Цетине, а у черногорският княз¹⁸⁰ се всели надеждата, че ще може да наследи ролята, от която Сърбия изглежда доброволно се отказваше. Накрая, бяха оставени да се разпаднат връзките, които привързваха към каузата на славяните Албания, тази класическа земя на непокорството: лишен от подтик и подкрепа, там, за голямо задоволство на турците, отслабваше духът на независимост. Подобно река, която, неканализирана, се разлива в блата, националните тежнения на нашите единовеци, лишени вече от ясно и точно ръководство, се намериха в упадък. Ето по този начин славянската кауза, която през 1867 започваше да слиза от облаците на утопията върху земята на фактите, преживя в своето развитие време на застой.

Все пак, особено в Белград, огънят на славянските страсти не бе угаснал напълно. Напротив, това чувство устоя на влиянията, които се стремяха да го отклонят от неговото естествено развитие за да го дезорганизират и да го обвържат с център, враждебен на Русия и подкрепян по силата на самия този факт от Западна Европа. Независимо от всичко, такава опасност съществуваше. Тя се проявяваше в натиска, който Унгария, току-що възкръснала от пепелта, упражняваше върху всички съседни народи и по-специално върху сърбите; улесняваше я слабостта на белградските triumвири, които - заслепени или уплашени от щастието, колкото блестящо, толкова и бързо, на маджарската нация, - се стараеха повече да спечелят нейната благосклонност, отколкото да търсят сгода как да се противопоставят на нейните посегателства.

b) Les Grecs. - Non moins désorganisés que les Slaves les Grecs étaient complètement épuisés par une lutte de plus de deux ans, qui avait absorbé des ressources précieuses sans autre résultat que d'avoir affirmé en face de l'Europe la protestation d'une race chrétienne contre le joug ottoman. Les offrandes particulières en nature et en argent, seule source où l'insurrection Crétoise avait puisé ses forces, s'étaient succédées jusqu'à la dernière heure avec une profusion, une persévérance qu'entretenait l'espoir du succès. Mais tout sacrifice a un terme et le désespoir est un mauvais conseiller. Lorsque la Conférence de Paris prononça son verdict, la Grèce humiliée et ruinée n'avait plus rien à perdre, mais aussi ne disposait d'aucun moyen d'action contre la Turquie. En 1867-68 les Grecs étaient beaucoup plus redoutables pour les Turcs qu'ils ne le furent en 1869. A cette époque l'enthousiasme qu'excitait la cause nationale leur avait donné de nombreux partisans en Macédoine, en Epire, en Thessalie et l'entente qui s'était établie entre eux les Serbes et les Roumains, leur promettait la coopération de ces deux nations. Durant la période qui nous occupe la Serbie et la Roumanie étaient réduites à l'inaction; les Grecs rayas, fatigués par une longue attente, découragés par la chute de la Crète et observés de près par les populations musulmanes que le Gouvernement Turc avait armées en Roumélie et en Macédoine n'étaient guère disposés à répondre à un appel pouvant venir d'Athènes. Un concours de circonstances particulièrement favorables aurait seul pu raviver les sentiments patriotiques qui couvaient encore en eux. En attendant la tranquillité la plus parfaite régnait là, où quelques mois auparavant l'agitation populaire donnait de si grandes inquiétudes à la Porte.

L'accalmie politique n'avait pu cependant réagir sur l'antagonisme des races, qu'est un des agents principaux des transformations politiques en Orient. La lutte continuait, mais elle avait changé de drapeau. Les rivalités nationales l'emportèrent sur la communauté de la foi. Les Grecs concentrèrent sur les Slaves leurs haines et leur jalousie. Ces deux nationalités se disputent le terrain de leur future grandeur, soit dans les affaires de l'Eglise, soit dans celles de l'enseignement ou de l'administration, mais en mettant hors de cause le pouvoir qu'ils considéraient

b) Гърците. - Дезорганизирани не по-малко от славяните, гърците бяха напълно изчерпани от продължилата повече от две години борба, която бе погълнала скъпоценни средства без да донесе друг резултат освен протеста на една християнска нация пред лицето на Европа от османското иго. Частните пожертвования в пари и натура, единствения източник, от който Критското въстание бе черпило сили, продължиха до последния час с щедрост и постоянство, поддържани от надеждата за успех. Но всяка жертва има край, а безнадеждността е лош съветник. Когато Парижката конференция произнесе своята присъда, разорена и унижена Гърция не само нямаше какво повече да губи, но и не разполагаше с никакви средства за действие срещу Турция. През 1867-68 гърците внушаваха много повече страх у турците, отколкото през 1869. По това време ентусиазмът, възбуждан от националната кауза, им бе спечелил много привърженици в Македония, в Епир, в Тесалия, а съгласието, което се бе установило между сърби и румънци, им обещавахе помощта на тези две нации. През периода, който ни занимава, Сърбия и Гърция бяха принудени да бездействат; гръцката рая, уморена от дълго чакане, обезсърчена от падането на Крит и следена отблизо от мюсюлманите, които османското правителство бе въоръжило в Румелия и Македония, изобщо не бе склонна да откликне на евентуалните призови на Атина. Само някакво изключително стечение на обстоятелства можеше да съживи патриотичните чувства, които все още се таяха у нея. Междувременно, свършено спокойствие цареше там, където само няколко месеца по-рано народните вълнения създаваха толкова много тревоги на Портата.

Политическото затишие обаче не можеше да окаже въздействие върху борбата между националностите, която е един от главните фактори за политическите промени в Ориента. Конфликтът продължаваше, макар и под друго знаме. Националните съперничества надделяха над общността на вярата. Гърците съсредоточиха върху славяните своята омраза и завист. Тези две националности си оспорват терена на своето бъдещо величие, било в църковните дела, било в образованието или администрацията, но без да вземат предвид

naguère comme le seul obstacle de leur mutuel affranchissement. Les derniers événements ont ébranlé la confiance des Grecs en l'assistance de la Russie contre la Turquie et leur ont donné la conviction qu'ils ne seront jamais affranchis qu'à la double condition d'attendre patiemment le bon vouloir de l'Occident et de rompre toute relation avec nous. Un parti considérable tant à Athènes qu'à Constantinople est de l'avis que la "grande idée" ne peut se poursuivre que dans de voies pacifiques, par la propagation des lumières et sous l'égide de la Porte. Des doctrines analogues sont professées par un parti de la nation bulgare, qui pour réagir contre les empiètements séculaires de Hellénisme - réclame de nouveaux droits en s'adressant au Gouvernement Turc. Le différend religieux alimente la lutte entre les deux nationalités en témoignant de la nécessité de trouver la formule d'une séparation, qui est depuis longtemps dans les faits et de donner aux Bulgares un cadre défini et un point d'appui qu'ils ont trouvé plus tard dans l'Exarchat. Ce regrettable différend ne sert pour le moment que les intérêts des Turcs qui d'ennemis communs qu'ils étaient se trouvent aujourd'hui transformés en arbitres entre les parties en cause.

Les Turcs, attitude de la Porte. - Jaloux de se montrer dignes de la fortune qui les favorisaient, les Turcs, dirigés par le remarquable homme d'Etat qui tenait à cette époque les rênes du Gouvernement, ne négligeaient rien pour consolider leur situation. Tant eux que leurs amis de l'Occident n'admettaient pas que ce fait fut purement accidentel. Au lieu d'y voir le résultat d'un concours fortuit de circonstances on voulait y chercher l'indice d'une régénération intérieure, le point de départ d'une marche ascendante pour le pouvoir ottoman.

Pour ma part je n'ai jamais partagé ces illusions. Voici les idées que j'ai émises à ce sujet dans une de mes dépêches en Cour (du 26 août 1869 № 233). *"Les contradictions et les incompatibilités, qui se sont opposées jusqu'ici à la fusion si souvent rêvée par l'Occident et par les hommes d'Etat de Turquie, subsistent intégralement. Loin de s'atténuer, elles sont destinées, au contraire, à s'accroître dans le cours, des événe-*

властта, която те неотдавна смятаха за единствена пречка пред общото им освобождаване. Последните събития разколебаха увереността на гърците в помощта на Русия срещу Турция и им създадоха убеждението, че ще бъдат освободени само при двойното условие да чакат търпеливо благоволенията на Запада и да скъсат всякакви отношения с нас. Една партия, влиятелна както в Атина, така и в Цариград, е на мнение, че *"Великата идея"* може да се реализира само с мирни средства, чрез разпространение на знанията и под егидата на Портата. Аналогични възгледи изповядва и една партия сред българите, която, за да се противопостави на вековните посегателства на елинизма, иска нови права, обръщайки се към турското правителство. Религиозният раздор подхранваше борбата между двете народности, свидетелствайки за необходимостта да се намери формула за разделяне, което de facto отдавна съществуваше, и да се даде на българите окончателната рамка и опорната точка, която те по-късно намериха в лицето на Екзархията. Този достоен за съжаление раздор в момента обслужва единствено интересите на турците, които от общ враг сега се виждат преобразени на арбитър между спорещи страни.

Турците, поведението на Портата. - В старанието си да се покажат достойни за облагодетелстващата ги съдба, турците, под ръководството на забележителния държавен мъж¹⁸¹, който по това време държеше юздите на управлението, не пренебрегваха нищо за да заздравят положението си. Както те, така и техните приятели от Запада, не допускаха, че това е само случаен факт. Вместо да се приеме за резултат от стечение на обстоятелства, в него се потърси знак за някакво вътрешно възраждане, отправна точка за възходящо развитие на османската власт.

Аз, от своя страна, изобщо не споделях тези илюзии. Ето идеите, които формулирах по този повод в една от моите депеши до Двореца (от 26 авг. 1869, № 233). *"Противоречията и несъвместимостите, които до сега препятстваха мечтаното толкова често от Запада и от турските държавници сливане, остават непокътнати. Вместо да намаляват, те, напротив, са предопределени да се увели-*

ments. Les groupements politiques auxquels elles donnent lieu, sont cachés sous le voile de l'avenir, mais la loi qui préside à leur formation paraît immuable. Elle se fera non seulement en dépit du progrès matériel, qui est considéré aujourd'hui comme l'antidote de toutes les impatiences nationales, mais avec le concours de ce progrès, si tant il y a que l'administration ottoman trouve moyen d'en ouvrir les voies. Toutefois il est une conclusion et un enseignement tirés du revirement auquel nous assistons aujourd'hui en Turquie. Il me semble qu'il nous fournit un témoignage de plus de la lenteur des évolutions que traversera le monde oriental. Il nous fait pressentir la multiplicité des phases qu'aura à parcourir cette agglomération de nationalités avant de se ranger sous la loi des autonomies. Nous avons devant nous une perspective profonde et à plans variés. Au point de vue du Gouvernement Turc elle paraît plus claire aujourd'hui que de coutume parce que les ombres se couvrent et se dérober les unes derrière les autres; le moindre choc du dehors les fera reparaître et le tableau reprendra son ancien aspect."

Fière de son présent et confiante dans son avenir la Sublime Porte nous a témoigné après le règlement des affaires grecques un éloignement très facile à comprendre. Le véritable fanatisme musulman a disparu à peu près des régions gouvernementales, mais il avait fait place à des tendances européennes et à des essais de fusion, qui nous opposaient des obstacles bien plus sérieux que l'ancienne intolérance turque avec laquelle, à tout prendre, nous avons beau jeu.

"La Turquie, - disais-je dans un mémoire présenté à cette époque, - se trouve irrévocablement liée à l'Europe par tant d'attaches matérielles, financières et politiques qu'on ne saurait s'attendre à lui voir tourner aujourd'hui les regards de notre côté. En lui supposant même, ce à quoi nous sommes peu autorisés, le meilleur vouloir à notre égard, elle aurait de la peine à se dégager d'aussi à nombreuses entraves, à moins d'une action très énergique de notre part, soutenue par des alliances ou une position prépondérante en Europe. De tous les côtés on souffle à la Turquie la méfiance; la propagande politique et religieuse s'agite sans

чават с течение на времето. Политическите групировки, на които те ще отстъпят мястото си, са скрити зад булото на бъдещето, но законът, който определя тяхното образуване, изглежда неизменен. Той ще се прояви не само въпреки целия материален прогрес, който днес се смята за противоположно на всички национални нетърпения, но и със съдействието на самия този прогрес, ако, разбира се, приемем, че османската администрация ще намери средство за да му отвори път. Все пак, от обрат, който днес наблюдаваме в Турция, може да се извади едно заключение и една поука. Струва ми се, че той е още едно свидетелство за бавността на развитието, което ще преживее Ориентът. Той ни позволява да предусетим многото фази, през които ще трябва да преминава този конгломерат от националности преди да се подреди по закона на автономииите. Перспективата е дълбока и с няколко плана. От гледна точка на турското правителство тя изглежда поясна от обикновеното, тъй като сенките се припокриват и остават скрити едни зад други; и най-малкият удар от вън ще ги извади отново наяве и картината ще придобие предишния си изглед."

Горда със своето настояще и уверена в своето бъдеще, след уреждане на гръцките дела Високата порта ни засвидетелства едно лесно обяснимо отдръпване. Традиционният мюсюлмански фанатизъм изчезна почти напълно от правителствените сфери, но той стори място на [про]европейски тенденции и на опити за сливане, които ни създават трудности, значително по-сериозни от старата турска нетолерантност, с която ние така или иначе се оправяхме.

"Турция,- пишех в един мемоар, представен по това време, - е така безвъзвратно обвързана с Европа чрез толкова материални, финансови и политически отношения, че не би могло да се очаква днес тя да насочи погледа си към нас. Дори да допуснем, за което обаче почти нямаме основания, че тя е отлично настроена към нас, за нея би било трудно да се освободи от толкова много пречки без енергични действия от наша страна, подкрепени от съюзи или преобладаваща позиция в Европа. От всички страни на Турция се внушава недоверчивост; срещу нас се върши непрестанна политическа и религиозна пропаганда, Портата е заобиколена от полски

relâche contre nous, les agents polonais entourent la Porte; elle serait plus forte et plus indépendante qu'elle n'est en réalité, qu'elle aurait de la peine à résister à une action aussi continue. La Turquie craint par dessus toute la France napoléonienne, sa puissance et son esprit d'entreprise.

Tant que nous n'aurons pas guéri la Porte de cette crainte absorbante, nous ne parviendrons jamais à faire prévaloir nos intérêts dans les voies ordinaires à Constantinople. La Turquie croit en la politique de l'Angleterre. Elle est intimement liée d'intérêts avec l'Autriche-Hongrie. Vis-à-vis de nous elle ne peut avoir ni crainte, ni confiance. Elle nous a vu, dans ces derniers temps, engager des campagnes diplomatiques contre elle. Mais chaque fois l'Europe est intervenue et a paralysé nos efforts... Ce qu'il y a de plus curieux et de fatal en même temps - c'est que notre prétendue inimitié même est un avantage pour la Porte. Elle s'en prévaut comme d'un titre à la protection de l'Europe. Quoi de plus naturel par conséquent que la pensée dominante qui dirige les ministres du Sultan soit celle de la défiance à notre égard - d'autant plus que les Occidentaux répètent tous les jours que l'appui de l'Europe n'est acquis à la Turquie qu'au prix de la résistance que le Gouvernement Ottoman opposerait à notre politique et de l'éloignement qu'il nous témoignerait?"

En suivant les conseils de l'Occident la Turquie acceptait surtout ceux qui l'encourageaient à se rendre aussi forte que possible pour en imposer aux populations chrétiennes de l'Empire et pour pouvoir se redresser devant son puissant voisin. On ne saurait se dissimuler que sous ce rapport la position de la Porte s'était sensiblement améliorée depuis 1867. Tandis que les chrétiens étaient désarmés, désunis, abattus et démoralisés, la Turquie avait résolument marché en avant. Elle avait réorganisé et augmenté sa flotte; elle reformait son service militaire, complétait et modifiait son armement. En dehors de ses forces permanentes elle s'était créée, un corps d'auxiliaires, une milice musulmane dont l'entretien se prêtait aux exigences des finances de l'Etat. L'idée de cette milice avait surgie en 1868, lorsque, se croyant menacée par un mouvement en Roumélie, la Porte avait voulu armer les musulmans de ces contrées contre les Bulgares. L'ancien système prussien, tel qu'il avait été pratiqué jusqu'en 1860, fut adopté pour base de l'organisation de l'armée régulière, entreprise par Hussein Avni Pacha, Ministre de la guerre à cette époque.

агенти; тя би била по-силна и по-независима отколкото е в действителност, ако се постараше да не се поддава на такова непрекъснато въздействие. Турция се страхува най-вече от Наполеонова Франция, от нейната мощ и от нейния предприемчив дух.

Тъй като не ще излекуваме Портата от този всепоглъщащ я страх, ние никога не ще успеем да наложим нашите интереси по обичайния начин в Цариград. Турция вярва в политиката на Англия. Нейните интереси са тясно свързани с Австро-Унгария. Спрямо нас тя не може да изпитва нито страх, нито доверие. Тя беше свидетел как в последно време организирахме дипломатически кампании срещу нея. Но всеки път Европа се намесваше и парализираше нашите усилия... А, което е още по-любопитно и в същото време по-фатално, пък нашата предполагаема враждебност е всъщност изгодна за Портата. Тя я изтъква като основание за защита от Европа. Какво по-естествено, следователно, от това, главната мисъл, която движи министрите на султана, да бъде недоверие към нас - толкова повече, че западняците повтарят непрекъснато, че Европа подкрепя Турция при условие османското правителство да ни оказва съпротива и да стои далеч от нас?"

Следвайки съветите на Запада, Турция приемаше най-вече онези, които я насърчаваха да стане толкова силна, колкото е възможно, за да се наложи на християнското население на империята и да може да се изправи отново срещу могъщия си съсед. Без съмнение, в това отношение положението на Портата след 1867 чувствително се бе подобрило. Докато християните бяха обезоръжени, разединени, сломени и обезсърчени, Турция решително вървеше напред. Преобразува и увеличи своя флот; реформираше военната си служба, допълваше и променяше въоръжението си. Освен постоянните си въоръжени сили бе създавала един спомагателен корпус - мюсюлманска милиция, чието поддържане се съобразяваше с финансовите възможности на държавата. Идеята за тази милиция бе възникнала през 1868, когато, чувствайки се застрашена от вълнения в Румелия, Портата бе пожелала да въоръжи тамошните мюсюлмани срещу българите. Старата пруска система, такава, каквато се практикуваше до 1860, стана основа за организирането на редовната армия, предприето от Хюсеин Авни паша, тогавашен военен министър.

Depuis 1868 le Gouvernement Ottoman, en étendant peu à peu le recrutement aux provinces, qui en avaient été exemptées jusqu'alors, augmenta ses moyens d'action dans une proportion très considérable. L'habitude de manier les armes propres à tous les habitants de l'Orient, donnait à l'armement des populations musulmanes une importance exceptionnelle en rehaussant l'élément fanatique et en plaçant les chrétiens sous la menace perpétuelle d'une catastrophe. Tout musulman valide devait se faire inscrire au chef lieu de son district, en s'engageant à se présenter au premier appel en cas de guerre à l'intérieur sans autre condition que d'être entretenu par l'Etat pendant le temps qu'il restera sous les armes. Les vieilles armes de différents modèles, qui se trouvaient dans les arsenaux au nombre de plus de 100 m., furent remises en état de service et distribuées à la milice nationale. Simultanément l'armée permanente était munie de fusils se chargeant par la culasse. Au printemps 1869 la Turquie disposait déjà de 70 m. fusils "Sniders" dont une partie fut immédiatement distribuée aux 5 premiers corps de l'armée, tandis que le restant de ces armes était conservé dans l'arsenal de Constantinople pour être expédié en masse en cas de guerre ou d'insurrection sur le théâtre d'opération le plus important. Des commandes nombreuses de canons "Krupp" avaient été faites et les approvisionnements militaires considérablement complétés et perfectionnés.

Ces armements étaient favorisés par l'état des finances de la Turquie, qui avaient pris un meilleur aspect par suite de l'accumulation des capitaux en France et en Angleterre et en vue des garanties que l'appui prêté par les Puissances Occidentales à la Turquie semblait promettre aux capitalistes avides de placements. Les fonds de l'Etat avaient haussé de plus de 50%, et les nouveaux emprunts turcs trouvaient un placement facile. Ce fait en dit plus que toutes les considérations que je pourrais faire valoir pour prouver l'amélioration qui s'était produite dans l'Etat de l'Empire Ottoman après la solution de l'affaire crétoise

Enfin les visites que les Souverains et les Princes du sang de l'Occident ont faites à Constantinople en 1869, sont encore venues rehausser le prestige du Sultan tant aux yeux des musulmans qu'à ceux des chrétiens et ont confirmé la Porte dans la conviction que les sympathies de

От 1868 насетне османското правителство, започвайки полека-лека да набира войници и от провинциите, които дотогава бяха освободени от такова нещо, увеличи значително своите възможности за действие. Обичайното за всички ориенталци умение да се борави с оръжие придаваше на въоръжаването на мюсюлманите изключителна важност, тъй като то въздигаше фанатиците и поставяше християните под постоянната заплаха от катастрофа. Всеки здрав мюсюлманин трябваше да се регистрира в своя окръжен център, задължавайки се да се яви при първо повикване в случай на вътрешна война с единственото условие да бъде издържан от държавата докато е на военна служба. Старите оръжия от различни системи, каквито в арсеналите имаше повече от 100 х. на брой, бяха върнати на служба и раздадени на националната милиция. Едновременно с това редовната армия бе снабдена с пушки, пълнещи се из отзад. През пролетта на 1869 Турция разполагаше със 70 х. пушки "Sniders", една част от които незабавно бе разпределена сред първите пет армейски корпуса, а останалото оръжие бе складирано в цариградския арсенал за да бъде изпратено при война или въстание на големи партиди в най-горещите точки на военните действия. Бяха създадени многобройни разчети с оръдия "Krupp", а военното снабдяване беше значително допълнено и усъвършенствано.

Това въоръжаване беше благоприятствано от финансовото състояние на Турция, което се бе подобрило вследствие натрупването на капитали във Франция и Англия и предвид на гаранциите, които подкрепата от Западните сили за Турция изглежда обещаваха на алчните за инвестиране капиталисти. Средствата на държавата бяха нараснали с 50%, а новите-турски облигации лесно намираха пласмент. Този факт е по-красноречив от всички съображения, които бих могъл да изтъкна като доказателство за подобрението, настъпило в Османската империя след решението на Критския въпрос.

Най-сетне посещенията, които западните суверени и членове на техните фамилии направиха в Цариград през 1869, също издигнаха престижа на султана както в очите на мюсюлманите, така и в очите

toutes les Puissances lui étaient acquises. Le séjour sur le Bosphore de l'Impératrice Eugénie et de l'Empereur d'Autriche marque le point culminant de l'influence exercée sur les Turcs par les Puissances Occidentales dans des vues hostiles à nos intérêts. J'ai rendu compte des combinaisons qui ont été agitées à cette époque. Je me bornerais à rappeler la proposition que le Comte Andrassy fit à Aali Pacha relativement à l'appui militaire que l'Autriche-Hongrie prêterait éventuellement à la Turquie contre la Russie, aux avantages à offrir aux populations de la Bosnie et de Herzégovine dans le but d'annuler l'influence russe dans ces contrées et de rehausser la position de l'Autriche, enfin aux acquisitions territoriales offertes éventuellement à la Turquie sur les possessions russes en Asie. Il a fallu employer tous nos efforts pour paralyser les effets du rapprochement qui s'accroissait de plus en plus entre la Turquie et l'Occident et pour neutraliser les avances qu'on prodiguait de tous côtés au Sultan. Nous y avons réussi dans une certaine mesure, et le but que se proposaient nos adversaires politiques a complètement manqué.

Les Puissances et leur politique en Orient. - Si dans nos rapports avec la Turquie rien de satisfaisant ne peut être signalé à cette époque, - je dois constater que dans nos relations avec les Puissances étrangères, il n'existait aucune conformité de vues à l'égard de l'Orient. Leur attitude n'est d'ailleurs pas difficile à établir; elle est si claire que le doute est inadmissible. Par leur vues et leurs tendances, les Grands Etats Européens forment deux camps distincts sur le terrain du Levant. Nous sommes seuls d'un côté, tandis que tout le reste se trouve de l'autre. On ne nous savait nul gré de notre modération et de notre amour pour la paix. On n'en devenait que plus hardi et plus agressif contre nous. Dès qu'il s'agissait d'un intérêt de quelque gravité, à l'exemple de ce qui s'était passé pour les affaires grecques, l'Autriche, l'Angleterre et la France s'élevaient comme un seul homme contre nous, l'Italie penchait vers la France, la Prusse restait flottante.

Entre la politique occidentale et la politique russe on traçait une antithèse parfaitement marquée bien que parfois elle paraissait se trouver en désaccord avec la réalité des faits. Dans leur animosité contre nous les

симпатиите на всички Сили. Босфорският престой на императрица Йожени и на австрийския император¹⁸² бележат кулминацията на влиянието, упражнено върху турците от Западните сили с цели, вредни за нашите интереси. Аз съм докладвал за комбинациите, които се обсъждаха тогава. Ще припомня само предложението на граф Андраши към Али паша относно военната подкрепа, която Австро-Унгария евентуално би оказала на Турция срещу Русия, относно облагите, които биха могли да се предложат на населението на Босна и Херцеговина с цел да се премахне руското влияние в тези области и да се засили австрийското, най-сетне относно евентуалните териториални придобивки, предложени на Турция за сметка на руските владения в Азия. Трябваше да употребим всичките си усилия за да бъдат парализирани следствията от все по-увеличаващото се сближение между Турция и Запада и да бъдат неутрализирани авансите, които султанът щедро получаваше на всички страни. Успяхме в значителна степен, а домогванията на нашите противници претърпяха пълно фиаско.

Силите и тяхната политика на Изток. - Ако в нашите отношения с Турция от това време не може да се посочи нищо, което да вдъхва задоволство, трябва да констатирам, че в отношенията ни с останалите Сили липсваше каквото и да било единство на възгледите относно Изтока. Тяхната позиция, впрочем, не е трудна за разбиране; тя е толкова ясна, че не може да има никакво съмнение. По своите възгледи и стремени относно Леванта европейските Сили съставляват два ясно разграничени лагера. От едната страна сме ние, докато всички останали са от другата. Никой не ни беше ни най-малко признателен за нашата умереност и миролюбие. Те единствено увеличаваха дързостта и нападателността спрямо нас. Щом станеше дума за някой що-годе сериозен въпрос, като например гръцките дела, Австрия, Англия и Франция се опълчваха единно срещу нас, Италия се накланяше към Франция, Русия се колебаеше.

Западната и руската политики бяха в категорична антитеза, макар тя на моменти да изглеждаше като противоречаща на действителността. Във враждебността си срещу нас западните Сили често

Puissances Occidentales négligeaient souvent leurs intérêts directs en Turquie uniquement de crainte d'affaiblir le Gouvernement Ottoman à notre profit. Ainsi le principe du contrôle collectif vis-à-vis des actes de la Porte a été abandonné. Dans les premières années, qui ont suivi le Traité de Paris, alors que la France espérait nous faire entrer dans l'orbite de sa politique, on avait pris l'habitude de se concerter avec nous sur les affaires d'intérêt général. Cet usage était tombé en désuétude, les Puissances s'étant convaincues que nous ne renoncions pas à notre politique traditionnelle. Les discussions, qui ont eu lieu tant au sujet des affaires de Crète que surtout relativement aux réformes à introduire en Turquie - ont prouvé la divergence complète, qui existait entre nos tendances et les vues de l'Occident en affirmant notre entier isolement. Plus que jamais on était convaincu que si - dans le règlement des affaires orientales - les moyens peuvent quelquefois s'accorder entre nous et l'Occident, - le but que les deux parties cherchent à atteindre diffère essentiellement dans toutes les circonstances. Cette conviction avait excité contre nous une méfiance si prononcée que les moindres de nos mouvements se trouvaient gênés, notre action était paralysée et condamnée d'avance à l'insuccès.

Dualisme de l'Autriche, son influence sur les slaves de Turquie. -

Si nous jetons maintenant un coup d'œil sur la situation de l'Occident et que nous recherchons au point de vue de la Turquie les modifications, qui s'y sont opérées depuis 1866 jusqu'à 1869, nous nous trouvons en présence d'un fait, qui se détache d'une manière saillante sur l'horizon politique de l'Europe et qui active le jeu des influences, qui se trouvent en présence en Orient. Je veux parler de la transformation qu'a subie l'Autriche. Dominée après Sadowa par la conscience de sa faiblesse, elle osait à peine élever la voix. Quelques années plus tard, encouragée par la régénération, qu'elle avait traversée, en effet, avec un bonheur que ses partisans les plus dévoués n'osaient pas espérer, cette Puissance tend à prendre dans les affaires d'Orient des allures de prépondérance.

J'ai signalé à plusieurs reprises les périls que les visées autrichiennes offrent pour la politique de la Russie en Orient. En effet le dualisme inauguré en 1867 serait un rêve, s'il était destiné à se maintenir dans un équi-

пренебрегваха своите преки интереси в Турция единствено от страх да не отслабят в наша полза османското правителство. По този начин принципът за колективен контрол над Портата беше изоставен. В първите години след Парижкия договор, когато Франция се надяваше да ни привлече в орбитата на своята политика, разбирателството с нас по делата от общ интерес ѝ стана привично. Този обичай бе изоставен, тъй като Силите се убедиха, че няма да се откажем от традиционната си политика. Разговорите, които се проведоха както за критските дела, така и особено за реформите, които следва да се проведат в Турция, доказаха, затвърждавайки абсолютната ни изолация, пълното разминаване между нашите домогванията и целите на Запада. Повече от всякога се наложи убеждението, че, що се отнася до урегулирането на източните дела, ако между нас и Запада понякога може да има единство относно средствата, то при всички случаи целите, които двете страни си поставят, се различават в същността си. Това убеждение създаваше срещу нас толкова силно недоверие, щото пречки се поставяха и пред най-незначителните ни действия, нашата дейност беше парализирана и предварително осъдена на неуспех.

Дуализмът на Австрия, неговото влияние върху славяните в Турция. - Ако сега хвърлим поглед към положението на Запада в търсене; от гледна точка на Турция, осъществилите се там между 1866 и 1869 промени, ще се изправим пред факт, който се откроява релефно върху политическия хоризонт на Европа и който въздейства върху играта на различните влияния на Изток. Ще говоря за преустройството, на което бе подложена Австрия. След Садова¹⁸³ тя бе доминирана от съзнанието за своята слабост и едва смееше да надигне глас. Няколко години по-късно, насърчена от успешното възстановяване, което изживя и на което, всъщност, дори най-преданите ѝ привърженици не смееха да се надяват, тази Сила се стреми да получи преобладание в източните дела.

Многократно съм сигнализирай за опасностите, които австрийските домогвания представляват за руската политика на Изток. Всъщност, въведеният през 1867 дуализъм би останал само мечта, ако той трябваше да се запази в математическо равновесие, което бе

libre mathématique impossible à sauvegarder éternellement. Mais l'idée pratique qui semble se dégager, c'est celle d'un royaume Magyaro-Slaves, avec la Maison de Habsbourg à sa tête. Avant 1866 l'Autriche était encore tiraillée par des tendances contradictoires, qui ne pouvaient se concilier que sous un despotisme apparent ou dissimulé, cherchant toujours un appui dans l'antagonisme des races. Après cette époque les luttes avec les Tchèques, les Croates et d'autres populations continuaient encore. Mais la Monarchie s'était assise sur des bases nouvelles: elle avait simplifié sa constitution. Elle s'était faite une existence politique intérieure, dans laquelle l'influence de l'élément magyare s'accentuait tous les jours davantage. L'inébranlable persévérance, avec laquelle les Hongrois ont su attendre vingt ans la revendication de leurs droits, l'habileté avec laquelle ils se sont conciliés des ennemis autrefois irréconciliables, la fermeté qu'il ont déployée au moment décisif - paraissent leur prédire une marche ascendante dans l'avenir. Leur principal but a été dès le lendemain de l'entente avec Vienne, de maîtriser le seul élément qui dans l'Empire d'Autriche eût pu les contrebalancer - l'élément slave. On cherchait à le dompter ou à se le rendre favorable afin de le grouper autour du vigoureux noyau de Pesth. On lui promettait des avantages matériels et on lui offrait de confondre les intérêts des deux races dans l'oubli du passé et dans de mutuelles concessions. Sur plusieurs points les slaves se laissant prendre à ces promesses fallacieuses tendaient la main aux Honveds qu'ils avaient combattu avec tant d'acharnement en 1848.

Or, il ne faut pas perdre de vue que les slaves de l'Autriche ont toujours vécu dans une communion étroite et permanente d'aspirations et de sentiments avec les slaves de la Turquie. Que de Croates autrichiens n'ont-ils pas versé leur sang dans l'Herzégovine et dans le Monténégro dans la lutte contre les Turcs? Que de Serbes de la Principauté n'ont ils pas franchi le Danube en 48, pour se joindre à leurs frères des régiments frontières et combattre leurs ennemis alors leurs ennemis communs? Que de soldats autrichiens de ces mêmes colonies militaires ne sont ils pas accourus en Serbie avec armes et bagages au bruit du canon de la forteresse de Belgrade? Aussi les tendances de réconciliation des Slaves

невъзможно да се поддържа вечно. Но практическата идея, която започва да се долавя зад него, е едно маджаро-славянско кралство начело с династията на Хабсбургите. Преди 1866 Австрия все още бе разкъсвана от противоречиви домогвания, които можеха да бъдат примирени само от било явен, било скрит деспотизъм, търсещ винаги опора в противопоставянето на различните нации. Борбата с чехите, с хърватите и с другите народности още не е престанала. Но Дунавската монархия се постави на нови основи: тя опрости своето устройство. Тя си създаде вътрешен политически живот, в което влиянието на маджарския елемент се усилва с всеки изминал ден. Непокколебимото постоянство, с което унгарците съумяха да чакат двадесет години за да предявят отново своите права, умението, с което те се помириха с някога непримиримите си врагове, твърдостта, която показаха в решителния момент - всичко това очевидно им предвещава възходящо развитие в бъдещето. Още на другия ден след съглашението с Виена тяхната основна цел бе да поставят под контрол единствения елемент, който в Австрийската империя можеше да ги уравнирява - именно славяните. Стремещт бе да бъдат усмирени или спечелени, та да се сплотят около могщото ядро на Пеща. Обещаваха им се материални облаги и им бе предложено сливане интересите на двете народности чрез забравяне на миналото и взаимни отстъпки. Славяните повярваха на много от тези лъжливи обещания и протегнаха ръка на хонведите, с които се бяха сражавали така ожесточено в 1848.

Все пак, не бива да се изпуска из предвид, че славяните от Австрия винаги са имали тясна и непрестанна общност на възделенията и чувствата със славяните от Турция. Колко австрийски хървати не проляха кръвта си в Херцеговина и Черна гора в борбата срещу турците? Колко сърби от княжеството не прекосиха Дунав в [18]48 за да се присъединят към техните братя от пограничните полкове за да се сражават тогава срещу общия враг? Колко австрийски войници от същите тези военни поселения не се стекоха в Сърбия с оръжие и екипировка при оръдейните изстрели¹⁸⁴ от Белградската крепост? Ето защо стремешите на австрийските славяни към помирение с

autrichiens avec les Magyares sous l'égide de l'Empereur et Roi ont-elles produit une impression profonde sur les Slaves de la Turquie. C'était toute une révolution, qui pouvait affecter l'existence intime des slaves orientaux. On leur inoculait l'idée que le nouveau foyer de vitalité, qui avait surgi à Pesth, leur offrait un refuge assuré où toutes leurs libertés, toutes leurs aspirations pouvaient être satisfaites et garanties à la seule condition de se reconnaître comme partie intégrante des domaines de la Couronne de St. Etienne, de ne pas chercher un centre distinct en Serbie et de rompre avec la Russie.

En propageant ces idées sous main par des agents secrets et par la presse, l'autorité qui siégeait à Pesth avait en vue l'acquisition de la Bosnie et de Herzégovine, qui devaient relier les Slaves de la Save avec ceux de l'Adriatique; elle poursuivait d'autre part l'annexion de la Roumanie, qui lui aurait permis d'étendre son autorité sur tout le parcours du Danube. Si jamais la Hongrie établissait son pouvoir depuis l'Adriatique jusqu'à la mer Noire la solution de la question d'Orient serait entre ses mains; la Russie se verrait séparée de ses coreligionnaires par une barrière imposante que l'on compléterait au Nord par le rétablissement du royaume de Pologne. De telles illusions formaient le rêve de la Hongrie en 1867, rêve qui, malgré tous ses efforts - ne s'est pas réalisé. Les hommes d'Etat de Pesth paraissent aujourd'hui en avoir constaté l'inanité. Ils ont compris que les aspirations des Magyares et le rôle politique indépendant qu'ils avaient en vue n'étaient en rapport ni avec les forces réelles d'une population de 4 millions ni surtout avec l'état financier du pays. Cette conviction les a amené, paraît-il, à une appréciation plus sage de leurs destinées, et a produit un revirement dans leurs sentiments à notre égard. N'étant pas de taille à se mesurer avec la Russie et à la supplanter en Orient, les Hongrois semblent avoir changé de tactique à l'heure qu'il est et vouloir acquiescer à notre assentiment pour bénéficier en temps opportun de l'héritage de l'Empire Ottoman.

Mais à l'époque, qui nous occupe, ces tendances ne s'étaient pas encore fait jour. Comprenant que la Russie armée de ses traditions, de ses sympathies et fidèle à son rôle historique s'opposerait de toutes ses

маджарите под егидата на императора-крал¹⁸⁵ направиха дълбоко впечатление на славяните от Турция. Това беше истинска революция, която можеше да засегне вътрешното съществуване на източните¹⁸⁶ славяни. Вътпяваше им се идеята, че новото огнище на живот, което се бе появило в Пеща, им предлага сигурно убежище, където всички техни свободи, всички техни възжеления могат да бъдат задоволени и гарантирани при едничкото условие да се признаят за интегрална част от владенията на короната на Св. Стефан, да не търсят отделен център в Сърбия и да скъсат с Русия.

Тези идеи се разпространяваха скришом от тайни агенти и от пресата, властите в Пеща целяха присвояването на Босна и Херцеговина, които трябваше да свържат славяните от долината на Сава с онези от Адриатика; от друга страна, те се стремяха да анексират Румъния, което би им позволило да установят контрол върху цялото течение на Дунав. Ако някога Унгария разпростре властта си от Адриатика до Черно море, решението на Източния въпрос ще бъде в нейните ръце; Русия би била отделена от своите единовърци с внушителна преграда, която на север би се допълнила от възстановяването на Полското кралство. От такива илюзии се състоеше унгарският блян в 1867, блян, който, въпреки всички положени усилия, не се осъществи. Пещенските държавници изглежда днес са осъзнали неговата суетност. Те разбраха, че възжеленията на маджарите и независимата политическата роля, до която те се домогваха, не отговаря нито на действителните сили на население от 4 милиона, нито и особено на финансовите възможности на страната. Това изглежда ги доведе до по-мъдра преценка за тяхната съдба и произведе обрат в чувствата им към нас. Виждайки, че не могат да се мерят с Русия и да я изместят в Изтока, унгарците изглежда в момента са сменили тактиката и искат да спечелят нашето одобрение за да могат в подходящо време да бъдат сред наследниците на Османската империя.

Но във времето, за което говорим, тези тенденции още не се бяха появили. Разбирайки, че Русия, въоръжена със своите традиции, със своите симпатии и вярна на своята историческа роля, ще се

forces à la réalisation des vues ambitieuses des Magyares et ne leur permettrait pas d'agir en maîtres à l'égard des populations slaves, le Cabinet Beust voulut créer une combinaison politique, qui en paralysant notre opposition inévitable favoriserait les projets nourris à Pesth. Il jeta naturellement les yeux sur la France, qui de toutes les Puissances nous témoignait l'hostilité la plus vive en Orient. Après l'entrevue de Salzbourg une certaine conformité de vues et d'action s'était établie entre ces deux Puissances. Elles tâchaient de profiter de la susceptibilité des tendances conservatrices de l'Angleterre en Turquie afin d'amener pour toutes les éventualités le Gouvernement de St. James à s'unir plus intimement à elles contre la Russie. C'est dans ce sens que semble devoir être expliqué le mot d'ordre, qui représentait à cette époque la Russie comme l'unique cause des perturbations, qui avaient troublé l'Orient et comme coupable d'y entretenir une agitation systématique à laquelle, disait-on, il était urgent de mettre un terme, si l'on ne voulait pas voir la Turquie disparaître définitivement sous l'action d'une politique dissolvante que la coalition et les désastres de 1853-56 n'avaient pu modifier.

Pendant que l'Autriche-Hongrie poursuivait par ces moyens la résolution secrète de supplanter la Russie en Orient, la France napoléonienne en se rapprochant de l'Empire des Habsbourg agissait avec l'arrière pensée de se préparer les éléments d'une campagne sur le Rhin; elle était d'une part en quête d'expédients qui pussent l'absoudre de l'odieux d'avoir provoqué une conflagration générale et cherchait un sujet de querelle avec la Prusse qui ne jeta pas forcément les Etats du Sud de l'Allemagne dans les bras de la Confédération du Nord; elle voulait d'autre part s'assurer de la coopération de l'Angleterre, comprenant que le terrain de la question d'Orient était le seul sur lequel la Grande-Bretagne peut-être amenée à accorder son appui à un degré quelconque. Le préjudice réel, que l'unité de l'Allemagne portait à la suprématie de la France mise en regard avec la réorganisation que subissaient les forces militaires de cette dernière Puissance et la liberté d'action qu'elle semblait donner à l'Empereur Napoléon, faisaient pressentir qu'une conflagration ne tarderait pas à se produire sur le Rhin. La Turquie cherchait à utiliser un temps aussi

противопостави с всички сили на осъществяването на амбициозните цели на маджарите и не ще им позволи да се държат като господари спрямо славянското население, кабинетът Бойст пожела да създаде политическа комбинация, която, парализирайки нашето противодействие, ще благоприятства планове на Пеща. Той естествено насочи своя поглед към Франция, която от всички Сили ни засвидетелстваше най-жива враждебност на Изток. След срещата в Залцбург¹⁸⁷ се бе установило известно сходство на възгледите между тези две Сили. Те целяха да се възползват от подозрителността на стремежите на Англия към съхраняване на Турция за да могат във всички случаи да принудят Сейнт-Джеймското правителство да се съедини по-тясно с тях срещу Русия. Тъкмо така изглежда трябва да се обясни лозунгът, който представяше по това време Русия като единствена причина за разтърсващите Изтока безредици и като виновна в поддържането там на системна агитация, на която, твърдеше се, било наложително да се сложи край, ако не се иска да се види как Турция изчезва под действието на една разложителна политика, която нито коалицията, нито нещастията от 1853-1856 не могли да променят.

Докато по този начин Австро-Унгария преследваше тайното си решение да замени Русия в Изтока, Наполеонова Франция, сближавайки се с империята на Хабсбургите, действаше със задната мисъл да се подготви за кампания на Рейн; от една страна, тя се оглеждаше за средства, които можеха да я оправдаят за омразната роля на подпалвач на всеобщ пожар и търсеше такъв повод за свада с Прусия, който да не хвърли непременно южногерманските държави в обятията на Северната конфедерация; от друга страна, тя искаше да си осигури сътрудничеството на Англия, разбирайки, че Източният въпрос е единствената сфера, в която Великобритания може да бъде принудена да даде някаква подкрепа. Действителната вреда, която единството на Германия нанасяше на превъзходството на Франция, предвид преустройството на въоръжените сили на последната и свободата на действие, което то[ва преустройство] изглежда даваше на император Наполеон, предвещаваха, че пожарът на Рейн не ще се забави. Турция търсеше де се възползва от един толкова изключи-

exceptionnellement propice à ses intérêts. Cette situation nous imposait naturellement une réserve et une prudence, qui nous mettaient souvent dans une position pénible. L'orage qui a éclaté en juillet 1870 et la perturbation qui s'en est suivie dans les régions occidentales, en purifiant l'atmosphère politique, a replacé les éléments dans leur voie naturelle. Tous les calculs de nos ennemis se sont trouvés déjoués et la Russie est devenue en Orient plus forte qu'elle ne l'a jamais été grâce au revirement de la politique générale et aux moyens d'influences que nous nous sommes localement ménagés pendant l'époque d'épreuve.

Notre attitude en Turquie. - Telle était la situation de l'Orient en 1869. Je ne pense pas avoir rembruni les couleurs du tableau que je viens d'en tracer. Mais si sombre que puisse en paraître les teintes, elles ne m'ont jamais inspiré ni découragement, ni crainte. J'ai toujours été convaincu que la marche des événements jointe à une politique prévoyante, virilement persévérante et d'autant plus modérée qu'elle serait ferme, pourrait nous faire regagner le terrain qu'un concours néfaste de circonstances nous avait graduellement dérobé.

Je disais dans une dépêche en Cour datée du 26 août 1869 № 233. *“La Russie a raison de persévérer dans sa marche traditionnelle en Orient. Elle n'a ni à s'effaroucher des bouderies des populations, qui semblent oublier aujourd'hui les bienfaits du passé, ni à craindre de se compromettre lorsque, poussée par ses intérêts, elle verra la Porte emboîter son pas. En continuant à s'inspirer de la pensée chrétienne la politique russe, s'appuiera sur les forces vives dont le développement répond à ses intérêts permanents en Turquie; elle marchera dans cette voie sans défaillance, mais aussi sans précipitation. Elle combattra pas à pas les influences hostiles, mais elle ne prendra pas ombrage d'une concurrence devenue aujourd'hui inévitable; la Russie n'a pas à craindre le progrès matériel qui ne menace pas les individualités nationales en Orient. Elle favorisera, au contraire, ce développement pour le diriger dans des voies pratiques et conforme à ses intérêts. Elle veillera avant tout à éloigner les crises jusqu'au jour où elle sera prête à les affronter et à les dominer”.*

телно благоприятен за нейните интереси момент. Това положение естествено ни налагаше резервираност и благоразумие, които често ни поставяха в мъчителна позиция. Бурята, която се разрази през юли 1870¹⁸⁸, и последвалата на Запад дезорганизация, прочиствайки политическата атмосфера, отново туриха всички неща в техния естествен ход. Всички сметки на нашите неприятели се оказаха осуетени и на Изток Русия стана по-силна от всякога благодарение на обрата в общата политика и на средствата за влияние, които си запазахме на място през периода на изпитанията.

Нашата позиция в Турция. - Такова бе положението на Изток през 1869. Не мисля, че съм сгъстил краските в картината, която току-що нахвърлих. Но колкото и мрачни да изглеждаха багрите, те никога нито ме обезсърчиха, нито ме уплашиха. Бях непоколебимо убеден, че ходът на събитията, съчетан с прозорлива политика, [с политика], мъжествено последователна и колкото умерена, толкова и постоянна, би могъл да ни върне позициите, които едно нещастно стечение на обстоятелствата постепенно ни бе отнело.

В депеша до Двореца под № 233 от 26 авг. 1869 писах: *“Русия има основание да постоянства в традиционната си политика на Изток. Тя не бива да се плаши нито от мръщенето на населението, което изглежда днес забравя благодеянията от миналото, нито да се страхува, че ще се компрометира, когато види, че Портата, тласкана от своите интереси, ѝ подражава. Продължавайки да се вдъхновява от християнската идея, руската политика ще се опира върху живите сили, чието развитие отговаря на нейните неизменни интереси в Турция; тя ще върви по този път без колебание, но и без бързане. Те ще се бори последователно с враждебните влияния, но не ще прояви недоверчивост към станалата днес неизбежна конкуренция; Русия не бива да се страхува от материалния напредък, който не застрашава националните идентичности на Изток. Напротив, тя ще подкрепи това развитие за да го насочи в удобни пътища, съобразно с нейните интереси. Тя ще бди преди всичко да отдалечи кризите до деня, в който ще бъде готова да ги посрещне и овладее.”*

Afin de caractériser la conduite que l'Ambassade Impériale a suivie durant l'époque qui nous occupe, je ne puis mieux faire que de citer, un passage d'un mémoire que j'ai présenté au Ministère pour compléter et préciser les idées énoncées dans mes dépêches.

"Il me paraît, y est-il dit, que notre politique doit être constamment dirigée vers un double but. Elle doit tendre: 1) au rétablissement de notre influence en Orient, influence, qui ne peut-être basée que sur les préférences que nous accorderaient les populations d'Orient sur l'Europe ou sur la nécessité où elles se trouveraient placées de compter avec nous et de suivre nos conseils. Notre politique doit viser en second lieu à l'abrogation du Traité de 1856 sans guerre, ni secousse. Cette formule me semble résumer les résultats principaux que nos efforts doivent avoir en vue, mais il n'est pas aussi aisé de préciser les moyens par lesquels ce but peut être atteint. Le choix en dépendra nécessairement des fluctuations de la politique européenne, des événements pouvant surgir en Orient et des opportunités du moment qu'il s'agit de saisir au vol sous peine d'en perdre pour toujours le bénéfice... Il m'a toujours semblé, et je tiens à la constater ici que rien ne saurait être plus contraire à nos intérêts qu'une action irréfléchie pouvant nous entraîner à une guerre en Orient. Elle aurait pour conséquence immédiate de coaliser l'Europe entière contre nous..."

C'est donc en vue d'éviter une extrémité regrettable qu'il nous importe de fixer nettement notre plan de conduite que nous suivrons pas à pas. Dans cet ordre d'idées deux voies s'ouvrent devant nous. Nous pourrions d'abord rentrer dans un recueillement absolu en nous bornant au rôle de simple observateur en Orient. Ce système pratiqué avec suite, aurait peut-être l'avantage de détourner les regards de l'Europe de la question d'Orient et d'assoupir la vigilance des Turcs. Mais en même temps nous ne saurions nous dissimuler qu'en attendant que nous resterions inactifs, le terrain se déroberait sous nos pas, nos adversaires marcheraient et occuperaient successivement toutes les bonnes positions. La question ne

За да характеризирам следваната от императорското посолство линия през занимаващия ни период, най-добре е да цитирам пасаж от една паметна записка, която представих в министерството [на външните работи] за допълване и уточняване изложените в моите депеши идеи.

"Струва ми се, казва се там, че нашата политика постоянно трябва да бъде насочена към една двойна цел. Тя трябва да се стреми: 1) към възстановяване на нашето влияние на Изток, влияние, което трябва да се основава единствено върху предпочитанията, които биха ни засвидетелствали народите от Изток за сметка на Европа, или върху необходимостта, която би ги накарала да се съобразяват с нас и да следват нашите съвети. На 2 място нашата политика трябва да цели отмяна, без война или сътресения, на договора от 1856. Струва ми се, че тази формула резюмира основните резултати, които нашите усилия трябва да имат предвид; не е толкова лесно обаче да се посочат средствата, чрез които тази цел може да се постигне. Техният избор по необходимост ще зависи от люшканията на европейската политика, от събитията, които биха възникнали на Изток, и от шансовете на момента, които, при риск да бъдат проиграни завинаги, ще трябва да се използват без възможност за предварителна подготовка... Винаги съм смятал, и държа да го изтъкна тук, че нищо не би било по-противно на нашите интереси от някакво необмислено действие, което би могло да ни въвлече във война в Изтока. Тя би имала за свое незабавно следствие съюзването на цяла Европа срещу нас..."

Именно за да избегнем печална крайност е важно да си начертаяме ясна политическа програма, която да следваме неотклонно стъпка по стъпка. В този ред на мисли два пътя се отварят пред нас. Най-напред, бихме могли отново да се съсредоточим напълно в себе си, ограничавайки се с ролята на обикновен наблюдател в Изтока. Такава една линия, ако се поддържа последователно, може би съдържа ползата да отклони погледа на Европа от Източния въпрос и да приспи бдителността на турците. Но в същото време не бива да крием от себе си, че, докато стоим пасивни, почвата ще се изплъзва изпод краката ни, нашите противници няма да останат бездейни и последователно ще заемат всички изгодни

serait donc qu'ajournée et dans un moment donné, nous verrions se reproduire augmentées et aggravées les difficultés que nous avons à combattre aujourd'hui. A mesure que nous nous laisserions distancer par nos adversaires politiques, nous nous rapprocherions, en effet, du moment où nous n'aurions plus qu'à opter entre un effacement complet et la lutte ouverte. Le premier se trouverait en opposition avec nos traditions séculaires, la seconde s'engagerait dans les conditions les plus désavantageuses pour nous et sur un terrain choisi par nos ennemis...

La seconde ligne de conduite devrait être cherchée à une égale distance de l'inaction d'une part, des bruyantes interventions de l'autre. Ne s'effacer qu'en apparence, assoupir la vigilance des Turcs et de nos adversaires occidentaux, mais garder tous les fils en main, conserver autant que possible intacte notre position défensive en attendant que nos armements et nos chemins de fer soient terminés, que nos finances se soient relevées où qu'une crise européenne absorbe l'Occident, et peser ensuite dans la balance selon nos conventions - telle serait la voie qui me paraît nous conduire le plus sûrement à notre but. Je conviens que cette ligne de conduite est difficile à préciser et plus difficile encore à pratiquer. Essentiellement mixte de sa nature elle se dérobe aux définitions théoriques et ne trouverait sa valeur que dans une juste appréciation de toutes les questions de détail. C'est une guerre de mine, qui ne serait efficace que tant qu'elle laisserait intacte la surface des choses. A ce point de vue, nous aurions à éviter soigneusement toute manifestation éclatante en faveur des chrétiens d'Orient, toute campagne diplomatique pouvant nous valoir de nouveaux échecs.

Il n'est pire politique que celle, qui veut paraître. L'opinion publique s'en contente quelquefois, mais les résultats ne l'absolvent que rarement. Elle serait doublement dangereuse pour nous en Orient. Elle ne peut nous servir qu'à cimenter l'alliance hostile de l'Europe et à ternir notre prestige aux yeux de nos coreligionnaires en Turquie. Les expériences que nous avons faites à cet égard doivent nous servir d'avertissement. Un second point tout aussi essentiel est celui de favoriser sans bruit, mais

позиции. Проблемът следователно само ще бъде отсрочен и в даден момент ще видим пред себе си уголемени и задълбочени трудностите, с които сега имаме да се справяме. В степента, в която бихме се отдалечили от нашите политически противници, бихме се приближили в действителност до момента, в който ще можем да избираме само между пълното обезличаване и откритата борба. Първото би се намерило в противоречие с нашите вековни традиции, второто би било предприето в най-неизгодните за нас условия и върху терен, избран от нашите противници...

Втората политическа линия би следвало да се търси на равно разстояние между бездействието, от една страна, и шумните вмешателства, от друга. Да отсъстваме само привидно, да приспим бдителността на турците и на нашите западни противници, но да държим всички нишки в ръцете си, да пазим доколкото е възможно ненакърнена нашата отбранителна позиция докато бъдат завършени железопътните ни линии, докато финансите ни се оправят или докато някаква европейска криза погълне Запада, и тогава да натеем върху изгодната за нас страна на везните - такъв според мен би бил най-сигурният път към нашата цел. Съгласен съм, че тази политическа линия е трудна за прецизиране и още по-трудна за провеждане. Смесена по природа, тя убягва на теоретически определения и би разкрила своята стойност единствено при точна и подробна преценка на всички проблеми. Това е война с мини, която би била успешна само доколкото би оставила непокътната повърхността на нещата. Този възглед изисква да избягваме старателно всяка по-шумна проява в полза на източните християни, тъй като всяка дипломатическа акция може да ни коства нови неуспехи.

Няма по-лоша политика от показната. Общественото мнение понякога е доволно от нея, но резултатите рядко я оправдават. За нас на Изток опасността от нея би била двойна. Тя би ни служила само за циментиране на враждебния европейски съюз и за запазване престижа ни в очите на нашите единоверци на Изток. Опитът, който сме натрупали в това отношение, трябва да ни служи като предупреждение. Друга основна цел е поощряването, без шум, но и без прекъсване, националното и центробежно разви-

aussi sans relâche le développement national et centrifuge des groupes chrétiens en Turquie. Ce n'est que dans cette direction que nous pourrions rencontrer le contrepoids aux tendances fusionnistes de l'Occident. Il nous faut multiplier nos efforts pour ne pas laisser se détendre la fibre nationale au milieu des préoccupations matérielles de l'époque que l'Europe met à profit contre nous. Ainsi que je l'ai relevé plus haut nous n'avons que peu de temps devant nous. Dans quelques années d'ici les chemins de fer auront rivé la chaîne de l'Orient chrétien. Il nous importerait de devancer cette échéance en saisissant la première crise européenne pour déterminer un moment national et sagement combiné des populations chrétiennes, qui devrait nous trouver prêts à notre tour, non pas pour entrer en lice, mais pour imposer à l'Europe une abstention pareille à la nôtre.

Des considérations analogues devraient nous porter à contrecarrer activement sur place les prétendues réformes ayant pour but de donner une satisfaction à l'opinion publique de l'Europe en introduisant à petite dose l'élément chrétien dans l'administration ottomane. L'expérience nous a prouvé combien cet élément, plus byzantin que chrétien, est corrompu, combien il nuit à la cause nationale, combien il est propre à paralyser et à décourager les aspirations spontanées des masses tout en laissant aux Turcs la faculté de se draper du manteau de la tolérance et du progrès. Il nous faudrait donc plutôt réagir contre cette tendance que la favoriser. Dans le même esprit nous aurions à scruter la plupart des réformes annoncées par la Porte, afin de les seconder ou de les combattre selon nos intérêts..."

M'inspirant de ces considérations, qui ont eu le bonheur de mériter l'approbation de Sa Majesté Impériale, j'ai travaillé sans relâche à améliorer la situation qui nous était faite en Orient, tout en préparant les voies, qui devaient nous servir à utiliser dans l'intérêt de notre politique les événements qui se préparaient en Occident.

Mon premier soin fut de mettre mes rapports avec les Turcs à l'unisson des tendances de notre politique générale modifiées depuis l'aban-

тие на християнските групи в Турция. Само в тази посока ще можем да намерим противотежестите на западните тенденции към сливане. Трябва да умножим усилията си за да не се отпусне националната струна сред материалните грижи на епохата, които Европа използва против нас. Както изтъкнах и по-горе, нямаме много време. След няколко години железопътните линии ще поставят последната брънка във веригата, която оковава християнския Изток. За нас би било важно да изпреварим този резултат, като се възползваме от първата европейска криза за да определим национален момент, мъдро съобразен с християнските народи, които би трябвало и нас на свой ред да намери готови, не за да влезем в борба, а за да наложим на Европа въздържание, подобно на нашето.

Сходни съображения би следвало да ни накарат на място най-активно да се противопоставим на така наречените реформи, целящи да дадат удовлетворение на европейското обществено мнение като допуснат малък процент от християнския елемент в османската администрация. Опитът ни е доказал колко този елемент, който е повече византийски, отколкото християнски, е корумпиран, колко вреди на националната кауза, колко е способен да сковава и обезсърчава спонтанните стремежи на масите, оставяйки на турците правото да намятат мантията на търпимостта и напредъка. Трябва, следователно, по-скоро да реагираме срещу тази тенденция, нежели да я подкрепяме. По същия начин ние би трябвало да проучваме повечето от обявените от Портата реформи за да ги подкрепяме или да им се противопоставяме съобразно нашите интереси..."

Вдъхновявайки се от тези съображения, които имаха щастието да получат одобрението на Негово Императорско Величество, работих неотклонно за да подобря положението, в което бяхме поставени на Изток, подготвяйки в същото време пътищата, които трябваше да ни послужат за да се възползваме в интерес на нашата политика от събитията, които се подготвяха на Запад.

Първата ми грижа бе да поставя отношенията ни с турците в унисон със стремежите на нашата обща политика, които претърпяха

don de la cause crétoise. S'il était de l'intérêt de la Russie de produire la crise violente, qui doit éclater tôt ou tard en Orient en entraînant l'effondrement de l'édifice ottoman, - jamais on n'avait été aussi près d'atteindre ce résultat, jamais le terrain n'avait été mieux préparé qu'en 1866-1868. Du moment où cette solution n'entraînait pas dans les vues du Cabinet Impérial on devait, selon lui, être retardée indéfiniment l'Ambassade Impériale devait employer tous les efforts pour conjurer de nouvelles explosions intempestives. Ne pouvant pas séparer entièrement nos intérêts de ceux de nos coreligionnaires nous devons tâcher de leur être utiles par d'autres moyens.

Comme il ne s'agissait plus de l'anéantissement de la Turquie, il fallait compter avec elle et tâcher d'exercer amicalement sur la Porte une influence dans le sens de nos vues politiques. Il n'était pas difficile d'inculquer aux Turcs la conviction de la nécessité pour eux de vivre en bonne intelligence avec la Russie afin d'échapper à une mort violente. Grâce aux excellents rapports que nous entretenions avec les membres du Gouvernement, nous pouvions d'une part faire admettre partiellement nos conseils en faveur des chrétiens, de l'autre - poursuivre l'abrogation des clauses humiliantes pour nous du Traité de 1856. Sous ce dernier rapport, outre l'action locale à Constantinople tendant à préparer les Turcs aux modifications que nous voulions obtenir, il était nécessaire d'être toujours prêts à saisir au vol des circonstances européennes de nature à paralyser les effets de la Convention du 15 avril, en forçant la main des Puissances intéressées au maintien des stipulations du Traité de Paris dans toute leur intégralité.

Mort de Fuad Pacha. - L'un des deux éminents hommes d'Etat, qui formaient depuis presque vingt ans le duumvirat dirigeant les affaires de l'Empire Ottoman, Fuad Pacha mourut à Nice, après une courte maladie, en février 1869. Sa disparition de la scène politique produisit une sensation profonde à Constantinople et fut en effet une perte sensible pour la Turquie. Elle a particulièrement frappé Aali Pacha, qui était habitué à supporter avec le défunt le fardeau du pouvoir, et s'entendait avec lui dans

промени след изоставянето на критската кауза. Ако е в интерес на Русия да предизвика дълбока криза, която трябва рано или късно да се разрази на Изток и да предизвика срутване на османската сграда, - никога тази цел не е била по-осъществима, никога почвата не е била по-добре подготвена от годините 1866-1868. От момента, в който това решение вече не влизаше в целите на императорското правителство, то трябваше, според него, да бъде забавено за неопределено време, императорското посолство трябваше да употреби всичките си усилия за предотвратяване на нови ненавременни избухвания. Не можейки напълно да отделим нашите интереси от онези на единоверците ни, ние трябваше да се постареем да им бъдем полезни с други средства.

Тъй като повече не ставаше дума за унищожаването на Турция, трябваше да я вземем предвид и да се постареем приятелски да упражняваме върху Портата влияние в полза на нашите политически цели. Не бе трудно да се внуши на турците убеждението, че за тях е необходимо да живеят в разбирателство с Русия за да избягнат насилствена смърт. Благодарение превъзходните отношения, които поддържахме с членовете на правителството, от една страна нашите съвети в полза на християните отчасти бяха приети, а от друга можахме да продължим отменянето на унижителните за нас клаузи на договора от 1856. Що се отнася до последното, освен действията в Цариград, целящи да подготвят турците за промените, които искахме да постигнем, беше необходима непрестанна готовност за улавяне в движение европейски обстоятелства, които биха били в състояние да парализират конвенцията от 15 април¹⁸⁹, като принудим да действат против волята им Великите сили, заинтересовани от поддържането на постановлението на Парижкия договор в тяхната цялост.

Смъртта на Фуад паша. - Фуад паша, единият от двамата видни държавници, които образуваха в продължение на почти двадесет години управляващия Османската империя дуумвират, умря, след кратко боледуване, в Ница през февр. 1869. Изчезването му от политическата сцена направи силно впечатление в Цариград и то наистина беше чувствителна загуба за Турция. Особено силно го усети Али паша, който беше свикнал да дели с покойника бремето на властта и

toutes les questions politiques, malgré une certaine rivalité et des nuances d'opinion divergentes. Aali Pacha était un homme d'Etat profond, mais il était Turc dans l'âme et anti-chrétien sous des dehors civilisés; Fuad Pacha était un esprit cosmopolite plutôt européen que turc, sans préjugés, très impressionnable et superficiel, mais plein de ressources et, par là même, propre à se faire aux circonstances. De ces deux hommes d'Etat, qui résumaient en eux toute la politique et la doctrine administrative du Gouvernement Ottoman, le survivant possédait certainement des qualités plus sérieuses, son intelligence bien que moins brillante, avait beaucoup plus de portée.

Mais l'esprit d'initiative de Fuad Pacha, son énergie et son à propos, la souplesse remarquable surtout de son talent faisait de lui la figure la plus saillante parmi les personnages haut placés de la Turquie. Personne ne savait mieux que lui pailler les fautes de son gouvernement, tenir tête à l'orage et relever aux yeux de l'Europe le prestige de son pays. Sous ce rapport on peut dire que Fuad Pacha a rendu à sa patrie d'éclatants services politiques, qui ont peut-être, été méconnus, par la majorité de ses coreligionnaires, mais dont on ne saurait nier la valeur au point de vue européen. Le vide qu'il a laissé dans la diplomatie ottomane ne pourra pas être facilement comblé. Pour ce qui est spécialement de ses relations avec nous, Fuad Pacha trouvait dans la légèreté même de son caractère un abri contre tout parti pris. Dans les derniers temps de sa vie il n'était mû par aucun sentiment d'animosité à notre égard. Quelques mois avant la mort, il avouait à son entourage de regretter vivement de s'être trompé pendant longtemps dans l'appréciation des véritables intérêts de son pays qu'il aurait mieux sauvegardés en s'appuyant sur nous que sur les occidentaux *"qui ne comprenaient pas la Turquie"*. S'il avait duré, il aurait peut-être facilité les voies à un rapprochement avec nous, en faisant disparaître les hésitations d'Aali Pacha dont d'ailleurs il complétait merveilleusement les qualités.

Dédoublé, comme il l'a été après la mort de Fuad, n'ayant plus derrière lui le puissant appui de son collègue et se voyant seul à soutenir la lutte contre ses nombreux adversaires, Aali Pacha eut un moment de

се разбираше с него по всички политически въпроси, независимо от известно съперничество и някои различия в мненията. Али паша беше дълбок държавник, но под цивилизованата си външност беше турчин и антихристиянин по душа; Фуад паша беше космополитен дух, повече европеец отколкото турчин, без предразсъдъци, силно впечатлителен и повърхностен, но пълен със сили и, поради това, годен да се нагажда към обстоятелствата. От тези двама държавници, които резюмираха в себе си както цялата политика, така и административната доктрина на османското правителство, този, който живя по-дълго, без съмнение имаше по-сериозни качества, неговият ум, макар и не толкова блестящ, притежаваше много повече широта.

Но инициативността на Фуад паша, неговата енергия и умение да бъде адекватен и най-вече забележителната гъвкавост на неговата дарба, го правеха да изпъква най-много сред високопоставените личности на Турция. Никой по-добре от него не умееше да замазва грешките на своето правителство, да устоява на бурите и да издига в очите на европейците престижа на страната си. В това отношение може да се каже, че Фуад паша има блестящи политически заслуги пред родината си, които може би са останали непознати на повечето от неговите единовеци, но стойността на които, от европейска гледна точка, не може да бъде отричана. Празнината, които той остави в османската дипломация, не ще може лесно да се запълни. Що се отнася специално до отношенията му с нас, Фуад паша намираще в самата лекота на своя характер защита срещу всеки предразсъдък. През последните си години той не бе движан от никакво чувство на омраза спрямо нас. Няколко месеца преди смъртта си не криеше от своите приближени дълбокото съжаление, че дълго се е лъгал в преценката за истинските интереси на своята страна, които би пазил по-добре, ако се опираше на нас, а не на западниците, *"които не разбирали Турция"*. Ако бе живял по-дълго, той сигурно би улеснил сближение с нас, неутрализирайки колебанията на Али паша, чиито качества, впрочем, той великолепно допълваше.

Раздвоен след смъртта на Фуад, лишен от мощната опора на своя колега и почувствал се сам в борбата срещу многобройните си противници, Али паша преживя момент на слабост. Но съумя да

défaillance. Mais il sût vaincre toutes ces difficultés, en écartant les dangers de la nouvelle situation et en mettant à profit les avantages qu'on pouvait en tirer. Fidèle au principe qu'il avait inauguré de concert avec Fuad Pacha il s'appliqua avant tout à centraliser le pouvoir et à le placer tout entier entre ses mains. Les deux compétiteurs les plus dangereux du Grand Vézir, Midhat et Namyk Pachas furent éloignés de Constantinople; les notabilités du vieux parti turc, tels que Ruchdi Mouterdjim, Riza, Kybrisli furent réduits à l'impuissance; le Ministère fut formé de personnes dévouées au régime d'Aali Pacha; ce dernier tout en conservant les fonctions de Grand Vézir, reprit le portefeuille des Affaires Etrangères. Investi d'un immense pouvoir, possédant toute la confiance du Sultan et jouissant tant en Turquie que dans l'Occident d'un crédit que l'issue de la Conférence de Paris avait encore augmenté - Aali Pacha resta à la tête du Gouvernement jusqu'à la mort et dirigea les affaires avec une habileté à laquelle on ne saurait ne pas rendre justice.

Effets de la guerre Franco-Allemande sur le terrain de l'Orient.

- En me réservant de tracer subséquemment un aperçu des différentes affaires spéciales qui se sont succédées en Turquie pendant la période dont je rends compte, - je poursuis mon récit relatif aux questions de politique générale qui ont occupé le monde diplomatique de Constantinople durant cette époque. A ce titre il faudra mentionner: 1) les effets de la guerre Franco-Allemande sur le terrain d'Orient et 2) le règlement de la question de la Mer Noire consacré par le Traité de Londres du 1/13 mars 1871.

A la fin de juin 1870 Mr Bourée fut rappelé de son poste d'Ambassadeur de France près du Sultan. L'éloignement de ce diplomate, qui pendant les trois années qu'il a passé à Constantinople nous avait témoigné une opposition si vive - ne peut en effet rester inaperçue. Connaissant à fond les affaires d'Orient, il voulait sincèrement le bien de la Turquie, mais il n'avait aucune largeur de vues et se perdait dans les détails et dans les appréciations mesquines. De plus les lauriers de lord Stratford de Redcliff qu'il enviait, le poussaient dans une voie fautive et ingrate, en lui inspirant le désir ardent de régénérer la Turquie et en lui donnant de singulières

победи всички трудности, като отстрани опасностите, които криеше новата ситуация, и се възползва от предимствата, които можеше да се извлекат от нея. Верен на принципа, който бе въвел заедно с Фуад паша, той се зае преди всичко да централизира властта и да я вземе изцяло в свои ръце. Двата най-опасни съперници на великия везир, Мидхат паша и Намък паша, бяха отдалечени от Цариград; най-известните личности на Старотурската партия, като Рюшди [паша] Мютерджим, Риза [паша], Къбръзлъ [паша], бяха лишени от влиянието си; бе съставен кабинет само от хора, предани на режима на Али паша; последният, запазвайки поста на велик везир, взе отново и портфейла на външния министър. Облечен в огромна власт, радващ се на пълното доверие на султана и имащ както в Турция, така и на Запад кредит, който резултатите от Парижката конференция [1869] още повече увеличиха, Али паша остана начело на правителството до смъртта си, управлявайки с майсторство, което не може да се отрече.

Отражението на Франко-пруската война в Ориента. - Запазвайки си правото по-сетне да нахвърля преглед на различните по-частни въпроси, които се поставяха в Турция през периода, за който давам отчет, продължавам разказа си относно проблемите на общата политика, които в онова време занимаваха цариградския дипломатически свят. В този смисъл ще трябва да се отбележат: 1) отраженията върху Изтока на Франко-Пруската война и 2) уреждането на Черноморския въпрос, санкционирано с Лондонския договор от 1/13 март 1871.

В края на юни 1870 г-н Буре беше отзован от поста си на френски посланик при султана. Отстраняването на този дипломат, който през трите прекарани в Цариград години се бе проявил толкова активно като наш противник, в действителност не можеше да остане незабелязано. Познавайки основно източните дела, той желаше искрено доброто на Турция, но бе лишен от широта на възгледите и се изразходваше в подробности и дребнавости. Освен това, той силно жадуваше за лаврите на лорд Стратфорд де Редклиф и това го тласкаше по пътя на грешките и неблагодарността, вдъхвайки му горещото желание да възроди Турция и създавайки му странни илюзии

illusions sur sa position personnelle, ainsi que sur les résultats obtenus. D'un caractère indécis, irrésolu, il craignait toute mesure radicale entraînant une responsabilité personnelle. Si au point de vue de la politique générale le départ de Mr de Bourée fut une perte sensible pour les Turcs, cet Ambassadeur a eu cependant le talent de fatiguer par sa conduite insolite les ministres ottomans et d'indisposer personnellement contre lui le Sultan lui-même, qui a fini par lui vouer une antipathie très prononcée. Tout en comprenant qu'il leur serait difficile de trouver un ambassadeur de France plus dévoué à leurs intérêts, plus zélé à les défendre et à masquer leur défauts, les Turcs ont oublié entièrement les services signalés qu'il leur avait rendus dans l'affaire de Crète, dans le conflit avec la Grèce, dans les affaires financières et enfin dans le mirage des réformes par lequel la Porte tend à éblouir l'Europe et à lui dissimuler les imperfections de son administration ainsi que l'état réel de l'Empire.

En général la conduite de Mr Bourée caractérise l'attitude de la diplomatie occidentale à Constantinople. L'ingratitude des Turcs à l'égard de ce diplomate est un enseignement qu'il ne faut pas perdre de vue: la reconnaissance pèse à la Porte surtout lorsqu'elle peut se dire qu'en retour des services obtenus elle a fait des concessions matérielles qui ont profité à ses amis. La position de la Russie est toute autre; n'ayant à demander à la Porte que des avantages moraux pour nos coreligionnaires, nous avons à jouer un rôle infiniment plus digne; notre influence doit être basée autant sur le respect et la crainte que la Russie leur inspire que sur la considération personnelle dont ses représentants doivent jouir. Malgré la satisfaction que causait aux dignitaires turcs le départ de Mr Bourée, on craignait néanmoins que son rappel ne provoquât un changement dans l'attitude de l'Ambassade de France, confiée au vicomte de la Guéronnière dont on avait cru devoir dire en demandant l'agrément de la Porte à sa nomination *"qu'il était meilleur que sa réputation"*. Ces appréhensions firent bientôt placés à des inquiétudes bien plus vives provoquées par les événements militaires en France.

La déclaration de la guerre de la France à la Prusse a eu à Constantinople un immense retentissement. La Porte était fort préoccupée de la

както за личното му положение, така и за постигнатите резултати. Колеблив и нерешителен по характер, той се страхуваше от всяка радикална и изискваща лична отговорност мярка. От гледна точка на общата политика отпътуването на г-н Буре представляваше чувствителна загуба за турците, но от друга страна този посланик имаше таланта да уморява с безочливото си държание османските министри и да настройва лично срещу себе си самия султан, който накрая му засвидетелства демонстративна антипатия. Съзнавайки, че ще им бъде трудно да намерят друг френски посланик, който да е по-предан на техните интереси, по-ревностен в защитата им и в прикриването на техните слабости, турците напълно забравиха големите услуги, които той им направи по Критския въпрос, при конфликта с Гърция, във финансовите дела и накрая за създаване миража на реформите, чрез които Портата се опитва да омае Европа и да скрие от нея както несъвършенствата на своята администрация, така и реалното положение на империята.

Изобщо, поведението на г-н Буре е показателно за поведението на западната дипломация в Цариград. Неблагодарността на турците спрямо този дипломат е урок, който не бива да се изпуска из предвид: признателността тежи на Турция, особено когато тя може да си каже, че в замяна на получени услуги, е направила материални отстъпки в полза на своите приятели. Позицията на Русия е съвършено различна; тъй като не искаме от Портата друго, освен нравствени изгоди за нашите единоверци, нашата роля е безкрайно по-достойна; нашето влияние трябва да се основава както върху уважението и страха, които Русия им вдъхва, така и върху личното уважение, на което трябва да се радват нейните представители. Макар и доволни от отпътуването на г-н Буре, турските сановници се страхуваха да не би неговото отзоваване да предизвика промяна в позицията на френското посолство, поверено на виконт дьо ла Герониер, за когото се смяташе, че, при поискването агреман от Портата за неговото назначаване, е било наложително да се каже, *"че е по-добър от своята репутация"*. Тези опасения скоро отстъпиха на много по-сериозни грижи, предизвикани от военните събития във Франция.

В Цариград обявяването война от Франция на Прусия получи много силен отзвук. Портата беше силно обезпокоена от сериозността на

gravité de cet événement comprenant que son contrecoup se ferait nécessairement sentir en Orient dans le cas, où la guerre ne serait pas localisée ou bien se prolongerait. Dans le premier moment elle semblait compter sur une victoire rapide de la France et paraissait encore plus la désirer, craignant qu'en cas d'échec cette Puissance ne s'alliât à la Russie au détriment des intérêts qu'elle défendait en Turquie et ne laissât ainsi à cette dernière d'autre appui que celui de l'Angleterre dont les ressources militaires ne sauraient contrebalancer celles de la Russie. Les Turcs suivaient donc avec une vive anxiété les nouvelles du théâtre de la guerre. Les désastres subis par la France les désorientèrent complètement et les jetèrent dans une vive perplexité. Leur inquiétude était d'autant plus justifiée que tous nos coreligionnaires, convaincus que la victoire de la France ne pourrait qu'entraîner une aggravation de leur sort, formaient des vœux en faveur de la Prusse.

En effet, la politique inaugurée depuis quelques années par le Cabinet des Tuileries dont le turcophilisme ne connaissait plus de bornes lui avait complètement aliéné les sympathies des chrétiens d'Orient, qui, par contrecoup, se portèrent du côté de la Prusse, derrière laquelle on apercevait la Russie. Réduisant selon leur habitude, tout événement européen à leur point de vue local, les populations de la Turquie espéraient que la lutte se prolongerait en Occident assez longtemps pour que la Russie soit à même d'accomplir ce qu'ils considéraient comme sa mission providentielle. Nos coreligionnaires croyaient fermement à une alliance active entre la Russie et la Prusse, basée sur une réciprocité d'appui en Occident et en Orient; selon eux la Russie préserverait l'Allemagne d'une coalition européenne que la France aurait voulu organiser, et recevrait en revanche de son alliée carte blanche relativement à l'Orient. Toutefois on pouvait affirmer dès le début de la guerre que la tranquillité ne serait pas sérieusement troublée dans la Turquie d'Europe, à moins que nous ne sortions de notre réserve. Si le conflit franco-prussien s'était produit immédiatement après Sadowa, pendant l'insurrection Crétoise, les Grecs et les Serbes n'auraient probablement pas hésité à marcher contre les Turcs et à réaliser ainsi cette levée de boucliers des chrétiens tant rêvée

това събитие, разбирайки, че неговото отражение неизбежно ще се почувства силно на Изток, ако войната не бъде локализирана или пък ако се проточи. В първия момент тя изглежда разчиташе на бърза победа на Франция и изглежда още повече я желаше, страхувайки се в случай на неуспех тази Велика сила да не се съюзи с Русия в ущърб на защитаваните от нея дотогава интереси в Турция и да не остави на последната друга опора освен Англия, чиито военни ресурси не биха могли да урівновесят онези на Русия. Прочее, турците следяха с голяма загриженост новините от бойния театър. Нещастията, които Франция понесе, напълно ги дезориентираха и ги поставиха в голямо затруднение. Тяхното безпокойство беше още по-оправдано, защото нашите единоверци, убедени, че победата на Франция може само да утежни съдбата им, се молеха за успеха на Прусия.

Всъщност, политиката, която от няколко години бе повел Тюлерийският кабинет, на когото туркофилията не знаеше граници, го бе лишила от каквато и да било симпатия сред източните християни, които, в резултат на това, застанаха на страната на Прусия, зад която съзираха Русия. По навик виждайки всяко европейско събитие през призмата на своята гледна точка, народите в Турция се надяваха, че тази борба на Запад ще продължи достатъчно дълго за да може Русия да изпълни това, което те смятаха за отредена ѝ от провидението мисия. Нашите единоверци твърдо вярваха във възможността за действителен съюз между Русия и Прусия, основан на взаимна подкрепа както на Запад, така и на Изток; според тях Русия би пазила Германия от европейската коалиция, която Франция би искала да организира, и в замяна би получила от своята съюзница карт бланш на Изток. Можеше, обаче, още от началото на войната да се твърди, че спокойствието в Европейска Турция няма да бъде сериозно смутено, поне ако ние не се откажем от нашата въздържаност. Ако франко-пруският конфликт бе дошъл веднага след Сadowa¹⁹⁰, по време на Критското въстание, гърците и сърбите вероятно не биха се поколебали да тръгнат срещу турците и по този начин да осъществят това толкова мечтано и толкова обсъждано въстание на

et tant discutée. L'existence même de l'Empire Ottoman aurait été mise en question indubitablement. En 1870 la situation se trouvait radicalement modifiée et l'on n'avait pas besoin d'être prophète pour affirmer que les complications de cette époque n'exerceraient pas la même fascination sur l'esprit des populations orientales, qui espéraient obtenir des avantages sérieux sans coup férir, grâce à la commotion de l'Europe Occidentale.

En vue cependant de parer à toute éventualité et de sauvegarder leurs propres intérêts en tenant tête aux événements de manière à n'en point devenir le jouet ou la victime, la Porte avait pris des mesures de défense. 50 m. redifs furent appelés sous les drapeaux et repartis entre les camps de Choumla, de Bitolia et sur le Danube afin d'offrir avec les troupes, qui se trouvaient déjà en Roumélie un corps de 100 m. hommes pouvant être opposé à tout mouvement insurrectionnel dans la Turquie d'Europe. De plus on discutait au Ministère de la Guerre les moyens d'augmenter l'effectif de l'armée ottomane. N'attribuant les succès des Prussiens qu'à leur supériorité numérique, les Turcs se disaient que le Dieu des batailles était toujours du côté des gros bataillons et ils cherchaient à s'assurer sur papier du moins d'une armée de 700 m. hommes en cas de guerre. Confondant ces projets avec la réalité, les journaux ont fait grand bruit des préparatifs militaires attribués à la Turquie. De fait elle ne pouvait mettre à cette époque sur pied que 200 à 250 m. hommes. D'ailleurs la Porte en déclarant dans une circulaire à ses représentants à l'étranger son intention de maintenir la plus stricte neutralité, disait expressément que les modiques précautions militaires qu'elle prenait n'avaient qu'un but purement défensif et de conservation.

Après leur premier trouble les Turcs prirent leur parti du revirement qui s'était opéré en France à la suite de la capitulation de Sedan. Aali Pacha me dit *"que l'Empereur Napoléon avait mérité son sort, qu'il avait couvert l'Europe de ruines et qu'il ne restait plus qu'à souhaiter à la Prusse une victoire complète et définitive, afin de mettre un terme à une guerre désastreuse"*. Plus explicite encore que son Grand Vézir, le Sultan me dit à une audience qu'il m'accorda en septembre [1870] que *"personne n'avait fait plus de mal à la Turquie que l'Empereur Napoléon par son*

християните. Без съмнение самото съществуване на Османската империя би било поставено под въпрос. През 1870 положението беше коренно променено и не беше нужно да си пророк за да твърдиш, че усложненията от това време няма да подействат толкова фасциниращо върху умовете на източните народи, които се надяваха да получат сериозни преимущества без да се бият, благодарение на сътресенията в Западна Европа.

За всеки случай, обаче, и за да пази собствените си интереси така че да не се превърне нито в играчка, нито в жертва на обстоятелствата, Портата взе мерки за защита. 50 х. души редиф бяха свикани под знамената и разпределени между Шумен, Битоля и Дунавския бряг за да могат, заедно с частите, които вече се намираха в Румелия, да противопоставят на всяко въстаническо движение в Европейска Турция въоръжена сила от 100 х. души. Освен това, в министерството на войната бяха обсъждани начините за увеличаване числеността на османската армия. Тъй като отдаваха пруските успехи единствено на тяхното числено превъзходство, турците си казваха, че богът на войната винаги е на страната на по-многобройните и търсеха да си осигурят, поне на хартия, армия от 700 х. души. Вземайки тези проекти за действителност, пресата вдигна много шум за мнимите военни приготовления на Турция. В същност, по онова време тя не можеше да постави на бойна нога повече от 200-250 х. бойци. А и самата Porta, декларирайки в един циркуляр до своите представители в чужбина намерение да поддържа най-строг неутралитет, изрично заяви, че скромните военни предпазни мерки, които взема, имат чисто отбранителна и охранителна цел.

След първоначалното си смущение, турците приеха обратата, който стана във Франция вследствие капитулацията при Sedan¹⁹¹. Али паша ми каза, че *"император Наполеон си е заслужил съдбата, че покрил Европа с развалини и че не остава друго освен да се пожелае на Прусия пълна и окончателна победа, така че да се сложи край на една разорителна война"*. Още по-ясен от своя велик везир, султанът, по време на аудиенция през септември [1870], ми заяви, че *"никой не е причинил повече зло на Турция от император Наполеон*

ingérence continuelle". La facilité avec laquelle les Turcs reniaient au moment du malheur leur idole de la veille est un enseignement utile de l'histoire. Si en général il ne faut pas compter sur la reconnaissance des peuples et des Etats, cette vérité se rapporte surtout à l'Orient où le succès et la force sont des conditions indispensables de toute influence et de tout prestige. L'évolution subite qui s'était produite à la Porte et dont les Turcs ne prenaient pas la peine de masquer le cynisme était en effet due moins à une combinaison qu'à une idée politique quelconque, qu'à une impression inconsciente, au sentiment de terreur et de respect qu'inspirait la force du vainqueur. D'une part les Turcs craignaient de voir la Prusse faire bon marché des intérêts de la Porte le jour du règlement général, surtout si la prépondérance trop marquée de cette Puissance au centre de l'Europe refoulait définitivement l'Autriche en Orient, de l'autre ils espéraient pouvoir remplacer par une protection anglo-prussienne ce que la Porte perdait par les défaites de l'Empereur Napoléon; ils pensaient que l'Allemagne serait une alliée plus sûre et plus désintéressée que la France, qui pouvant accorder ses intérêts avec les nôtres, considérait l'Orient comme un enjeu de sa politique et qui, du reste, était toujours prête à se brouiller avec les Turcs en voulant trop protéger les intérêts latins.

Quoique l'intimité, qui existait entre Saint-Petersbourg et Berlin laissât peu de chances à de telles combinaisons, les Turcs ne désespéraient cependant pas d'obtenir l'appui de l'Allemagne contre nous le jour du danger. Ils se rendaient d'ailleurs parfaitement compte de la position avantageuse, qui nous était faite par les événements de l'Occident et comprenaient que nous avions gagné en Orient ce que la France perdait de terrain politique. Balancé entre ces différents sentiments le Grand Vésir sans faire de combinaisons à longue échéance s'appliquait avant tout à gagner du temps: dans toutes les conjectures difficiles c'est l'*ultima ratio* des Turcs, et Aali Pacha était passé maître dans cette politique. Pendant plusieurs mois la situation a continué à être entièrement dominée par les événements qui se déroulaient au cœur de la France. Les revers toujours croissants, subis par cette Puissance maintenaient et accentuaient le dé-

с неговото непрекъснато вмешателство". Лекотата, с която турците по време на нещастieto се отказаха от онзи, който им бе идол в навечерието [на същото това нещастие], е един полезен урок на историята. Ако изобщо не трябва да се разчита на благодарността на народите и държавите, тази истина се отнася особено до Изтока, където успехът и силата са необходимите условия на всяко влияние и всеки престиж. Нечакваният обрат в позицията на Портата, чийто цинизъм турците дори не опитваха да замаскират, в действителност по-малко се дължеше на някаква комбинация или на някаква политическа идея, отколкото на едно несъзнателно впечатление, на чувството на ужас и уважение, които вдъхваше силата на победителя. От една страна, турците се страхуваха, че в деня на общото уреждане Прусия няма да пожали интересите на Портата, особено ако подчертаното преобладание на тази Сила в центъра на Европа изтика окончателно Австрия в Изтока, от друга, те се надяваха да успеят да заместят с англо-пруско покровителство това, което Портата губеше от поражението на император Наполеон; те смятаха, че Германия ще бъде по-сигурен и по-безкористен съюзник от Франция, която, можейки да съгласува интересите си с нашите, разглеждаше Изтока като разменна монета на своята политика и която, впрочем, винаги бе готова да се скара с турците, тъй като твърде много искаше да защитава латинските интереси.

Макар че близостта, която съществуваше между Петербург и Берлин, оставяше малко шансове за подобни комбинации, турците обаче не преставаха да се надяват, че в момент на опасност ще спечелят подкрепата на Германия срещу нас. Впрочем, те чудесно си даваха сметка за изгодната позиция, в която ни поставяха събитията на Запад и схващаха, че ние спечелихме на Изток това, което Франция загуби в политическо отношение. Люшкац се между тези различни чувства и без да прави дългосрочни комбинации, великият везир най-напред се постара да печели време: при всички трудни обстоятелства това е *ultima ratio*¹⁹² на турците, а Али паша минаваше за майстор в този вид политика. В продължение на месеци положението остана да бъде доминирано от събитията, които се развиваха в сърцето на Франция. Ежедневно увеличаващите се злощастия, които понасяше тази Сила,

placement des influences à Constantinople. Voyant définitivement sombrer son appui principal en Europe, la Porte cherchait en vain à retrouver son assiette. Parmi les hommes d'Etat turcs il s'en est trouvé, qui ont applaudi aux victoires de la Prusse, espérant comme je viens de le dire - que cette Puissance en consolidant son autorité au centre de l'Europe se constituerait le pivot d'un nouveau système d'équilibre. Elle étendrait ainsi, croyait-on, son aile protectrice sur l'Orient et lui prêterait un secours aussi efficace, mais plus désintéressé et, peut-être, moins tracassier que celui de la France. Les esprits plus clairvoyants parmi les Turcs ne partageaient pas entièrement cette croyance. Il savaient que les rapports d'Etat à Etat ne s'improvisent pas, que le ciment du temps leur est nécessaire et que dans notre siècle de foudroyantes surprises, c'est peut être l'ingrédient dont il est le plus difficile de s'assurer le bénéfice.

En général les appréhensions de la Porte s'adressaient surtout à la Russie, car elle n'avait pas la conscience très nette à son égard. Cette Puissance ne profiterait-elle pas de la circonstance pour accomplir les projets séculaires que lui prêtent si gratuitement, mais avec tant de persistance, ses adversaires et même ses amis? Ne tenterait-elle pas de saisir le moment où l'issue du conflit franco-allemand absorbait toute l'Europe pour appeler les populations chrétiennes de l'Orient à de nouvelles conditions d'existence? Sous ce rapport le voyage de Mr Thiers à Saint-Pétersbourg a fait naître à Constantinople des appréhensions d'autant plus vives, qu'on croyait que des concessions offertes sur le terrain de l'Orient devaient former le prix d'un rapprochement entre la Russie et la France.

Ces appréhensions se sont cependant calmées peu à peu. L'altitude si ferme et si ouvertement pacifique du Cabinet Impérial en a émoussé finalement le tranchant. On ne pouvait pas admettre, en effet, que la Russie, qui avait employé ses efforts à empêcher d'abord, à localiser ensuite la guerre en resserrant le faisceau des neutres, eut voulu en même temps soulever de nouvelles complications et attiser ainsi d'une main le feu qu'elle éteignait de l'autre. Du reste, un fait significatif attestait plus que toute chose les intentions pacifiques de la politique Impériale. Les

поддържаха и усилваха разместването на влиянията в Цариград. Виждайки окончателно да се проваля главната ѝ опора в Европа, Портата напразно се опитваше да възстанови благополучието си. Сред турските държавници имаше и такива, които бяха ръкопляскали на победите на Прусия, надявайки се, както току-що казах, че, като утвърди своята власт в центъра на Европа, тази Сила ще се превърне в ос на нова система на равновесие. Така тя ще разпростре, смятаха те, своето закрилническо крило над Изтока и ще му осигури помощ, също толкова ефикасна, но по-безкористна и, може би, по-малко смущаваща от онази на Франция. По-прозорливите умове сред турците не споделяха напълно тази вяра. Те знаеха, че междудържавните отношения не се импровизират, че им е необходим циментът на времето и че в нашия век на светкавични изненади това е може би съставката, която е най-трудно да се осигури.

Общо взето, Портата се опасяваше най-вече от Русия, защото не беше достатъчно наясно по отношение на нея. Дали тази Сила няма да се възползва от обстоятелствата за да изпълни вековните планове, които толкова напразно, но и с такова постоянство ѝ приписват нейните противници и даже нейните приятели? Не ще ли опита тя да улови момента, в който изходът на френско-германския конфликт поглъщаше цяла Европа, за да призове християнските народи от Изтока към нови условия на съществуване? В това отношение пътуването на г-н Тиер в Петербург породило в Цариград толкова най-живи опасения, подсилени от съществуващото убеждение, че предложените отстъпки в сферата на Източния въпрос трябва да бъдат цената на едно сближение между Русия и Франция.

Тези опасения обаче полека-лека се уталожиха. Твърдата и открито мирна позиция на императорското правителство окончателно ги премахна. И наистина, не можеше да се приеме, че Русия, която бе вложила усилията си най-напред да предотврати, а после, сплотявайки групата на неутралните, и да локализира войната, в същото време иска да създаде нови усложнения, като по този начин с едната ръка подклажда огъня, който гаси с другата. Впрочем, един многозначителен факт говореше най-красноречиво за мирните намерения на императорската политика. Християнските народи останаха спокойни.

populations chrétiennes ne bougeaient pas. Nulle velléité de soulèvement ne se trahissait parmi elles. Les Turcs devaient bien se dire que cela ne pouvait être ni l'effet du hasard ni un signe faditique marquant les décrets d'une Providence exclusivement vouée aux intérêts musulmans. La Porte ne s'y est pas trompée. Elle a reconnu l'action modératrice de la Russie.

Mais l'inquiétude n'avait pas entièrement abandonné les Turcs. Si l'on ne croyait plus parmi eux à une commotion violente venant ébranler les assises de l'Empire Ottoman, on craignait encore quelque chose sans pouvoir se rendre un compte exact de ce sentiment. On n'était pas sûr du lendemain, on trouvait que le vrai était peu vrai semblable et on se disait qu'un congrès pourrait au demeurant être aussi nuisible à la Turquie qu'un soulèvement ou une guerre. L'idée vague s'accréditait que nous allions dénoncer le Traité de Paris; on ne savait pas quelles étaient au juste nos vues et les rumeurs les plus erronées et les plus fantastiques circulaient dans le public. Dès mon arrivée à Constantinople en 1864 j'avais nettement établi notre attitude à l'égard du Traité de 1856. J'avais laissé entendre que les articles de cet acte, qui se rapportaient à la limitation de nos forces navales et au déplacement de notre frontière de terre en Bessarabie affectaient notre amour-propre national et étaient, par conséquent, tout aussi nuisibles aux véritables intérêts de la Turquie qu'à nous-mêmes; j'avais fait comprendre que la Porte était, par conséquent, la principale intéressée à nous donner pleine et entière satisfaction afin qu'il ne nous reste plus rien à lui demander pour nous-mêmes. On croyait cependant que nous profiterions de la crise européenne pour prendre à Constantinople une attitude menaçante.

Dans ses conséquences pratiques le malaise des esprits qui existait à la Porte se traduisait dans un double ordre de faits. D'une part la Porte mettait le plus grand empressement à nous être agréable; nous rencontrions dans le maniement des affaires journalières un bon vouloir et une prévenance qui facilitaient notablement nos rapports; les ministres turcs en usaient de même vis-à-vis de la Prusse. D'autre part le Gouvernement du Sultan, en dépit de la pénurie financière, continuait à vouer une attention particulière à l'augmentation des forces militaires de l'Empire en voulant remplacer l'état extérieur, qui s'était effondré, par une force à lui propre moins exposée aux oscillations de la politique.

Сред тях не се забелязваше ни най-малко желание за бунт. Турците трябваше да са съвсем наясно, че това не би могло да бъде нито случаен ефект, нито знамение за предначертанията на някакво предано изключително на мюсюлманските интереси провидение. Портата не си правеше никакви илюзии за това. Тя призна умиротворителните действия на Русия.

Но турците не се бяха избавили напълно от безпокойството. Макари и никой да не смяташе, че при тях са възможни нови тежки сътресения, годни да разклатят основите на Османската империя, у тях все още съществуваше някакъв неясен страх. Липсваше сигурност за утрешния ден, истинското изглеждаше привидно и се говореше, че един конгрес би могъл най-сетне да донесе също толкова беди на Турция, колкото и едно въстание или една война. Разпространяваше се неясната идея, че ние ще денонсираме Парижкия договор; никой не познаваше точно нашите виждания и най-погрешни и най-фантастични слухове се носеха из обществото. Още с пристигането си в Цариград през 1864 ясно определих нашата позиция спрямо договора от 1856. Аз оставих да се разбере, че членовете на този акт, които се отнасят до ограничаването на нашите морски сили и до преместването на сухопътната ни граница в Бесарабия, засягат нашето национално самолюбие и, следователно, са толкова вредни за истинските интереси на Турция, колкото и за нас самите; дадох да се разбере, че Портата, следователно, е най-заинтересована да ни даде пълно и цялостно удовлетворение за да не ни остане нищо да й искаме за нас самите. Съществуваше обаче убеждението, че ние ще се възползваме от европейската криза за да заемем заплашителна позиция в Цариград.

При тези реални условия неспокойствието на духовете в Портата намираше израз по два начина. От една страна, Портата полагаше изключителни старания да ни се хареса; в управлението на ежедневните дела срещаме добра воля и услужливост, които значително улесняваха нашите отношения; турските министри се държаха по същия начин и спрямо Прусия. От другата страна, султанското правителство, въпреки финансовата оскъдица, продължи да засвидетелства особено внимание на увеличението на въоръжените сили на империята в желанието си да замести външната опора, която се бе сринала, със собствена, по-малко изложена на политическите колебания, сила.

Telle était la situation politique que ne s'est pas modifiée jusqu'au moment où a surgi la question de la Mer Noire.

Question de la Mer Noire.

a) **Mes prévisions en 1868 et 1870.** - Tous les calculs politiques que j'avais formé depuis 1866 en vue de règlement des affaires orientales étaient basés sur l'idée que pour réaliser nos projets nous devons profiter du conflit qui depuis cette époque était inévitable entre la France et la Prusse. J'exposais les considérations suivantes dans un mémoire présenté au Ministère Impérial le 8 janvier 1868. *"Il nous faudra faire coïncider le mouvement gréco-serbe avec une guerre entre la Prusse et la France. Nous ne devrions jamais songer à prendre une part active dans une guerre européenne; mais sous le prétexte ostensible d'assurer un combat en champ clos entre la Prusse et la France, nous aurions pu prendre l'engagement de réunir une armée d'observation sur les frontières de l'Autriche et de paralyser ainsi la plus grande partie des forces de cet Empire. Un mouvement chrétien en Turquie éclatant simultanément servirait de diversion puissante, car la création d'un Etat slave méridional et le triomphe du principe des nationalités dans la presque île des Balkans est, on ne saurait en disconvenir, une question de vie ou de mort pour l'Empire des Habsbourg qui se trouve voué à une solidarité fatale avec les Osmanlis.*

Certainement de toutes les combinaisons qu'on pourrait faire pour faciliter une solution de la question d'Orient, une guerre européenne dans laquelle nous n'aurions pas été entraînés est la plus favorable; elle expose au minimum de frais et de risques nous et nos coreligionnaires. C'est aussi l'éventualité la plus redoutée par le Gouvernement Ottoman et par ses amis. Si nous comptons nous entendre avec la Prusse et l'Italie dans le cas d'un mouvement gréco-slave, on pourrait, peut-être, obtenir le concours de Gouvernements serbes et helléniques afin d'éviter que la lutte dans les provinces chrétiennes ne se généralise prématurément et n'attire intempestivement l'attention de l'Europe, avant que les Cabinets soient entièrement absorbés par le grand drame, qui se jouera pour la création d'un Empire d'Allemagne. La Prusse a encore besoin de nous pour le

Такова беше политическото положение, което остана непроменено до възникването на Черноморския въпрос.

Черноморският въпрос.

a) **Предвижданията ми през 1868 и 1870.** - След 1866 всичките ми политически сметки за урегулиране на източните дела се основаваха на идеята, че, за да осъществим плановете си, ние трябва да се възползваме от назряващия до неизбежност конфликт между Франция и Прусия. Изложих следните съображения в мемоар, представен на императорското министерство [на външните работи] на 8 ян. 1868. *"Ще ни е необходимо да осигурим съвпадение на гръко-сръбското въстание с конфликт между Прусия и Франция. Трябва да се откажем от всяка мисъл за активно участие в европейска война; но под претекст да не допуснем външна намеса в двубоя между Прусия и Франция, бихме могли да се ангажираме със сформирването на армия за наблюдение по границите на Австрия и така да парализираме най-голямата част от силите на тази империя. Едно избухващо в същото време въстание на християните от Турция би служило за мощна диверсия, тъй като не би могло да се отрече, че създаването на южна славянска държава и триумфът на националния принцип на Балканския полуостров е въпрос на живот и смърт за Хабсбургската империя, която се намира в обятията на фатална солидарност с османлиите.*

Без съмнение, измежду всички възможни комбинации за улесняване решението на Източния въпрос, за нас най-изгодна е европейска война, в която да не бъдем въввлечени; тя излага на минимум разноси и рискове както нас, така и нашите единовеци. Това е и вариантът, от който най-много се страхува както османското правителство, така и неговите приятели. Ако разчитаме да се споразумеем с Прусия и Италия в случай на славяно-гръцко въстание, възможно е да се получи съдействието на сръбското и гръцкото правителства с цел борбата в християнските провинции да не прерасне твърде рано във всеобща и да не привлече преждевременно вниманието на Европа, преди правителствата да са изцяло погълнати от голямата драма, която има да се играе в името на създаването на Немската империя. За момента Прусия още има

moment. Il ne lui coûterait de nous accorder quelques facilités, si nous entreprenions de condamner l'Autriche à l'immobilité en lui payant de la même monnaie notre dette, contractée en 1854-1855. Si nous ne nous entendons pas cordialement avec la Prusse aujourd'hui, elle se passera de nous et réglera sa conduite en conséquence. Au bout de quelques années nous la rencontrerons alors inévitablement sur notre chemin."

A l'époque, où j'écrivais ces lignes, nous avions en vue un soulèvement général des chrétiens et un règlement de compte définitif en Orient, coïncidant avec le déchirement du Traité de Paris. Depuis le moment, où il a été établi que nous devions tendre à éviter une conflagration sanglante dans la presqu'île des Balkans et qu'il ne fallait songer à l'abrogation du Traité de 1856 que par des voies pacifiques, j'ai changé d'objectif ou plutôt j'ai modifié entièrement nos moyens d'action. Néanmoins c'était toujours l'éventualité d'une guerre entre la France et la Prusse, qui devait, à mon avis, nous fournir l'occasion d'arriver à nos fins et c'était encore par le maintien de la neutralité de l'Autriche-Hongrie qu'il fallait procéder selon moi. Je terminais un mémoire rédigé en 1870 et prouvant la nécessité d'une politique pacifique de notre part en disant: *"Il s'agirait donc avant tout de paralyser l'Autriche dans le cas d'un duel engagé entre la Prusse et la France. Ce résultat pourrait être atteint soit par une démonstration armée en massant en temps opportun des forces suffisantes sur la frontière autrichienne, soit par une négociation tendant au maintien de la neutralité dont les termes pourraient être concertés au moment opportun avec les Puissances disposées à localiser la guerre. Dans tout les cas il importe, ce me semble, de fixer dès aujourd'hui la ligne de conduite que nous aurions à suivre afin d'y approprier notre action diplomatique et nos préparatifs"*.

b) Ouvertures de l'Autriche en 1859 et 1867. - L'expérience nous avait, en effet, prouvé que non seulement la solution de la question d'Orient mais encore une simple révision du Traité de Paris en notre faveur ne pouvait s'effectuer qu'à l'abri des circonstances exceptionnelles et dans un moment, où l'Europe serait absorbée par des préoccupations graves et n'aurait pas la possibilité de vouer toute son attention aux

нужда от нас. Нищо не ще ѝ струва да ни предостави някои улеснения, ако ние решим да блокираме Австрия, плащайки ѝ със същата монета дълга си от 1854-55. Ако днес не се разберем в приятелски дух с Прусия, тя ще мине без нас и в съответствие с това ще определи своето поведение. След няколко години тя неизбежно ще ни се изпречи на пътя."

По времето, когато пишех тези редове, предвиждахме общо надигане на християните и окончателно уреждане на сметките на Изток, съвпадащо с обезсилване на Парижкия договор. В момента, в който се прие, че трябва да се стремим към избягване на кървав пожар на Балканския полуостров и че отмяна на договора от 1856 може да се търси само с мирни средства, аз смених целта или по-скоро възприех изцяло нови начини на действие. Въпреки това, пак евентуална война между Франция и Прусия трябваше, по мое мнение, да ни даде повод за да постигнем целите си и отново трябваше да действваме чрез поддържане на неутралитета на Австро-Унгария. Един меморандум, съставен през 1870 и доказващ необходимостта от миролюбива политика от наша страна, свършваше със следните думи: *"Би ставало дума, следователно, в случай на двубой между Прусия и Франция преди всичко да се парализира Австрия. Този резултат би могъл да се постигне или чрез въоръжена демонстрация посредством струпване на достатъчно войски на австрийската граница, или чрез преговори с цел поддържане на неутралитета, чиито условия в подходящия момент биха могли да се съгласуват със стремящите се да локализират войната Сили. Във всички случаи ми изглежда важно да определим още от сега политическата линия, която ще трябва да следваме за да нагодим към нея дипломатическите си действия и подготовката си."*

b) Предложенията на Австрия в 1859 и 1867. - Опитът ни беше доказал, че не само решението на Източния въпрос, но и простата ревизия на Парижкия договор в наша полза може да стане само под закрилата на изключителни обстоятелства и в момент, в който Европа би била погълната от тежки проблеми и без да има възможност да съсредоточи цялото си внимание върху турските дела. Два пъти

affaires turques. Deux fois déjà, en 1859 et en 1867 au lendemain de ses désastres en Italie et en Allemagne, l'Autriche nous avait fait des avances relativement à l'abrogation du Traité de 1856. Elle disait avoir acquis la conviction que le "malaise" dans les relations entre les Grandes Puissances provenait en partie de la position derrière laquelle la Russie avait été contrainte de se retrancher que cette position était anormale pour une Puissance aussi importante; que le Cabinet de Vienne avait dû se poser la question, comment il serait possible de remédier à un mal, qui doit aller en augmentant à mesure qu'il se prolonge; qu'il s'était convaincu que la réalisation de certaines clauses du Traité de Paris était une condition essentielle pour replacer la Russie dans la plénitude de la position qu'elle doit occuper pour le bien de l'Europe etc. ...

Ces avances n'eurent cependant aucun résultat. Une fois la paix assurée en Europe, les propositions, faites par l'Autriche avec une sincérité douteuse, rencontraient les susceptibilités du Gouvernement Français, éveillaient les méfiances du Cabinet de Londres et en somme firent reculer la question au lieu de l'avancer pratiquement. L'insuccès de ces tentatives et l'impossibilité de réunir les Puissances européennes en délibération commune pour abroger les clauses du Traité de Paris, qui constituaient un grief permanent pour nous et auquel lord Palmerston lui-même ne donnait pas en 1856 plus de 10 années d'existence, avaient suffisamment prouvé que la voie régulière d'une entente européenne pour la révision de cet acte nous était fermée. La situation créée par la guerre Franco-Allemande n'avait pu elle-même modifier radicalement cette situation, vu que nous ne nous étions pas assuré expressément du concours de la Prusse.

Quant à l'attitude de l'Angleterre elle était restée invariable depuis 1856. Notre Ambassadeur à Londres disait dans une dépêche datée du 21 août 1870 № 79. *"Sous les différentes administrations, qui se sont succédées en Angleterre la proposition de réunir les cabinets en conférence ou en congrès sur des affaires d'intérêt général a été périodiquement mise en discussion. Chaque fois qu'il s'est agi à Londres de ce projet les hommes d'Etat anglais se sont préoccupés de l'idée de s'assurer préalablement en combien les affaires liées à la question d'Orient pour-*

вече, през 1859 и 1867, веднага след тежките си поражения в Италия и Германия, Австрия ни бе давала аванси относно отмяна на договора от 1856. Тя твърдеше, че се е убедила, че "несигурността" в отношенията между Великите сили се дължала отчасти на позицията, зад която Русия е била принудена да се окопае, че тази позиция е ненормална за една толкова важна Сила; че Виенското правителство е трябвало да си постави въпроса как би могло да се поправи злина, която колкото по-дълго траела, толкова повече щяла да се увеличава; че било убедено, че осъществяването на определени клаузи на Парижкия договор е съществено условие за да си възвърне Русия напълно позицията, която тя трябва да заема за доброто на Европа и т.н.

Тези аванси обаче останаха без никакъв резултат. Щом мирът в Европа бе възстановен, предложенията, направени със съмнителна искреност от Австрия, срещнаха докачливостта на френския кабинет, събудиха недоверчивостта на Лондонското правителство и в крайна сметка върнаха назад решението на въпроса, вместо да го придвижат практически. Неуспехът на тези опити и невъзможността да бъдат събрани европейските Сили на общо обсъждане за отмяна на клаузите на Парижкия мир, който непрекъснато ни ощетяваше и на който сам лорд Палмерстон през 1856 не даваше повече от 10 години живот, бяха доказали в достатъчна степен, че утъпканият път за ревизия на този акт чрез европейско съгласие беше затворен за нас. Сама по себе си Френско-германската война не можеше да промени коренно това положение, тъй като не бяхме си осигурили изрично подкрепата на Прусия.

Що се отнася до позицията на Англия, тя бе останала непроменена от 1856. Нашият посланик¹⁹³ в Лондон казваше в депеша с дата 21 авг. 1870, № 79: *"При различните кабинети, които се смениха в Англия, периодически беше обсъждан въпросът да се съберат правителствата на конференция или конгрес по делата от общ интерес. Всеки път, когато в Лондон станеше дума за този проект, английските държавници гледаха предварително да са наясно в каква степен свързаните с Източния въпрос дела биха могли да*

raient former l'objet d'un examen en conférence. Tous les ministres ont eu soin de se tenir en garde contre cette éventualité. Il ne se fait pas le moindre doute qu'il en serait de même aujourd'hui. Mr Gladstone et lord Granville ont été membres de l'administration sous laquelle le règlement des affaires de Turquie a eu lieu en 1856. Ils connaissent tous deux les difficultés inséparables de la situation des choses en Orient. Ils seraient donc éloignés de l'idée de vouloir ouvrir la voie à une question dont ils ne seraient pas à même de prévoir les conséquences. Avant de s'avancer sur un terrain, qui leur est inconnu, ils éprouveraient le besoin de s'assurer des intentions que le Cabinet Impérial apporterait à la réunion d'un congrès".

Or, comme nous ne pouvions accepter indéfiniment une position reconnue intolérable, il ne nous restait d'autre alternative que de prendre nous-mêmes l'initiative des modifications que nous désirions introduire au Traité de 1856, en forçant, pour ainsi dire, la main à l'Europe et en la mettant en présence d'un fait accompli. Mais pour cela il était de la première nécessité de s'assurer de l'attitude de la Porte par une entente préalable, afin d'enlever aux Puissances la possibilité d'invoquer, pour s'opposer à nos vues, les intérêts de la Turquie et la défense de l'intégrité de l'Empire Ottoman.

c) Mes démarches préliminaires.- M'inspirant de la pensée constante de notre Auguste Maître et de l'approbation que Sa Majesté avait daigné donner à mes mémoires traitant la question de la Mer Noire, je me suis appliqué à préparer de longue main la Porte à notre revendication. Je favorisai constamment l'entrée dans les détroits de bâtiments de guerre contrairement aux stipulations du Traité de Paris en constatant ainsi chaque fois que ces stipulations tombaient de plus en plus en désuétude. Des corvettes et même des frégates de presque toutes les Puissances maritimes, l'Amérique y compris, mouillèrent successivement dans le Bosphore. Notre frégate d'"*Alexandre Nevsky*" entra même dans la Mer Noire et toucha les ports de la Nouvelle Russie. La Porte tout en voulant limiter de telles contraventions aux clauses du Traité de Paris, se rendit elle-même responsable d'une nouvelle dérogation à cet acte en déclarant arbitraire-

съставляват предмет за разглеждане от страна на една конференция. Всички министри се стараеха да стоят нащрек предвид такава възможност. Няма никакво съмнение, че и сега положението е същото. Г-н Гладстон и лорд Гранвил бяха членове на кабинета, през [мандата на] който стана уреждането на турския въпрос в 1856. И двамата познават трудностите, които са неотделими от положението на нещата на Изток. Те, следователно, надали изобщо биха имали желанието да оставят да се повдигне въпрос, чиито последици не са в състояние да предвидят. Преди да навлязат в непознатата тям област, на тях ще им е необходимо да знаят със сигурност намеренията, с които императорското правителство би се явило на един конгрес."

Прочее, тъй като не бихме могли безконечно да приемаме положение, признато за нетърпимо, за нас не оставаше друга алтернатива освен сами да вземем инициативата за промените, които желаехме да направим в договора от 1856, насилвайки, така да се каже, Европа и поставяйки я пред свършен факт. Но за това от първа необходимост беше да се подсигури за позицията на Портата чрез предварително съглашение за да отнемем на Силите възможността да се позовават, с намерение да се противопоставят на нашите цели, на интересите на Турция и на защитата целостта на Османската империя.

с) Моите предварителни демарши. - Като се вдъхновявах от постоянната мисъл на Августейшия ни Господар и от одобрението, което Негово Величество бе благоволил да окаже на моите меморандуми относно Черноморския въпрос, аз се постарях отдалеч да подготвя Портата за нашите ревандации. Непрекъснато насърчавах влизането на бойни кораби в Проливите противно на постановленията на Парижкия договор, като всеки път констатирах, че тези постановления важат все по-малко и по-малко. Корвети и даже фрегати на почти всички морски Сили, включително Америка, последователно хвърляха котва в Босфора. Нашата фрегата "*Александър Невски*" даже навлезе в Черно море и стигна до пристанищата на Нова Русия¹⁹⁴. Портата, макар да желаеше да ограничи подобни нарушения на клаузите на Парижкия договор, сама себе си направи отговорна за едно

ment dans une note circulaire provoquée par une démarche de sir H. Elliot, à l'occasion de l'entrée dans le Bosphore d'un bâtiment de guerre américain, que *"les Souverains et les Chefs d'Etats indépendants seraient seuls admis à entrer dans les détroits à bord de navires de guerre"*.

J'ai cru utile de porter atteinte à la situation créée par le Traité de 1856 du côté, où on ne s'attendait généralement pas à voir surgir des difficultés. Par suite de mes suggestions le Ministre d'Amérique provoqua au Congrès de Washington une motion ayant pour objet la complète liberté de navigation dans les détroits des Dardanelles et du Bosphore tant pour les bâtiments de commerce que pour les navires de guerre de tout rang. Motivée par la circonstance que les Etats-Unis n'ont pas prises part aux stipulations internationales relatives à la fermeture de ces détroits, cette motion a été adoptée à l'unanimité par Congrès le 2 juillet 1868. Quoiqu'elle soit restée à l'état de lettre morte la décision en question n'en a pas moins eu, en effet, favorable pour nous en démontrant l'inanité et les inconvénients des clauses du Traité que nous subissions.

En 1870 nous avons pu donner à notre action un caractère plus accentué en exploitant la situation créée par la guerre Franco-Allemande. Pour plus d'exactitude je cite textuellement quelques passages de ma dépêche en Cour du 4/16 août 1870 № 199 rendant compte de l'attitude que j'avais adoptée à cet égard.

"Persuadé comme je le suis, que l'ébranlement, qui se produit en ce moment dans l'Europe Occidentale pourrait, si nous parvenons à nous préserver de cette atteinte, amener une situation favorable à nos intérêts en Orient, j'ai cru devoir préparer l'esprit des ministres turcs à des éventualités de cette nature. Il m'a semblé que la révision du Traité de Paris trouverait peut-être quelque chance de réalisation dans le développement des événements actuels, et qu'en coopérant sur le terrain local à un résultat pareil, j'obéissais, en même temps à la pensée permanente de notre Auguste Maître et aux instincts de la Russie toute entière. La connaissance qu'un séjour prolongé m'a fait acquérir des choses en Orient m'a conduit à la conviction qu'il n'y avait que deux moyens d'agir efficacement sur l'esprit des Turcs: la force brusque "et terrifiante" ou l'initiation lente,

ново неспазване на този акт, като своеволно декларира в циркулярна нота, предизвикана от демарш на сър Х. Елиът по повод влизането в Босфора на американски военен кораб¹⁹⁵, че *"единствено суверените и главите на независимите държави ще бъдат допускани в Проливите на борда на бойни съдове"*.

Сметнах за полезно да посегна на създаденото с договора от 1856 положение от страна, откъм която никой не очакваше да възникнат трудности. По мое внушение американският [пълномощен] министър¹⁹⁶ предизвика проекторезолюция във Вашингтонския конгрес за пълна свобода на корабоплаването в Дарданелите и Босфора както за търговските, така и за бойните кораби от всякакъв вид. С мотива, че Съединените щати не са взели участие в международните постановления относно затварянето на въпросните проливи, тази резолюция беше приета единодушно от конгреса на 2 юли 1868. Макар да остава мъртва буква, това решение практически не бе по-малко благоприятно за нас, тъй като то доказва безпомощността и неудобствата на договора, чиято тежест понасяме.

Като се възползвахме от положението, създадено от Френско-германската война, през 1870 можахме да придадем на действията си поизразен характер. За повече точност цитирам дословно няколко пасажета от депешата си до Двореца с дата 4/16 авг. 1870, № 199, с която докладвах за позицията, която възприех по този повод.

"Убеден, че сътресенията, които в момента стават в Западна Европа биха могли, ако успеем да се предпазим от тях, да създадат положение, благоприятно за нашите интереси на Изток, сметнах за свой дълг да подготвя умовете на турските министри за евентуалности от такова естество. Струваше ми се, че ревизията на Парижкия договор би могла да намери известен шанс за осъществяване в развитието на днешните събития и че допринасяйки на местна почва за подобен резултат, аз се подчинявам на постоянната мисъл на нашия Августейши Господар и на инстинктите на цяла Русия. Запознаването, благодарение на дългия престой, с нещата на Изток ми създаде убеждението, че има само два начина за ефикасно въздействие върху духа на турците: грубата и "ужасяваща" сила или бавното,

mais continue à des idées dont une marche plus rapide pourrait compromettre le succès.

Le premier moyen ne serait guère applicable aujourd'hui puisqu'il provoquerait une conflagration générale et nous infligerait, dans tous les cas, des sacrifices en disproportion avec le but à atteindre. C'est donc la seconde voie qu'il s'agirait de suivre si nous voulons parvenir à faire accepter l'idée d'une abrogation de quelques unes des clauses du Traité de 1856. Dans cette conviction je me suis appliqué, chaque fois que l'occasion s'en est présentée, à faire comprendre au ministres turcs que l'intérêt bien entendu de l'Empire Ottoman lui-même se conciliait parfaitement avec la modification en question. En familiarisant d'avance les hommes d'Etat avec un pareil revirement, nous acquérons aux faits l'avantage de faire tomber le prétexte que l'Occident s'efforceraient probablement de rechercher, le cas échéant, dans les appréhensions et la résistance de la Turquie".

Les graves événements, qui se passaient en France, m'ont fourni le moyen de revenir sur cette thèse vis-à-vis du Grand Vézir. Je l'ai fait, du reste, d'une manière purement académique et personnelle en ayant soin de dépouiller mes paroles de tout caractère officiel. C'est le Grand Vézir lui-même, qui m'en offrit l'occasion en me parlant des appréhensions que nous inspirions et de la conviction de la Porte que nous ne laisserions pas échapper l'occasion "d'anéantir la Turquie et de déchirer le Traité de Paris en nous vengeant de ceux, qui nous l'avaient imposé". Il m'exprima ensuite le désir de trouver le moyen d'écarter une fois pour toutes les causes de conflit entre la Russie et la Turquie en ouvrant les voies à une entente sincère et réelle entre les deux Empires voisins. Je relevais cette insinuation en répétant les arguments que j'avais déjà fait valoir précédemment à maintes occasions aux ministres ottomans et au Sultan lui-même. C'est, peut-être, l'invariabilité de ma pensée nettement exposée, qui a le plus frappé Aali Pacha. Voici le résumé de notre conversation sur cette thèse selon mes dépêches de cette époque.

"Je fis valoir que nous ne visions qu'à l'amélioration du sort de nos coreligionnaires sans parti pris et sans nous attacher à des doctrines préconçues, que nous nous efforcions certainement à ne pas laisser

но непрекъснато посвещаване в идеи, чийто успех бързането може да провали.

Първият начин би бил напълно неприложим в момента, тъй като би предизвикал всеобщ пожар и във всички случаи би ни наложил жертви, несъразмерни с преследваната цел. Ставаше, следователно, дума да се върви по втория път, ако искаме да се възприеме идеята за отмяна на някои от клаузите на договора от 1856. Воден от това схващане, всеки път, когато се представеше случай, полагах усилия да убеждавам турските министри, че добре разбратият интерес на самата Османска империя идеално се съгласува с въпросната промяна. Помагайки на държавниците предварително да свикнат с подобна промяна, ние фактически получаваме предимството, че отстраняваме претекста, който Западът най-вероятно ще се постарее да потърси, в случай на нужда, в опасенията и съпротивата на Турция."

Сериозните събития, които ставаха във Франция, ми дадоха възможност да се върна към тази теза пред великия везир. Впрочем, направих всичко по начин, напълно академичен и личен, като се погрижих думите ми да бъдат лишени от каквото и да било официален характер. Самият велик везир ми предостави повод, говорейки ми за опасенията, които ние внушаваме, и за убеждението на Портата, че няма да изпуснем случая "да съсипе Турция и да разкъсаме Парижкия договор, откъсвайки си на тези, които ни го наложиха". Сетне той ми изрази желанието си веднъж завинаги да премахне всички причини за руско-турски конфликт, отваряйки пътя към искрено и реално съглашение между двете съседни империи. Взех повод от това за да повтора аргументите, които вече бях изтъквал нееднократно пред османските министри и пред самия султан. Вероятно, неизменността на ясно изложената ми мисъл най-много поразих Али паша. Ето резюме на нашия разговор върху тази тема, според тогавашните ми депешки.

"Изтъкнах, че се стремим, безпристрастно и без да се обвързваме с предвзети теории, единствено към подобряване съдбата на нашите единоверци, че наистина полагаме усилия да съхраним за-

s'amoindrir la part légitime d'influence, qui nous revenait naturellement en Orient surtout en présence de celle qu'y exerçaient les autres Puissances, mais que l'affaiblissement de la Turquie ne pouvait servir notre politique qu'en tant que cette Puissance tenait en elle le nœud d'une coalition permanent contre nos intérêts... Quant au Traité de 1856 je représentai à Aali Pacha que de nos jours la lettre des Traités semblait avoir perdu quelque peu de sa force... Je fis ressortir que le Traité de Paris avait le tort de contenir des clauses, qui à la longue en rendaient le maintien impossible parce qu'elles blessaient l'amour propre national en Russie, que ce sentiment était plus fort que toutes les transactions écrites et que son explosion finirait par lacérer l'acte public garantissant la position actuelle de la Turquie. Il était donc d'autant plus de l'intérêt de cette Puissance de voir disparaître sans commotion ni complications ces clauses, qu'elles ne lui apportaient aucun profit essentiel et que d'autre part la Russie ne tendait nullement à invalider la garantie collective offerte à l'Empire Ottoman, ni affaiblir le principe de son intégrité.

Dans cet ordre d'idées deux points demanderaient à être réformés: celui relatif à la rectification de la frontière et les dispositions concernant la neutralisation de la Mer Noire. Le froissement produit par la cession d'une partie de la Bessarabie ne s'était point atténué et l'absence de défense maritime de nos côtes méridionales créait une situation anormale, qui ne pouvait se tolérer à la longue. Aali Pacha parut entrer sans trop de répugnance dans la voie ouverte à la discussion. Selon lui une reprise par la Russie de ses anciennes frontières, pourrait se réaliser à un moment favorable et ne soulèverait pas d'objection de la part de la Porte, pourvu que les bouches du Danube restassent sous le régime international et que les îles du delta fussent conservées à la Turquie. Il partage également l'avis que la Moldavie a fait un mauvais usage du lambeau de terrain, qui lui a été annexé sans aucune utilité pour l'Empire Ottoman. Le Grand Vézir sembla plus hésitant en ce, qui regarde la Mer Noire. Dans sa pensée une flotte russe ne pouvait y avoir d'autre but que de menacer la Turquie... Aali Pacha finit cependant par convenir qu'un règlement de

конното влияние, което на Изток естествено ни се полага, особено като се има предвид влиянието, което там упражняват другите Велики сили, но че отслабването на Турция е изгодно за нашата политика само до толкова, доколкото тази Сила държи възела на една постоянна коалиция срещу нашите интереси... Що се отнася до договора от 1856, заявих на Али паша, че в наши дни буквата на договорите изглежда е позагубила от своята сила... Изтъкнах, че Парижкия договор притежава недостатъка да съдържа клаузи, които правят невъзможно дългосрочното му поддържане, тъй като нараняват националното самолюбие в Русия, че това чувство е по силно от всички писмени спогодби и че неговото експлодиране накрая ще разкъса обществения акт, гарантиращ сегашната позиция на Турция. Следователно, толкова повече е от интерес за тази Сила да види изчезването, без сътресения и без усложнения, на неговите клаузи, колкото от тях тя няма никаква съществена полза и, от друга страна, за да не се стреми Русия да обезсили колективните гаранции, дадени на Османската империя, нито да отслаби принципа за нейния интегритет.

В този порядък на идеи две неща имат нужда от поправка: въпросът за ректификацията на границата и постановленията за неутрализирането на Черно море. Обидата от откъсването на част от Бесарабия не е намаляла, а липсата на защита откъм морето за нашите южни брегове създава ненормално положение, което не може да бъде търпяно дълго. Али паша прие да обсъждаме тези въпроси без да показва особена неохота. Според него, Русия, в удобен момент, би могла да възстанови старите си граници без за това да има възражения от страна на Портата, при условие устието на Дунав да запази международния си режим, а островите в делтата да бъдат оставени на Турция. Той споделя, също така, мнението, че Молдова е злоупотребила с парчето земя¹⁹⁷, присъединено към нея без никаква полза за Османската империя. Великият везир показва повече колебание относно Черно море. Според неговите понятия, един руски флот там не би могъл да има друга цел освен да заплашва Турция... Все пак, накрая Али паша се съгласи, че едно уреждане на този въпрос, предвид засил-

cette question en vue de renforcer la situation défensive de la Russie dans la Mer Noire ne rencontrerait pas d'obstacles insurmontables".

A la suite de cet entretien le Grand Vézir prit l'initiative d'une délibération au Conseil des ministres relativement à l'opportunité d'un rapprochement avec la Russie et exposa les deux clauses du Traité de 1856, qui formaient les obstacles principaux à une entente sincère et sans arrière pensée. Le Conseil décida que la Porte devait avant tout faire preuve de bon vouloir vis-à-vis de la Russie et que dans les circonstances du moment elle n'avait pas à hésiter à lui démontrer ses excellentes dispositions. Les paroles d'Aali Pacha et les appréciations de plusieurs autres fonctionnaires turcs me faisaient inférer qu'au point de vue local, des négociations relatives à la révision du Traité de Paris offriraient peut-être quelques chances de succès, si elles étaient conduites avec discrétion et prudence, sans éclat et placées sous la pression de circonstances favorables. Il paraît que le Grand Vézir avait pris l'affaire sérieusement à cœur puisque bientôt après notre entretien il sonda assez carrément le terrain auprès des Ambassadeurs d'Angleterre et d'Autriche-Hongrie - relativement aux modifications, qui pourraient être apportées au Traité de Paris.

A la suite de cette démarche sir H. Elliot étant venu me parler des différentes éventualités, qui préoccupaient à cette époque le monde politique, aborda en passant la question de la révision du Traité de 1856 que le Comte de Beust avait mise à l'ordre du jour en 1867 et dont Aali Pacha venait de lui parler spontanément. Je trouvai l'Ambassadeur britannique très susceptible sur l'abolition des clauses restrictives au sujet de notre flotte dans la Mer Noire; mais il se montra moins opposé qu'on ne pouvait s'y attendre relativement à une négociation ayant pour but la révision par voie régulière du Traité de 1856, surtout la clause qui se rapportait à notre cession territoriale en Bessarabie, à laquelle la Grande-Bretagne - au dire de l'Ambassadeur - attachait une importance beaucoup moins grande qu'à la restriction de nos forces navales. Aali Pacha me fit quelques jours plus tard des ouvertures relativement aux modifications indispensables à apporter au Traité de Paris, en établissant que la meilleure manière de procéder consisterait à rédiger un projet de nouvelle convention entre la Turquie et la Russie que les deux cabinets proposeraient aux Puissances

ване отбранителната позиция на Русия в Черно море, не би срещнало непреодолими пречки."

Вследствие на този разговор, великият везир взе инициативата за едно обсъждане в министерския съвет относно целесъобразността на едно сближение с Русия и изложи двете клаузи на договора от 1856, които съставляваха главните пречки пред едно искрено и без задни мисли съглашение. Съветът реши, че Портата преди всичко трябва да покаже добра воля спрямо Русия и че при дадените обстоятелства без колебание трябва да ѝ засвидетелства своето отлично благоразположение. Думите на Али паша и оценките на мнозина други турски чиновници ме доведоха до заключението, че, от местна гледна точка, преговорите относно ревизията на Парижкия договор може би биха предложили шансове за успех, ако се водят дискретно и благоразумно, без шум и под натиска на благоприятни обстоятелства. Изглежда, че великият везир сериозно бе взел работата присърце, тъй като скоро след нашия разговор доста пряко сондира почвата при посланиците на Англия и Австро-Унгария¹⁹⁸ относно промените, които биха могли да се внесат в Парижкия договор.

Вследствие на този демарш, сър Х. Елиът, който бе дошъл да ми говори за различните събития, които тогава занимаваха политическия свят, засегна между другото и въпроса за ревизията на договора от 1856, която граф Бойст бе поставил на дневен ред през 1867 и за която Али паша по свой почин току-що му бе говорил. Британският посланик ми се стори твърде чувствителен към премахването на ограничителните клаузи за нашия флот в Черно море; но се показва по-малко против, отколкото можеше да се очаква, относно преговори с цел ревизия по обичайния начин на договора от 1856, особено на клаузата, засягаща откъснатите от нас територии в Бесарабия, на която Великобритания, според думите на посланика, отдаваше много по-малко значение отколкото на ограниченията на нашите военноморски сили. Няколко дни по-късно Али паша ми направи предложение относно необходимите промени в Парижкия договор, доказвайки, че е най-добре да се процедира чрез съставяне проект за нова конвенция между Турция и Русия, която двете правителства да предло-

signataires du Traité du 18 mars [1856] en remplacement de celle, qui y avait été annexées. Je n'ai pas manqué de signaler ces ouvertures au Ministère Impérial en sollicitant des instructions et en insistant sur la nécessité de procéder à la fortification de nos ports de la Nouvelle Russie et même à la construction de corvettes cuirassées non prévues par le Traité de Paris - avant la dénonciation formelle de cet acte. Une telle précaution aurait dû, selon moi, précéder les démarches diplomatiques décisives et me paraissait nécessaire afin de nous donner la possibilité de rencontrer dignement l'orage que notre démarche pouvait soulever de la part de nos adversaires.

Déclaration du 19 octobre. - Le Ministère Impérial se basant sur des considérations de politique générale n'a pas cru opportun d'entrer dans la voie que je m'efforçais de déblayer. Certainement il n'était jamais entré dans ma pensée que l'abolition des clauses du Traité de Paris, ayant trait à la Mer Noire, put se consommer sur le terrain local de Constantinople. Mais je croyais qu'un accord avec la Porte relatif à nos projets était de la plus haute importance en vue d'obtenir ultérieurement l'assentiment des Puissances Occidentales. Sans poursuivre désormais mes causeries avec Aali Pacha dans un but direct je tâchai seulement d'entretenir ce ministre dans les bonnes dispositions qu'il m'avait témoignées et qui ne pouvaient que faciliter la tâche que le Cabinet Impérial n'avais jamais cessé de considérer comme l'une des plus importantes dévolues à ses soins.

Profitant d'un congé et voulant tirer au clair cette situation en provoquant verbalement des instructions positives sur la question de la révision des Traités de 1856, je me suis rendu au mois de septembre [1870] à Saint-Pétersbourg. Un accident me força de rester quelques jours à Odessa et plus tard à Kiew en retardant ainsi mon arrivée. En attendant la décision fut prise d'abroger par une déclaration circulaire les clauses du Traité de Paris se rapportant à la Mer Noire. Sans applaudir à cette manière de procéder et tout en signalant les objections qu'elle devait naturellement provoquer, j'insistai pour que la question de la Bessarabie fut également soulevée dans l'acte projeté, car selon moi les chances de

жат на подписалите договора от 18 март [1856] Сили в замяна на онази, която бе добавена към него. Не пропуснах да известя императорското министерство за това предложение, като поисках инструкции и настоях, че е необходимо да пристъпим към укрепване на нашите пристанища в Нова Русия и даже към строеж на бронирани корвети, споменати от Парижкия договор - преди формално да денонсираме този акт. Такава една предпазна мярка трябваше, според мен, да предхожда решителните дипломатически стъпки; тя ми изглеждаше необходима, защото би ни дала възможност да посрещнем достойно бурята, която нашият демарш можеше да предизвика от страна на противниците ни.

Декларацията от 19 окт. - Основавайки се на съображения от общата политика, императорското министерство не намери за уместно да поеме пътя, който се бях потрудил да разчистя. Без съмнение, то никога не бе споделяло мисълта ми, че отмяната на клаузите на Парижкия договор относно Черно море може да стане на местна почва в Цариград. Но аз смятах, че едно съглашение с Портата относно нашите проекти беше от най-голямо значение с оглед по-сетне да добием одобрението на Западните сили. Без да продължавам занапред беседите с Али паша, насочени пряко към тази цел, единствено се постарях да поддържам у този министър благоразположението, което той ми бе засвидетелствал и което можеше само да улесни задачата, която императорското правителство не бе преставало да смята за една от своите най-важни грижи.

Тъй като исках да изясня положението, като предизвикам устно положителни инструкции по въпроса за ревизията на договора от 1856, аз се възползвах от един отпуск за да отида през септември [1870] в Санкт-Петербург. Злополука ме задържа няколко дни в Одеса и после в Киев, забавяйки по този начин моето пристигане. Между-временно, бе взето решение за отхвърляне чрез циркулярна декларация на клаузите на Парижкия мир, отнасящи се до Черно море. Без да ръкопляскам на такъв начин на действие и като посочих възраженията, които той естествено трябваше да повдигне, аз настоях в проектирания документ да се постави и въпроса за Бесарабия, защото според мен шансовете за успех на тази двойна ревандикация бяха

réussite de cette double revendication étaient à peu près égales à celles des demandes formulées dans la déclaration. Ma proposition ne fut pas agréée. La déclaration, portant la date du 19 octobre, fut expédiée à nos représentants à l'étranger, entre autre à Constantinople, et elle fut remise à la Porte par notre chargé d'affaires. Si le principe de la déclaration du 19 octobre ne concordait pas entièrement avec mes opinions, je rendis hommage au sentiment patriotique, qui l'avait dictée ainsi à la dignité et à l'élévation de son style. Il n'est pas inutile pour la clarté du sujet d'en transcrire ici les passages les plus saillants nommément ceux, qui ont donné lieu à une discussion si vive avec les Cabinets de l'Occident.

“Notre Auguste Maître ne saurait admettre en droit que des Traités enfreints dans plusieurs de leurs clauses essentielles et générales demeurent obligatoires dans celles, qui touchent aux intérêts directs de Son Empire; Sa Majesté Impériale ne saurait admettre, en fait, que la sécurité de la Russie dépende d'une fiction qui n'a pas résisté à l'épreuve du temps et soit mise en péril par son respect pour des engagements qui n'ont pas été observés dans leur intégrité. L'Empereur se fiant aux sentiments d'équité des Puissances signataires du Traité de 1856 et à la conscience qu'elles ont de leur propre dignité, Vous ordonne de déclarer que Sa Majesté Impériale ne saurait se considérer plus longtemps comme liée aux obligations du Traité du 18/30 mars 1856 en tant qu'elles restreignent Ses droits de Souveraineté dans la Mer Noire; que Sa Majesté Impériale se croit en droit et en devoir de dénoncer à Sa Majesté le Sultan la Convention spéciale et additionnelle au dit Traité, qui fixe le nombre et la dimension des bâtiments de guerre que les deux Puissances riveraines se réservent dans la Mer Noire, qu'Elle en informe loyalement les Puissances signataires et garantes du Traité général, dont cette Convention spéciale fait partie intégrante; qu'Elle rend sous ce rapport à Sa Majesté le Sultan la plénitude de ses droits comme Elle la reprend également pour Elle-même”.

“Vous nous apportez la guerre” - dit Aali Pacha à Mr de Staal, lorsque celui-ci se rendit chez lui pour lui donner lecture de la déclaration dont la

приблизително еднакви с тези на исканията в декларацията. Предложението ми не бе одобрено. Декларацията, носеща дата 19 окт., бе изпратена на представителите ни в чужбина, между другото и в Цариград, където бе връчена на Портата от нашия шарже д'афер. Макар принципът на декларацията от 19 окт. да не съвпадаше напълно с моите разбирания, аз се отнесох с уважение към патриотичното чувство, от което бе продиктувана, както и към достойнството и висотата на нейния стил. Не би било безполезно, с оглед яснотата на предмета, да предам тук нейните най-открояващи се пасажи, именно тези, които дадоха повод за толкова оживения спор с правителства на Запада.

“Нашият Августейши Господар не би могъл да приеме като справедливо договори, вече нарушени в много от техните основни и общи клаузи, да остават задължителни в онези от тях, които засягат преките интереси на неговата империя; Негово Императорско Величество не би могъл да приеме сигурността на Русия да зависи от фикция, която не издържа изпитанието на времето, и да я постави в опасност чрез изпълнение на задължения, които не бяха спазени в тяхната цялост. Императорът, като се уповава на чувството за справедливост на Силите, подписали договора от 1856, и на съзнанието им за собствено достойнство, Ви нарежда да декларирате, че Негово Императорско Величество не би могъл да се смята повече обвързан със задълженията на договора от 18/30 март 1856, доколкото те ограничават Неговите суверенни права в Черно море; че Негово Императорско Величество смята за свое право и свой дълг да денонсира пред Негово Величество Султана допълнителната конвенция, добавена към споменатия договор, която определя броя и размера на военните кораби, които двете крайбрежни Сили запазват в Черно море, че Той честно осведомява за това Силите, подписали и гарантиращи общия договор, от който тази допълнителна конвенция съставлява неразделна част; че Той в това отношение връща напълно на Негово Величество Султана неговите права, както Той сам влиза отново в тяхно владение.”

“Вие ни носите война”, казал Али паша на г-н де Стаал, когато последният отишъл при него за да му прочете декларацията, чието

Porte avait déjà eu connaissance par la voie télégraphique. Cette phrase caractérise l'effet produit à Constantinople par notre démarche. Les Turcs avaient été préparés à l'idée que nous profiterions des circonstances favorables du moment pour produire des réclamations d'une portée beaucoup plus général encore que celle que formulait notre déclaration. Mais profondément impressionnée par la forme inusitée et absolue donnée à la décision unilatérale du Cabinet Impérial, la Porte oubliait ses dispositions précédentes; elle se laissait aller à la dérive et était décidée à s'en remettre entièrement aux décisions de l'Angleterre craignant que cette Puissance ne lui retire sa protection à tout jamais, si elle ne suivait pas ses conseils.

Or, l'Ambassadeur d'Angleterre à Constantinople s'était vivement élevé contre notre déclaration. Il avait déclaré catégoriquement à Aali Pacha que le Gouvernement de la Reine n'admettait pas qu'un Traité international peut-être abrogé unilatéralement par la dénonciation de l'un des signataires; il faisait valoir qu'un mode de procéder pareil en ébranlant la foi des Traités était de nature à troubler profondément la sécurité des rapports des états entre eux et de l'Orient en particulier. Sous l'empire de ces inspirations un parti parmi les Turcs poussait un rejet péremptoire de nos réclamations. Les hommes dont se composait cette fraction mettaient en avant le raisonnement suivant: *"Les prétentions actuelles de la Russie ne constituent qu'une première brèche aux Traités garantissant notre existence; si on la laisse faire, elle progressera dans cette voie et nous nous verrons abandonnés par l'Europe, alors que l'intégrité de l'Empire sera mise en péril; en outre la Russie n'est pas prête à la guerre en ce moment; elle tâchera de l'éviter; il faut que la Turquie en profite pour mettre les avantages de son côté"*.

L'excitation entretenue par nos adversaires occidentaux et stimulée par les agents polonais allait pendant quelque temps en croissant; les bruits les plus étranges étaient répandus; on avait même signalé l'arrivée d'une escadre cuirassée commandée par la Russie en Amérique et venant dans la Mer Noire former le noyau de notre marine renaissante. Toutes ces rumeurs tenaient en haleine le monde politique et commercial

съдържание вече бе доведено до знанието на Портата по телеграфически път. Тази фраза характеризира ефекта, който нашият демарш произведе в Цариград. Турците бяха подготвени за идеята, че ние ще се възползваме от благоприятните обстоятелства на момента за да повдигнем искания, значително по-обща от онова, което бе формулирано в нашата декларация. Но дълбоко впечатлена от необичайната и абсолютна форма на едностранното решение на императорското правителство, Портата забрави своето предишно благоразположение; тя се остави на течението, осланяйки се изцяло на решенията на Англия, тъй като се страхуваше, че, ако не следва нейните съвети, тази Сила може завинаги да ѝ откаже покровителството си.

Прочее, английският посланик¹⁹⁹ в Цариград остро се противопостави на нашата декларация. Той категорично обяви на Али паша, че правителството на Нейно Величество не приема международен договор да бъде отменен чрез денонсиране от една от подписалите го страни; той изтъкваше, че, тъй като разклаща доверието в договорите, подобен начин на процедиране е в състояние силно да подкопае сигурността на междудържавните отношения изобщо и на онези с Изтока в частност. Под влиянието на такива внушения една партия сред турците настояваше за категорично отхвърляне на нашите искания. Хората, които я съставляваха, разсъждаваха по следния начин: *"Сегашните претенции на Русия са само пръв пробив в договорите, които гарантират нашето съществуване; ако не ѝ попречим, тя ще продължи по този път и когато целостта на империята бъде изложена на опасност, Европа ще ни изостави; освен това, в настоящия момент Русия не е готова за война; тя ще се постарее да я избегне; Турция трябва да се възползва от това за да получи предимства."*

Напоследък нараства възбуждението, поддържано от нашите западни противници и насърчавано от полските агенти; разпространяват се най-странни слухове; даже бе съобщено за пристигането на бронирана ескадра, поръчана от Русия в Америка и идваща в Черно море за да образува ядрото на нашата възраждаща се флота. Всички тези мъгли държаха в напрежение цариградските политици и тър-

de Constantinople. Les fonds turcs baissaient en un jour de 6 piastres (15%); les réunions des ministres se succédaient; on voulait mettre toute l'armée ottomane sur pied de guerre; certaines personnes parlaient d'envoyer une flotte dans nos ports de la Mer Noire, et les "Jeunes Turcs" discutaient gravement l'éventualité de la reprise de la Bessarabie et du Caucase à la Russie.

Mon retour à Constantinople. - Me conformant aux intentions de Sa Majesté l'Empereur je me suis posé un triple but à mon retour à Constantinople. J'ai tâché 1) de calmer l'excitation produite parmi les Turcs et les représentants par la déclaration du Cabinet Impérial; 2) j'ai voué mes soins à écarter tout fait hostile ou démonstration pouvant engager le Gouvernement Ottoman sur une pente, qui aurait altéré nos rapports dès le principe et aurait rendu une rupture non seulement possible, mais probable; 3) je me suis appliqué spécialement à prévenir une protestation de la Porte que quelques uns de mes collègues désiraient ardemment et qui aurait facilité la campagne diplomatique entreprise contre nous par l'Angleterre. Admis en audience chez le Sultan je parlai de l'irritation que la limitation des droits de souveraineté de la Russie avait produite dans la nation, je relevai que cette excitation était un obstacle sérieux au rétablissement de bon rapports entre les deux pays, je fis ressortir les encouragements que les perturbateurs de l'ordre en Turquie puisaient dans cet état de choses, je représentai enfin ce qu'il y avait d'illusoire dans les dangers que les Puissances Occidentales avaient feint de trouver dans l'existence d'une flotte russe dans la Mer Noire.

"Des siècles se sont écoulés, dis-je, sans que la flotte russe eut menacé Constantinople; elle y est venue pour la première fois en 1833 et c'était pour protéger la Turquie; la flotte anglaise y est également venue un quart de siècle avant, mais c'était pour bombarder la capitale". Le Sultan fut très impressionné par cet exposé; il me donna les meilleures assurances, quant à l'attitude de son Gouvernement, me fit entendre que c'était l'Angleterre et l'Autriche-Hongrie qui pesaient sur la Porte pour l'empêcher de nous faire une concession aussi importante, et termina en disant: *"si j'avais même trois millions de soldats, je ne me déciderai à*

говци. Турските облигации за един ден паднаха с 6 гроша (15 %); заседанията на министрите следваха едно след друго; искаше се цялата османска армия да се постави на бойна нога; някои говореха за изпращане на флота в нашите черноморски пристанища, а *"Младотурците"* най-сериозно обсъждаха възможността на Русия отново да се отнемат [Северна] Бесарабия и Кавказ.

Завръщането ми в Цариград. - В съгласие с намеренията на Негово Величество Императора, след моето завръщане²⁰⁰ в Цариград си поставих тройна цел. Постарах се 1) да успокоя възбуждението, което бе създаде декларацията на императорското правителство у турците и у посланиците; 2) погрижих се да осуетя какъвто и да било враждебен акт или демонстрация, можещи да насочат османското правителство в посока, която би влошила нашите отношения по принцип и би направила скъсването не само възможно, но и вероятно; 3) особено усърдие вложих да предотвратя протест от страна на Портата, който някои от моите колеги горещо желаеха и който би улеснил дипломатическата кампания, предприета срещу нас от страна на Англия. По време на аудиенцията при султана говорих за гнева, който ограничаването суверенитета на Русия бе предизвикал сред нацията, отбелязах, че това раздражение е сериозна пречка пред възстановяването на добрите отношения между двете страни, изтъкнах, че това състояние на нещата насърчава смутителите на реда в Турция, накрая посочих колко илюзорни са опасностите, които Западните сили се преструват, че откриват в съществуването на руска флота в Черно море.

"Столетия са изминали, казах аз, без руската флота да застраши Цариград; за първи път тя дойде тук през 1833, и то за да защити Турция; английската флота също се появи, четвърт век²⁰¹ по-рано, но за да бомбардира столицата." Султанът беше силно впечатлен от това изложение; той ме увери, че позицията на неговото правителство е напълно благоприятна, че Англия и Австро-Унгария са онези, които пречат на Портата да ни направи тази така важна отстъпка, и завърши с думите: *"дори да имах три милиона войници,*

entreprendre la guerre que si j'étais attaqué par la Russie". Il ajouta cependant qu'en vue de la situation créée à la Turquie par le Traité de Paris, il devait abandonner à ses Ministres le soin de trouver une solution satisfaisante, en s'entendant avec les autres Puissances signataires de l'acte dénoncé.

Dans mes conversations avec Aali Pacha je faisais valoir que la paix de l'Orient avait été essentiellement préservée dans ces derniers temps - malgré l'agitation que les événements de l'Europe Occidentale avait produite parmi les populations chrétiennes - par l'action persévérante de la Russie, par ses conseils persistants de patience et de modération et surtout par son attitude amicale et pacifique; que la Porte ne saurait méconnaître les services que nous lui avons rendus sous ce rapport, qu'il dépend d'elle de se ménager notre bon vouloir à l'avenir en abandonnant finalement un système de défiance et d'appréhensions, qui aujourd'hui n'a plus sa raison d'être. *"Nous vous offrons l'occasion, dis-je, c'est à vous de savoir en profiter"*.

Comme le Grand Vézir revenait sans cesse sur la forme anormale de notre démarche, je lui fis observer, que c'était en partie la faute de la Porte, si nous avons dû procéder par ce moyen; car, si lui, Aali Pacha, avait eu le courage de mettre à exécution en temps utile le projet, qui lui avait traversé l'esprit au mois d'août, c'est à dire de faire avec nous une démarche à deux auprès des Puissances signataires du Traité de Paris demandant à remplacer l'annexe à l'article 14 de cet acte par une convention modifiée, - nous n'aurions pas été réduits à la nécessité d'une déclaration unilatérale; l'hésitation prolongée de la Porte nous avait obligé d'agir, car nous ne pouvions pas attendre indéfiniment son bon plaisir. J'ajoutai qu'en vue de l'abstention de Gouvernement Ottoman et en dehors de la voie que nous avons adoptée, il nous restait encore à suivre pour atteindre notre but deux voies indiquées par le droit international - la guerre ou un congrès. *"N'y a-t-il pas tout avantage, dis-je, d'éviter les calamités de la guerre lorsque le moment est venu pour un grand Etat d'effacer la trace d'une blessure faite à sa fierté nationale? Et quant au congrès, la Turquie pouvait moins que qui que cela soit le désirer, avant*

не бих се решил да предприема война срещу Русия, освен ако тя не ме нападне." Той обаче добави, че, предвид на положението, в което Парижкия договор поставя Турция, на нейните министри трябва да се остави грижата да намерят задоволително решение, при разбирателство с другите Сили, подписали денонсирания акт.

В разговорите си с Али паша изтъквах, че в последно време, въпреки възбуждението, което създадох у християнските народи събитията в Западна Европа, мирът на Изток бе запазен благодарение непрекъснатите усилия на Русия, благодарение на настойчивите ѝ съвети за търпение и умереност и особено благодарение на нейната приятелска и миролюбива позиция; че Портата не може да не признае услугите, които ѝ направихме в това отношение, че от нея зависи да си осигури и за в бъдеще нашата добра воля, като най-сетне изостави системата на недоверие и опасения, която днес е лишена от основание. *"Ние ви предлагаме повод, казах аз, от вас зависи да се възползват от него."*

Тъй като великият везир непрекъснато се връщаше на ненормалната форма на нашия демарш, обърнах му внимание, че вината да действаме по този начин е отчасти у Портата; защото, ако той, Али паша, бе имал смелостта да осъществи в удобно време проекта²⁰², който му бях наумил през август, тоест да направи заедно с нас демарш пред Силите, подписали Парижкия договор, за замяна на анекса към член 14 от този акт с една нова конвенция, ние нямаше да бъдем принудени да прибегваме към едностранна декларация; протоколото се колебае на Портата ни бе заставило да действаме, тъй като не можехме безкрайно да чакаме нейното решение. Добавих, че, предвид резервираността на османското правителство, международното право съдържа само още два, освен онзи, към който прибегнахме, начина за постигане на целта ни - войната и конгреса. *Има ли нещо по-хубаво, казах аз, от това, да се избягнат бедствията на войната, когато за една велика държава е дошъл моментът да изтрие следите от рана, нанесена на нейната национална гордост? А що се отнася до конгреса, Турция от всички най-малко можеше да го желае преди ние ясно да бяхме формулирали нашите*

que nous n'eussions nettement formulé nos réclamations, attendu qu'il pouvait facilement faire naître d'autres questions se rapportant à l'Orient". J'ajoutai d'ailleurs que nous étions prêts à nous entendre avec les signataires du Traité de 1856 pour y apporter régulièrement les modifications mentionnées dans notre déclaration.

Je tins le même langage à l'Ambassadeur d'Angleterre sauf les nuances indispensables. "Se reconnaître le droit de déchirer d'une main un Traité et offrir de l'autre un nouvel arrangement, qui n'aurait évidemment pas plus de valeur que le précédent – c'est, me répliqua Sir H. Elliot, ce qui ne se concilie pas dans mon esprit, car, après la dénonciation que vous lui avez signifiée, l'Europe ne peut plus négocier". Ce diplomate appuyé par le Représentant d'Autriche, déployait un zèle militant extraordinaire pour contrecarrer mon action calmante et pacifique. L'attitude prise par la Grande-Bretagne est une preuve, combien il nous est difficile de compter sur son bon vouloir et combien il nous importe de ne pas la libérer entièrement de ses préoccupations à l'égard de nos progrès dans l'Asie Centrale, qui la forcent de nous ménager pour éviter de grands embarras dans l'Inde. On pouvait compter, en effet, qu'elle ne pousserait pas les choses à la dernière extrémité.

A Constantinople, du moins, Sir H. Elliot a visiblement modifié son attitude lorsque j'ai fini par lui dire que, puisqu'il parlait toujours de guerre, nous étions prêts à la subir sans vouloir la provoquer et que nous saurions nous défendre mieux qu'en 1854. Ce qui l'a en outre fort impressionné – c'est de voir les Turcs dans une certaine conformité de vues avec nous. Quant au Baron Prokesch je l'ai fait taire en lui disant qu'actuellement il ne s'agissait que d'assurer la paix en nous donnant une satisfaction légitime sans toucher à aucun intérêt vital de la Porte, mais que nous ne reculerions certainement pas, et qu'en cas d'opposition nous serions obligés, bien malgré nous, de déplacer la question, car, si un conflit survenait, c'est l'existence même de la Turquie qui serait mise en jeu, et l'Autriche-Hongrie n'aurait rien à y gagner.

Tout en calmant ainsi mes collègues d'Angleterre et d'Autriche je continuais à agir sur le Grand Vézir en appuyant surtout sur ce point que

искания, понеже лесно можеше да се породят други въпроси, отнасящи се до Изтока." Добавих, все пак, че сме готови да се разберем със страните, подписали договора от 1856, и да нанасяме редовно в него отбелязаните в нашата декларация промени.

Държах същия език на английския посланик, с изключение на неизбежните нюанси. "Да се признае правото с едната ръка да се разкъса договор, а с другата да се предложи нова спогодба, която очевидно не би имала повече стойност от предишната - това, възрази ми сър Х. Елиът, в моето съзнание създава непримиримо противоречие, защото след оповестеното от вас денонсиране Европа не може повече да води преговори." Подкрепян от австрийския представител, този дипломат с извънредно войнствена ревност се противопостави на моите успокоителни и миролюбиви действия. Заетата от Великобритания позиция е доказателство за това, колко трудно е за нас да разчитаме на нейната добра воля и колко е важно да не я избавяме от безпокойствата ѝ относно нашето напредване в Средна Азия, които я принуждават да се отнася с респект към нас, ако иска да избегне сериозни затруднения в Индия. Можеше, всъщност, да се разчита, че тя няма да тласне нещата до крайност.

Най-малкото, в Цариград сър Х. Елиът видимо смени своята позиция, когато накрая му казах, че, тъй като винаги говори за война, то ние сме готови да я приемем без да искаме да я предизвикваме, и че ще съумеем да се отбраняваме по-добре отколкото в 1854. Освен това, той бе впечатлен силно да открие, че разбиранията на турците в определена степен съвпадат с нашите. А пък барон Прокеш бе принуден да замълчи, когато му казах, че понастоящем става дума единствено да се осигури мирът като ни се даде законно удовлетворение без да се накарнява който и да било от жизнените интереси на Портата, че ние със сигурност няма да отстъпим и че в случай на противопоставяне бихме били задължени, въпреки желанието си, да изместим въпроса, защото, ако възникне конфликт, той би поставил на карта самото съществуване на Турция, а пък от това Австро-Унгария не би спечелила нищо.

Като успокоих по този начин моите колеги от Англия и Австрия, аз продължих да въздействам върху великия везир, наблягайки осо-

la Puissance, qui poussait le plus vivement la Turquie contre nous, l'Angleterre, était en même temps celle, qui abandonnait le plus facilement ses alliés, que l'exemple du Danemark et de la France était là pour édifier la Porte à cet égard, et que pour ce qui concerne l'Autriche elle avait été la première à nous offrir son concours pour l'annulation du Traité de Paris en 1859 et en 1867. Afin de décider Aali Pacha à agir dans le sens de mes conseils, je mis en avant les Mehmed-Kibrizli-Riza, Mehmed Ruschdi, Mahmoud Pachas en les poussant à reprocher au Grand Vézir de compromettre la sécurité de la Turquie et de risquer une guerre avec la Russie uniquement par crainte de mécontenter l'Occident. Cette diversion que j'accompagnai de la menace de divulguer les encouragements qui nous avaient été données au mois d'août, nous fut d'une grande utilité, car Aali Pacha, craignant l'influence des "*Vieux Turcs*", voulut prouver que les accusations qu'on pouvait faire retomber sur lui, étaient mal fondées.

Peu à peu les idées pacifiques gagnèrent du terrain. La Porte reprit son équilibre et put juger les choses avec une entière liberté d'esprit. J'ai fini par faire comprendre aux dignitaires ottomans que la Turquie devait préférer tout à une guerre ou à une complication sérieuse; que notre démarche n'avait, pour ainsi dire, qu'une portée platonique; que le danger ne pouvait commencer que lorsque nous procéderions à des armements et que sous ce rapport l'état de la flotte turque donnait à la Porte une avance de plusieurs années.

Dès le 24 novembre je pus informer le Ministère par ma dépêche sub № 296: 1) que la Turquie, dégagée des appréhensions des premiers jours et désirant une solution pacifique de l'incident observait une attitude prudente dont elle ne sortirait que, si l'Angleterre se décidait à une conduite ouvertement hostile à nos intérêts, mais qu'alors même elle ferait son possible pour éviter la guerre et agir dans le sens de l'apaisement; 2) que la Porte serait toute disposée à s'entendre avec nous, mais que craignant de se séparer ostensiblement de l'Occident et ne voulant pas se l'aliéner elle préférerait agir collectivement avec tous les signataires du Traité de 1856 et se ferait éventuellement représenter à une conférence, sous la réserve toutefois de n'avoir à s'occuper que des seules clauses du Traité

бено на факта, че Силата, която най-настойчиво тласка Турция срещу нас, Англия, в същото време е тази, която най-лесно изоставя своите съюзници, че в това отношение примерът на Дания и Франция трябва да е урок за Портата, и че, що се отнася до Австрия, тя бе първата, която през 1859 и 1867 ни предложи помощта си за анулиране на Парижкия договор. За да накарам Али паша да действа съобразно моите съвети, аз си послужих с пашите Мехмед Къбръзлъ, Риза, Мехмед Рюшди, Махмуд, подтиквайки ги да упрекнат великия везир, че излага на опасност сигурността на Турция и че рискува война с Русия единствено от страх да не подразни Запада. Тази диверсия, която придружих със заплаха да разглася насърченията, които ни бяха дадени през август, ни бе от голяма полза, тъй като Али паша, страхувайки се от влиянието на "*Старотурците*", пожела да докаже, че обвиненията, които можеха да се хвърлят върху него, са неоснователни.

Лека-полека миролюбивите настроения печелеха терен. Портата възстанови своето равновесие и можеше напълно свободно да съди за нещата. Накрая убедих османските сановници, че за Турция от всичко най-малко желана е войната или пък някакво сериозно усложнение; че нашият демарш има, така да се каже, единствено платоническо значение; че опасност може да възникне едва когато пристъпим към въоръжаване и че в това отношение състоянието на турската флота дава на Портата аванс от много години.

На 24 ноем. можах на информирам министерството [на външните работи] с депеша под № 296: 1) че Турция, преодоляла първоначалните си опасения и желаеща мирно уреждане на инцидента, заема благоразумна позиция, която би променила само ако Англия се реши на открито враждебна политика спрямо нашите интереси, но че дори и тогава тя би направила всичко възможно за да избегне войната и да действа в дух на миролюбие; 2) че Портата би била напълно разположена да се спогоди с нас, но, тъй като се страхува открито да се отдели от Запада и не иска да се отчуждава от него, тя би предпочела да действа заедно с всички, подписали договора от 1856, и евентуално би изпратила представител на конференция, при условие обаче, че последната ще се занимава единствено с онези клаузи на

de Paris dénoncées par la Russie; 3) qu'en témoignage de son esprit de conciliation, elle s'abstiendrait de toute réponse à la note du 19 octobre et promettait d'envoyer à son Plénipotentiaire des instructions favorables à une entente avec nous et 4) que l'Angleterre paraissant disposée à substituer au principe de la neutralisation de la Mer Noire celui de l'ouverture des détroits, en réclamant des stations navales à Sinope ou à Trébizonde, la Porte tout en admettant le principe *"de la mer libre"* maintiendrait celui de la fermeture des détroits qu'elle formulait en disant que *"leurs clefs resteraient entre les mains de la Turquie"*.

J'ai enfin réussi à faire avorter les velléités anglaises d'établir une station navale à Sinope, en laissant comprendre que dans ce cas nous serions obligés de rétablir l'équilibre et sauvegarder nos intérêts en demandant des droits analogues à Batoum et que le Gouvernement Turc perdrait ainsi ses deux meilleurs ports dans la Mer Noire.

Les derniers pourparlers avaient prouvé qu'une entente avec le Gouvernement Ottoman, que j'avais toujours désirée et qui aurait pu être obtenue facilement avant notre dernière démarche était plus difficile à réaliser après la déclaration. Je m'appliquai cependant à atteindre cette entente et mes démarches avaient du succès. Sous ce rapport je ne saurais assez me féliciter d'avoir préparé le terrain par mes conversations précédentes avec Aali Pacha, car je n'avais qu'à me prévaloir de ses propres paroles pour le ramener à la conciliation chaque fois qu'il était disposé à abonder dans le sens des suggestions anglaises. Je ne puis également que me louer de mes relations avec les *"Vieux Turcs"* que j'avais familiarisés de longue main avec notre revendication et qui ont puissamment pesé dans le conseil de la Porte au moment de la solution de la question. J'avais même réussi à mettre de notre côté plusieurs membres du clergé musulman, et leur voix n'a pas été étrangère à l'attitude conciliante de la Turquie.

Instructions données à Mussurus Pacha. - La proposition de la réunion d'une Conférence à Londres pour la délibération des articles incriminés par la Russie fut faite à la Porte par le Représentant de Prusse. On avait songé un moment à convoquer la Conférence à Constantinople, et

Парижкия договор, които бяха денонсирани от Русия; 3) че като свидетелство за миролюбивите си намерения тя би се въздържала от каквото и да било отговор на нотата от 19 окт. и обеща да изпрати на своя пълномощен министър инструкции да се споразумее с нас и 4) че, тъй като Англия изглежда склönна към замяна принципа за неутрализация на Черно море с този за отваряне на Проливите, като същевременно поиска военноморски бази в Синоп или Трапезунт, Портата, въпреки че приема *"свободата на мореплаването"*, би поддържала принципа за затваряне на Проливите, който тя формулира с думите: *"ключовете за тях ще останат в ръцете на Турция."*

Най-сетне, успях да осуетя английските намерения за установяване на военноморска база в Синоп, давайки да се разбере, че в такъв случай ние бихме били принудени да възстановим равновесието и защитим интересите си, поисквайки аналогични права в Батум, като по този начин турското правителство би загубило двете си най-добри черноморски пристанища.

Последните разговори доказаха, че съглашение с османското правителство, каквото винаги бях желал и каквото би могло лесно да се постигне преди последния ни демарш, след декларацията бе станало по-трудно за осъществяване. Постарах се, все пак, да постигна такова съглашение и моите постъпки се увенчаха с успех. В този смисъл не бих могъл да не се поздравя, че бях подготвил почвата чрез предишните си разговори с Али паша, защото се позовавах на неговите собствени думи за да го насочвам към отстъпчивост всеки път, когато той се показваше склонен да се придържа към английските внушения. Също така мога само да се похваля с отношенията си със *"Старотурците"*, които отдавна бях запознал с нашата ревандикация и които силно натежаха в съвета на Портата в момента на решението на въпроса. Успях даже да привлека на наша страна мнозина мюсюлмански духовници, чийто глас не бе без значение за отстъпчивата позиция на Турция.

Инструкциите, дадени на Мусурус паша. - Предложението за конференция в Лондон, която да разисква оспорваните от Русия клаузи, бе направено на Портата от пруския представител²⁰³. Имаше идея конференцията да се събере в Цариград, като Али паша бе

Aali Pacha avait été enchanté de cette idée. Il me disait qu'étant d'accord avec nous sur le fond de la question il chercherait, en qualité de président, de terminer les travaux de la Conférence en deux ou trois séances. Des raisons personnelles m'ont empêché d'insister sur ce point, sachant que le Ministère Impérial désirait offrir une satisfaction au Cabinet de St. James en plaçant le siège de la Conférence à Londres du moment où Saint-Petersbourg ne pouvait pas être admis comme lieu de réunion des Plénipotentiaires. Craignant les difficultés, qui pouvaient surgir au sein de la Conférence, Aali Pacha aurait préféré son ajournement jusqu'à la fin de la guerre, afin de ménager le bon vouloir de la France; mais il finit par reconnaître la nécessité de ne pas ajourner la solution de la question, tout en laissant le protocole ouvert à une adhésion de cette Puissance alors qu'elle aurait reconstitué son Gouvernement.

Mussurus Pacha fut nommé Plénipotentiaire Ottoman à la Conférence. Les Ambassadeurs d'Angleterre et d'Autriche insistèrent auprès de la Porte pour que les Plénipotentiaires des trois Puissances fussent munis d'instructions identiques à la Conférence. Le Grand Vézir, encouragé par moi, ne se plia pas à ces exigences. Les instructions à Mussurus Pacha furent rédigées en dehors de toute pression étrangère. Je fus même le premier des Représentants à en avoir connaissance. Lors de la discussion de ces instructions la majorité du Conseil des Ministres avait voté pour l'acceptation pure et simple de notre déclaration. Aali Pacha désirant ne pas sembler rompre brusquement avec les occidentaux avait seul insisté sur une forme plus conditionnelle à donner à l'adhésion de la Porte et sur la demande d'un équivalent en vue des engagements pris vis-à-vis des Représentants étrangers.

Voici les points principaux de cette pièce importante: 1) si toutes les Puissances contractantes étaient d'avis de modifier le statu quo, la Turquie reprendra, comme équivalent de l'avantage offert à la Russie, sa pleine et entière d'action quant à la fermeture des détroits des Dardanelles et du Bosphore et elle aura le pouvoir de les ouvrir par exception et temporairement aux bâtiments ou même aux flottes des Puissances étrangères que le Sultan croirait nécessaire d'appeler toutes les fois qu'il le ju-

очарован от това. Каза ми, че, тъй като помежду ни има съгласие по най-същественото от въпроса, той ще гледа, в качеството си на председател, да приключи работата на конференцията в две-три заседания. Лични съображения не ми позволиха да настоявам на такъв вариант, тъй като знаех, че императорското министерство желае да даде удовлетворение на Сейнт-Джеймския кабинет, като свика конференцията в Лондон, щом Санкт-Петербург не можеше да бъде приет като място, където да заседават пълномощниците. Страхувайки се от затрудненията, които можеха да възникнат на конференцията, Али паша би предпочел тя да се отложи до края на войната, за да не се злоупотребява с добрата воля на Франция; но накрая призна необходимостта да не се отлага решението на въпроса, като се остави протоколът открит за евентуално присъединяване на тази Велика сила, тогава, когато тя възстанови своето правителство.

За османски пълномощник на конференцията бе определен Мусурус паша. Посланиците²⁰⁴ на Австрия и Англия настояха пред Портата пълномощниците на трите Сили да бъдат снабдени с еднакви инструкции за конференцията. Окуражаван от мен, великият везир не прие това искане. Инструкциите за Мусурус паша бяха съставени без какъвто и да било натиск от вън. Дори бях първият от чуждестранните представители, който се запозна с тях. По време на обсъждането на тези инструкции болшинството от министерския съвет гласува чисто и просто за приемането на нашата декларация. За да не изглежда, че се скъсва рязко със западниците, Али паша единствен настоя да се даде по-условна форма на съгласието на Портата и да се иска равностойна отстъпка, предвид на ангажиментите, поети пред чуждите представители.

Ето основното от този важен документ: 1) ако всички договарящи се страни са на мнение да се промени статуквото, Турция ще възстанови, като равностойност на предложеното на Русия преимущество, своята пълна и цялостна свобода на действие що се отнася до затварянето на Дарданелите и Босфора, като ще може да ги отваря временно и по изключение за кораби или даже за флотите на онези чуждестранни Сили, които султанът би сметнал за необходимо да

gerait opportun et sans qu'aucune des Puissances n'ait le droit d'élever des réclamations de ce chef; 2) que si l'on maintenait le statu quo, la Porte ne s'opposerait pas au maintien de l'état de choses actuel; 3) en temps ordinaire l'antique règle de la fermeture des détroits sera rigoureusement maintenue et 4) les "*restes mortels*" des stipulations du Traité de Paris, auxquels notre déclaration n'avait pas trait, seraient conservés intacts; 5) on inviterait toutes les Puissances, la Russie y compris, à s'associer au Traité du 15 avril.

En me donnant lecture de cette pièce Aali Pacha en expliqua les passages, qui se rapportaient à l'équivalent désiré par des motifs de convenance; "*j'ai indiqué*, ajouta-t-il, à *Mussurus Pacha qu'il aurait à prendre note à l'unisson du Baron Brunow, mais vous ne pouvez exiger équitablement que j'aie à prescrire à notre Plénipotentiaire un rôle ridicule et tel serait le cas si dans la première séance celui-ci avait à déclarer que son Gouvernement était pleinement satisfait du coup de canif donné au Traité de 1856, au maintien duquel la Porte était spécialement intéressée*".

En effet, dans les conditions données il était difficile de demander à la Porte une instruction plus satisfaisante. Notre Plénipotentiaire, ayant eu connaissance en temps opportun des dispositions de la Porte, avait un terrain sûr sous les pieds et pouvait agir fermement sans crainte de rencontrer de l'opposition de la part de son collègue ottoman. Nous devions d'autant plus tenir compte du bon vouloir que nous témoignait la Porte, qu'il commençait déjà à lui attirer les méfiances de l'Occident. On insinua à Aali Pacha que toute tentative d'entente directe avec nous nuirait irrévocablement aux intérêts de la Turquie, qui aurait à faire tous les frais de tête à tête et devrait en porter les conséquences dans l'avenir. On allait jusqu'à croire à la possibilité d'un second Traité d'Unkiar Iskelessi; et l'Ambassadeur d'Angleterre interpella à ce sujet le Sultan lui-même. Ces appréhensions prouvent combien la situation s'était modifiée pendant les derniers temps et constatent une erreur familière à tous les occidentaux: tantôt ils nous croient livrés aux projets d'envahissement les plus ambitieux, tantôt ils voient apparaître le fantôme d'une alliance offensive et défensive entre nous et Gouvernement Ottoman.

повика всеки път, когато намери това за уместно, без никоя от Силите да има право да оспорва неговите решения; 2) че, ако се запази статуквото, Портата не ще се противопостави на поддържането на настоящото състояние на нещата; 3) в обичайни обстоятелства старото правило за затваряне на Проливите ще бъде строго съблюдувано и 4) "*тленните останки*" на онези условия в Парижкия договор, към които нашата декларация няма отношение, ще бъдат запазени непокътнати; 5) ще се поканят всички Сили, включая Русия, да се присъединят към договора от 15 апр.²⁰⁵

Прочитайки ми този документ, Али паша ми обясни, че исканията за равностойна отстъпка са включени от благоприличие; "*на Мусурус паша дадох указания, добави той, да съгласува мненията си с барон Брунов, но не е справедливо да искате да възложите на нашия пълномощник комичната роля още в първото заседание да обяви, че неговото правителство е напълно доволно от измяната към договора от 1856, в поддържането на който Портата има специален интерес*".

И наистина, при дадените обстоятелства беше трудно да се искат от Портата по-благоприятни инструкции. Бидейки своевременно уведомен за позицията на Портата, нашият пълномощник получи сигурна почва под краката си и можеше да действа твърдо, без да се страхува, че ще срещне противодействие от страна на своя османски колега. Добрата воля на Портата заслужаваше още повече внимание поради факта, че тя започна да събужда недоверие у западниците. Те настояваха пред Али паша, че всеки опит за пряко съглашение с нас безусловно вреди на интересите на Турция, изцяло за сметката на която ще бъде този тет-а-тет и която ще трябва да понесе неговите бъдещи последствия. Стигаше се дори до опасения за един нов Ункяр-искелесийски договор; а английският посланик²⁰⁶ по този повод дори отпрати питане до самия султан. Тези безпокойства дават представа колко положението се е изменило в последно време и указват на една обща за всички западници грешка: те или ни приписват най-амбициозни завоевателни планове, или виждат призрака на един нападателно-отбранителен съюз между нас и османското правителство.

Conférence de Londres. - L'intérêt de la question de la Mer Noire s'étant concentré à Londres après l'ouverture de la Conférence, je n'ai pas à m'étendre ici sur ce sujet. Je me bornerai à fournir quelques explications au point de vue local de Constantinople.

La nouvelle de la signature du premier protocole de la Conférence produisit une certaine sensation à la Porte. L'annexe, qui s'y trouve jointe, porte que, *"c'est une principe essentiel du droit des gens qu'aucune Puissance ne peut se délier des engagements d'un Traité ni en modifier les stipulations, qu'à la suite de l'assentiment des parties contractantes, au moyen d'une entente amicale"*. Faisant ressortir la contradiction qui semblait exister entre ce principe et notre circulaire du 19 octobre, nos adversaires politiques tâchaient de représenter la récente déclaration de la Conférence comme impliquant une rétraction de notre part. On s'efforçait de l'assimiler à la décision émise par les Puissances réunies à Paris lors de l'incident gréco-turc; on ajoutait qu'on ne s'était jamais attendu à un retrait matériel de notre déclaration, auquel nous n'aurions certainement consenti qu'après une seconde guerre de Crimée, mais qu'en nous infligeant un désaveu formel et en nous le faisant signer à nous-mêmes l'Europe avait obtenu la satisfaction qu'elle se croyait en droit d'exiger de nous; on annonçait enfin que la Conférence considérait la déclaration du 19 octobre comme nulle et non avenue et qu'elle n'en ferait nulle mention dans ses séances ultérieures. Tout en déblayant la négociation d'une difficulté sérieuse, la décision prise par la Conférence donnait la mesure des méfiances que nous inspirions, et les commentaires dont on l'entourait n'étaient pas de nature à nous rassurer quant à l'attitude que prendraient les Puissances Occidentales dans la suite de la délibération.

En effet dès la troisième séance un incident grave surgit au sein de la Conférence. Avant la réunion avait concerté un arrangement en quatre points destinés à remplacer les articles abrogés du Traité de Paris. Aux termes du § 2 de cet arrangement la Porte obtiendrait le droit d'ouvrir les détroits, dans des cas exceptionnels, aux bâtiments des Puissances non riveraines de la Mer Noire. Ce terme, qui était de provenance autrichien-

Лондонската конференция. - Тъй като, след откриването на конференцията, интересът към Черноморския въпрос се бе съсредоточил в Лондон, тук не ще се разпростирам върху този предмет. Ще се огранича с някои обяснения, свързани с онова, което ставаше в Цариград.

Новината за подписването на първия протокол на конференцията до известна степен стана сензация в Портата. Анексът към него обявява, че *"основен принцип на международното право е, че никоя държава не може да се отказва от поети с договор ангажименти, нито да променя неговите условия, по друг начин освен с одобрението на договарящите се страни, посредством приятелско съглашение."* Изтъквайки противоречието, което уж съществувало между този принцип и нашия циркуляр от 19 окт., нашите политически противници се стараеха да представят неотдавнашната декларация на конференцията като предполагаща отстъпление от наша страна. Опитвах се да я уподобят на решението, което взеха Силите, събрали се в Париж по време на гръко-турския инцидент; добавяше се, че в никакъв случай не може да се очаква оттегляне на нашата декларация, че сигурно бихме приели такова нещо само след втора Кримска война, но че като ни налага изрично неодобрение и като ни кара и ние самите да го подпишем, Европа получава удовлетворението, което смята, че има право да изисква от нас; обявяваше се най-сетне, че конференцията смятала декларацията от 19 окт. за невалидна и че нямало да я споменава в следващите си заседания. Премахвайки сериозно затруднение от преговорите, взетото от конференцията решение показваше същевременно степента, в която вдъхваме недоверие, а коментарите, които предизвикваше, не бяха от естество да ни успокоят що се отнася до позицията, която щяха да заемат западните Сили след обсъжданията.

По време на третото заседание на конференцията възникна тежък инцидент. Преди сбирката бе съгласувана спогодба в четири точки, които да заместят отменените постановления на Парижкия договор. Според § 2 от тази спогодба Портата би получила правото в изключителни случаи да отваря Протоците за кораби на държави, нямачи пряк излаз на Черно море. Този израз, автор на който беше

ne, excluait toute parité entre les droits de la Russie et ceux des autres Puissances à l'égard de l'entrée éventuelle des détroits dans le cas où le Sultan se croirait menacé dans sa sécurité. Le Représentant Ottoman, d'ordre de son Gouvernement, se prononça catégoriquement contre la rédaction projetée à laquelle il proposa de substituer le terme de "*Puissances amies*", afin de ne pas établir une distinction désobligeante à l'égard de la Russie. Mais sa motion ne fut pas soutenue par le Baron Brunow qui donna son adhésion à la première formule. Mr Mussurus maintint cependant son opinion. Mes collègues d'Angleterre, d'Autriche, de Prusse et d'Italie reçurent l'ordre de se plaindre auprès d'Aali Pacha des difficultés soulevées par Mussurus et s'acquittèrent de cette tâche en engageant la Porte à accepter la rédaction convenue à Londres. L'étonnement fut si grand à la Porte lorsqu'on apprit l'attitude adoptée par notre Plénipotentiaire qu'on ne put s'expliquer qu'en l'attribuant à des causes cachées, restées inconnues au public. Cette crainte fit naître dans l'esprit des Turcs une hésitation que je me suis attaché à dissiper par tous les arguments en mon pouvoir. Ma position était d'autant plus difficile, que - privé au premier moment d'instructions de Saint-Petersbourg - je ne pouvais, moi-même, me rendre compte des mobiles qui avaient motivé la conduite de notre Plénipotentiaire. Je n'ai cependant pas manqué de l'informer par télégraphe, des dispositions correctes et conciliantes du Gouvernement Ottoman.

Je reçus le 25 janvier les instructions ministérielles, qui portaient que le Cabinet Impérial considérait l'opposition de la Porte à la rédaction proposée comme un acte de délicatesse à notre égard, qu'il en acceptait le témoignage et envisageait son but comme atteint, mais qu'en vue des complications pouvant surgir de discussions prolongées, nous renoncions à élever des objections contre le terme de "*non riveraines*" en conseillant amicalement et instamment la Porte d'en faire autant. Aali Pacha que j'entretins dans ce sens, me répondit, ainsi qu'à mes collègues occidentaux, que la Porte tenait à ne pas créer gratuitement pour l'avenir des griefs de la Russie à sa charge, qu'elle avait à cœur d'éviter tout ce qui

Австрия, изключваше каквото и да било равенство между правата на Русия и тези на другите държави относно евентуалното влизане в Протоците в случай, че султанът почувстваше опасение за своята сигурност. По заповед от своето правителство, османският представител, се обяви категорично против проектираната редакция, вместо която той предложи израза "*приятелски държави*", с цел да не се прави неучтиво спрямо Русия разграничение. Но неговото предложение не бе подкрепено от барон Брунов, който се изказа в полза на първата формулировка. Въпреки това г-н Мусурус не се отказа от мнението си. Моите колеги от Англия²⁰⁷, Австрия²⁰⁸, Прусия²⁰⁹ и Италия²¹⁰ получиха заповед да се оплачат при Али паша от затрудненията, създадени от Мусурус, и изпълниха тази задача като накараха Портата да приеме уговорената в Лондон редакция. Когато в Портата узнаха за заетата от нашия пълномощник позиция, учудването бе толкова голямо, че не можах да си я обясням другояче освен със скрити, останали неизвестни на публиката мотиви. Това опасение породило у турците колебание, което се постарях да разсея с всички намиращи се в мое разположение аргументи. Моето положение се затрудняваше от факта, че, лишен в първия момент от инструкции от Санкт-Петербург, не можех да разбера какво бе определило линията на нашия пълномощник. Въпреки това не пропуснах да го информирам телеграфически за коректното и миролюбиво държание на османското правителство.

На 25 ян. получих инструкциите на министерството [на външните работи], в които се казваше, че императорското правителство разглежда противопоставянето от страна на Портата на предложената редакция като акт на зачитане спрямо нас, свидетелството за което приема и смята целта си за постигната, но че предвид усложненията, които могат да възникнат от проточилите се обсъждания, ние се отказваме да издигаме възражения срещу израза "*нямащи пряк излаз*", като приятелски и настойчиво съветваме Портата да направи същото. Али паша, на когото говорих в този смисъл, ми отговори, както и на моите западни колеги, че Портата държи за в бъдеще да не създава за своя сметка поводи за незаслужени оплаквания от Русия, че има присърце избягването на всичко, което би могло да засегне

pouvait froisser l'amour propre de sa puissante voisine et qu'en outre elle avait un intérêt direct à se réserver la disposition absolue des détroits sans limitation aucune de ses droits souverains et sans préjuger, de quel côté pourrait lui venir l'appui en cas de danger. S'inspirant de ces considérations le Conseil des Ministres Ottomans, réuni pour discuter la rédaction mise en avant à Londres, décida à l'unanimité que la Porte ne pouvait adhérer au terme de "non riveraines" et que, si les Puissances n'acceptaient pas celui de "Puissances alliées", elle consentirait pour sa part au maintien strict du statu quo actuel en ce qui concerne le régime des détroits et renoncerait à la demande d'un équivalent du moment, où cette demande était la cause du dissentiment survenu entre les Représentants.

Cette décision me paraissait convenir le mieux à notre dignité et à nos intérêts. En consentant à l'abandon de toute demande d'équivalent pour l'abolition des clauses restrictives du Traité de Paris, la Porte ne faisait au fond que revenir aux intentions, qui avaient prévalu quelques jours après mon retour à Constantinople, lorsqu'elle voulait se borner à enregistrer la décision formulée dans notre déclaration. Les Ministres Turcs s'étaient familiarisés avec l'idée d'accepter la situation qui leur était faite par la déclaration du 19 octobre. Ce ne fut que, lorsque l'attitude des différents cabinets se fut plus nettement dessinée et que notamment ceux de Vienne et de Londres eussent reprochés à la Porte d'agir de connivence avec nous, que le Gouvernement Ottoman a émis l'idée d'un équivalent à chercher dans le régime des détroits. Dès qu'il a reconnu que ses prétentions étaient de nature à soulever de nouvelles complications il n'a pas hésité à les retirer, persuadé que toute clause désobligeante à notre égard insérée dans le Traité qui se concertait à Londres, conduirait nécessairement au renouvellement de la crise. La Porte avait cru qu'en agissant ainsi et en sacrifiant des demandes, qui la concernaient directement, elle faciliterait la solution de la question, mais c'est là qu'elle aurait dû se convaincre que ses intérêts à elle n'étaient qu'un prétexte pour la plupart des Puissances, car au lieu de rencontrer l'approbation des Cabinets pour son esprit de conciliation elle n'avait recueilli que des reproches et des témoignages de défiance.

самолюбието на своята могъща съседка, и че, освен това, има пряк интерес да си запази правото за безусловно разпореждане с Протоците без никакво ограничаване на нейния суверенитет и без предрешаване на въпроса откъде би могла да й дойде поддръжка в случай на опасност. Вземайки повод от тези съображения, османският министерски съвет, събран за да обсъди предложената в Лондон редакция, единодушно реши, че Портата не може да приеме изреча "нямащи пряк излаз" и че, ако Силите не приемат вместо него "съюзнически държави", тя от своя страна ще се съгласи на стриктното спазване на настоящото статукво по отношение режима на Протоците и ще се откаже да иска равностойна отстъпка, щом това искане е причина за възникналото разногласие между представителите.

Намерих това решение за най-изгодно за нашето достойнство и интереси. Като се съгласи да изостави каквото и да било искане за равностойна отстъпка срещу премахването на ограничителните клаузи на Парижкия мир, Портата всъщност само се върна към онези намерения, които бяха взели връх няколко дни след моето завръщане в Цариград, когато тя искаше да се ограничи просто с регистриране на решението, формулирано в нашата декларация. Турските министри бяха свикнали с идеята да приемат положението, създадено им от декларацията от 19 окт. Едва след като позициите на различните правителства се очертаха ясно, и по-специално едва след като Виена и Лондон упрекнаха Портата, че действа като наш съучастник, османското правителство формулира идеята за търсене на равностойност в режима на Протоците. Щом разбра, че неговите претенции са от естество да създадат нови усложнения, то не се поколеба да ги оттегли, убедено, че всяка враждебна към нас клауза, която би била включена в обсъждания в Лондон договор, ще доведе неизбежно до подновяване на кризата. Портата реши, че, постъпвайки по този начин и жертвайки пряко засягащите я искания, ще улесни решението на въпроса, но точно там тя трябваше да се убеди, че нейните интереси бяха само претекст за повечето от Силите, защото, вместо да получи одобрението на правителствата за своя примирителен дух, тя срещна единствено упреци и знаци за неодобрение.

Le spectacle inopiné d'un Représentant Ottoman défendant les intérêts de son pays contre ceux de l'Occident et en conformité avec ceux de la Russie paraissait étrange aux yeux de l'Europe. Notre Représentant, lui-même, en fut tellement surpris qu'il suspecta la Porte de mauvaise foi ou d'arrière pensée, malgré mes assurances réitérées les plus positives. L'attitude que nous avons observée à Londres sous cette impression a produit un effet regrettable sur les Turcs: se voyant abandonnés la première fois qu'ils avaient tenté de montrer quelque indépendance à l'égard de l'Occident et de marcher de concert avec nous, ils se demandaient s'il ne voulait pas mieux revenir aux anciens errements de la Porte.

Les instructions approuvées par le Conseil des Ministres étaient à peine expédiées à Mussurus Pacha, lorsque le Ministre d'Italie vint proposer au Grand Vézir une nouvelle rédaction, suivant laquelle les détroits seraient fermés comme par le passé, mais qui réserverait au Sultan le droit de les ouvrir aux bâtiments de guerre des Puissances amies et alliées dans le cas où la Sublime Porte le jugerait nécessaire pour sauvegarder l'exécution des stipulations du Traité de Paris. Sans parler de l'avantage de la substitution du terme "*d'amies ou alliées*" à celui de "*non riverains*" ce texte était de beaucoup préférable à celui qui avait été convenu à Londres. Ce dernier ouvrait la porte à une intervention de l'Europe, même dans le cas de troubles intérieurs en Turquie, sous prétexte d'atteinte portée à la sécurité de l'Empire, tandis que la mention des clauses du Traité de Paris dans le projet italien limitait l'action européenne aux perturbations provenant d'une attaque du dehors et établissait un ordre de choses, qui pouvait coexister avec le principe de non-intervention proclamé par nous.

La rédaction italienne ayant été acceptée par Aali Pacha Mussurus reçut l'ordre d'y donner son adhésion. Mais des retards télégraphiques l'empêchèrent de le faire à la quatrième séance de la Conférence, ce qui fit croire de nouveau au Baron Brunow à un double jeu de la Porte, qui, selon lui, aurait désiré éluder le règlement de la question et compromettre l'issue de la Conférence. Aali Pacha était tellement éloigné de cette pensée qu'il ne cessait de se lamenter sur la marche lente de la Conférence

Неочакваното зрелище един османски пълномощник да защитава интересите на своята страна срещу тези на Запада и в унисон с онези на Русия изглеждаше странно в очите на Европа. А пък нашият представител до такава степен беше изненадан, че заподозря Портата в злонамереност или в задни мисли, въпреки нееднократните и най-положителни уверения от моя страна. Позицията, която при този случай заехме в Лондон, произведе печално въздействие върху турците: виждайки се изоставени още първия път, в който опитаха да се държат независимо спрямо Запада и да вървят в крак с нас, те се запитаха дали не е по-добре да се върнат към старата политика на Портата.

Одобренията от министерския съвет инструкции едва бяха изпратени на Мусурус паша, когато италианският посланик²¹¹ предложи на великия везир нова редакция, според която Протоците да бъдат затваряни както в миналото, но която запазва на султана правото да ги отваря за военните кораби на приятелските и съюзническите държави в случаите, в които Високата порта намери за необходимо да съблюдава изпълнението на клаузите на Парижкия договор. Без да се говори за предимството от заместването на израза "*нямащи пряк излаз*" с "*приятелски или съюзнически*", този текст беше много по-за предпочитане от съгласуваната в Лондон. Последният отваряше вратата за намеса на Европа даже в случай на вътрешни безредици в Турция, под предлог, че се посяга на сигурността на империята, докато споменаването постановленията на Парижкия мир в италианския проект ограничаваше европейското действие до смутове в резултат на външно нападение и установяваше порядък, който можеше да съществува заедно с прокламирания от нас принцип за ненамеса.

Тъй като италианската редакция бе приета от Али паша, Мусурус получи заповед да я подкрепи. Но забавяне по причина на телеграфа му попречи да направи това на четвъртото заседание на конференцията, което отново даде повод на барон Брунов да мисли, че Портата играе двойна игра, която, според него, искала да заобиколи уреждането на въпроса и да компрометира резултатите на конференцията. Али паша беше толкова далеч от такава мисъл, че той не спря да се оплаква от бавния ход на конференцията, показвайки трескаво

montrant une impatience fébrile de la voir clore ses travaux et exprimant ses regrets de n'avoir pas insisté péremptoirement sur l'adoption du projet primitif de la réunion de la Conférence à Constantinople où, selon Aali, on se serait borné à l'accomplissement des formalités nécessaires "pour l'enregistrement" de notre déclaration. Aussi ai je pu calmer les craintes de mon collègue de Londres en lui adressant plusieurs télégrammes.

Finalement, à la cinquième séance de la Conférence, la formule italienne reçut l'adhésion de tous les Plénipotentiaires. Les trois premiers articles du Traité furent donc définitivement arrêtés. Le premier déclare les Articles XI, XIII et XIV du Traité de Paris abrogés, le second maintient le principe de clôture des détroits et établit la faculté de les ouvrir exceptionnellement aux bâtiments de guerre des Puissances amies et alliées; le troisième déclare la Mer Noire ouverte à la marine marchande de toutes les nations. En outre, une convention spéciale en deux articles fut passée entre les Plénipotentiaires de Russie et de Turquie pour l'abolition de celle du 30 mars 1856 relative au nombre et à la force des bâtiments de guerre des deux Puissances dans la Mer Noire. Le nouvel acte correspondait au projet que j'avais combiné avec Aali Pacha avant notre déclaration et qui dans notre pensée devait servir de point de départ à toute la négociation et aux propositions à faire d'un commun accord avec les Turcs auprès des signataires du Traité de Paris pour obtenir les modifications que nous désirions.

Question du Danube. - A la troisième séance le Plénipotentiaire d'Autriche avait saisi la Conférence de la question de la navigation du Danube. L'Autriche avait en vue: 1) de renforcer les stations navales du Danube; 2) d'élargir la passe des Portes de fer et 3) de rendre permanente la Commission Européenne et d'étendre sa compétence en amont du Danube. La Prusse et l'Angleterre appuyèrent cette proposition, qui fut présentée aux Représentants sous une forme modifiée, le premier point n'étant pas mentionné expressément et le terme de 25 ans étant demandé pour la Commission Européenne, ce qui équivalait à une prolongation indéfinie. On avait cherché à obtenir de la Porte qu'elle prit l'initiative de cette proposition. Mais Aali Pacha a péremptoirement décliné cette offre.

нетърпение да я види как приключва работата си и изразявайки съжалението си, че не бе настоявал решително за приемането на първоначалния план конференцията да се свика в Цариград, където, според Али, тя би се ограничила с изпълнение на необходимите формалности за "регистрирането" на нашата декларация. Затова и успях да разсея страховете на моя колега в Лондон, като му изпратих редица телеграми.

Най-сетне, на петото заседание на конференцията, италианската формулировка получи подкрепата на всички пълномощници. Така трите първи члена на договора бяха окончателно съгласувани. Първият отменя членове XI, XIII и XIV на Парижкия договор, вторият провъзгласява принципа за затваряне на Протоците, като дава право те да бъдат по изключение отваряни за военни кораби на приятелски и съюзнически държави; третият обявява Черно море открито за търговските флоти на всички нации. Освен това, специална конвенция от два члена бе подписана между пълномощниците на Русия и Турция за премахване на конвенцията от 30 март 1856, отнасяща се за броя и силата на военните кораби на двете държави в Черно море. Новият документ отговаряше на проекта, който бях съставил заедно с Али паша преди нашата декларация и който смятахме да послужи като отправна точка за цялата серия от преговори и за предложенията, които трябваше да бъдат направени съвместно с турците пред подписалите Парижкия договор държави с цел постигане на желаните от нас промени.

Дунавският въпрос. - На третото заседание австрийският пълномощник²¹² запозна конференцията с въпроса за дунавското корабоплаване. Австрия целеше: 1) да засили военно-речните си бази по Дунава; 2) да разшири пролома Железни врата и 3) да направи постоянна европейската комисия и да разшири нейната юрисдикция нагоре по Дунава. Прусия и Англия подкрепиха това предложение, което представителите получиха в променена форма, като първата точка не бе изрично спомената и бе поискан 25-годишен срок за европейската комисия, което бе равнозначно на неограничен във времето мандат. Бе поискано от Портата да вземе инициативата за това предложение. Но Али паша решително отклони тази оферта.

Il ne s'était pas attendu à cet incident et était fort inquiet de la marche de la Conférence. Il avait l'impression que les Plénipotentiaires s'éloignaient de plus en plus du programme primitif destiné à raffermir le terrain des stipulations de 1856 et qu'en prolongeant inutilement le travail de la Conférence ils s'exposaient à provoquer des complications de nature à compromettre le résultat final des délibérations.

Ne pouvant cependant opposer une résistance absolue Aali Pacha prescrivit à Mr Mussurus, si la question Danubienne était mise sur le tapis, de déclarer: 1) que la Porte n'avait pas à objecter aux travaux qu'on jugerait nécessaire d'entreprendre aux Portes de fer pourvu que la Turquie n'ait pas à en partager les frais, mais 2) qu'elle ne voyait pas la nécessité ni de prolonger le terme de la Commission, ni d'en entendre les pouvoirs au parcours du Danube en amont d'Isahtcha et qu'elle ne tenait pas à sanctionner une nouvelle dérogation au Traité de Paris. Le Gouvernement Serbe, craignant les empiètements de l'Autriche, fit valoir auprès de la Porte l'identité des intérêts de la Serbie et de ceux de la Cour Suzeraine et insista sur la transformation de la Commission Européenne en Commission riveraine, qui seule serait en droit de se prononcer sur les travaux à exécuter aux Portes de fer.

Interpellé par Aali Pacha, je lui dis que, la Russie étant désintéressée dans la question du Danube, il ne lui appartenait pas de se mettre en première ligne pour rompre des lances en faveur de la Commission riveraine, mais que j'avais lieu de supposer que nous appuierions le point de vue du Gouvernement Turc surtout en ce qui concernait l'inutilité de l'extension géographique de la juridiction de la Commission du Danube. Un télégramme subséquent du Ministère justifia cette dernière appréciation et la Porte fit prévaloir son opinion à cet égard. Dans la question de la prolongation du terme de la Commission, le Plénipotentiaire Ottoman à Londres n'a été cependant pas soutenu par aucun de ses collègues. Le Grand Vézir a été d'autant plus péniblement affecté par l'attitude de notre Représentant à la Conférence que lors de la dernière prolongation du terme en question, le Cabinet Impérial n'avait consenti à ce délai que sous la réserve qu'il serait définitif.

Той не очакваше такъв инцидент и бе силно обезпокоен от хода на конференцията. Той имаше впечатлението, че пълномощниците се отдават все повече и повече от първоначалната програма, която бе предназначена да заздрави почвата на клаузите от 1856, и че, удължавайки безполезно работата на конференцията, те рискуват да предизвикат усложнения от естество да компрометират крайния резултат на обсъжданията.

Обаче, тъй като не можеше да окаже категорична съпротива, Али паша предписа на г-н Мусурус, ако Дунавският въпрос бъде поставен на разглеждане, да декларира: 1) че Портата няма нищо против работите, които биха били сметнати за необходими при Железните врата, стига от Турция да не се иска да участва в покриването на техните разходи, но 2) че тя не вижда нужда нито да се продължава срока на комисията, нито да се разширяват нейните пълномощия върху течението на Дунав по-нагоре от Исакча, и че не иска да се санкционира ново нарушение на Парижкия договор. Сръбското правителство, страхувайки се Австрия да не си присвои права, изтъкна пред Портата съпадението на интересите на Сърбия с тези на своя сюзерен и настоя за превръщането на европейската комисия в комисия на крайбрежните държави, която единствено да има правото да се произнася по работите, които да се извършат при Железните врата.

Запитан от Али паша, аз му казах, че, тъй като Русия няма интереси в Дунавския въпрос, не е нейна работа да застава на предната линия за да спори в полза на комисията на крайбрежните държави, но че имам основание да предполагам, че ще подкрепим разбирането на турското правителство, особено що се отнася до безполезността от географско разширяване юрисдикцията на Дунавската комисия. Една по-късно дошла телеграма от министерството [на външните работи] оправда тази преценка и Портата наложи мнението си по въпроса. Що се отнася, обаче, до удължаване мандата на комисията, османският пълномощник в Лондон не получи поддръжката на нито един от своите колеги. Великият везир бе силно засегнат от позицията на нашия представител на конференцията, защото по време на последното удължаване на въпросния мандат императорското правителство се съгласи на такова нещо само при условие, че то ще бъде окончателно.

Mussurus Pacha reçut donc l'ordre de marchander autant qu'il le pourrait, mais d'adhérer en cas de nécessité absolue au terme de douze ans, qui coïncidait avec les échéances des différents emprunts contractés par la Commission et répondrait à la liquidation complète des obligations assumées par cette institution. Tout en donnant une preuve de son esprit de conciliation, Aali Pacha, en se décidant à la concession qu'on exigeait de la Porte, avait en vue la connexité qui existait, selon lui, entre la question du Danube et celle des rapports de la Porte avec les Principautés: il n'admettait pas, en effet, que les délégués roumains et serbes siégeassent dans la Commission riveraine au même titre que le délégué ottoman et, en retardant la réunion de cette dernière, il éloignait les difficultés qu'il prévoyait.

Toute divergence d'opinion ayant ainsi disparue, on procéda à la rédaction des derniers articles du Traité ayant trait au maintien de la Commission Européenne pour une période de douze ans, aux conditions de la réunion de la Commission riveraine, aux mesures à prendre pour faire disparaître les obstacles des Portes de fer, au droit de neutralité assuré aux ouvrages, établissements et personnel de la Commission Européenne et à la faculté de la Porte de faire entrer dans le Danube ses bâtiments de guerre, en sa qualité de Puissance territoriale; enfin le nouveau acte renouvelle et confirme les stipulations non abrogées du Traité de Paris.

Suites du Traité de Londres. - En m'annonçant la clôture de la Conférence et la signature du Traité du 3/15 mars [1871], Aali Pacha a émis l'espoir que ce fait serait le point de départ d'une nouvelle ère pour les rapports de la Russie et de la Turquie; que toute cause d'irritation ayant disparue entre les deux pays par suite d'un effort de conciliation et d'apaisement tenté en commun, les relations de bon voisinage et d'amitié pourraient d'établir désormais sur un pied de stabilité et de durée, qui comblerait les vœux de la Porte. J'abondai, de mon côté, dans le sens du Grand Vézir en l'assurant de l'entière réciprocité de sentiments de la part du Gouvernement Impérial et en lui rappelant le langage que j'avais invariablement tenu à cet égard depuis mon arrivée à Constantinople. La

Прочее, Мусурус паша получи заповед да се пазари колкото може, но в случай на изключителна необходимост да се съгласи на срок от дванадесет години, който съвпаднаше с падежа на различните заеми, сключени от комисията и би отговарял на пълното изчистване на задълженията, поети от тази институция. Въпреки, че даде доказателство за своя примирителен дух, Али паша, решавайки се на отстъпката, която се искаше от Портата, имаше предвид връзката, която според него съществуваше между Дунавския въпрос и въпроса за отношенията на Портата с Княжествата; всъщност, той не приемаше румънските и сръбските делегати да имат в комисията на крайбрежните държави същите права като османския делегат и, забавяйки нейното свикване, отдалечаваше очакваните трудности.

След като всички различия изчезнаха, се пристъпи към редакцията на последните клаузи от договора, отнасящи се до поддържането на европейската комисия за период от дванадесет години, до условията за свикване на комисията на крайбрежните държави, до мерките за премахване препятствията при Железните врата, до правото на неутралитет за сградите, обзавеждането и персонала на европейската комисия и за правото на Портата да вкарва свои военни кораби в Дунава, в качеството си на териториална държава; накрая новият документ подновява и потвърждава неотменените постановления на Парижкия договор.

Последствия от Лондонския договор. – Известявайки ме за закриването на конференцията и за подписването на договора от 3/15 март [1871], Али паша изрази надежда, че този факт ще постави началото на нова ера в отношенията между Русия и Турция; че, след като всяка причина за търкания между двете страни е изчезнала в резултат на общо усилие за помирение и успокоение, добросъседските и приятелски отношения занапред ще могат да се установят на здрава и трайна основа и че това задоволява желанията на Портата. Съгласих се, от своя страна, с мнението на великия везир, като го уверих, че императорското правителство напълно споделя тези чувства и му припомних езика, който в това отношение бях държал непрекъснато от пристигането си в Цариград. Без съмнение, по време

Turquie avait certainement fait preuve dans la dernière crise persistance de bon vouloir dont on ne saurait ne pas lui tenir compte. Il importe toutefois de ne pas se faire illusion sur les mobiles, qui ont pu faire agir les hommes d'Etat ottomans.

Ce n'est pas d'un sentiment purement platonique qu'Aali Pacha s'était inspiré dans son attitude envers nous. Il ne s'est pas laissé déterminer non plus par des considérations puisées exclusivement dans le domaine de la haute politique ou ayant trait aux destinées futures du pays. Il faut chercher de préférence les principes moteurs de ses dispositions, ainsi que celles des autres conseillers du Sultan et de ce dernier lui-même, dans des régions moins élevées. Ils se résument presque en entier dans trois ordres de sentiments: l'intérêt personnel, la peur, et le culte de la force. Les Turcs avaient acquis la conviction que nous pouvions leur susciter incessamment les plus graves embarras intérieurs. Ils se sentaient menacés par la perspective d'un conflit avec nous et s'attendaient à ce que la revendication de nos droits de souveraineté dans la Mer Noire servirait de prétexte au Gouvernement Impérial pour soulever inopinément la question d'Orient toute entière. Ils ont donc préféré nous contenter pour écarter un moment plutôt ce sujet d'épouvante. Ce but a été atteint par la signature du nouveau Traité. En outre, les garanties, assurant l'inviolabilité du Traité de Paris, sont restées debout. Elles ont acquis même un degré de solidité de plus par la sanction volontaire que leur a donnée la Russie. Il n'a pas échappé, d'autre part, aux ministres turcs, et je le leur ai fait bien comprendre, qu'aucune des Puissances n'était en mesure à cette époque de se vouer aux affaires d'Orient. L'Allemagne, après ses sanglants triomphes, avait à s'occuper de sa réorganisation intérieure. La France était dans un profond abaissement. L'Angleterre s'était effacée volontairement dans le concert des Puissances.

Nous pouvions donc agir selon nos intérêts en Orient *"tant que durera cette situation*, disais-je, dans une de mes dépêches en Cour, *nos rapports resteront les mêmes avec le Gouvernement Ottoman, mais dès que, par suite d'un revirement quelconque, la crainte des Turcs se dissipera, nous pourrions nous attendre de leur part à un changement d'attitu-*

на последната криза Турция настойчиво бе показала добра воля, за която би следвало да се държи сметка. Но важно беше да не се създават илюзии що се отнася до мотивите, които бяха накарали османските държавници да се държат по този начин.

Не чист платонизъм бе вдъхновил Али паша за позицията му спрямо нас. Тя не бе определена, също така, от съображения, почерпени изключително от сферата на висшата политика или пък касаещи бъдещето на страната. За предпочитане е да се търсят движещите мотиви на неговото разположение, както и онези на другите съветници на султана, а и на самия султан, в не толкова извисени области. Те почти изцяло се резюмират в три разреда от чувства: личен интерес, страх и култ към силата. Турците си бяха създали убеждението, че сме в състояние непрекъснато да им причиняваме най-сериозни вътрешни затруднения. Плашеха се от перспективата за конфликт с нас и очакваха, че искането за възстановяване на нашите права в Черно море ще послужи като претекст на императорското правителство неусетно да повдигне целия Източен въпрос. Прочее, те предпочетоха да ни задоволят за да отклонят, макар и за момент, този ужасяващ предмет. С подписването на новия договор тази цел бе постигната. Освен това, гаранциите, осигуряващи неприкосновеността на Парижкия договор, останаха в сила и даже се заздравиха, поради санкцията, която доброволно им даде Русия. От друга страна, от вниманието на турските министри не убягна, а и аз недвусмислено им дадох да разберат, че по онова време никоя от Силите не бе в състояние да се посвети на източните дела. Германия, след кръвопролитните си триумфи, трябваше да се заеме с вътрешната си реорганизация. Франция се намираше в дълбок упадък. Англия доброволно се бе отдръпнала от концерта на Великите сили.

Следователно, на Изток ние можехме да действаме според интересите си; *"докато трае това положение*, казвах в една от депешите си до Двореца, *нашите отношения с османското правителство ще останат същите, но щом, поради някакъв обрат, страховете на турците се разсеят, можем да очакваме пълна промяна на тяхната позиция. Подобен обрат, обаче, би могъл да се извърши един-*

de complet. Un tel revirement ne pourrait cependant se produire que sous l'influence d'une Puissance, qui tout en inspirant de la confiance à la Porte, voudrait la pousser contre nous dans un but déterminé. Nous devons donc veiller à ce que cette éventualité ne se produise pas".

L'interprétation du Traité de Londres donna lieu, quelques semaines à peine après sa signature, à des explications entre Aali Pacha et moi à propos de notre stationnaire au Pirée, qui passait par le Bosphore, ainsi que de deux corvettes de notre flottille de la Mer Noire, qui étaient allées croiser dans la Méditerranée pour exercer des aspirants de marine. Le Grand Vézir me dit qu'en se conformant strictement à la lettre du nouveau Traité, la Porte n'aurait dorénavant plus le droit de laisser passer des bâtiments pareils par les détroits. Il ne se laissa pas ébranler par mon observation qu'il serait pour le moins singulier, si le nouvel arrangement que l'Europe considérait comme une si grande concession à notre égard, devait en pratique nous priver de droits que nous avions de fait antérieurement. L'article II du Traité de Londres maintient le principe de la clôture des détroits tel qu'il est établi par la convention séparée du 30 mars 1856, qui de son côté n'admet à l'ancienne règle que deux exceptions se rapportant: 1) aux bâtiments légers, sous pavillon de guerre, employés au service des Légations des Puissances amies et, 2) aux bâtiments légers destinés à la station du Danube. Il est évident que le silence observé sur tous les autres cas ne saurait être interprété que comme leur soumission complète à la règle générale, qui est celle de la fermeture des détroits. Nos bâtiments de guerre, quelque légers qu'ils soient, n'ont donc aucun droit de traverser le Bosphore et les Dardanelles, sauf les exceptions indiquées. Cette situation légale existait pour nous dans la même mesure avant la Conférence de Londres. Elle était troublée par quelques exceptions que nous avions favorisés, qui nous ont servi d'arguments pour contester la validité pratique des stipulations les plus gênantes du Traité de Paris.

Mais serait-il opportun d'agir de même aujourd'hui à l'égard d'une transaction intervenue sur notre initiative? Sans parler de la nécessité d'observer les engagements que nous avons contractés à Londres, je

ствено под влияние на някоя от Силите, която, продължавайки да вдъхва доверие на Портата, би поискала с определена цел да я тласне против нас. Трябва, прочее, да бдим, така щото подобна възможност да не се осъществи."

Тълкуването на Лондонския договор даде повод, само няколко седмици след неговото подписване, за обяснения между Али паша и мен относно нашия стационар в Пирея, който минаваше през Босфора, както и за двете корвети от нашата черноморска флота, намиращи се в Средиземно море за упражнения на курсанти за марината. Великият везир ми каза, че, ако се съобразява стриктно с буквата на новия договор, Портата занапред вече не ще има право да пропуска през Протоците такива кораби. Той не се смути от моята забележка, че би било най-малкото странно, ако новото споразумение, което Европа смята за толкова голяма отстъпка към нас, на практика ни лиши от права, които сме имали преди него. Член II на Лондонския договор запазва принципа за затваряне на Протоците в същия вид, в който той бе формулиран в самостоятелната конвенция от 30 март 1856, която, от своя страна, в старото правило допуска само две изключения, отнасящи се до: 1) леките военни кораби, използвани от легациите на приятелските държави и 2) до леките кораби, предназначени за дислоциране по Дунава. Очевидно е, че мълчанието по повод всички други случаи може да се тълкува единствено като пълното им подвеждане под общото правило, което изисква затваряне на Протоците. Нашите военни кораби, колкото и да са леки, нямат, с посочените изключения, никакво право да прекосяват Босфора и Дарданелите. В същата степен това законово положение съществуваше за нас и преди Лондонската конференция. То бе нарушено само от няколко изключения, които ние поощрихме и които ни послужиха за аргументи за да оспорим практическата валидност на най-затрудняващите постановления на Парижкия договор. Но би ли било уместно днес да се постъпва по същия начин с една сключена по наша инициатива спогодба? Без да се говори за нуждата от спазване на договорените в Лондон ангажименти, смятам,

crois que nous sommes tout aussi intéressés que la Porte à ne pas laisser s'établir des antécédents, qui pourraient plus tard être invoqués contre nous par les occidentaux pour faire entrer leurs bâtiments de guerre dans les ports de la Mer Noire. Si la fermeture des détroits nous empêche de sortir dans la Méditerranée, elle nous garantit aussi, tant que l'intégrité de l'Empire Ottoman n'est pas mise en question, contre l'apparition dans nos parages d'une flotte ennemie. Ayant la faculté de travailler librement au développement de nos forces maritimes dans la Mer Noire, il semble que nous devrions tenir à l'exécution complète de ces stipulations jusqu'au moment, que j'appelle de tous mes vœux, où une flotte capable de défendre victorieusement nos côtes ne nous donne la puissance nécessaire pour nous débarrasser franchement des dernières entraves que la guerre d'Orient nous a léguées. Tant que cette heureuse éventualité ne se présentera pas, la plus grande prudence nous est commandée dans la question du passage des détroits.

Dispositions des chrétiens de Turquie. - J'ai déjà parlé de l'état des esprits en Orient pendant la guerre Franco-Allemande. Tout le monde était persuadé que l'Allemagne n'avait osé se porter si résolument contre la France qu'à la suite d'une entente et d'un marché conclu entre la Prusse et nous. Sur les rives du Bosphore comme dans les plus humbles hameaux de Turquie, Grecs, Slaves, Arméniens discutaient tous les jours cette thèse en soutenant que le prix de notre neutralité ne saurait être autre que l'abrogation complète du Traité de Paris. Quoique notre circulaire du 19 octobre [1870] ne portât pas sur l'ensemble de la question, elle produisit un grand effet sur nos coreligionnaires. L'attitude si ferme et digne du Cabinet Impérial ranima en eux les idées d'émancipation et l'espoir d'une lutte avec l'élément musulman. La nouvelle de la Conférence au lieu de calmer ces sentiments aurait pu en accélérer l'explosion sur certains points. Parmi nos coreligionnaires il y en avait qui se disaient que, si la Russie ne voulait pas soulever la question d'Orient, il fallait, du moins, profiter de l'occasion favorable pour placer la Conférence en face d'un fait accompli et obliger ainsi l'Europe à s'occuper du règlement des

освен това, че е напълно в наш интерес Портата да не допуска създаване на прецеденти, на които западняците по-късно биха могли да се позовават срещу нас за да вкарват своите военни кораби в черноморските пристанища. Ако затварянето на Протоците ни пречи да излизаме в Средиземно море, то, от друга страна, ни дава гаранции, доколкото целостта на Османската империя не се поставя под въпрос, че в нашите териториални води не ще се появи неприятелски флот. Тъй като имаме възможност свободно да работим за развитието на нашите военно-морски сили в Черно море, ние би трябвало да държим на пълното прилагане на тези постановления до момента, който аз желая цялото си сърце и в който един годин победоносно да защитава нашите брегове флот ще ни даде необходимата сила за да се отърсим уверено от последните окови, които ни завеща Кримската война. Докато не се появи тази щастлива възможност трябва да проявяваме най-голямо благоразумие по въпроса за преминаването през Проливите.

Настроенията на християните в Турция. - Вече говорих за умонастроенията на Изток през Франко-пруската война. Всички бяха убедени, че Германия се осмелява да се държи така решително срещу Франция, само защото Прусия има сключени съглашение и сделка с нас. На бреговете на Босфора, както и в най-забутаните места на Турция, гърци, славяни, арменци ежедневно обсъждаха това мнение, смятайки, че цената на нашия неутралитет би могла да бъде само пълната отмяна на Парижкия договор. Макар нашият циркуляр от 19 окт. [1870] да не се занимаваше с целия въпрос, той упражни голямо въздействие върху единоверците ни. Твърдата и достойна позиция на императорското правителство съживи у тях идеите за освобождение и надеждата за борба с мюсюлманския елемент. Новината за конференцията, вместо да уталожи тези чувства, по някои места можеше да ускори експлозията. Сред нашите единоверци имаше и такива, които си казваха, че, ако Русия не иска да повдига Източния въпрос, тя би трябвало поне да се възползва от благоприятния случай за да постави конференцията пред свършен факт и по този начин да накара Европа да се заеме с уреждането на местните въпроси,

questions locales qui leur tenaient à cœur. Les Bulgares avaient voulu renouveler des troubles dans les Balkans et envoyer en même temps une députation à Londres pour porter leurs griefs devant la Conférence. J'ai usé de toute mon influence pour combattre des tendances de cette nature. Plus versés que les Bulgares dans les affaires politiques, les Grecs et les Serbes ont compris eux-mêmes que le moment n'était nullement favorable à une tentative contre l'Empire Ottoman. Ils comprenaient que la paix avait profité ces dernières années beaucoup plus aux Turcs qu'aux populations chrétiennes, que la supériorité de l'armement donnait aux premiers un avantage signalé sur les derniers, et que même le bénéfice de la position topographique était sensiblement diminué par les communications devenues plus faciles et permettant à l'ennemi de masser ses forces.

Les hommes d'expérience ne pouvaient donc par se dissimuler qu'à moins d'un ébranlement imprévu, il ne leur restait qu'à s'en remettre au courant naturel des événements. Aussi si un parti parmi nos coreligionnaires était mécontent de la conclusion du Traité de Londres et de la tournure pacifique qu'avaient prise les affaires, on était d'autre part satisfait du rapprochement qui s'était opéré entre la Russie et la Porte. On savait que cet accord ne saurait nous faire dévier des grandes lignes de notre politique traditionnelle en Orient et on en attendait, au contraire, des résultats féconds pour les intérêts orthodoxes en Turquie. Nos coreligionnaires se disaient avec raison que l'influence prépondérante des occidentaux à Constantinople n'avait produit que les plus tristes résultats au point de vue des différentes nationalités chrétiennes de l'Orient et qu'il y avait tout lieu d'espérer que tel ne sera pas le cas si la Russie obtenait le haut du pavé. L'Autriche tâchait déjà de réagir contre cette disposition d'esprit. Elle accréditait l'idée d'une alliance offensive et défensive, qui serait sur le point de se conclure entre elle et l'Allemagne pour arrêter le progrès des prétendus "*projets panslavistes*". Les Anglais de leur côté faisaient sonner l'importance de l'entente prusso-britannique dont ils se disaient certains; selon eux cette combinaison, serait infiniment plus profitable à la Grande-Bretagne que l'ancienne alliance avec la France, celle-ci ayant

които живо ги интересуваха. Българите отново поискаха да създадат смутове в планините и в същото време да пратят депутация в Лондон за да представят своите оплаквания пред конференцията. Използвах цялото си влияние за да пресека подобни тенденции. По-изкушени от българите в политическите дела, гърците и сърбите сами разбраха, че моментът изобщо не е благоприятен за борба с Османската империя. Те си дадоха сметка, че през последните години турците са спечелили повече от мира отколкото християните, че превъзходството във въоръжението е дало на първите значително преимущество над вторите и че даже топографската благоприятност е чувствително намаляла поради улеснените комуникации, които позволяват на противника да съсредоточава своите сили.

Прочее, хората с опит не се заблуждаваха, че, ако не се случи някое непредвидимо сътресение, за тях не остава друго, освен да се осланят на естествения ход на събитията. Ето защо, ако една част от нашите единоверци бе недоволна от сключването на Лондонския договор и от мирния обрат, който бяха взели нещата, то, от друга страна, те бяха благодарни за осъществилото се сближение между Русия и Портата. Знаеше се, че това разбирателство не би могло да ни отклони от основните линии в нашата традиционна политика на Изток и че, напротив, от него се очакват съществени резултати за интересите на православието в Турция. Нашите единоверци с основание си казваха, че преобладаващото влияние на западниците в Цариград не бе донесло друго освен горчиви плодове за различните християнските националности в Изтока и че съвсем уместна е надеждата за промяна, ако Русия вземе надмощие. Австрия вече се стараше да действа срещу това умонастроение. Тя разпространяваше идеята за отбранително-нападателен съюз, който всеки момент щял да се сключи между нея и Германия за да се спре напредъка на т.н. "*панславистки плановете*". Англичаните, от своя страна, превъзнасяха важността на пруско-британското съглашение, в което те изглеждаха сигурни; според тях, тази комбинация би била безкрайно по-полезна на Великобритания от стария съюз с Франция, тъй като последната имала да осъществява свои цели в Ориента, цели, които често противо-

ses propres vues à poursuivre en Orient, vues, qui croisaient souvent les intérêts anglais et ceux de la Turquie, tandis que la Prusse moins directement intéressée serait une alliée plus sûre et plus commode.

On s'entendait généralement pour annoncer que nous ne ferions dorénavant que de la *"politique panslaviste"* et que l'Allemagne se séparerait de nous, considérant les bons offices qu'elle nous a prêtés dans la Mer Noire comme paiement intégral de sa dette de reconnaissance envers nous pour les services que nous lui avons rendus pendant la guerre. On cherchait même à prouver l'inévitabilité d'une lutte prochaine entre l'Allemagne et la Russie, lutte, qui, disait-on, tournerait nécessairement à l'avantage de la Turquie. Cette idée exploitée sous différentes formes par la presse hostile à nos intérêts, par l'émigration polonaise et par les révolutionnaires de tous les pays, répondait également aux vues de la France. La nouvelle République espérait ainsi reprendre sa revanche sur la Prusse et ses agents soutenaient que la paix de l'Europe ne saurait être durable qu'après l'épuisement général des principales Puissances, ainsi que cela avait eu lieu après le Traité de 1815. Pour mettre à néant toutes ces menées, j'ai voué une attention extrême au maintien d'excellents rapports avec les Représentants d'Allemagne à Constantinople en veillant à ce que l'harmonie régnât entre nos agents consulaires et leurs collègues de cette Puissance.

Question de la rectification de notre frontière de Bessarabie. - Je ne puis mieux caractériser cette question qu'en reproduisant un passage d'une lettre adressée par le Prince Gortchacow au Comte Rechberg le 6 novembre 1859, lors des ouvertures que nous fit l'Autriche pour la révision du Traité de Paris. *"Ce qui nous a été enlevé a été remis à un Gouvernement dont l'assiette et l'organisation sont loin d'offrir pour le bien être des sujets les garanties qu'ils trouvaient chez nous. C'est une blessure gratuite, qui a été profondément ressentie en Russie... L'opinion publique est une arme à plus d'un tranchant et à plus d'un reflet mobile. Un Gouvernement sérieux n'y puise pas ses inspirations. Mais, d'un autre côté, je ne pense pas qu'un Gouvernement, quelque fort qu'il soit, doive traiter avec dédain le sentiment national, quand il est d'accord avec la dignité du*

речали както на английските, така и на турските интереси, докато Прусия, пряко по-слабо заинтересована, би била един повече или по-малко сигурен и удобен съюзник.

Общо беше убеждението, че занапред ще следваме единствено *"панславистка политика"* и че Германия ще ни изостави, смятайки, че с услугите, които ни направи в Черно море, тя напълно ни се отплаща за това, което бе получила от нас по време на войната. Даже се търсеха доказателства за неизбежността на скорошен конфликт между Германия и Русия, който при това щял по необходимост да се обърне в полза на Турция. Тази идея, експлоатирана в различни форми от враждебната на нашите интереси преса, от полската емиграция и от революционерите от всички страни, също така беше удобна за целите на Франция. По този начин новата република разчиташе да си вземе реванш от Прусия и нейните представители поддържаха, че мирът в Европа би могъл да бъде траен само след пълно изтощаване на главните Сили, така както бе станало след договора от 1815. За да разбия всичките тези интриги, аз посветих огромно внимание на поддържането на превъзходни връзки с цариградските представители на Германия, стараяйки се щото между нашите консулски агенти и техните колеги от тази страна да царя хармония.

Въпросът за ректификацията на нашата граница в Бесарабия. - Най-добре бих характеризирал този въпрос, ако възпроизведа пасаж от писмото, изпратено от княз Горчаков до граф Рехберг на 6 ноем. 1859, когато Австрия се обърна към нас с предложение за ревизия на Парижкия договор. *"Това, което ни бе отнето, бе предадено на правителство, чиито умонастроение и организация са далеч от да предложат онези гаранции за благосъстояние на поданиците, които те намираха при нас. Това е незаслужена обида, която в Русия бе болезнено почувствана... Общественото мнение е оръжие с повече от едно острие и с повече от едно променливо отражение. Не от там сериозните правителства черпят своето вдъхновение. Но, от друга страна, не мисля, че едно правителство, колкото и да е силно, трябва да се отнася с презрение към националното чувство, когато то е в съгласие с достойнството на страната. Прочее, в Русия и днес, що се отнася до клаузата за*

pays. Or, en Russie il existe encore aujourd'hui, à l'article de cette cession territoriale, je ne dirai pas seulement un sentiment, mais un ressentiment national très prononcé. Il ne saurait s'affaiblir ni cesser graduellement que par des faits positifs contraires".

En effet, le lambeau de terrain détaché de la Russie en 1856 n'est, sans doute, pas considérable et ne peut entrer en compte comparé à l'étendue de l'Empire et même aux immenses acquisitions territoriales faites sous le règne de notre Auguste Maître. Mais si minime que soit ce territoire - ce n'en est pas moins le sol de la patrie livré aux étrangers. En Russie, comme dans l'Orient tout entier, le sacrifice auquel nous avons été réduits a eu le plus douloureux retentissement, et le rétablissement de notre frontière sur le Danube nous rendra notre ancien prestige dans toute sa plénitude. La partie de la Bessarabie, qui nous a été arrachée en 1856 par une coalition victorieuse, est habitée par une population russe et slave, qui aspire à rentrer sous le sceptre de l'Empereur et qui depuis 15 ans peut d'autant moins se faire à la domination étrangère que la Russie, depuis plus d'un siècle, n'avait jamais abandonné un pouce de son territoire. En Roumanie même les hommes sensés considéraient, après le Traité de Paris, l'annexion d'Ismail et de Kilia comme tout à fait provisoire et s'attendaient en 1870 à voir la Russie reprendre son patrimoine. Les désordres, qui se préparaient alors à Bucarest et le bruit de l'abdication du Prince Charles pouvaient nous donner l'occasion d'intervenir dans la Principauté et d'occuper l'ancienne Bessarabie. Une satisfaction morale - la proclamation de l'indépendance par exemple - aurait suffi pour calmer le Gouvernement Roumain et pour le faire renoncer volontairement à une province qu'il sait ne pouvoir conserver à perpétuité.

Il me semble regrettable que la question de la rectification de notre frontière n'ait pas été posée simultanément avec celle de la Mer Noire et résolue à la faveur du même concours de circonstances exceptionnelles. Les services indirects que l'Allemagne a pu nous rendre dans la question de la Mer Noire sont incontestablement trop minimes pour compenser l'appui que nous lui avons prêté à l'époque la plus critique de son histoire, lorsqu'il dépendait de nous de lui poser des conditions qu'elle n'aurait pu

тази териториална отстъпка, у цялата нация съществува не просто чувствителност, а силно проявена и болезнена чувствителност. И тя постепенно би могла да отслабне или изчезне само под въздействието на положителни факти с обратен смисъл."

Без съмнение, откъснатото в 1856 от Русия парче земя не е значително и не би могло да се мери нито с обхвата на империята, нито дори с онези безкрайни териториални придобивки, осъществени при царуването на нашия Августейши Господар. Но колкото и малка да е тази територия, тя, така или иначе, е родна земя, предадена на чужденците. Жертвите, които бяхме принудени да направим, имаха най-болезнен отзвук както в Русия, така и в целия Ориент, и възстановяването на нашата граница по Дунава ще ни върне стария престиж в цялата му пълнота. Частта от Бесарабия, която една победоносна коалиция ни изтръгна през 1856, се обитава от руско и славянско население, което се стреми да се върне под скиптъра на императора и което от 15 години изобщо не може да свикне с чуждото владичество, толкова повече, че вече над столетие Русия не е изоставяла и сантиметър своя земя. Дори в Румъния, след Парижкия договор, здравомислещите хора смятаха анексията на Измаил и Килиа за напълно временна и очакваха, че в 1870 Русия ще си вземе обратно своята територия. Безредиците, които тогава се подготвяха в Букурещ, и слухът за абдикацията на княз Карл можеха да ни дадат повод за интервенция в княжеството и за окупация на бившата Бесарабия. Едно морално обезщетение - провъзгласяване на независимост, например - би било достатъчно за да успокои румънското правителство и да го накара доброволно да се откаже от провинция, която то знаеше, че не ще може да запази за постоянно.

Трябва да се съжалява, че въпросът за ректификацията на нашата граница не бе поставен едновременно с този за Черно море и не бе решен благодарение на същото стечение на изключителни обстоятелства. Косвените услуги, които Германия можеше да ни направи по въпроса за Черно море, са без съмнение твърде малки за да компенсират подкрепата, която ѝ дадохме в най-критичното време от нейната история, тогава, когато от нас зависеше да ѝ поставим усло-

refuser. Il est positif que la reprise de notre ancien territoire aurait rencontré du côté de l'Angleterre et surtout de l'Autriche une opposition plus violente que celle qui a été faite à notre déclaration du 19 octobre [1870]. Ces deux Puissances seraient allées plus loin encore dans leurs démonstrations hostiles à notre égard et dans les conseils belliqueux qu'elles prodiguaient à la Turquie. Mais elles n'auraient pas réussi à pousser la Porte à une guerre contre nous et elles ne se seraient pas décidées à s'opposer par les armes à notre revendication, vu les circonstances exceptionnelles dans lesquelles se trouvait l'Europe à cette époque et la croyance qu'on avait alors dans une alliance entre la Russie et l'Allemagne victorieuse. De plus, l'armée turque n'était alors ni organisée, ni armée comme elle l'est aujourd'hui. Il est fort probable qu'une attitude énergique de notre part nous eut assuré à cette époque le succès, et il est malheureusement vraisemblable qu'une situation aussi favorable que celle de 1870 ne se représentera plus dans l'avenir.

La situation s'est modifiée après la conclusion de la paix. L'attention de l'Europe a pu se reporter sur les affaires d'Orient, en nous laissant moins de liberté d'action que durant la crise. De plus la circulaire du 19 octobre [1870] a mis en garde l'opinion publique de l'Occident et a provoqué une confirmation des clauses non abrogées du Traité de Paris. L'Autriche et l'Angleterre, effrayées par notre procédé, pourraient bien s'être entendues spécialement pour s'opposer dans l'avenir à nos réclamations territoriales. De son côté l'Allemagne unifiée et agrandie de l'Alsace et de la Lorraine est plus intéressée aujourd'hui que toutes les autres Puissances à ce que les cessions territoriales soient respectées. Elle fera donc tout son possible pour décourager toute revendication de quelque part qu'elle vienne. De plus, aspirant depuis ses récentes grandeurs à convertir le Danube en fleuve allemand, elle ne favorisera certainement pas notre action lorsqu'il s'agira de nous restituer le territoire cédé en 1856. Pouvons nous supposer que les Allemands et les Hongrois, qui s'accordent si bien pour opprimer les slaves en tant que ces derniers ne suivent pas les errements des Polonais et s'obstinent à passer pour nos alliés naturels, ne s'entendront plus le jour, où les Hongrois appuyés par

вия, чието изпълнение тя не би могла да откаже. Сигурно е, че завземането на нашата някогашна територия би срещнало, от страна на Англия и особено на Австрия, по-голяма съпротива от тази, която бе оказана на декларацията ни от 19 окт. [1870]. Тези две държави биха отишли още по-далеч в своите враждебни към нас демонстрации и биха били още по-войнствени в съветите, с които отрупваха Турция. Но те не биха успели да тласнат Портата във война с нас и не биха се решили да се противопоставят със сила на нашата ревандикация, предвид изключителните обстоятелства, в които се намираше Европа по това време и съществуващото тогава убеждение за съюз между Русия и победоносна Германия. Също така, турската армия по това време не бе нито организирана, нито въоръжена така, както сега. Много допустимо е, че енергична позиция от наша страна би ни осигурила тогава успех и, за съжаление, е вероятно, че повече никога няма да се създаде толкова благоприятно положение, колкото в 1870.

Положението се промени след сключването на мира. Вниманието на Европа можеше да се прехвърли върху източните дела, оставяйки ни по-малка свобода на действие, отколкото по време на кризата. Освен това, циркулярът от 19 окт. [1870] тури нащрек общественото мнение на Запада и предизвика потвърждаване на неотменените клаузи на Парижкия договор. Австрия и Англия, уплашени от нашата постъпка, биха могли специално да се договорят за да се противопоставят за в бъдеще на нашите териториални претенции. От своя страна, Германия, обединена и уголемена с Елзас и Лотарингия, днес е най-заинтересована териториалните отстъпки да бъдат зачитани. Тя, следователно, ще направи всичко възможно за да обезсърчи всяка ревандикация, от която и страна да идва тя. Освен това, стремяща се след неотдашните си победи да превърне Дунав в немска река, тя със сигурност не ще подкрепи нашите действия, щом става дума да ни се възстанови територията, отстъпена в 1856. Можем ли да допуснем, че немците и унгарците, които толкова добре се разбират в потискането на славяните, тъй като те не вървят по пътя на поляците и упорстват да минават за наши естествени съюзници, няма да се разберат в деня, в който унгарците, подкрепяни от

l'Angleterre voudraient réaliser leur vues sur l'Orient et s'opposer tout d'abord à notre réintégration à Ismaïl et à Kilia? Et cependant il nous est impossible de renoncer pour toujours à cette récupération territoriale. En attendant patiemment le moment propice nous devons nous appliquer à en préparer les voies. Voici ce que je disais à ce sujet dans un mémoire présenté à Sa Majesté l'Empereur le 4/16 octobre 1871:

“Ce qui rend surtout cette question délicate et notre tâche ardue - c'est que l'Europe Occidentale considérera toujours la réannexion à la Russie de la partie cédée de la Bessarabie comme une atteinte portée à l'intégrité de l'Empire Ottoman, principe, auquel elle attache une si grande portée et qui redouble encore d'importance à ses yeux toutes les fois qu'il s'agit des soi-disant tentatives de la Russie de se rapprocher de Constantinople. En outre, l'Europe confond généralement la partie cédée de la Bessarabie; proprement dite, les districts d'Ismaïl et de Kahoul, avec les embouchures du Danube. L'Occident et même l'Allemagne; mais surtout la Hongrie ne consentiront jamais à voir entre nos mains les embouchures d'un fleuve dont tout le parcours se trouve en dehors de notre territoire. Il est impossible de ne pas reconnaître qu'au point de vue de l'Europe, cette tendance est justifiable et que notre établissement dans ces parages était aussi peu conforme à la nature des choses et aux intérêts généraux, aussi provisoire, par conséquent, que l'est aujourd'hui l'annexion à la Roumanie des territoires d'Ismaïl et de Kahoul. Les appréhensions de l'Europe seraient peut-être diminuées, si elle pouvait se rendre compte de la modération généreuse de l'Empereur, qui est décidé à se contenter des territoires placés aux Nord du Delta.

Il serait donc désirable d'habituer l'Europe à cette idée en rassurant l'opinion publique quant à nos visées politiques. L'occasion de regagner notre frontière naturelle du Pruth et du Danube pourrait nous être fournie dans un avenir plus ou moins rapproché par la marche des événements en Roumanie, même notamment par le bouleversement social vers lequel s'achemine depuis quelques années ce pays. Un changement de régime ou une crise violente en Roumanie - surtout si les deux Principautés établissaient la République rouge ou tout autre ordre social qui ne convien-

Англия, биха поискали да осъществят своите цели по отношение на Ориента, като най-напред се противопоставят на възсъединяване на Измаил и Килиа с нас? Но пък ни е невъзможно да се откажем завинаги от възвръщането на тези земи. Изчаквайки търпеливо благоприятния момент, ние трябва да се постареем да подготвим пътищата, които водят към него. Ето какво казвах по този предмет в паметна записка, представена на Негово Величество Императора на 4/16 окт. 1871:

“Онова, което прави този въпрос особено деликатен, а нашата задача трудна, е, че Западна Европа винаги ще смята реанексията от страна на Русия на отстъпената част от Бесарабия като посегателство към цялостта на Османската империя - един принцип, на който тя придава толкова голямо значение и който в нейните очи удвоява важността си всеки път, когато става дума за т.н. опити на Русия да се приближи към Цариград. Свърх това, Европа обикновено смесва отстъпената част на Бесарабия в собствен смисъл на думата, тоест окръзите Килиа и Кахул, с устието на Дунав. Западът и даже Германия, но най-вече Унгария, никога не ще ни отстъпят устието на река, цялото течение на която се намира извън наша територия. Не може да не се признае, че от гледната точка на Европа тази позиция е оправдана и че нашето установяване по тези места толкова малко отговаря на природата на нещата и на общите интереси и, следователно, е толкова временно, колкото е сега анексията от страна на Румъния на Измаил и Кахул. Опасенията на Европа вероятно биха намалели, ако тя можеше да си даде сметка за благородната умереност на императора, който реши да се задоволи с териториите, разположени на север от делтата.

Прочее, би било желателно Европа да свикне с тази идея, като успокои общественото мнение относно нашите политически домогвания. Повод да възстановим естествената си граница на Прут и Дунав би могъл да ни предостави, в по-близко или по-далечно бъдеще, ходът на събитията в Румъния и по-специално социалните смутове, към които от известно време върви тази страна. Промяна на режима в Румъния или пък криза, съпроводена с насилие - особено ако двете княжества установят червена република или какъвто и да е друг социален ред, който не би допадал

drait pas plus à la Turquie qu'à la Russie - justifierait notre intervention. Il serait facile d'amener alors une entente entre les deux Etats voisins, et en abandonnant à la Turquie le soin de rétablir l'ordre à Bucarest, nous aurions pu obtenir son assentiment à l'occupation par nos troupes d'Ismail et de Kahoul, en déclarant notre honneur engagé à préserver nos anciennes possessions des horreurs de la révolution. Le fait accompli pourrait nous être ensuite définitivement assuré et recevoir une sanction légale.

Toutefois il ne faut pas se faire d'illusions: l'entreprise est plus difficile qu'elle ne l'était il y a peu de temps encore - et il faudra toute l'habileté du Cabinet Impérial pour la mener à bonne fin, sans soulever de conflagration, ni provoquer d'effusion de sang. Dans ce but nous devrions profiter du moment où l'Autriche attacherait un prix extraordinaire au maintien d'une entente avec nous à cause de graves préoccupations extérieures, ou bien attendre que, par suite des difficultés inhérentes à son existence elle se trouvât dans l'impossibilité de songer à lutter contre nous. Il serait dans tous les cas utile de ne pas attribuer aux événements une importance exagérée et de procéder de manière à ne pas éveiller les suspicions des Puissances et les méfiances de l'opinion publique de l'Occident. Dans tous les cas la reprise de la partie cédée de la Bessarabie ne devrait pas avoir lieu sous la forme d'un acte de violence; elle devrait, au contraire, être provoquée par des pétitions que nous adresserions les habitants de ces contrées, et il faudrait surtout éviter de donner prise à l'accusation, qu'on ne manquerait pas de lancer contre nous, de vouloir reprendre nos anciennes tendances de conquêtes en Orient.

Au dessus de toutes ces considérations doit encore primer la question de nos relations avec l'Empire d'Allemagne: dans les circonstances actuelles il serait imprudent de se mettre à l'œuvre sans nous être assurés, du moins, l'approbation tacite de cette Puissance. C'est donc à ces conditions seulement que nous pourrions nous décider à passer outre sur l'opposition de celles des Puissances Occidentales, qui nous seront toujours hostiles dans les affaires d'Orient. S'il est impossible de préciser aujourd'hui l'époque à laquelle la revendication de la partie cédée de la Bessarabie pourrait avoir lieu, il est indispensable toutefois, pour ne pas

както на Турция, така и на Русия - би оправдал нашето вмешателство. В такъв случай би било лесно да се стигне до споразумение между двете съседни държави и, като се остави на Турция грижата да възстанови реда в Букурещ, ние бихме получили нейното съгласие нашите войски да окупират Измаил и Кахул, обявявайки, че за нас е въпрос на чест да предпазим някогашните си владения от ужасите на революцията. Сетне свършеният факт би могъл да ни бъде окончателно осигурен и да получи правна санкция.

Все пак, не бива да си създаваме илюзии: начинанието е по-трудно, отколкото все още щеше да бъде преди немного време - и ще е необходима цялата изкусност на императорския кабинет за да бъде то изкарано на добър край, без да се предизвиква обща криза и без да се пролива кръв. За тази цел би следвало да се възползваме от момент, в който Австрия, поради сериозни външнополитически проблеми, би държала изключително на разбирателство с нас, или пък да чакаме, вследствие присъщите на самото ѝ съществуване трудности, тя да се окаже в невъзможност да мисли за борба срещу нас. Във всеки случай, би било полезно да не се придава на събитията преувеличено значение и да се действа така, че да не се предизвиква подозрението на Великите сили и недоверието на общественото мнение на Запада. При всички случаи, възвръщането на отстъпената част от Бесарабия не би трябвало да има формата на насилствен акт; напротив, то би трябвало да бъде предизвикано от петициите, които биха ни отправили живеещите по тези места, като най-вече не би следвало да се дава повод за обвинения, каквито не ще закъснеят да ни се отправят, че искаме да подновим някогашните си завоевателни стремежи в Ориента.

Над всички съображения трябва да стои въпросът за отношенията ни с Германската империя: в днешните обстоятелства би било неразумно да се захващаме с тази работа без да сме си осигурили поне мълчаливото одобрение на тази Сила. Само при това условие, прочее, бихме могли да не обръщаме внимание на несъгласието на онези от западните Сили, които винаги биха ни били враждебни що се отнася до делата в Ориента. Ако в момента е невъзможно да се предвиди точно времето, в което ревандикацията на отстъпената част от Бесарабия би могла да се предяви,

se laisser surprendre par la marche des choses, de se rendre un compte exact de la situation et du but vers lequel nous devons tendre. Il faut définir l'attitude que nous prendrions lorsque surgiraient sur le Danube les événements qu'on peut prévoir dès à présent. Il faut décider si nous prêterons un appui efficace à la population des districts cédés, lorsqu'elle réclamera son annexion à la Russie ou si, par égard pour l'Occident et par crainte d'être impliqués dans des complications, nous resterons sourds aux vœux légitimes des russes séparés de leur patrie?"

Roumanie. - Le Gouvernement Roumain avait tâché de profiter des relations satisfaisantes qui existaient au commencement de 1870 entre lui et la Cour Suzeraine pour régler certaines questions, qui formaient depuis longtemps l'objet de négociations avec la Porte. Ainsi il demanda la reconnaissance du titre de "Roumanie" en remplacement de celui de "Principautés Unies de Moldo-Valachie". De plus la question de la monnaie roumaine fut également mise sur le tapis et paraissait résolue conformément aux vœux de l'Hospodar, quoique de nouvelles difficultés devaient surgir ultérieurement, relativement à son application pratique, et nécessiter de nouveaux pourparlers. Ces bonnes relations subirent cependant une légère altération au début de la guerre Franco-Allemande. La Porte fut froissée de la déclaration par laquelle le Gouvernement Roumain, se séparant, pour ainsi dire, complètement de l'Empire, avait proclamé sa neutralité avec une ostentation enfantine. Afin de faire sentir aux Principautés vassales l'inconvenance de cette démarche Ali Pacha transmit à la Roumanie, ainsi qu'à la Serbie et à l'Egypte, la circulaire de la Porte sur la neutralité de la Turquie en exprimant l'espoir que ces provinces éviteraient tout ce qui serait de nature à compromettre cette attitude.

La communication de la Porte produisit naturellement un pénible effet à Bucarest, en rappelant aux Roumains leurs obligations de vassalité. Vers la même époque l'Empereur Napoléon fit entendre à la Porte qu'il ne verrait pas d'un mauvais œil le renvoi du Prince Charles de Bucarest, qu'il déplorait la malencontreuse combinaison qui l'avait amené en Roumanie, parce qu'elle aurait fait prendre à la Prusse le goût des élections

необходимо е, обаче, за да не бъдем изненадани от хода на нещата, да си дадем точна сметка за положението и за целта, към която трябва да се стремим. Трябва да определим позицията, която ще заемем, когато на Дунав възникнат събитията, които още от сега могат да се предвидят. Трябва да решим дали ще дадем ефикасна подкрепа на населението от отстъпените окръзи, когато то поиска присъединяване към Русия, или пък, от уважение към Запада и от страх да не се забъркаме в усложнения, ще останем глухи към законните желания на отделените от родината си руснаци."

Румъния. - Румънското правителство се бе постарало да се възползва от добрите отношения, които в началото на 1870 имаше със своя сюзерен, за да уреди някои въпроси, съставляващи от дълго време предмет на преговори с Портата. Така, то поиска признаване на името "Румъния" в замяна на "Обединени Молдовлашки княжества". Освен това, въпросът за румънската парична единица също така бе поставен на обсъждане и изглеждаше решен съгласно желанията на господаря, макар че нови трудности щяха да възникнат по-късно, във връзка с нейното практическо прилагане, и да направят необходими нови преговори. Все пак, тези добри отношения леко се промениха в началото на Френско-германската война. Портата беше докачена от декларацията, с която румънското правителство, отцепвайки се, така да се каже, напълно от империята, с детинска показност бе прокламирало своя неутралитет. За да накара васалните княжества да почувстват неуместността на тази стъпка, Али паша изпрати на Румъния, както и на Сърбия и на Египет, циркуляра на Портата относно неутралитета на Турция, изразявайки надежда, че тези провинции ще избягнат всичко, което би могло да компрометира тази позиция.

Естествено, съобщението на Портата произведе мъчително впечатление в Букурещ, като напомни на румънците за техните васални задължения. По същото време император Наполеон даде на Портата да разбере, че не би погледнал с лошо око на изгонването на принц Карл от Букурещ и че съжалява за злополучната комбинация, която го е довела в Румъния, защото от нея се разпространил пруският

Hohenzollern; et qu'enfin, vu la position précaire du Prince en Roumanie, une chiquenaude suffirait à précipiter son trône improvisé. Ces ouvertures furent laissées sans suite par Aali Pacha, qui, tout en admettant que le moment semblait bien choisi pour renverser le Prince Charles, se montrait indigné de la versatilité et du sans-gêne de la politique française dans cette occasion, et tenant surtout à éviter toute commotion du côté du Danube, qui pourrait mettre le feu aux poudres en Turquie.

Cependant les intrigues tramées par la France en Roumanie tendaient à séparer le Prince Charles de son peuple. Tandis que le Gouvernement sous prétexte de maintien de la neutralité, congédiait la mission militaire française, qui avait été installée du temps du Prince Couza, des démonstrations bruyantes de la populace étaient provoquées en faveur de la France. Ces éléments de désordre reçurent une nouvelle impulsion par la proclamation de la république en France après la catastrophe de Sedan. Un mouvement insurrectionnel éclata à Ploesti contre le Prince Charles, en manifestant les tendances du parti rouge, qui comptait dans cette ville de nombreux adhérents et y avait placé sa base d'opération. Quoique l'émeute fut facilement réprimée un malaise très sensible continua à subsister dans le pays.

L'hostilité systématique de la Chambre et la réhabilitation politique des auteurs de l'incident de Ploesti blessèrent vivement le Prince Charles, qui voulait sortir, coûte que coûte, d'une situation intolérable. Encouragé par son père, ainsi que par le Consul Général d'Angleterre à Bucarest, il se décida au mois de décembre [1870] de tenter un recours à l'Europe dans l'espoir de faire saisir la Conférence de Londres de la question Roumaine. Dans une lettre adressée aux Souverains Son Altesse exposait les difficultés de la situation, et insistait sur la nécessité de porter remède au mal par des moyens sérieux. Cette démarche, pas plus que celle qui fut faite auprès de la Porte, n'ayant eu, - comme il fallait d'ailleurs s'y attendre, - aucune suite, le Prince parut décidé à abdiquer le pouvoir et à quitter la Roumanie. Il s'énonça entre autres dans ce sens dans une lettre publiée par les journaux allemands et qui fit grand bruit. La chute du régime existant dans les Principautés devenant ainsi probable on dû s'occuper dans les cercles politiques des éventualités d'avenir.

вкус към избиране на Хоенцолерни; и че, най-сетне, предвид несигурното положение на княза в Румъния, едно чукване с пръст би било достатъчно да прекатури импровизирания му трон. Тези предложения останаха без последиствия от страна на Али паша, който, приемайки, че моментът за сваляне на княз Карл изглежда добре избран, в този случай се показва възмутен от непостоянството и цинизма на френската политика, макар най-вече да се пазеше от каквото и да е сътресение на Дунава, което би могло да взриви Турция.

Така или иначе, интригите, които плетеше Франция в Румъния отдалечаваха княз Карл от неговия народ. Докато правителството, под предлог, че поддържа неутралитет, отпращаше френската военна мисия, която бе настанена по времето на княз Куза, бяха предизвикани шумни демонстрации на простолюдието в полза на Франция. Тези наченки на безпорядък получиха тласък от обявяването на република във Франция след катастрофата при Sedan. В Плоещ срещу княз Карл избухна въстаническо движение с тежениния към червената партия, която броеше много привърженици в този град, където бе настанила своята база за действие. Макар бунтът да беше лесно потушен, в страната продължи да съществува осезателно напрежение.

Системната враждебност на камарата и политическата реабилитация на инициаторите на плоещкия инцидент силно засегнаха княз Карл, който искаше на всяка цена да излезе от едно нетърпимо положение. Насърчаван от своя баща²¹³, както и от генералния консул²¹⁴ на Англия в Букурещ, през декември [1870] той реши да се опита да привлече вниманието на Европа с надеждата да сезира Лондонската конференция за Румънския въпрос. В писмо, адресирано до държавните глави, Негово Височество излагаше трудностите на положението и настояваше, че за премахване на злото е необходимо да се прибегне до сериозни средства. Тъй като нито този демарш, нито онзи, който бе направен пред Портата, не донесе, както, впрочем, трябваше и да се очаква, никакъв резултат, князът изглеждаше решен да абдикира и да напусне Румъния. Така, между другото, той се изрази в едно писмо, което бе публикувано от немските вестници и вдигна голям шум. Тъй като по този начин падането на съществуващия в Княжествата режим ставаше вероятно, в политическите кръгове трябваше да помислят за бъдещите възможности.

La Porte se disait décidée à ne pas tolérer l'installation d'un Gouvernement républicain dans les Principautés. Considérant, en outre, l'expérience du Prince étranger comme résolue en sens négatif, elle voulait tendre, en cas de chute du Prince Charles, à revenir à la combinaison d'un double Hospodarat. A cette fin le Gouvernement Ottoman comptait solliciter l'assentiment des Puissances de faire entrer ses troupes dans les Principautés dans des considérations d'ordre et de sécurité publique sans vouloir toutefois profiter de cette faculté à moins d'urgence absolue. Tout en calmant les appréhensions du Grand Vézir, je tâchai de l'entretenir dans des dispositions correctes et conformes à nos vues. J'eus l'occasion de m'expliquer avec mes collègues sur l'éventualité d'une occupation turque des Principautés. Ayant recueilli de l'Ambassadeur d'Autriche la déclaration que son Gouvernement ne se mêlerait à l'occupation que si nous intervenions, je lui fis observer que tel me paraissait être également notre cas vis-à-vis de l'Autriche, que nous n'avions nul désir d'intervenir en Roumanie, mais que nous serions probablement dans le cas de nous opposer à une occupation unilatérale de l'Autriche.

Cependant une réaction se produisit dans le pays dès les premiers mois de l'année en 1871. Les succès toujours croissants de la Prusse en France avaient contribué à donner au Prince Charles un certain prestige aux yeux de la population; les conservateurs, effrayés des menaces subversives de parti révolutionnaire, tendaient nécessairement de leur côté à se grouper autour du Prince et à lui offrir ainsi un point d'appui; enfin tous les partis épouvantés par la perspective d'une occupation étrangère consentirent à prêter leur concours au Gouvernement. La Chambre des députés profita de la première occasion pour exprimer avec une profonde émotion ses sentiments de dévouement pour le trône et la dynastie, qui sont garantis par la Constitution. Ce vote, qui fut bientôt suivi par un changement ministériel, a inauguré un temps d'apaisement et de calme, qui malheureusement ne pouvait être que tout à fait précaire, car en Roumanie - grâce à la constitution défectueuse dont est doté le pays - les explosions du parti radical sont destinées à se produire périodiquement.

Serbie. - Il a déjà été précédemment question du revirement survenu à Belgrade après la mort du Prince Michel et de l'attitude adoptée par les

Портата твърдеше, че е решена да не допусне установяване на републиканско правителство в Княжествата. Смятайки, освен това, че експериментът с чуждестранен принц е приключил отрицателно, тя искаше, в случай, че княз Карл падне, връщане към комбинацията с двойно господарство. С тази цел османското правителство смяташе да иска съгласието на Силите за изпращане, от съображения за ред и сигурност, но само в случай на крайна необходимост, на свои войски в Княжествата. Разсейвайки опасенията на великия везир, аз се постарях да запазя неговите правилни и съобразени с нашите цели виждания. Имах случай да разговарям с моите колеги за евентуална турска окупация на Княжествата. Получавайки от австрийския посланик²¹⁵ декларацията, че неговото правителство би се набъркало в окупацията само ако ние се намесим, аз му обърнах внимание, че изглежда такава е и нашата позиция спрямо Австрия, че нямаме никакво желание да се месим в Румъния, но че вероятно би ни се наложило да се противопоставим на едностранна окупация от Австрия.

Но през първите месеци на 1871 в страната настъпи обрат. Все по-големите успехи на Прусия във Франция създадоха на княз Карл престиж в очите на населението; от своя страна консерваторите, ужасени от размирническите заплахи на революционната партия, по необходимост се стремяха да се групират около княза и така да му предложат опорна точка; най-сетне всички партии, уплашени от перспективата за чужда окупация, се съгласиха да подкрепят правителството. Камарата на представителите се възползва от първия благоприятен случай за да изрази с голямо възмущение чувствата си на преданост към гарантираните от конституцията трон и династия. Този вот, който скоро бе последван от смяна на кабинета, постави началото на умиротворение и спокойствие, които за съжаление могат да бъдат само съвсем временни, защото в Румъния периодичните изблици на радикалната партия са предопределени от несъвършената конституция.

Сърбия. - Вече стана дума за обрат, който настъпи в Белград след смъртта на княз Михаил, и за позицията, заета от регентите

régents à l'égard des populations slaves de la Turquie, pendant que le parti dit de la Grande Serbie travaillait à faire incliner l'opinion publique vers un sentiment plus intime de la solidarité des races chrétiennes, la régence se prononçait, au contraire, pour la politique d'abstention en cas d'un soulèvement des populations en Turquie. Le Gouvernement Serbe suivait les mêmes errements dans ses relations avec la Grèce et le Monténégro.

Un échange d'idées, qui eut lieu en février 1871 entre Belgrade et Athènes constate le refroidissement, qui s'était produit dans les rapports des deux pays. Ces explications ont trait à l'entente concertée en 1867. Le Ministère Hellénique déclare que la Grèce est épuisée par suite des événements des dernières années, qu'en outre son action au dehors est paralysée par la nécessité de réprimer le brigandage, que pour le moment il n'y aurait donc pas à compter sur elle, si une crise venait à éclater prématurément en Orient, quoiqu'en principe la Grèce maintienne ses anciennes idées et son alliance avec la Serbie. La réponse du Gouvernement Serbe porte que les considérations dont s'inspire le Gouvernement Hellénique concordent avec les désirs de la Régence, qui tient elle-même à ne pas précipiter les choses et à attendre une occasion favorable. Tout en maintenant le principe de l'alliance, ces explications sont de nature à l'abroger de fait ou, du moins, à en remettre l'application à une époque indéfinie.

Lors du voyage du Prince Nicolas à Saint-Pétersbourg les doléances continuelles que me faisait parvenir la régence au sujet de l'accueil sympathique dont Son Altesse fut objet, donnent la mesure de ses véritables dispositions pour le Monténégro. Une tentative de conciliation fut tentée par le Prince Nicolas, qui envoya à Belgrade le sénateur Plamenatz avec une lettre aux Régents. Dans leur réponse ces derniers tout en témoignant de leur désir de replacer les rapports avec le Monténégro sur un pied de cordial accord touchaient malhabilement aux questions d'avenir les plus délicates; ils faisaient mention de l'émancipation future de l'union des races-sœurs et même de la question dynastique, qui devait être décidée selon eux - par la volonté nationale après l'affranchissement des deux pays. Ces considérations n'étaient pas de nature à plaire au Prince Nicolas et elles produisirent un mauvais effet à Cettigné.

спрямо славянското население на Турция; докато т.н. Великосръбска партия работеше за да наклони общественото мнение към едно по-интимно чувство на солидарност с християните, то регентството²¹⁶, напротив, се обявяваше за политика на въздържаност в случай на въстание в Турция. Сръбското правителство следваше същата линия и в отношенията си с Гърция и Черна гора.

Разменените през февр. 1871 между Белград и Атина становища отбелязва охлаждането, настъпило в отношенията между двете страни. Тези обяснения касаят съглашението, договорено през 1867. Елинското правителство обявява, че Гърция е изтощена до крайност от събитията през последните години, че освен това действията ѝ извън страната са парализирани от необходимостта да смаже разбойничеството, че, следователно, за момента не може да се разчита на нея, ако преждевременно възникне криза в Ориента, макар по принцип тя да поддържа своите някогашни идеи и своя съюз със Сърбия. Сръбското правителство отговаря, че съображенията, от които се вдъхновява елинското правителство съвпадат с желанията на регентството, което само държи да не ускорява нещата и да чака благоприятен случай. Макар че поддържат принципа за съюз, тези обяснения са от естество фактически да го отменят или, най-малкото, да отложат неговото приложение за едно неопределено бъдеще.

Непрестанните оплаквания, които регентството ми изпращаше по повод симпатията, с която княз Никола бе посрещан по време²¹⁷ на пътуването си в Санкт-Петербург, показват истинското му отношение към Черна гора. Негово Височество направи опит за помирение, изпращайки в Белград сенатора Пламенац с писмо до регентите. Макар в отговора си последните да засвидетелстваха желанието си да поставят отношенията с Черна гора на приятелска основа, за съжаление те засегнаха и най-деликатните въпроси на бъдещето; споменаваха очакваното освобождение на съюза на нациите-сестри и даже династическия въпрос, който според тях трябва да се реши от националната воля след избавлението на двете страни. Тези разсъждения не бяха от естество да се харесат на княз Никола и създадоха лошо впечатление в Цетиние.

L'attitude peu correcte des Régents serbes, leurs antécédents et la préférence qu'ils témoignèrent à l'Autriche-Hongrie lors de leur installation, avaient produit entre eux et notre Consul Général à Belgrade une tension de rapports regrettable, et peu conforme à nos sympathies traditionnelles pour la Serbie. Cependant, après quelques mois d'expérience, les Régents comprirent leur faute et nous témoignèrent de bonnes dispositions qu'il eut été utile de développer. N'ayant nullement l'intention d'intervenir dans les affaires intérieures de la Serbie, nous devons accepter le régime que les Serbes se donnent, car il est évident que, quels que soient les hommes qui se trouvent au pouvoir à Belgrade, la force des choses devra nous les concilier tôt ou tard.

J'entretenais des rapports intimes avec les agents de Serbie, qui se sont succédés à Constantinople, tout en leur indiquant les dangers de l'influence exclusive des Hongrois, qui semblait s'établir à Belgrade. Suivant les Serbes les bons rapports avec Pesth étaient étrangers à des vues de haute politique et n'avaient pour but qu'un intérêt d'ordre et de repos public: elles avaient facilité la poursuite du procès Karageorgevitch, et en mettant le pays à l'abri de nouvelles conspirations, avaient permis au pouvoir de consolider son assiette intérieure. Je tâchais de faire comprendre à la Régence qu'en suivant cette voie elle pourrait sacrifier des intérêts permanents à des avantages passagers, mais qu'en principe nous n'avions rien à objecter contre un rapprochement avec la Hongrie pourvu que la Serbie sût ne pas en laisser tous les fruits à cette dernière, car nous tenions avant tout à préserver les Serbes du système fatal de l'exploitation par l'étranger.

Mes avertissements eurent un effet salutaire à Belgrade, on comprit que non seulement la Hongrie, mais aussi toutes les autres Puissances Occidentales tendaient à exploiter la Serbie, tandis que le Cabinet Impérial s'inspirait seul de vues désintéressées à son égard et pouvait seul lui être véritablement utile. La Régence me fit parvenir l'expression du dévouement de la nation serbe à la Russie et à la Personne de son Auguste Souverain. Elle sollicita, par mon entremise, l'autorisation pour le Prince Milan de se rendre à Livadia pour présenter ses hommages à l'Empereur.

Некоректното отношение на сръбските регенти²¹⁸, тяхното минало и предпочитанието, което засвидетелстваха на Австро-Унгария по време на назначението си, за съжаление и в разрез с традиционните ни симпатии към Сърбия обтегнаха отношенията им с нашия генерален консул²¹⁹ в Белград. Все пак, след като в продължение на няколко месеца понатрупаха опит, регентите разбраха грешката си и ни засвидетелстваха приятелство, което бе полезно да разширим. Тъй като нямаше никакво намерение да се намесваме във вътрешните дела на Сърбия, ние трябваше да приемем режима, който възприеха сърбите, защото бе ясно, че който и да е на власт в Белград, той, по силата на нещата, рано или късно трябваше да завърже приятелство с нас.

Поддържах близки отношения с изредилите си в Цариград сръбски дипломатически агенти²²⁰, като не пропусках да им посочвам рисковете от изключителното влияние на унгарците, които, както изглежда, се настаняваха в Белград. Според сърбите добрите отношения с Пеща били чужди на целите на голямата политика и били в интерес единствено на обществения ред и спокойствие: те улеснили продължаването на процеса Караджорджевич²²¹ и, поставяйки страната извън риска от нови заговори, позволили на властта да утвърди вътрешните си устои. Постарах се да убедя регентството, че, следвайки този път, ще пожертва неизменни интереси заради мимолетни изгоди, но че по принцип нямаме нищо против едно сближение с Унгария, ако Сърбия съумее да не ѝ остави всички негови плодове, тъй като нашата първостепенна цел е да предпазим сърбите от фаталната система на експлоатацията от чужбина.

Предупрежденията ми оказаха спасително въздействие в Белград; разбра се, че не само Унгария, но и всички западни сили се стремят да използват Сърбия, докато единствено императорското правителство се вдъхновява от безкористни спрямо нея цели и само то можеше да ѝ бъде полезно. Регентството ми изрази предаността на сръбската нация към Русия и лично към нейния Августейши Господар. Чрез мен то помоли за разрешение княз Милан да отиде в Ливадия за да поднесе почитанията си на императора. Негово Величество

Sa Majesté ayant daigné accueillir favorablement cette demande, le Prince Milan se rendit en Crimée accompagné du Colonel Blaznavatz. Les assurances données à cette occasion par ce dernier, ont témoigné du désir des Serbes de se rendre dignes des bonnes grâces de la Russie et de s'inspirer de nos conseils.

Монтенегро. – L'insurrection de Dalmatie, provoquée par suite de l'introduction de la landwehr, avait créée en 1869 au Prince Nicolas une position des plus délicates. Tout en vouant officiellement ses efforts à l'observation d'une stricte neutralité, il avait de la peine à contenir les élans de la population, comme il lui était impossible de fermer sa frontière à ses malheureux frères de race qui venaient y chercher un refuge, ou d'empêcher les secours, qui parvenaient aux insurgés de l'intérieur de la Montagne Noire. La même communauté d'intérêts qui rattachaient les Monténégrins aux Dalmates, existait également entre l'Autriche et la Turquie, qui – selon l'expression d'Aali Pacha – avaient *“les mêmes soucis, les mêmes intérêts et les mêmes dangers”*. Dès lors il n'y avait rien d'étonnant que ces deux Puissances prissent en commun des mesures de précaution. Pendant le séjour de l'Empereur d'Autriche à Constantinople un arrangement fut négocié pour la répression des désordres sur les limites des deux Etats et la Porte prescrivit en conséquence aux autorités limitrophes ottomanes d'accorder un concours sincère aux troupes et aux employés austro-hongrois chargés de la répression de l'insurrection en Dalmatie. Il avait été également question de l'autorisation à accorder aux troupes autrichiennes de franchir en cas de nécessité le territoire ottoman. Mais affirmée et démentie tour à tour la nouvelle d'une convention conclue dans ce sens ne s'est finalement pas confirmée.

Il paraît que rien n'a été signé à neuf entre la Porte et le Cabinet de Vienne, et qu'on s'est borné à renouveler les arrangements antérieurs et spécialement ceux de 1854 qui semblaient répondre aux exigences de la situation. Ces arrangements, mentionnés dans une note du 24 mai de Reschid Pacha à l'Internonce, stipulaient que les troupes autrichiennes étaient autorisées à entrer en cas de mouvement en Serbie, en Bosnie, en Herzégovine et dans les contrées confinantes avec le Monténégro jusqu'au moment où le calme et l'ordre légal seraient entièrement rétablis

благоволи да приеме благосклонно тази молба и княз Милан замина²²² за Крим, придружаван от полковник Блазнавац. Уверенията, които по този случай даде последният, свидетелстваха за желанието на сърбите да бъдат достойни за благоволенията на Русия и да следват нашите съвети.

Черна гора. – Въстанието²²³ в Далмация, предизвикано от въвеждането на ландвер, бе поставило през 1869 княз Никола в извънредно деликатно положение. Макар официално да положи всички усилия за спазване на строг неутралитет, той с мъка удържаше поривите на населението, тъй като му бе невъзможно да затвори границата за нещастните си единородци, търсещи убежище, както и да попречи на помощите, които от Черната планина се изпращаха на въстаниците. Същата общност на интереси, която свързваше черногорци и далматинци, съществуваше между Австрия и Турция, която, по израза на Али паша, имала *“същите грижи, същите интереси и същите опасности”*. Затова никак не беше за чудене, че тези две държави съвместно взеха предпазни мерки. При посещението на австрийския император²²⁴ в Цариград бе договорено споразумение за съвместно смазване на безредиците по границата между двете държави, а Портата, вследствие на това, предписа на пограничните си власти да окажат искрено съдействие на австро-унгарските войници и чиновници, натоварени с потушаването на въстанието в Далмация. Стана дума също така за даване разрешение на австрийските войски в случай на нужда да преминават през османска територия. Но ту потвърждавана, ту опровергавана, новината за сключена в такъв смисъл конвенция в крайна сметка не се оказа вярна.

По всяка вероятност нищо ново не е било подписано между Портата и Виенския кабинет, като само са били подновени предишни споразумения и по-специално онези от 1854, които изглежда отговарят на нуждите на момента. Тези споразумения, споменати в нота от 24 май на Решид паша до интернунция²²⁵, предвиждат, че австрийските войски, в случай на брожение в Сърбия, имат право да навлизат в Босна, в Херцеговина и в приграничните с Черна гора райони докато спокойствието и законният ред в тези области не бъдат напълно въз-

dans ces pays; de plus une circulaire envoyée dans le temps par la Porte à toutes les autorités ottomanes leur prescrivaient dans les moindres détails l'attitude à observer en pareille conjoncture. Néanmoins le renouvellement de l'entente austro-turque, s'il a eu lieu en effet, n'eut aucune suite en 1868-69 et n'a provoqué aucune mesure militaire exceptionnelle.

Le mouvement dalmate ayant été maîtrisé, toutes les appréhensions qu'il avait fait naître se calmèrent dans le courant de l'hiver sans laisser des traces sérieuses dans la situation. Néanmoins la position adoptée dans cette circonstance par la Porte mérite d'être notée: tout en craignant un plus grand développement des événements, elle n'était pas fâchée des complications survenues, espérant que la conduite imposée au Prince Nicolas ferait prendre à l'Autriche une attitude menaçante qui, en marquant l'identité de ses intérêts avec ceux de la Turquie, la compromettrait aux yeux des populations slaves et dont le contrecoup serait d'autre part de nature à engager les Monténégrins à se montrer plus conciliants dans leurs rapports avec la Porte.

Pendant les troubles de Dalmatie le Gouvernement Ottoman avait expédié quelques bataillons vers les principaux centres militaires à proximité du Monténégro. Nos consuls, s'étant exagéré l'importance de cette mesure, ont cru y voir une concentration de troupes, opérée en vue d'une occupation de la Principauté. Sur la foi de leurs informations le Ministère Impérial jugea nécessaire de prendre en janvier 1870 l'initiative d'une intervention des Puissances pour exhorter le Gouvernement Ottoman à la modération. Les Représentants d'Angleterre, de Prusse, d'Autriche et d'Italie interpellèrent la Porte au sujet de la nouvelle que nous avons donnée. Quant à Mr Bourée il fit demander des explications aux Consuls de France à Scutari et à Sérayevo, et ayant reçu la réponse de ces employés il n'insista pas auprès des Ministres du Sultan sur le retrait des troupes qui, selon ses renseignements, n'avaient pas été portées sur la frontière monténégrine.

Je me suis acquitté de mon côté des ordres du Ministère auprès du Grand Vézir. Aali Pacha nia catégoriquement la concentration de troupes, qui nous avait été signalée et désavoua également l'intention attribuée à la Porte d'attaquer le Monténégro; il ajouta que les troupes disposées

становени; освен това, циркуляр, изпратен на времето от Портата до всички османски власти, им предписва в най-малки подробности към какво поведението трябва да се придържат в подобни случаи. Но, и да е имало подновяване на австро-турското съглашение, то през 1868-69 не предизвика никаква извънредна военна мярка.

Тъй като далматинското брожение беше овладяно, всички пороци от него опасения изчезнаха през зимата без да оставят никакви сериозни следи в обстановката. Въпреки това, позицията, която Портата зае в тези обстоятелства, заслужава отбелязване: макар да се страхуваше от изостряне на положението, тя не се разсърди от станалите усложнения, тъй като се надяваше, че наложената на княз Никола линия ще накара Австрия да заеме заплашителна позиция, която, разкривайки съвпадението на интересите ѝ с тези на Турция, ще я компрометира в очите на славянското население и, от друга страна, ще е от естество косвено да направи черногорците по-отстъпчиви в отношенията им с Портата.

По време на смутовете в Далмация османското правителство бе насочило няколко батальона към основните военни центрове в съседство с Черна гора. Нашите консули, преувеличавайки важността на тази мярка, сметнаха, че виждат в това съсредоточаване на войски за окупиране на княжеството. Въз основа на техните сведения императорското министерство [на външните работи] намери за необходимо през ян. 1870 да вземе инициативата за намеса на Силите с цел османското правителство да бъде убедено да прояви умереност. Представителите на Англия²²⁶, Прусия²²⁷, Австрия²²⁸, и Италия²²⁹ се обърнаха с питане към Портата по повод съобщената им от нас новина. Що се отнася до г-н Буре, той поиска обяснения от консулите на Франция в Шкодра²³⁰ и Сараево²³¹ и, след като получи отговор от тези чиновници, не настоя пред султанските министри за изтегляне на войските, които, според неговите сведения, не били настанени на черногорската граница.

Изпълних заповедите на министерството като се отнесох до великия везир. Али паша категорично отрече сигнализираното от нас съсредоточаване на войски и опроверга, също така, приписваното на Портата намерение да нападне Черна гора; той добави, че разполо-

dans les environs de ce pays étaient à peine suffisantes pour le maintien de la tranquillité et qu'il espérait bien que la Turquie n'était pas encore tombée assez bas pour qu'on voulut circonscrire même ses moyens de résistance intérieure. Il profita de l'occasion pour se plaindre violemment, tant à moi qu'à mes collègues, de l'attitude du Monténégro qui, selon lui, se livrait à des provocations continuelles à l'égard des autorités ottomanes. Ayant enjoint par suite de ces explications à nos agents de me faire parvenir les renseignements les plus précis et les plus authentiques sur le nombre de troupes réunies sur la frontière du Monténégro, j'ai été mis à même de constater que les dislocations de troupes qu'ils avaient mentionnées étaient tout à fait insignifiantes et n'offraient aucun danger sérieux pour la Principauté. L'incident n'eut ainsi aucune suite, si ce n'est celle d'indisposer les Turcs à l'égard du Monténégro et d'éveiller gratuitement l'ancienne méfiance qu'ils nous portaient et que je tâchais de faire disparaître subséquemment.

Outre ces difficultés imprévues d'assez graves dissensions éclatèrent en 1869-70 entre la Turquie et le Monténégro à l'occasion des travaux de délimitation. Un protocole signé à Constantinople le 16 octobre 1866 avait décidé la création d'une Commission mixte pour fixer définitivement la frontière des deux pays en acceptant le tracé de la ligne frontière ainsi que le cahier de spécification de 1858. Les commissaires ne purent s'entendre quant aux Vely et Malo Brdos - hauteurs, qui dominent la voie de Podgoritzà à Spouj et qui, tout en contenant de bons pâturages, offrent une position stratégique d'une certaine importance. L'affaire fut portée à Constantinople. Comme les terrains contestés formaient une propriété particulière des Monténégrins, la Porte proposa, conformément à l'arrangement qu'elle avait suggéré en 1866 pour toutes les propriétés de ce genre enclavées dans les domaines turcs, de les acquérir moyennant une indemnité de 15 ou 20 m. florins qu'elle payerait à la Principauté. Le Prince Nicolas ne voulait pas se prêter à cette combinaison et s'adressa aux Représentants des Grandes Puissances en sollicitant leur appui. Je n'entrerai pas dans les détails de la longue négociation, qui s'en suivit en durant laquelle nous avons avancé les propositions de la jouissance et commun des deux Brdos, de leur neutralisation ou d'une compensation territoriale au Monténégro. La Porte opposait une résistance énergique à toutes ces propositions, et il était facile de comprendre

жените в близост до тази страна войски едва стигат за поддържане на спокойствието и че много се надява Турция още да не е паднала толкова ниско, щото да се иска дори ограничаване на средствата ѝ за вътрешна съпротива. Той се възползва от случая за да се оплаче енергично, както на мен, така и на моите колеги, от поведението на Черна гора, която, според него, вършела непрекъснати провокации спрямо османските власти. Тъй като вследствие на тези обяснения изисках от нашите дипломатически агенти най-точни и най-действителни сведения за броя на струпаните на черногорската граница войски, можах да установя, че последните са съвсем незначителни и не представляват никаква сериозна заплаха за княжеството. Инцидентът остана без последствия, ако не вземаме предвид това, че той настрои турците срещу Черна гора и ненужно събуди старото недоверие към нас, което незабавно се постарях да разсея.

Освен тези непредвидени трудности, през 1869-70 между Турция и Черна гора се появиха сериозни разногласия и по повод разграничителните работи. Подписаният в Цариград на 16 окт. 1866 протокол постановяваше създаване на смесена комисия за окончателно прокарване на границата между двете страни чрез приемане граничната линия и подробното ѝ описание от 1858²³². Членовете на комисията се споразумяха само за Веле и Мало Бърдо - възвишения, които доминират пътя от Подгорица за Служ и които са покрити не само с добри пасища, но и предлагат немаловажна стратегическа позиция. Работата бе отнесена до Цариград. Тъй като спорните земи съставляваха частна собственост на черногорци, Портата предложи, в съответствие със спогодбата, с която тя бе излязла през 1866 за всички черногорски анклавни в турска територия от подобен род, да ги придобие срещу обезщетение от 15-20 х. флорина, което тя да плати на княжеството. Княз Никола не пожела да приеме това решение и се обърна към представителите на Великите сили за помощ. Няма да описвам подробно последвалите дълги преговори, по време на които ние предложихме или общо ползване на двете Бърда, или тяхната неутрализация, или териториална компенсация за Черна гора. Портата енергично се противопостави на всички тези предложения, като

qu'elle était décidée à ne pas céder à moins d'une pression unanime et générale des Puissances.

Or, comme une telle pression était impossible à provoquer et nous dûmes renoncer à soutenir les demandes du Prince Nicolas sous leur forme primitive, il fut décidé que la Commission mixte turco-monténégrine assistée des Consuls des Puissances garantes réglerait le différend sur les lieux conformément au Protocole signé à Constantinople le 5/17 avril 1860. Cette Commission fut unanime à constater que les Brdos constituaient la propriété territorial de la Turquie et que la jouissance des pâturages accordée aux Monténégrins (aux Pipéris) n'était pas autre chose qu'une servitude volontaire que la Porte avait le droit de racheter. L'indemnité fut fixée à 120 m. florins et le Valy de Scutari fut chargé de remettre cette somme au Gouvernement Monténégrin. Son Altesse avait d'abord élevé des objections contre cette solution, mais à la suite d'une lettre que je lui adressais pour lui recommander la conciliation, il finit par accepter l'indemnité, et la question fut ainsi définitivement aplanie.

J'ai entretenu depuis une correspondance personnelle avec le Prince Nicolas en cherchant à modérer ses mouvements de mauvaise humeur ou d'impatience et en lui faisant comprendre la nécessité d'une altitude calme et digne à l'égard de la Turquie, qui répondrait aux intérêts du Monténégro bien plus que des démonstrations d'hostilité inutiles pouvant seulement créer des embarras dans le présent et compromettre l'avenir de la Principauté.

Egypte. - Le voyage entrepris au printemps 1869 par Ismaïl Pacha pour inviter les Souverains de Europe à la prochaine inauguration du canal de Suez, le vellétés d'indépendance manifestées par Son Altesse à cette occasion et dans les affaires de l'administration intérieure de l'Egypte, enfin ses armements sur terre et sur mer, et ses arrangements financiers donnèrent de l'inquiétude à la Porte et inspirèrent de la mauvaise humeur au Sultan. La situation générale des affaires semblait d'ailleurs offrir au Gouvernement Ottoman une occasion favorable de raffermir les liens de vassalité de l'Egypte. A la suite d'une décision du Conseil des Ministres, une lettre vézirielle fut adressée au Khédive vers la fin du mois de

бе лесно да се забележи, че тя ще отстъпи само пред общ и единодушен натиск от страна на Великите сили.

Прочее, тъй като бе невъзможно да се предизвика такъв натиск и ние трябваше да се откажем да поддържаме исканията на княз Никола в първоначалната им форма, бе решено, че смесената турско-черногорска комисия, подпомагана от консулите на Силите-гарантки, ще уреди спора в съгласие с протокола, подписан в Цариград на 5/17 апр. 1860²³³. Комисията единодушно установи, че Бърдата са територия на Турция и че ползването на пасищата, предоставено на черногорците (на Пиперите), не е нищо друго освен доброволен сервитут, който Портата има правото да откупи. Определи се обезщетение от 120 х. флорина, като валията на Шкодра бе натоварен да връчи тази сума на черногорското правителство. Негово Височество най-напред направи възражения срещу това решение, но сетне, вследствие писмото, с което му препоръчах отстъпчивост, той прие и въпросът бе окончателно уреден.

Оттогава поддържам лична кореспонденция с княз Никола, като се старая да внасям умереност в действията, към които го тласкат било лошото настроение, било нетърпението, и да му разяснявам необходимостта от спокойна и достойна позиция спрямо Турция, която отговаря на интересите на Черна гора много повече от демонстрациите на излишна враждебност, която е в състояние единствено да създаде затруднения за настоящето и да изложи на риск бъдещето на княжеството.

Египет. - Пътуването, което през пролетта на 1869 предприе Исмаил паша за да покани европейските владетели на предстоящото откриване на Суецкия канал, демонстрираното от Негово Височество, както по този случай, така и във вътрешното управление на Египет, желание за независимост, най-сетне неговите оръжия, сухопътни и морски, и финансовите му спогодби обезпокоиха Портата и развалиха настроението на султана. Но общото политическо положение предложи, както изглежда, на османското правителство благоприятен случай да заздрави суверенитета си над Египет. Към края на юли 1869, след решение на министерския съвет, до хедива бе изпратено везирско писмо; то съдържаше строго предупреждение и изискваше

juillet 1869; elle contenait un avertissement sévère et exigeait des garanties matérielles de soumission. Le Khédive fut très blessé de cette intimation et parlait de refuser l'obéissance au Sultan, de résister par les armes, de proclamer son indépendance. Mais il était facile de prévoir qu'il se calmerait bientôt et se prêterait à un arrangement avec son Suzerain. Il devait désirer, en effet, clore un incident, qui le menaçait des plus graves embarras au moment même où d'augustes visiteurs étaient attendus en Egypte.

Une négociation fut ouverte entre Constantinople et le Caire au sujet des garanties mentionnées dans la lettre du Grand Vézir. Les fêtes de l'inauguration du canal de Suez ayant imposé aux pourparlers un temps d'arrêt, ce ne fut qu'à la fin de novembre que la Porte formulât définitivement ses volontés. Server Effendi fut envoyé en Egypte porteur du firman explicatif adressé au Vice-Roi. Ce document neutralise le firman de 1867. Il prend acte de la correspondance échangée en dernier lieu entre le Grand Vézir et le Khédive au sujet du chiffre des troupes égyptiennes, qui est fixés à 30 m. hommes, ainsi que de l'obligation acceptée par Ismaïl Pacha de faire l'abandon des armes commandées en Europe et renoncer aux navires cuirassés en cours de construction à Trieste et à Toulon; de plus il contient l'ordre de ne contracter aucun emprunt sans l'autorisation de la Porte, et de veiller à ce que les impôts et les taxes soient prélevés conformément aux besoins réels de l'Etat et sans obérer la population. Après la lecture officielle du firman au Caire, Server Effendi revint à Constantinople, et quelques semaines plus tard les quatre cuirassés égyptiens furent passés au nom du Gouvernement Turc contre paiement de 680 000 livres.

Les Turcs furent très satisfaits de ce résultat, le Grand Vézir surtout, qui tenait à donner au Sultan une preuve palpable de la soumission du Khédive, se félicitait de l'avoir obtenue, et le Souverain, peu soucieux des frais à supporter par le Trésor, se disait enchanté d'avoir augmenté sa flotte cuirassée grâce au Khédive.

Malgré l'accalmie, qui après le règlement de cette question semblait avoir fait place à la tension des rapports avec l'Egypte, la Porte, fière de ses succès, ne laissait échapper aucune occasion de faire au Vice-Roi des observations désobligeantes. Elle s'opposa à un emprunt que ce der-

материални гаранции за покорство. Хедивът бе силно уязвен от това искане и говореше, че ще откаже да се подчинява на султана, че ще окаже въоръжена съпротива, че ще провъзгласи независимост. Но бе лесно да се предвиди, че той скоро ще се успокои и ще приеме споразумение със своя сюзерен. В действителност, той нямаше как да не желае да приключи един инцидент, заплашващ го със сериозни затруднения в момент, когато Египет очакваше августейши гости.

Между Цариград и Кайро бяха започнати преговори относно споменатите в писмото на великия везир гаранции. Тъй като празниците по повод откриването на Суецкия канал наложиха временно прекъсване на преговорите, Портата формулира своите окончателни претенции едва в края на ноември. В Египет бе изпратен Сервер ефенди с адресиран до вице-краля обяснителен ферман. Този документ анулира фермана от 1867. Той санкционира разменената в последно време между великия везир и хедива кореспонденция относно числеността на египетската войска, която трябва да е 30 х. души, както и поетото от Исмаил паша задължение да изостави поръчаните в Европа оръжия и да се откаже от строящите се в Триест и Тулон бронирани кораби; освен това, той съдържа заповед да не се сключват заеми без разрешение от Портата и да не се претоварва населението със задължения, като данъците и таксите се съобразяват с действителните нужди на държавата. След официалното прочитане на фермана в Кайро Сервер ефенди се върна в Цариград, а няколко седмици по-късно четирите египетски броненосеца бяха прехвърлени на името на турското правителство срещу 680 000 лири.

Турците бяха много доволни от този резултат, особено великият везир, който, държащ да даде на султана осезаемо доказателство за покорството на хедива, сега се поздравяваше, че го е постигнал, а пък сюзеренът, нехаещ за натоварващите държавното съкровище разноски, твърдеше, че е очарован да увеличи бронираната си флота благодарение на хедива.

Въпреки разведряването, което след уреждането на този въпрос замести, както изглежда, напрежението в отношенията с Египет, Портата, горда със своя успех, не пропускаше удобен случай за да отправя към вице-краля нелюбезни забележки. Тя се противопостави

nier voulut conclure pour son compte personnel et empêcha l'émission de bons du Trésor égyptien. Sa mauvaise humeur se fit en outre jour dans des avances prodiguées à Moustapha Fazyl et Halim Pachas, et le Sultan alla jusqu'à dire à l'Ambassadeur d'Angleterre, qu'il ne tolérerait pas que Tevfik Effendi succède à son père conformément au firman de 1867. Au printemps de 1870 les Représentants de France et d'Angleterre reçurent l'ordre d'amener une réconciliation entre Ismaïl Pacha et la Porte et s'employèrent activement dans ce but. La tâche n'était pas difficile; très accessible au sentiment de la peur, le Khédive cherchait déjà à désarmer les défiances de l'Occident et de la Porte en faisant humblement acte de soumission à Constantinople. Il se présenta au Sultan au mois de juin et les explications qui furent fournies par le vassal réussirent à satisfaire entièrement le Suzerain. Le rétablissement du crédit d'Ismaïl Pacha fut signalé par la destitution de Khalil Bey, Moustéchar des Affaires Etrangères, connu pour ses sentiments d'inimitié pour Son Altesse, et qui, lui ayant adressé une lettre insolente, avait provoqué, une plainte de sa part le jour même de son départ de Constantinople.

Telle fut la fin de cette triste campagne égyptienne. Elle a prouvé une fois de plus que, si l'Egypte autonome peut devenir dans un moment donné, sous un chef ambitieux, ferme et entreprenant, un élément très important de dissolution pour l'Empire Ottoman. Ismaïl Pacha n'est pas de force à créer de sérieux embarras au Gouvernement Turc, n'ayant ni l'esprit assez élevé pour suivre avec persévérance une idée sérieuse, ni le caractère assez ferme pour imiter son aïeul en brusquant la fortune à force d'audace et de ténacité. Le Khédive actuel est un homme timide et timoré, d'un esprit subtil se pendant dans les détails. Il prend souvent les moyens pour le but, et dans son désir d'utiliser ses relations personnelles avec le Sultan, sacrifie tout aux intrigues du harem. Il gaspille de cette façon l'argent qu'il pourrait employer à de plus nobles entreprises. Il épuise le pays sans assurer son avenir autant qu'il pourrait le faire avec les moyens dont il dispose.

Un fait utile à noter se détache de la dernière crise égyptienne. La France et l'Angleterre, essentiellement divisées d'intérêts en Egypte, s'en-

на заем, който последният искаше да сключи за своя сметка, и спря емитирането на египетски съкровищни бонове. Нейното неразположение пролича и в разточителните аванси към пашите Мустафа Фазъл и Халим, а султанът дори заяви на английския посланик²³⁴, че, въпреки фермана от 1867, не ще позволи Тевфик ефенди да наследи баща си на трона. През пролетта на 1870 представителите на Франция²³⁵ и Англия получиха заповед да постигнат помирение между Исмаил паша и Портата и най-активно заработиха за тази цел. Задачата не беше трудна; силно податлив на чувството за страх, хедивът вече търсеше да разсее недоверието на Запада и на Портата, смирено демонстрирайки покорство в Цариград. Той се яви при султана през юни и обясненията, които даде васалът, напълно задоволиха сюзерена. Знак за възстановяване доверието към Исмаил паша беше уволнението на Халил бей. Мюстешар във външно министерство и познат с враждебните си чувства към Негово Височество, той, тъй като му бе пратил оскърбително писмо, предизвика оплакване от негова страна в деня на самото му отпътуване от Цариград.

Такъв беше краят на тази тъжна египетска кампания. Тя още веднъж доказва, че в даден момент, под управлението на амбициозен, твърд и предприемчив владетел, автономен Египет може да се превърне във важен фактор за разложение на Османската империя. Исмаил паша не е в състояние да създаде сериозни трудности на турското правителство, тъй като не притежава нито духовна извисеност за да следва с постоянство каквато и да било сериозна идея, нито достатъчно твърдост на характера за да се впусне, подобно на своя працядо²³⁶, в мащабни начинания, разчитайки само на дързост и упорство. Сегашният хедив е човек плах и нерешителен, с придирчив и записан в детайлите ум. Той често взема средствата за цел, а в желанието си да използва своите лични връзки със султана жертва всичко за интриги в харема. Така пилее пари, които би могъл да употреби за по-благородни начинания. Той изтощава страната без да осигури бъдещето си по начина, по който би могъл да го направи с наличните средства.

Един достоен за отбелязване факт се откроява в последната египетска криза. Въпреки че интересите на Франция и Англия в Египет

tendaient néanmoins pour aplanir par une action commune les difficultés qui menaçaient le repos de la Turquie; car dès que la question de l'intégrité de l'Empire Ottoman est effleurée, l'alliance de ces deux Puissances se reproduit et s'affirme en dépit de toutes les influences rivales. L'Ambassadeur de France, à qui je demandai un jour, si les rigueurs de la Porte à l'égard de l'Egypte ne pourraient pas se heurter contre la politique traditionnelle de la France, me répondit que la considération la plus importante que le Cabinet des Tuileries ne devait pas perdre de vue à l'égard de l'Egypte, était celle de ne pas mettre l'Angleterre dans la nécessité de réagir contre sa politique; or, selon mon collègue, le Gouvernement Britannique ayant franchement déclaré qu'il ne voulait s'emparer de l'Egypte, il ne pourrait tolérer une absorption de ce pays par la France, le soin d'éviter tout conflit sur ce point devait être le mobile principal de l'attitude observée par cette dernière Puissance.

Un événement considérable l'inauguration du canal de Suez - fut fêté le 2/16 [sic!] novembre 1869 au milieu d'un concours de Souverains, de Princes du sang et de Représentants ou Délégués de tous les pays de l'Europe. J'ai assisté à cette solennité et me suis trouvé ainsi en rapports avec l'Impératrice des Français, l'Empereur d'Autriche, le Prince Royal de Prusse et tous les hauts personnages qui s'étaient donné rendez-vous à Port-Saïd. Un bâtiment de guerre de la Marine Impériale, battant pavillon d'Ambassadeur, fut le cinquième à traverser le canal et à entrer dans la Mer Rouge. Le percement de l'isthme de Suez a une importance aussi grande au point de vue politique, qu'à celui du commerce et de la navigation; pour l'Angleterre surtout la voie qui la rapproche de ses possessions aux Indes a une signification toute particulière. Elle augmente, d'autre part, l'importance de l'Egypte qui en tient de fait la clef, et se trouve appelée en première ligne à en soigner les destinées.

Réformes et capitulations. - Le principal promoteur des réformes en Turquie, Fuad Pacha étant mort, le mouvement imprimé en 1867 se ralentit graduellement. Les grands changements organiques entrepris dans l'administration en vue d'éblouir l'Europe restèrent à l'état stationnaire et il ne fut plus question de nouvelles mesures de ce genre. L'attention de la

са диаметрално противоположни, те се споразумяха чрез съвместни действия да изгладят трудностите, които заплашват спокойствието на Турция; тоест, щом се постави въпросът за целостта на Османската империя, съюзът между тези две Велики сили се възстановява и се заздравява въпреки цялото им съперничество. Френският посланик²³⁷, когото веднъж попитах дали неумолимостта на Портата спрямо Египет няма да се сблъска с традиционната политика на Франция, ми отговори, че най-важното съображение, което Тюлерийският кабинет не трябва да изпуска из предвид по отношение на Египет, е да не се кара Англия да реагира срещу неговата политика; прочее, според моя колега, тъй като британското правителство откровено е обявило, че, без самò да има желание за завладяване на Египет, няма да търпи поглъщане на тази страна от Франция, то факторът, определящ позицията на последната, трябва да бъде грижата за избягване на какъвто и да било конфликт по този пункт.

Едно значително събитие - откриването на Суецкия канал - бе празнувано на 2/16 ноем. [sic!] 1869 сред стечение на короновани особи, членове на владетелски фамилии и представители или пратеници от всички европейски страни. Присъствах на това тържество и така влязох в контакт с френската императрица²³⁸, с австрийския император²³⁹, с пруския престолонаследник²⁴⁰ и с всички високопоставени лица, които си бяха дали среща в Порт-Саид. Военен кораб от императорската флота, плаващ под посланически флаг, беше петият, който прекоси канала и влезе в Червено море. Прокопаването на Суецкия провлак е толкова важно от политическо гледище, колкото от търговско и мореплавателно; за Англия, по-специално, пътят, който я приближава до владенията ѝ в Индия, е от извънредна важност. Той, от друга страна, увеличава значението на Египет, държащ, всъщност, ключа за него и влизащ в числото на най-отговорните за съдбата му.

Реформи и капитулации. - Тъй като главният двигател на реформите в Турция, Фуад паша, почина, ускорението от 1867 постепенно започна да намалява. Големите законодателни промени, предприети в администрацията с цел да слисат Европа, останаха без продължение и повече не стана дума за нови мерки от този род.

Porte se reporta sur des réformes d'un ordre inférieur, mais qui de fait priment peut-être, toutes les autres. D'une part - sur la demande des Ambassades et Légations - elle accorda des facilités à la navigation et au commerce, en réglant le service sanitaire, en installant des phares flottants, en créant un service de sauvetage à l'entrée du Bosphore, enfin en autorisant le passage des détroits en temps de nuit. Toutes ces mesures profitent principalement aux relations commerciales des villes de notre littoral méridional. Mais la principale préoccupation du Gouvernement Ottoman se rapportait aux inconvénients résultants de la situation privilégiée assurée aux étrangers par les anciens Traités.

L'admission de la Turquie dans le concert européen, prononcée par le Congrès de Paris, a eu pour effet moins d'améliorer la situation intérieure de l'Empire que de développer parmi les Turcs un impatient désir de priver les européens des garanties dont ils jouissaient et dont le mauvais état de l'administration et de la justice ne permet pas cependant de se départir sans danger. Hésitant à attaquer de front les capitulations, la Porte cherchait à les battre en brèche, en attaquant leurs stipulations l'une après l'autre. Elle espérait qu'une fois l'édifice ébranlé, il lui serait facile d'en renverser les assises. Dans ce but elle s'appliqua, sous l'impulsion du parti de la *"Jeune Turquie"*, à obtenir successivement l'adhésion des différents Cabinets à la loi concédant le droit de propriété aux étrangers, sauf renonciation de leur part en tant que propriétaires, à la juridiction exceptionnelle assurée par les capitulations. Elle édicta ensuite une loi sur la nationalité ottomane, destinée à diminuer le nombre des résidents étrangers en Turquie. Au printemps de l'année 1869 le Gouvernement Ottoman, encouragé par ses derniers succès politiques et la situation générale de affaires crut le moment opportun d'entreprendre une campagne en règle contre le régime des capitulations en général. Le Grand Vézir avait eu d'abord l'intention d'adresser une circulaire aux Représentants Ottoman à l'étranger pour demander l'abrogation de ces arrangements, dont l'application était, selon lui, incompatible avec les progrès d'une administration régulière.

Вниманието на Портата се пренесе върху реформи от по-ниска категория, които, обаче, може би превъзхождат всички други по значение. От една страна, по искане на посолствата и легациите, тя предостави улеснения за корабоплаването и търговията, като уреди санитарната служба, постави плаващи фарове, създаде спасителна служба на входа на Босфора, разреши, най-сетне, нощно преминаване през Проливите. Всички тези мерки бяха от полза най-вече за търговските сношения на градовете по нашето южно крайбрежие. Но главната грижа на османското правителство бяха неудобствата, създавани от привилегированото положение, което старите договори осигуряваха на чужденците.

Оповестеното от Парижкия конгрес допускане на Турция до европейския концерт не толкова подобри вътрешното положение на империята, колкото породило у турците нетърпеливото желание да лишат европейците от гаранциите, на които те се радват и чието премахване, обаче, крие опасности поради лошото състояние на администрацията и правораздаването. Колебаеща се да предприеме фронтална атака срещу капитулациите, Портата търсеше да направи пробив, захващайки се с техните клаузи една по една. Тя се надяваше, че след като веднъж сградата се разклати, после ще бъде лесно да ѝ се разрушат основите. С тази цел, по подтик от Младотурската партия, тя се постара последователно да спечели подкрепата на различните правителства за закона, даващ право на собственост на чужденци, срещу отказ от тяхна страна в качеството им на собственици, от осигуряваната им с капитулациите изключителна юрисдикция. След това тя издаде закон за османската националност, предназначен да намали броя на живеещите в Турция чужденци. Пролетта на 1869 османското правителство, насърчено от последните си политически успехи и от общото състояние на нещата, сметна момента благоприятен за предприемане на открита кампания срещу капитулационния режим изобщо. Великият везир първоначално възнамеряваше да прати циркуляр до османските представители в чужбина за да искат отмяна на тези споразумения, чието прилагане, според него, е несъвместимо с напредъка на една редовна администрация.

Mais, prévenu à temps qu'en Europe et surtout en France, l'opinion publique était portée pour le maintien des garanties stipulées en faveur des étrangers en Orient, la Porte s'est décidée à procéder par des voies moins sommaires dans la forme. Elle communiqua aux chefs des vilayets un mémoire, fixant les limites dans lesquelles l'application des capitulations devait, selon elles, être désormais renfermée. Ce mémoire fut également transmis aux Représentants des Puissances à Constantinople et servit de point de départ à des pourparlers entre eux et la Porte. Il fut même question de la réunion d'une Conférence pour résoudre la difficulté. Aali Pacha ne disconvenait pas que l'organisation de la justice et de l'administration contenait encore de nombreuses déficiences en Turquie, mais il croyait que l'Europe devait lui tenir compte des efforts tentés pour remédier à cet état de choses et lui faciliter les moyens d'arriver à une situation plus normale; il s'élevait surtout contre la prétention d'assimiler le droit coutumier aux transactions formelles, déclarant que la Turquie se considérait en droit d'établir une distinction entre le texte des Traités et les interprétations facultatives et abusives tolérées dans la pratique subséquente. Cependant la Porte pût bientôt se convaincre que les Puissances comptaient maintenir le caractère obligatoire des capitulations non seulement quant à leur teneur textuelle, mais encore dans l'application usuelle que leur avait assurée une pratique séculaire. Elle dût renoncer à la lutte ouverte et la question entra dans une phase d'apaisement. Mais il ne faut pas se faire illusion, la partie n'a été que remise; la Porte continue à ébrécher les capitulations en détail et la question générale peut surgir d'un moment à autre.

En vue de cette éventualité, il est utile de consigner ici quelques considérations sur notre attitude lorsque l'abrogation des capitulations sera mise de nouveau à l'ordre de jour et qu'il sera impossible d'éviter la discussion. La question des capitulations est, s'il en fut, une question d'intérêt général. Nous y sommes moins directement impliqués que plusieurs autres Grandes Puissances le nombre de nos nationaux en Turquie étant moindre. Lorsque la Porte voudra faire table rase du régime établi, nous pourrions soit nous élever contre cette prétention de concert avec les

Но, предупредена своевременно, че в Европа, и особено във Франция, общественото мнение е за запазване на гаранциите в полза на чужденците в Ориента, Портата реши, що се отнася до формата, да върви по обиколни пътища. Тя доведе до знанието на вилаетските началници един меморандум, очертаващ границите, извън които занапред капитулациите не бива да се прилагат. Този меморандум бе връчен и на представителите на Силите в Цариград и послужи като отправна точка за преговори между тях и Портата. Постави се дори въпрос за свикване на конференция, която да разреши затруднението. Али паша не се съгласяваше, че организацията на съдопроизводството и на администрацията в Турция крие още много несъвършенства, а смяташе, че Европа е длъжна да отчете неговите усилия да поправи това състояние на нещата и да го улесни в прилагането на средствата за достигане до по-нормално положение; той се обявяваше най-вече срещу претенциите да се приравнява обичайното право с формалните спогодби, заявявайки, че Турция се смята в правото си да прави разлика между текста на договорите и необезателните и противозаконни тълкувания, прилагани в последвалата практика. Портата, обаче, бързо можà да се убеди, че Силите смятат да поддържат задължителния характер на капитулациите не само по отношение на тяхното текстуално съдържание, но също така и в тяхното приложение по силата на установен от вековната практика обичай. Тя трябваше да се откаже от откритата борба и работата навлезе във фаза на затишие. Но не бива да си правим илюзии, играта е само отложена; Портата продължава на дребно да нарушава капитулациите, а общият въпрос може всеки момент да излезе на повърхността.

При наличие на такава възможност, тук е полезно да се набележат няколко съображения що се отнася до нашата позиция в момента, в който отмяната на капитулациите бьде отново поставена на дневен ред без да може да се избегне нейното обсъждане. Без съмнение, въпросът за капитулациите е от общ интерес. Но пряко той ни касае по-малко от повечето други Сили, тъй като нашите поданици в Турция са по-малобройни. Когато Портата пожелае да премахне установения режим, ние бихме могли или да се обявим, заедно със

Puissances Occidentales, soit sacrifier hardiment le système. Dans le premier cas nous n'arriverions probablement qu'à retarder un résultat, qui doit se produire tôt ou tard, mais nous contribuerions à irriter le Gouvernement Ottoman et les musulmans contre les étrangers; le second serait un moyen héroïque, qui causerait certainement de grands embarras aux Puissances Occidentales, car leurs intérêts seraient beaucoup plus affectés que les nôtres et elles seraient placées dans une situation très fautive en Turquie, en nous laissant prendre la défense de la Porte contre ses prétendus défenseurs.

Il y aurait encore une voie mitoyenne, qui nous laisserait un beau rôle à jouer. En saisissant simultanément la Porte et les Cabinets de cette affaire, nous pourrions dire aux uns et aux autres qu'en présence des nouvelles tendances du Gouvernement Ottoman nous croirions utile de soumettre à une délibération commune la question de savoir, s'il est opportun d'abandonner dès aujourd'hui le régime des capitulations en faisant rentrer la Turquie dans le droit commun, ou si l'état de ce pays nécessite le maintien soit intégral, soit partiel des garanties existantes. En plaçant la question sur le terrain, nous serions presque sûrs de voir d'une part les occidentaux défendre énergiquement le droit privilégié et les Turcs, de l'autre, se féliciter d'un retour apparent de confiance de notre part. Une fois la discussion acceptée, on reconnaîtrait bientôt la nécessité d'instituer une Commission internationale à Constantinople pour étudier la question. Cette Commission ne pourrait faire autre chose que de mettre à nu les plaies de l'Empire. L'œuvre se ferait ainsi d'elle-même, sans initiative marquée de notre part et en présence d'une attitude bienveillante que nous montrerions pour la Turquie. Elle pourrait amener aux meilleurs résultats, en contribuant à réaliser les vues de notre politique, tout en amendement le régime suranné des capitulations. Sans compromettre ceux des droits acquis aux étrangers, qui sont absolument nécessaires à leur sécurité, les délibérations de la Commission pourraient pousser à l'amélioration du sort de nos coreligionnaires, en leur faisant obtenir des tribunaux mieux constitués et plus de sécurité personnelle. L'attitude que j'ai observée dans cette question spéciale peut être résumée ainsi: défendre

Западните сили, срещу тази претенция, или смело да жертваме системата. В първия случай най-вероятно само ще успеем да забавим резултат, до който рано или късно трябва да се стигне, като, едновременно с това, ще настроим османското правителство и мюсюлманите срещу чужденците; второто би било проява на героизъм, който със сигурност ще създаде затруднения на западните Сили, защото техните интереси ще бъдат много по-силно засегнати от нашите, а в Турция те биха били поставени в твърде неестествено положение, оставяйки ни да се наемем със защитата на Портата срещу мнимите ѝ защитници.

Има и един трети, среден, път, който би ни дал възможност за хубава роля. Ако едновременно предложим на Портата и на другите кабинети разглеждане на тази работа, бихме могли да кажем и на едните, и на другите, че, предвид новите тежнени на османското правителство, бихме сметнали за полезно заедно да обсъдим дали е уместно веднага да се откажем от режима на капитулациите, като направим Турция подсъдна на общото право, или пък състоянието на тази страна изисква поддържане, цялостно или частично, на съществуващите гаранции. При такава постановка на въпроса, бихме били почти напълно сигурни, че, от една страна, западняците ще защитават енергично правото на привилегии, а, от друга, турците ще се поздравяват с явното възвръщане на нашето доверие. Щом веднъж бъде приета дискусия, скоро ще се признае и нуждата от учреждаване в Цариград на международна комисия, която да се запознае с въпроса. Комисията не ще може да направи друго, освен да разголи раните на империята. По този начин нещата ще вървят от само себе си, без видима инициатива от наша страна и при благосклонната ни позиция към Турция. Комисията би могла да доведе до отлични резултати, като допринесе за осъществяване целите на нашата политика, видоизменяйки в същото време отживелия времето си режим на капитулациите. Без да се излагат на опасност тези от правата на чужденците, които са безусловно необходими за тяхната безопасност, разискванията в комисията биха подобрили съдбата на нашите единоверци, давайки им възможност да получат по-добро представителство в съдилищата и по-голяма лична сигурност. Линията, която следвах по този частен въпрос, може да бъде резюмирана така: строга защита на капитулациите, в качеството им на законен порядък, дого-

strictement les capitulations, comme un ordre de choses légal, établi par des Traités et obligatoire, tant qu'il n'est pas modifié ou abrogé d'un commun accord; combattre toute décision nuisible de la Porte - tout en lui témoignant le désir de trouver une solution pratique à une institution surannée, qui ne peut que nous créer des embarras sans profits réels.

Lors des pourparlers soulevés au sujet des capitulations, la Porte répétait sans cesse qu'elle considérait comme une marque de partialité de notre part les faveurs que nous accordions aux Etats vassaux, en les déliant des entraves de l'ancien régime. Le Grand Vézir accueillit avec un mécontentement visible, la nouvelle relative à la renonciation du Cabinet Impérial à la juridiction consulaire sur les sujets russes résidant en Serbie et à nos pourparlers sur le même sujet avec la Roumanie. Selon lui, l'existence intérieure de ces pays offrait des garanties moindres aux nationaux étrangers que l'état des choses en Turquie. Nous n'avons cependant pas eu à nous plaindre des concessions faites aux deux Principautés, et l'Ambassade Impériale s'est plus d'une fois félicitée d'avoir provoqué la décision du Cabinet Impérial. En favorisant ainsi le développement autonome des Etats vassaux, nous avons acquis la gratitude des Roumains et des Serbes sans sacrifices réels.

Question Gréco-Bulgare. - Comme toutes les questions importantes en Orient, le différend Gréco-Bulgare subissait périodiquement dans sa marche des hauts et des bas. Tantôt l'affaire paraissait se rapprocher d'une solution, tantôt des difficultés nouvelles venaient s'accumuler autour d'elle. Se heurtant soit à des passions et des préventions nationales ou à des préjugés religieux, soit à des intérêts personnels, la discussion ne faisait que s'envenimer de plus en plus et grevait l'avenir des fautes du passé, en rendant une crise de plus en plus imminente.

Lors de mon arrivée à Constantinople, j'ai signalé au Ministère Impérial la tournure dangereuse, qui avait été donnée au différent Gréco-Bulgare et qui était de nature à faire craindre une désagrégation des éléments constitutifs de l'Eglise Orthodoxe d'Orient. Mal engagée dès le début en 1860, l'affaire tendait naturellement vers ce fatal résultat et il m'était impossible de garantir les succès des efforts que j'employais en

ворно установен и задължителен, доколкото не е нито променен, нито отменен с общо съгласие; борба срещу всяко пакостно решение на Портата - и в същото време свидетелства за желание да се намери практическо решение за една остаряла институция, която може само да ни създаде трудности без да ни носи никаква реална полза.

При преговорите по повод капитулациите Портата непрекъснато повтаряше, че смята за знак на пристрастие от наша страна благоволенieto, което оказваме на васалните държави като ги освобождаваме от оковите на стария режим. Великият везир прие с видимо неудоволствие новината за отказа на императорското правителство от консулска юрисдикция над живеещите в Сърбия руски поданици и за нашите преговори по същия въпрос с Румъния. Според него вътрешното положение на тези страни предлага по-малки гаранции на чужденците в сравнение с онова в Турция. Ние обаче не сме имали защо да се оплакваме от направените на двете княжества отстъпки, а императорското посолство неведнъж се бе поздравявало, че е предизвикало [съответното] решение на императорското правителство. Облагодетелствайки по този начин автономното развитие на васалните държави, ние придобихме благодарността на румънците и сърбите без никакви реални жертви.

Гръко-българският въпрос. - Подобно на всички важни въпроси в Ориента, и Българо-гръцкият раздор в своя ход бележеше периодични покачвания и спадания. Работата изглежда ту отиваше към решение, ту около нея се натрупваха нови трудности. Сблъсквайки се било със страсти и национални предубеждения или религиозни предразсъдъци, било с лични интереси, спорът се ожесточаваше все повече и повече и обременяваше бъдещето с грешките на миналото, като все по-неотвратимо вървеше към криза.

При своето пристигане в Цариград известих императорското министерство [на външните работи] за опасната посока, която бе дадена на Българо-гръцкия раздор и която бе от естество да застраши с разложение съставните части на Източно-православната църква. Зле подхваната още от началото през 1860, работата естествено клонеше към такъв фатален резултат и ми бе невъзможно да гарантирам

vue du rétablissement de la concorde au sein de l'Eglise. Lancés sur une pente glissante les Bulgares échappaient à notre influence et, dans le désir d'obtenir leur reconnaissance par la Porte, comme nationalité distincte, ils tendaient à une scission définitive avec la Grande Eglise, étant disposés d'aller dans cette voie jusqu'au schisme. Il est facile de maîtriser un filet d'eau et de lui donner une direction utile. Mais, qui pourrait arrêter un fleuve dans son cours impétueux ou lui faire changer de direction? Tout ce que l'on peut tenter avec quelques chances de succès - c'est de poser des digues pour prévenir des débordements désastreux. C'est dans ce sens que nous agissions en ayant pour objectif une nation de près de six millions d'âmes, privée de tout centre, de toute organisation et d'autant plus difficile à maintenir dans une voie régulière.

La position de l'Ambassade Impériale était des plus critiques. L'intervention officielle dépassait les limites de nos attributions et pouvait nous attirer les plus grands inconvénients. Cependant nous ne pouvions pas rester spectateurs indifférents de ce qui se passait entre les Grecs et les Bulgares. Ayant en vue l'intérêt que doit nous inspirer le maintien de l'unité, qui fait la force de l'Eglise d'Orient, je tâchai de garder, tant que c'était possible, la neutralité la plus absolue entre les deux parties sans refuser à aucune d'elles le concours des dispositions conciliantes basées sur la sympathie et la bienveillance qui animent la Russie à l'égard de tous ses coreligionnaires. Cette attitude n'était cependant pas facile à conserver et devenait parfois impossible. Les Grecs, ayant été pendant de longues années les *"enfants gâtés"* de la Russie en Orient, étaient devenus par trop exigeants et par trop excessifs: ceux qui n'épousaient pas entièrement leurs passions et leurs préjugés devenaient immédiatement suspects à leurs yeux; ils étaient censés être leurs adversaires et étaient rendus solidaires de la cause bulgare. De l'autre côté, on était accusé de grécophilisme par les Bulgares dès qu'on leur prêchait la modération et de la déférence pour le Patriarcat.

Mes efforts étaient d'ailleurs paralysés par les menées de la Porte qui, profitant des rivalités entre les deux fractions opposées, cherchait à compliquer une question ardue en elle-même. La mauvaise foi de la Porte,

успех за усилията, които полагах за възстановяване съгласието в лоно-то на Църквата. Устремили се по опасен наклон, българите се изплъзваха от нашето влияние и, в желанието си да постигнат признание от Портата като отделна нация, се стремяха към окончателно отделяне от Великата църква, бидейки готови да вървят по този път до схизма. Лесно е да се овладее поточе и да се насочи в полезно направление. Но кой може да спре буйна река или да я накара да смени посоката си? Най-много, което би могло да се направи с известни изгледи за успех, е да се издигат заграждения за предотвратяване на опустошителни наводнения. Действаме именно в такава насока, изправени пред нация от почти шест милиона души, която е лишена от каквото и да било средище, от каквато и да било организация и която поради това е още по-неподатлива на поддържане в нормални рамки.

Императорското посолство бе поставено в критично положение. Официалната намеса надхвърляше нашите правомощия и можеше да ни навлече огромни неудобства. Все пак, не можехме да останем безучастни наблюдатели на това, което ставаше между българи и гърци. Предвид интереса от поддържане единството, което създава силата на Източната църква, постарях се, доколкото бе възможно, да се държа напълно неутрално към двете страни без на никоя от тях да отказвам помощ за помирение, в съгласие със симпатията и благоразположението на Русия към всичките ѝ единоверци. Тази позиция, обаче, не бе лесна и на моменти ставаше неудържима. Гърците, които дълго време бяха *"глезените деца"* на Русия в Ориента, имаха прекалени претенции и показваха склонност към крайности - онези, които не споделяха напълно техните страсти и предразсъдъци, веднага ставаха подозрителни в очите им и биваха смятани за техни противници и за симпатизанти на българската кауза. Българите, пък, ни обвиняваха в гръкофилия, когато ги увещавахме да бъдат умерени и да почитат Патриаршията.

Моите усилия обаче бяха сковани от сплетните на Портата, която, възползвайки се от съперничеството на двете противостоящи си фракции, гледаше да усложни един сам по себе си мъчен въпрос.

pour qui diviser a toujours été synonyme de régner dans ses rapports avec les populations chrétiennes, éclatait à chaque pas que faisait le différend. D'une part, et en parlant aux Grecs, le Grand Vézir reprochait au Patriarche chaque concession à laquelle il se prêtait et se prononçait contre la constitution d'une nouvelle nationalité orthodoxe en la qualifiant d'"*idée russe*". D'autre part Aali Pacha encourageait les Bulgares; il leur faisait entendre que les avances du Patriarche étaient dues uniquement à la pression de la Porte, mais qu'elles étaient insuffisantes et que le Gouvernement Ottoman était disposé à doter les Bulgares d'avantages bien plus considérables. Cette conduite s'explique facilement. Les Turcs craignaient le nom de "Bulgarie". Ils ne voulaient pas donner des limites politiques à cette province. Les ministres du Sultan appréhendaient qu'une question d'administration ecclésiastique ne fasse surgir un corps politique avec lequel on aurait à compter dans la suite. Ils tenaient avant tout à faire échouer un accord, en flattant les aspirations contradictoires des parties en présence. Mais en poursuivant ce but, ils se sont vu fatalement amenés à faciliter eux-mêmes la création de cette unité politique qu'ils craignaient de laisser s'organiser par d'autres mains. Modifiant alors leur thèse, ils spéculèrent uniquement sur la rivalité que la lutte acharnée avait semée entre les Grecs et les Bulgares, et se dirent que les concessions faites à ces derniers vaudraient à la Porte leur reconnaissance et les détacheraient de la Russie, tout en brisant le faisceau des nationalités chrétiennes de la Turquie et en aliénant du moins l'une d'elles à la Russie.

Sans entrer dans les détails des négociations ardues et laborieuses entre le Patriarcat et les Bulgares, ainsi que de la part que nous y avons prise, je me bornerai à indiquer ici les principaux jalons. Plus de dix projets d'arrangement ont été mis en avant pendant ces dernières années, et ont été tour à tour appuyés par l'Ambassade Impériale, sans pouvoir aboutir à un accord définitif. En 1865, lors du Patriarcat de Mgr Sophronios, on avait discuté un plan d'arrangement basé sur la coexistence des deux éléments. Il portait sur les points suivants: 1) chaque éparchie choisirait son évêque; 2) les Bulgares obtiendraient de droit relativement

Злонамереността на Портата, за която в отношенията ѝ с християнските народи разделението винаги е било синоним на управление, биеше на очи на всяка крачка в раздора. От една страна, пред гърците великият везир упреkwаше патриарха за всяка отстъпка, на която той се съгласяваше, и се произнасяше против създаването на нова православна народност, определяйки я като "*руска идея*". От друга страна, Али паша насърчаваше българите; той ги караше да смятат, че авансите на патриарха се дължат единствено на натиска на Портата, но че са недостатъчни и че османското правителство е разположено да даде на българите значително повече. Тази позиция е лесно обяснима. Турците се страхуваха от името "*България*". Те не искаха да дават политически граници на тази област. Министрите на султана се страхуваха един църковно-административен въпрос да не породи политическо тяло, с което после би трябвало да се съобразяват. Те държаха преди всичко да провалят едно съглашение, като ласкаеха противоречивите домогвания и на двете страни. Но, преследвайки тази цел, се видяха неизбежно доведени до там, че сами да улеснят създаването на тази политическа единица, чието организиране се бояха да оставят в други ръце. Тогава промениха своята теза и заложиха единствено на съперничеството, което ожесточената борба бе посяла между гърците и българите, като си казаха, че отстъпките, направени на последните, ще спечелят на Портата тяхната признателност и ще ги откъснат от Русия, разбивайки единството на християнските народи в Турция и отчуждавайки най-малкото един от тях от Русия.

Без да навлизам подробно в мъчните и дълги преговори между патриарха и българите, както и в нашето участие в тях, тук ще се огранича само да отбележа основните жалони. През последните години бяха формулирани повече от десет проекта за споразумение, които един след друг всичките получиха подкрепата на императорското посолство без да могат да доведат до окончателно съглашение. През 1865, по времето на патриарх Софроний, бе обсъждан план за споразумение, основано на съвместното съществуване на двете народности. То съдържаеше следните точки: 1) всяка епархия избира своя епископ; 2) българите ще получат права относно избора

à l'élection du Patriarche Œcuménique; 3) les diocèses seraient partagés en 24 éparchies, grecques et 24 slaves, qui enverraient tous les ans à tour de rôle, trois évêques au Synode; 4) le conseil mixte serait composé par moitié de Grecs et des Bulgares; 5) l'un des évêques bulgares synodaux aurait la présidence de l'église bulgare du Phanar (voir dépêche en Cour de 1865 № 296). Ce projet fut néanmoins abandonné, les Bulgares et le parti avancé grec préférèrent une séparation plus marquée, afin de pouvoir mieux se garantir des empiètements réciproques. Dès lors la question de la délimitation des éparchies réclamées par les Bulgares devint le point essentiel de la discussion et fit avorter tous les projets ultérieurs de l'entente. Les Bulgares refusaient d'accepter tout arrangement, qui tendrait à scinder les pays slaves par une ligne fictive et qui serait de nature à porter préjudice à la reconstitution future des unités nationales. De leur côté les Grecs se montraient encore moins traitables, en s'appuyant tantôt sur des souvenirs du passé, tantôt sur des aspirations à de nouvelles destinées ils faisaient intervenir l'histoire d'Alexandre le Grand et de Philippe de Macédoine pour circonscrire les Bulgares au nord des Balkans, comme ils croyaient d'autre part que le moment était décisif dans l'histoire du développement de la Grèce moderne, que la question était posée entre le slavisme et hellénisme et qu'il était urgent de ne pas faiblir.

Les persistants efforts de l'Ambassade maintenaient cependant la négociation entre les Bulgares et le Patriarcat dans une voie de conciliation relative. En 1868 je réussis, avec beaucoup de peine, à convaincre le Patriarche Grégoire de prendre l'initiative d'un arrangement qui, pour la première fois, admettait la création d'un Exarchat bulgare autonome. Il est vrai que, selon le projet de Sa Sainteté, le cercle de cette nouvelle circonscription ecclésiastique était limité aux contrées exclusivement habitées par les Bulgares et que les conditions de dépendance religieuse des éparchies mixtes n'étaient pas réglées d'une manière satisfaisante. Néanmoins l'adoption de ce projet par le Patriarche était un immense avantage obtenu en faveur des Bulgares et offrait la seule base d'une solution canonique et pratique du différend depuis que la combinaison élaborée en 1869 avait été définitivement écartée. En effet, jusqu'en 1868 l'Eglise

на Вселенския патриарх; 3) епархиите ще се разделят на 24 гръцки и 24 славянски, които, редувайки се, ще изпращат ежегодно по трима епископи в Синода; 4) Смесеният съвет ще бъде съставен половината от гърци, половината от българи; 5) един от синодалните български епископи ще бъде председател на българската църква във Фенер (вж. депеша № 296 от 1865 до Двореца). Но този проект беше изоставен, българите и крайната гръцка партия предпочитаха по-отчетливо разделение за да могат по-добре да се подсигурят срещу взаимни посегателства. От този момент въпросът за разграничението на исканите от българите епархии стана главна точка на обсъжданията и провали всички по-късни проекти за споразумение. Българите отказваха да приемат каквато и да било спогодба, която би разделила славянските области с някаква въображаема линия и която би била от естество да нанесе вреда на бъдещото възстановяване на националните единства. От своя страна, гърците се показваха още по-несговорчиви, и, опирайки се ту на спомените за миналото, ту на стремежа към нови съдбини, намесваха историята на Александър Велики и на Филип Македонски за да ограничат българите на север от Балкана, като, от друга страна, смятаха, че моментът е решителен за развитието на съвременна Гърция, че става въпрос за избор между елинизъм и славизъм и че е изключително важно да не отслабват.

Все пак, непрекъснатите усилия на посолството поддържаха дух на относително миролюбие в преговорите между българите и Патриаршията. С много мъка успях, през 1868²⁴¹, да убедя патриарх Григорий да вземе инициативата за споразумение, което за първи път допускаше създаването на автономна Българска екзархия. Наистина, според проекта²⁴² на Негово Светейшество, границите на този църковен окръг включваха само областите, обитавани изключително от българи, а условията за религиозна зависимост на смесените епархии не бяха уредени по задоволителен начин. Независимо от това, възприемането на този проект от страна на патриарха даваше грамадно предимство на българите и съставляваше единствената възможност за канонично и приложимо на практика решение на раздора, след като изработената в 1869²⁴³ комбинация беше окончателно изоставена. В действителност, чак до 1868²⁴⁴ Църквата неизменно се оправдаваше

s'était invariablement retranchée derrière les canons pour déclarer que toute séparation entre les éparchies grecques et bulgares étaient contraires à l'esprit de l'orthodoxie. C'était un cercle vicieux dont il fallait sortir à tout prix, si l'on ne voulait pas laisser embrasser aux Bulgares le catholicisme ou le protestantisme comme l'unique moyen de se soustraire au joug des Grecs. Aussi n'ai-je rien négligé pour faire accepter cette combinaison par les Bulgares, en leur faisant entendre que l'Exarchat, même dans sa forme la plus restreinte, offrait un noyau national qu'on serait libre de développer ultérieurement.

Malheureusement mes efforts furent paralysés par l'opposition du parti avancée, qui exigeait la fixation préalable des limites de l'Exarchat selon les vues des Bulgares. On aborda la question de la délimitation des éparchies mixtes. Or, plus cette question était discutée, et plus les Grecs, loin de se montrer disposés à entrer dans la voie des concessions, se raidissaient et se passionnaient dans leur opposition aux réclamations bulgares en se retranchant derrière la lettre du projet de Mgr Grégoire. Craignant cependant qu'une entente ne finisse par s'établir grâce aux soins de l'Ambassade Impériale, le Gouvernement Ottoman, guidé par des suggestions occidentales, conseilla aux Bulgares de réunir leurs évêques à Constantinople pour poser en dehors de toute action des Grecs les bases de la nouvelle organisation cléricale. L'arrivée des évêques bulgares dans la capitale, s'étant produite sans l'assentiment du Chef de l'Eglise, fut considérée par le Patriarcat comme une infraction grave des règles canoniques. Ce ne fut que l'intervention de l'Ambassade, qui empêcha l'excommunication immédiate de ces ecclésiastiques, qui cependant après quelques tentatives de conciliation finirent par déposer en janvier 1869 leur démission entre les mains de Mgr Grégoire.

Pendant que les évêques bulgares, s'étant adjoint plusieurs délégués laïques, formaient à Orta-keui un Conseil (Соборъ) sous la présidence du Métropolitain de Lovtcha, une commission mixte, instituée à la Porte et composée de deux notables grecs et de deux bulgares, travaillait à amener une entente. Malheureusement les deux projets, qui furent successivement élaborés par elle, soulevèrent l'un et l'autre une série d'objections

с каноните за да обявява, че всяко разделение на българските и гръцките епархии е противно на духа на православието. Това беше порочен кръг, от който на всяка цена трябваше да се излезе, ако не искахме да оставим българите да приемат католицизма или протестанството като единствено средство за да се изтръгнат от игото на гръците. Ето защо не пренебрегнах нищо за да накарам българите да приемат тази комбинация, като им дадох да разберат, че Екзархията, даже в най-стеснената си форма, предлага национално ядро, което после ще бъдат свободни да развият.

За съжаление, усилията ми бяха парализирани от противодействието на крайната партия, която настояваше за предварително определяне границите на Екзархията според българските разбирания. Постави се въпросът за разграничаване на смесените епархии. Но, колкото повече този въпрос се разискваше, толкова повече гръците, далеч от да са разположени да поемат по пътя на отстъпките, втвърдяваха неотстъпчивостта и разпалваха страстите си спрямо българските искания, оправдавайки се с буквата на проекта на патриарх Григорий. Страхувайки се, че в края на краищата ще се стигне до споразумение благодарение на императорското посолство, османското правителство, направлявано от западни внушения, посъветва българите да съберат владиците си в Цариград за да поставят, вн от каквото и да било гръцко влияние, основите на новата църковна организация. Тъй като пристигането на българските владици в столицата бе станало без съгласието на председателя на Църквата, Патриаршията погледна на него като на тежко нарушение на каноническите правила. Единствено намесата на посолството попречи на незабавното афоресване на тези духовни лица, които, обаче, след няколко помирителни опита, през ян. 1869 връчиха оставките си на патриарх Григорий.

Докато българските владици, към които се бяха присъединили мнозина делегати-миряни, съставиха в Ортакьой един съвет (собор) под председателството на Ловчанския митрополит²⁴⁵, една смесена комисия, учредена при Портата и съставена от двама гръцки и двама български първенци²⁴⁶, работеше за постигане на съгласие. За съжаление, и двата проекта, които тя изработи един след друг, повдиг-

de la part du Patriarche. Les tergiversations de Sa Sainteté, qui, cédant aux inspirations de son entourage et du parti grec avancé, ne se décidait pas à entrer franchement dans une voie de conciliation, donnèrent à la Porte la possibilité de trancher la question de sa propre autorité sur la base du travail de la dernière commission. Elle fut poussée à satisfaire sans plus tarder aux demandes des Bulgares par la crainte que des troubles n'éclatent dans les Balkans à l'occasion du millénaire des St. Cyrille et Méthodius dont l'attente avait ravivé l'excitation des esprits parmi les Bulgares, ainsi que nous l'avions fait remarquer à la Porte.

Le firman, si longtemps désiré par les Bulgares, vit enfin le jour au commencement de l'année 1870, en donnant une base officielle à la constitution de la nouvelle communauté. Les onze articles de ce document portent sur les points suivants: 1) création de l'Exarchat bulgare; 2) institution du Synode bulgare; 3) élaboration du règlement; 4) remise du béat d'investiture à l'Exarque directement et non par l'entremise du Patriarche et mention dans les prières du nom du Patriarche par l'Exarque seul et non par les autres évêques; 5) protection promise à l'Exarchat; 6) entente entre le Patriarcat et l'Exarchat au sujet des questions canoniques; 7) demande du St. Chrême au Patriarche; 8) condition de séjour des évêques grecs et bulgares dans les diocèses respectif; 9) conditions de la résidence de l'Exarque à Constantinople; 10) quinze éparchies sont remises aux Bulgares, sauf quelques localités et quelques églises, mais le nombre de ces éparchies pourra s'agrandir par suite de l'adhésion volontaire des 2/3 de la population; enfin 11) dispositions relatives aux couvents sis dans Exarchat. Au mois de mars le firman fut lu officiellement à l'église bulgare du Phanar et remis au Patriarche par ordre du Grand Vézir. Tandis que les Bulgares étaient dans la jubilation Mgr Grégoire récusait la compétence de la Porte pour le règlement d'une question religieuse et réitérait la demande qu'il avait faite la première fois en [18]68 relativement à la convocation d'un Concile Œcuménique, qu'il considérait comme le seul moyen canonique de sortir d'une situation fautive.

La dernière mesure prise par la Porte a fait entrer la question bulgare dans une phase nouvelle. Un arrangement direct sans intervention du

наха редица възражения от страна на патриарха. Извъртанята на Негово Светейшество, който, отстъпвайки на внушенията на своите приближени и на крайната гръцка партия, не се реши искрено да поеме по пътя на помирението, дадох възможност на Портата сама и по своя воля да реши въпроса въз основа на свършеното от последната комисия. Тя бе принудена да задоволи без повече отлагания желанията на българите от страх да не би в Стара планина да избухнат бунтове по случай 1000-годишнината на Св.Св. Кирил и Методий, в очакване на която сред българите се бе съживило възбуждението, както бяхме обърнали внимание на Портата.

Най-сетне толкова желаният от българите ферман се появи в началото на 1870, осигурявайки официалната основа за учредяване на новата общност. Единадесетте члена на този документ касаят следните въпроси: 1) създаване на Българската екзархия; 2) съставяне на Българския синод; 3) изработване на устав; 4) връчване на инвеститурния берат пряко на екзарха, а не чрез посредничеството на патриарха, чието име се споменава само в молитвите на екзарха, а не и на другите владици; 5) обещание за покровителство на Екзархията; 6) разбирателство между Патриаршията и Екзархията относно каноническите въпроси; 7) искане на Св.миро от патриарха; 8) условия за престой на гръцките и българските владици в съответните епархии; 9) условия за местопребиваване на екзарха в Цариград; 10) петнадесет епархии се предоставят на българите, с изключение на няколко населени места и няколко църкви, но броят на тези епархии ще може да нараства вследствие на доброволно съгласие на 2/3 от населението; и накрая 11) постановленията относно намиращите се в Екзархията манастири. През март ферманът бе официално прочетен в българската църква във Фенер и връчен на патриарха по заповед на великия везир. Докато българите ликуваха, патриарх Григорий отказваше да признае компетентността на Портата за уреждане на религиозни въпроси и повтаряше направеното от него за пръв път през [18]68 искане за свикване на вселенски събор, който той считаше за единствено каноническо средство за излизане от една неестествена ситуация.

Последната стъпка на Портата вкара Българския въпрос в нова фаза. Несъмнено, пряко споразумение без намесата на турското пра-

Gouvernement Turc eut été certainement préférable à tous les points de vue. Mais depuis les dix années que la question se débattait nous avons vu échouer tous les efforts faits non seulement pour une solution radicale du différend, mais aussi en vue d'un compromis acceptable pour les deux partis et de nature à ramener, ne fut ce que provisoirement la paix au sein de la Grande Eglise. Il était d'ailleurs impossible de contester à l'autorité territoriale le droit de trancher la question politique et nationale. S'il est regrettable que le Gouvernement Turc ait compris dans le firman des dispositions de l'ordre purement spirituel et échappant, par conséquent, à sa compétence, on ne saurait ne pas convenir, d'autre part, qu'en décidant l'affaire, comme elle l'a fait, la Porte nous rendait un service considérable: elle assumait toute la charge d'une tâche ingrate, qui, accomplie sous nos auspices immédiats, nous aurait valu des reproches plus fondés et des haines sans nombre. Les occidentaux eux-mêmes toujours prêts à nous suspecter, se trouvaient forts embarrassés en présence d'un firman dont leurs principes politiques ne leur permettaient pas d'invalidier la valeur. La plupart des représentants étrangers à Constantinople s'énonçaient même en faveur des Bulgares. Cette circonstance provenait en partie de l'espoir de produire un schisme au sein de la communauté orthodoxe et de voir s'effectuer ensuite un rapprochement entre les Bulgares et les Arméniens catholiques orientaux sous la bannière de l'Occident. Tout en reconnaissant ce que ces espérances avaient d'exagéré, je n'en redoublai pas moins d'efforts pour mettre nos coreligionnaires à l'abri de ces intrigues.

Ma principale préoccupation dans la question, qui se débattait, a toujours été de procurer aux Bulgares, sans rompre avec les Grecs, un corps national en les préservant des efforts de la propagande catholique et protestante et en les conservant ainsi à l'orthodoxie et à notre influence. Malgré les difficultés sans nombre que nous avons rencontrées ce but a été atteint, en partie du moins. La création de l'Exarchat bulgare en vertu du firman de la Porte est une mesure dont on ne saurait méconnaître la portée. L'assentiment à ce principe, que j'avais obtenu précédemment du Patriarche Grégoire donnait une certaine sanction morale, si non religieuse, à la nouvelle hiérarchie bulgare en offrant un trait d'union avec le Patriarcat Œcuménique. Les Bulgares peuvent se dire qu'ils se sont ec-

вители бе за предпочитане от всяка гледна точка. Но през десетте години на обсъждане на Въпроса видяхме как се провалят усилията не само за радикално решение на раздора, но и за постигане на приемлив и за двете страни компромис, който да е в състояние да донесе макар и временен мир в лоното на Великата църква. Впрочем, бе невъзможно да се оспорва правото на тукашната власт да решава политически и национални въпроси. Ако трябва да се съжاليا, че турското правителство е включило във Фермана постановления от чисто духовен порядък, които, поради това, не са от неговата компетентност, не би могло, от друга страна, да не се признае, че, нагърбвайки се с тази работа, Портата ни направи голяма услуга: тя пое цялото бреме на една неблагоприятна задача, която, ако трябваше да се осъществи под прекия ни патронаж, би ни коствала свръхоснователни упреци и безкрайни омрази. Самите западнци, които винаги са готови да ни подозират, се намериха силно затруднени пред един ферман, чиято валидност политическите им принципи не позволяваха да оспорят. Даже повечето чужди представители в Цариград се изказаха в полза на българите. Това обстоятелство отчасти се дължеше на надеждата да се произведе схизма в православната общност, след което да се осъществи сближение между българите и източните арменокатолици под знамето на Запада. Макар да си давах сметка, че тези надежди са прекомерни, все пак удвоих усилията си за да предпазя нашите единоверци от тези интриги.

Моята главна грижа в този въпрос винаги е била да осигуря за българите, без да се къса с гърците, национална организация, предпазвайки ги от домогванията на католическата и протестантската пропаганда и съхранявайки ги по този начин за православието и за нашето влияние. Въпреки безбройните трудности, които срещнахме, тази цел, отчасти поне, бе постигната. Създаването на Българската екзархия по силата на фермана на Портата е стъпка, чието значение не може да бъде подценявано. Съгласието с този принцип, което бях получил предварително от страна на патриарх Григорий, осигуряваше известна морална, ако не религиозна, санкция за новата българска йерархия и създаваше съединителна връзка с Вселенската патриаршия. Българите могат да твърдят, че са се организирали църковно

clésiastiquement constitués sur la base de la proposition faite par la Grande Eglise elle-même, et que s'ils n'ont pas pu s'entendre définitivement avec elle et ont dû accepter leur organisation administrative des mains des Turcs - la contestation ne porte plus que sur les points de détail et sur le côté politique de la question.

Sans me laisser décourager par ceux qui voyaient dans la nouvelle phase de la question les indices d'une rupture définitive de l'unité de l'Eglise orthodoxe, je continuais à employer mes efforts persévérants pour faire reprendre les négociations directes entre le Patriarcat et les Bulgares sur les points laissés ouvertes par le firman de manière à le rejeter dans l'ombre. Les Grecs s'élevaient particulièrement contre l'adhésion volontaire de nouvelles éparchies à l'Exarchat; ils se disaient alarmés par le manque de fixité, qui caractérise cette disposition, en y voyant les éléments de constantes mutations, d'annexions successives en faveur des Bulgares et d'un obstacle insurmontable aux efforts de grécisation qu'on poursuivait en Macédoine. Je tâchai de calmer ces appréhensions. Je représentais aux Grecs qu'il ne dépendait que d'eux de fermer la porte laissée ouverte, en concertant un nouvel arrangement direct avec les Bulgares pour déterminer l'époque, à l'expiration de laquelle les éparchies mixtes seraient tenues de se prononcer définitivement ou bien en traçant la ligne de démarcation avec toute l'impartialité voulue. Le Patriarche pouvait reprendre ainsi le rôle que de nombreux malentendus lui avaient fait négliger.

En donnant ces conseils désintéressés j'ajoutai au surplus que les Grecs étaient libres de ne considérer la mesure gouvernementale que comme un incident au milieu de la lutte de deux nationalités, qui se poursuivrait inévitablement au profit de leurs ennemis communs, ou de l'envisager, au contraire, comme le point de départ d'une nouvelle ère de conciliation et de paix destinée à réunir en un faisceau commun les éléments chrétiens de l'Empire Ottoman. Comme la difficulté principale portait sur la délimitation des éparchies mixtes, je représentais aux Grecs l'utilité de décider cette question à l'amiable en se départant du non possumus que l'Eglise pouvait tout au plus invoquer dans les questions purement religi-

въз основа на предложението, направено от самата Велика църква, и че, тъй като не са могли окончателно да се споразумеят с нея, е трябвало да получат административната си организация от ръцете на турците - [тоест,] вече може да се спори само за подробностите и за политическата страна на въпроса.

Без да изпадам в униние под влияние на онези, които в новата фаза на въпроса виждаха признаците на окончателно разбиване единството на Православната църква, продължих да работя за възобновяване на преките преговори между Патриаршията и българите по онези точки, оставени открити от фермана така че да го засенчат. Гърците се обявяваха най-вече срещу доброволното включване на нови епархии в Екзархията; те твърдяха, че са разтревожени от липсата на определеност, която характеризира това положение, виждайки в него основа за постоянни промени, за последователни присъединявания в полза на българите, и непреодолимо препятствие пред усилията за погърчване, които те разгръщаха в Македония. Постарах се да разпръсна тези опасения. Изтъквах пред гърците, че само от тях зависи да затворят отворената врата, като договорят ново пряко споразумение с българите за определяне на срока, след изтичането на който смесените епархии ще трябва окончателно да се произнесат, или пък като прокарат разграничителната линия с необходимата безпристрастност. По този начин патриархът ще може отново да поеме ролята, която поради много недоразумения бе принуден да пренебрегне.

Давайки тези безкористни съвети, добавях още, че гърците са свободни да смятат правителствената мярка или само като случайност в борбата на две народности, която неизбежно ще продължи в интерес на техните общи врагове, или пък, напротив, да я схванат като отправна точка на нова ера на разбирателство и мир, призвана да свърже в единна общност християните от Османската империя. Тъй като основната трудност беше разграничаването на смесените епархии, изтъквах пред гърците, че е полезно този въпрос да се реши в приятелски дух, без да се използва non possumus²⁴⁷, до който в краен случай Църквата може да прибегва по чисто религиозни въпро-

euses. Je conseillais d'autre part aux Bulgares de se montrer coulants en leur indiquant l'urgence d'un arrangement tant au point de vue national que religieux, car il fallait avant tout donner un centre canonique et des limites fixes et définies à leur corps politique qui, sans cela, resterait à l'état éphémère, ou pour le moins à l'état de contestation.

Mes conseils tout en étant appréciés tant par les Grecs, que par les Bulgares n'ont toutefois pas eu un résultat immédiat. Le revirement qui s'était opéré dans les dispositions des Grecs à notre égard après l'issue malheureuse de l'affaire de Crète, les rendait peu disposés à écouter notre voix. De leur côté les Bulgares, craignant de se dessaisir des droits qu'ils considéraient comme leur étant acquis et de s'aliéner la Porte, au moment où leur position n'était reconnue par personne, ne se montraient guère disposés à reprendre les pourparlers avec le siège Œcuménique. Ni les uns, ni les autres ne croyaient pouvoir faire de nouvelles concessions.

Les Bulgares suivaient le chemin que leur indiquaient leurs intérêts et leur instinct national sans prendre souci de l'opposition du Patriarcat. Un règlement provisoire fut rédigé. Aux termes de ce règlement les évêques bulgares, de concert avec les laïques, dressèrent une liste de députés pris parmi les Bulgares de la capitale et des provinces, qui se réunirent en Assemblée nationale, tandis que les ecclésiastiques formèrent le Synode bulgare. On élaborait un projet de règlement définitif, qui fut soumis à la Porte, mais n'a pas pu obtenir jusqu'à présent la sanction du Sultan. Le Grand Vézir autorisa néanmoins les Bulgares à se constituer sur la base du firman. On procéda donc à l'élection de l'Exarque. Les votes se partagèrent entre les évêques Hilarion de Lowtcha, Hilarion de Macariopouli, Païssios, Panarète et Anthimos de Widdin. Nous avons contribué à ce que le choix tombât en définitive sur le dernier de ces candidats, qui avait fait ses études à l'Académie ecclésiastique de Moscou et semblait offrir ainsi des garanties sérieuses au point de vue de l'orthodoxie et des principes religieux inébranlables. La Porte confirma l'élection de Mgr Anthimos et lui délivra le Bérat d'investiture. En somme, on ne saurait disconvenir, que les évêques bulgares ont fait preuve durant les années 1870 et

си. От друга страна, съветвах българите да бъдат сговорчиви, сочейки им колко е неотложно едно споразумение както от национална, така и от религиозна гледна точка, тъй като преди всичко трябваше да се осигури канонично средище и ясни и определени граници на тяхната политическа организация, която без тях би била нетрайна или най-малкото спорна.

Макар че и гърците, и българите оцениха съветите ми, те останаха без непосредствен резултат. Поради промененото си отношение към нас след злополучния край на Критското въстание гърците не бяха особено склонни да се вслушват в нашия глас. От своя страна, българите, страхувайки се да не загубят права, които те смятаха за вече придобити, и да не се отчуждят от Портата в момент, в който никой не признаваше тяхното положение, се показаха малко разположени да възобновят преговорите с Вселенския престол. Нито едните, нито другите смятаха, че могат да направят нови отстъпки.

Българите следваха пътя, който им сочеха техните интереси и техния национален нагон без да ги е грижа за противопоставянето на Патриаршията. Бе съставен временен устав. Според този устав българските владици, в съгласие с миряните, изготвиха списък на представители, подбрани сред българите от столицата и от провинцията, които се стекоха на Национално събрание, докато духовниците образуваша Българския синод. Бе изработен окончателен проекто-устав, който бе подаден на Портата, но който досега не е получил санкцията на султана. Въпреки това великият везир разреши на българите да се организират въз основа на Фермана. Пристъпи се, прочее, към избор на екзарх. Гласовете се разделиха между владиците Иларион Ловчански, Иларион Макариополски, Паисий, Панарет и Антим Видински. Ние допринесохме за това щото окончателният избор да падне върху последния от тези кандидати, който бе завършил Духовната академия в Москва, и това даваше сериозни гаранции от гледна точка на православието и на неизменните религиозни принципи. Портата потвърди избора на екзарх Антим и му издаде инвеститурен берат. Накратко казано, не би могло да се отрича, че българските владици през годините 1870-71 се показаха неочаквано последова-

[18]71 d'un esprit de suite inattendu dont il était juste de leur tenir compte et qui malgré quelques écarts regrettables prouvait une certaine maturité de la nation pour la vie autonome.

Eglise. - La question Gréco-Bulgare n'était pas la seule qui agitait l'Eglise d'Orient. Depuis plusieurs années déjà elle était en proie à toutes sortes d'embarras et de difficultés. Sur la première page d'un mémoire présenté par Mr Novicow le 7 novembre 1856 on lit: *“On l'a souvent répété dans ces derniers temps - l'Eglise d'Orient traverse une crise dont l'issue peut lui être funeste. Au sein de l'Eglise, la discorde, rallumée entre les Grecs et les Slaves dans la Turquie d'Europe, entre les Grecs et les Arabes dans celle d'Asie, paraît vouloir s'ériger en guerre permanente. De son côté la propagande catholique et protestante tend plus que jamais à ébranler la foi orthodoxe parmi les populations de l'Orient, en s'y insinuant à l'abri de la protection étrangère sous le masque de la bonne foi et de la charité chrétienne. Enfin les réformes décrétées en principe par le Hatti-Houmayoun du 6/18 février 1856 semblent remettre en question les privilèges séculaires et jusqu'aux conditions mêmes de l'existence de l'Eglise d'Orient comme autorité spirituelle et temporelle de la foi.”* Ces lignes caractérisent parfaitement la crise que subit jusqu'à présent encore l'Eglise orthodoxe en Turquie. Depuis que les privilèges et immunités des chrétiens ont été placés par le Traité de Paris sous la garantie collective de l'Europe, la Porte a adopté vis-à-vis du clergé orthodoxe un système qui consiste à annuler petit à petit l'autonomie dont jouissait l'Eglise d'Orient.

C'est ainsi que les bérats d'investiture délivrés aux patriarches mentionnent à peine une partie des privilèges dont le Chef de la Grande Eglise se trouvait en possession ab antiquo et Mgr Grégoire réclamait avec beaucoup d'insistance lors de son dernier Patriarcat; les évêques des provinces reçoivent de simples lettres vézirielles au lieu de bérats. Dans la pratique c'est bien autre chose encore: en Turquie les membres du haut clergé sont investis d'un double caractère spirituel et temporel. La Porte cherche à les priver de tout droit politique et prétend qu'ils doivent se borner à veiller aux besoins purement spirituels des ouailles. S'étant

телни, за което би било несправедливо да не се държи сметка и което, въпреки няколкото достойни за съжаление отклонения, доказваше известна зрялост на нацията за автономен живот.

Църквата. - Гръко-българският въпрос не бе единственият, който вълнуваше Източната църква. От много години тя бе жертва на притеснения и трудности. На първата страница на един мемоар, представен от г-н Новиков на 7 ноем. 1856, се чете: *“В последно време често се повтаря, че Източната църква изживява криза, изходът от която може да е гибелен за нея. Подновените в лоното на Църквата раздори между гърците и славяните в Европейска Турция и между гърците и арабите в Азиатска Турция показват, изглежда, тенденция да се превърнат в постоянна война. От своя страна, католическата и протестантската пропаганда се стремят повече от всякога да поколебаят православната вяра сред източните народи, промъквайки се сред тях с помощта на чуждестранното покровителство и под маската на благонамереността и на християнското милосърдие. Най-сетне, постановените по принцип с „Хат-и-Хумаюн“-а от 6/18 февр. 1856 реформи явно отново поставят под въпрос вековните привилегии и дори самите условия за съществуване на Източната църква като духовен и светски авторитет на вярата.”* Тези редове превъзходно характеризират кризата, в която продължава да се намира православната Църква в Турция. Откак Парижкият мир постави привилегиите и имунитета на християните под колективната гаранция на Европа, Портата започна да прилага спрямо православно духовенство политика, целяща лека-полека да унищожи автономията, на която се радваше Източната църква.

Така например, издаваните на патриарсите инвеститурни берати споменават само част от привилегиите, които главата на Великата църква притежаваше ab antiquo²⁴⁸ и за които патриарх Григорий много настойчиво, но напразно, претендираше по време на последното си патриаршество²⁴⁹; вместо берати, епископите от провинцията получават обикновени везирски писма. В практиката нещата са още по-лоши: в Турция висшите духовници са облечени в двойна власт - духовна и светска. Портата се стреми да ги лиши от каквито и да били политически права и смята, че те трябва да се ограничат с грижа-

aliéné le respect et la considération de la majorité de ses ouailles, le haut clergé n'en impose plus au Gouvernement et ne trouve aucun appui auprès des chrétiens. Ceux-ci perdent à cet état de choses autant que le clergé, car leurs droits disparaissent avec l'abaissement de leurs chefs spirituels, qui cessent d'être les juges et les avocats de la communauté. Les medjlis et les pachas turcs héritent ainsi du pouvoir dont l'Eglise a joui pendant près de quatre siècles.

Le règlement ecclésiastique offre malheureusement à la Porte l'occasion d'abolir un à un les anciens privilèges du Patriarcat et de s'ingérer dans ses affaires pendant que les rhéteurs du Phanar perdent leur temps en discours à effet et en discussions stériles. La question de la subvention que le Gouvernement Turc voudrait substituer aux offrandes volontaires allouées au clergé, revient périodiquement sur le tapis. Elle est de nature à inspirer les plus sérieuses inquiétudes en réduisant le haut clergé orthodoxe au rang de simples employés turcs. Il a fallu notre intervention directe et énergique, à l'époque du Patriarcat de Mgr Sophronios, pour écarter l'application de ce projet, qui a été depuis combattu énergiquement par le Patriarche Grégoire. Cette question reste toujours en suspens, le clergé faisant bon marché des intérêts moraux de l'Eglise, en présence surtout de la pénurie à laquelle il se trouve réduit. Les conseils de l'intérêt personnel et de la nécessité matérielle, qui l'emportent malheureusement presque toujours sur toutes les considérations de dignité et de morale, rendent plusieurs membres du clergé disposés à accepter le salaire que leur offre aujourd'hui le Sultan dans le but de les assimiler aux employés ottomans. Néanmoins, grâce aux efforts de l'Ambassade Impériale, aucune concession n'a encore été faite sous ce rapport par le clergé.

La désorganisation de l'Eglise d'Orient et l'insubordination du haut clergé se sont manifestées d'une manière scandaleuse au Mont Sinaï et à Alexandrie, en tenant pendant plus d'un an la communauté d'Egypte dans la plus grande excitation. Les archimandrites Eugène et Nilos furent successivement appelés au trône patriarcal. Ce dernier fut même installé en qualité de Patriarche Epsiphismenos, c'est-à-dire élu, mais non encore

та за чисто духовните нужди на паството. Лишено от почитта на повечето пасоми, висшето духовенство вече не вдъхва никакво уважение на правителството и не намира никаква опора сред християните. При това положение последните губят толкова, колкото и духовенството, защото техните права изчезват с принизяването на техните духовни началници, които престават да бъдат съдии и адвокати на общността. По този начин турските меджлиси и паши придобиват властта, на която Църквата се е радвала в продължение на почти четири века.

За съжаление, църковният устав дава на Портата повод да премахне една по една старите привилегии на Патриаршията и да се намесва в нейните дела, докато витиите на Фенер губят времето си за ефектни речи и безплодни спорове. Въпросът за паричната помощ от държавата, с която турското правителство искаше да замести принасяните доброволно на духовенството подаръци, периодически се поставя на разискване, Той вдъхва най-сериозни опасения, тъй като свежда висшите православни духовници до нивото на обикновени турски чиновници. По времето²⁵⁰ на патриарх Софроний трябваше пряко и енергично да се намесим за да отклоним прилагането на този проект, на който оттогава енергично се противопоставя патриарх Григорий. Този въпрос е все още висящ, тъй като духовенството не цени нравствените интереси на Църквата, главно поради нищетата, в която се вижда поставено. Личният интерес и материалната нужда, които за съжаление почти винаги вземат връх над всякакви съображения за достолепие и нравственост, правят много духовници склонни да приемат заплатата, която днес им предлага султанът с цел да ги уподоби на османските чиновници. Въпреки това, благодарение усилията на императорското посолство, духовенството още не е направило никакви отстъпки в това отношение.

Разстройството на Източната църква и непокорството на висшето духовенство се проявиха по скандален начин на Синай и в Александрия, държейки за повече от година египетската общност в много силно възбуждение. Архимандритите Евгений и Нил заемаха един след друг патриаршеския трон. Последният даже направи това като epsiphismenos²⁵¹, тоест избран, но още неутронизиран; той опита да

intronisé; il tenta de se maintenir en Egypte malgré l'ordre du Patriarche Œcuménique dont il relevait directement en qualité de moine du Mont Athos. Pour mettre un terme à ces discussions, Mgr Grégoire, se rendant à la demande de la communauté d'Egypte, confia au ci-devant Patriarche Œcuménique Sophronios, avec le titre de *"Patriarche d'Alexandrie"*, la mission de pacifier la communauté orthodoxe d'Egypte. Je prêtai mon concours à cette œuvre destinée à faire cesser un regrettable scandale et à raffermir nos coreligionnaires dans les sentiments pieux, qui avaient éprouvé de si rudes atteintes. Nos efforts furent couronnés d'un entier succès. Nilos retourna au Mont Athos et Mgr Sophronios réussit complètement dans sa mission. Quoi qu'il en soit ces événements laissèrent des traces profondes dans les destinées de l'Eglise et l'impunité dont jouit l'archimandrite Nilos ainsi que plusieurs autres prêtres de l'Eglise Orthodoxe, après des infractions des plus graves aux lois canoniques, mise en regard des rigueurs auxquelles ont été en butte les prélats bulgares, - n'est certes pas de nature à édifier le monde orthodoxe quant à l'impartialité qui dirige les actes du Patriarcat de Constantinople.

Lieux Saints. - Un des traits distinctifs des affaires des Lieux Saints de Palestine est celui de la ténacité des difficultés, qui s'y rapportent. On voit périodiquement renaître les différends au moment même, où on les croyait définitivement réglés.

La question de Bethléem donna lieu à des difficultés assez sérieuses. A la fin du mois d'avril 1869 un incendie, ayant dévasté la grotte située sous ce temple, je m'entendis de suite avec le Grand Vézir pour le rétablissement du statu quo ante. La difficulté principale gisait dans la question d'une tapisserie devenue la proie des flammes et qui, ayant porté des inscriptions latines, était considérée par ces derniers comme leur propriété exclusive. Après une longue négociation nous établîmes un accord tant avec la France qu'avec la Porte, selon lequel la tapisserie en question devait être confectionnée par les frais et aux soins du Gouvernement Français, mais serait replacé par la Porte de façon que les latins n'aient aucun droit d'invoquer la provenance de la tapisserie pour exiger des Grecs et des Arméniens la reconnaissance de leurs prétentions exclusives.

се задържи в Египет въпреки заповедта на Вселенския патриарх, от който пряко зависеше в качеството си на атонски монах. За да тури край на тези спорове, патриарх Григорий, отзовавайки се на молбата на православната египетска общност, възложи на бившия Вселенски патриарх Софроний, с титлата *"Александрийски патриарх"*, задачата да я успокои. Дадох подкрепата си на това дело, целящо да прекрати един достоен за съжаление скандал и да укрепи благочестивите чувства на нашите единоверци, които понесоха толкова страшни изпитания. Усилията ни се увенчаха с пълен успех. Нил се върна на Атон, а патриарх Софроний изпълни изцяло задачата си. Така или иначе, обаче, тези събития оставиха дълбоки следи в съдбините на Църквата, а безнаказаността, на която се радва архимандрит Нил, както и много други свещеници на православната Църква, след най-тежки нарушения на каноните, и която изпъкна на фона на суровостта, с която бяха третираны българските владици, е без съмнение лош урок за православния свят, що се отнася да безпристрастието на Цариградската патриаршия.

Светите места. - Една от отличителните черти на положението в Светите места в Палестина е жилавостта на тамошните трудности. Раздорите периодически се възобновяват още в момента, в който се сметне, че те са окончателно изгладени.

Въпросът за Витлеем създаде твърде сериозни трудности. Тъй като в края на апр. 1869 пожар опустоши разположената под този храм²⁵² пещера, аз впоследствие се разбрах с великия везир за възстановяване на status quo ante. Главната трудност касаше един погълнат от пламъците килим, който носел латински надписи и поради това бил смятан от латинците за тяхна изключителна собственост. След дълги преговори постигнахме споразумение както с Франция, така и с Портата, според което въпросният килим трябваше да се изработи на разноски и под грижите на френското правителство, но щеше да бъде върнат на мястото му от Портата за да нямат латинците никакво право да се позовават на неговия произход за да изискват от гърците и от арменците признание за своите претенции за изключителност.

A l'occasion de la discussion au sujet de l'affaire de Bethléem, j'ai établi avec Aali Pacha les deux principes ci-dessous comme devant servir à l'avenir de règle général pour toutes les questions des Lieux Saints de Palestine: 1) rien ne sera changé à la situation des sanctuaires et à leur ornementation emblématique, ni de droit, ni de fait; 2) en cas de restauration d'un sanctuaire ou d'un objet quelconque dans les Lieux Saints, servant à l'un des cultes chrétiens, ces sanctuaires et ces objets ainsi que les emblèmes existants seront toujours rétablis dans leur état actuel sans aucune modification. Ces principes se trouvent consignés dans une notice que j'ai remise au Grand Vézir. J'ai pu les invoquer à l'occasion des empiètements que les latins voulaient opérer dans la grotte dite *"du Lait"* et en réclamant le maintien du statu quo relativement à ce sanctuaire dont les catholiques voulaient s'emparer.

Le clergé latin espérait trouver un appui puissant pour ses convoitises dans l'arrivée de l'Impératrice des Français en Palestine. Tout le monde pensait que, vu ses tendances cléricales, elle chercherait à obtenir du Sultan quelques concessions en faveur de ses coreligionnaires. Sa Majesté a cependant abandonné pendant son séjour à Constantinople son projet de pèlerinage à Jérusalem et me fit entendre personnellement qu'elle avait pris cette décision uniquement pour ne pas nous donner de l'ombrage et pour ne pas être la cause involontaire de nouvelles difficultés qui pouvaient surgir en Terre Sainte.

Vers cette même époque un élément nouveau prit pied en Palestine. La Prusse, qui pendant quelques années ne s'était fait remarquer en Terre Sainte que par la protection qu'elle accordait à une colonie assez nombreuse composée de juifs privés de notre sujétion, se décida à adopter une attitude plus prononcée et à manifester son influence dans des sphères plus élevées. Lors du voyage du Prince Royal de Prusse en Orient, Son Altesse sollicita et obtint du Sultan la donation au Roi, son Père, des ruines de l'Eglise de St. Jean et de l'hospice de Saladin avoisinant le Temple du St. Sépulcre. Cette bâtisse sera convertie en un établissement de bienfaisance protestant, protégé par le Roi de Prusse en sa qualité de Grand Maître de l'ordre des chevaliers ne St. Jean. En

По повод спора за витлеемската работа с Али паша установихме следните два принципа, които трябваше да ни служат за в бъдеще като главно правило по всички въпроси за Светите места в Палестина: 1) нищо не ще бъде променено в положението на светините и в тяхната емблематична украса, нито де юре, нито де факто; 2) в случай на реставрация на светиня или на какъвто и да било предмет в Светите места, обслужващ някое от християнските вероизповедания, тези светини и тези предмети, както и съществуващите емблеми, ще бъдат винаги възстановявани в тяхното сегашно състояние без никакво изменение. Тези принципи са отбелязани в записка, която връчих на великия везир. Можех да се позова на тях по повод посегателството, което латинците искаха да извършат спрямо т.н. *"Пещера на млякото"*, като поисках запазване на status quo-то що се отнася до тази светиня, която католиците искаха да обсебят.

Латинското духовенство се надяваше да намери мощна подкрепа за своите ламтежи в пристигането на френската императрица²⁵³ в Палестина. Всички смятаха, че, предвид нейната слабост към религията, тя ще се опита да получи от султана отстъпки в полза на своите единоверци. По време на престоя си в Цариград, обаче, Нейно Величество се отказа от намерението си за поклонение в Йерусалим и лично ми даде да разбере, че е взела това решение единствено за да не събужда нашите подозрения и за да не би несъзнателно да стане причина за нови трудности в Светите места.

По това време нов елемент се появи в Палестина. Прусия, която в продължение на няколко години даваше знак за съществуването си в Светите места само чрез покровителството, което оказваше на една доста многобройна колония от лишени от наше поданство евреи, реши да възприеме по-открояваща се позиция и да прояви своето влияние в по-високи сфери. По време на пътуването си в Ориента пруският престолонаследник²⁵⁴ поиска и получи от султана²⁵⁵ в дар за краля²⁵⁶, негов баща, развалините на църквата *"Св. Йоан Кръстител"* и хоспиция на Саладин²⁵⁷, в съседство с църквата *"Божигроб"*. Тази постройка ще бъде превърната в протестантско благотворително заведение под покровителството на краля на Прусия в качеството му на Велик магистър на ордена на Йоанитите.

s'établissant à Jérusalem sous l'égide de la Prusse, l'élément protestant pourrait bien créer des difficultés sérieuses au clergé latin surtout en vue des tendances actuelles de l'Empire Germanique et des relations, qui existent entre lui et la France. Reste à savoir si le clergé orthodoxe n'aura pas à se plaindre plus tard d'avoir acquis un nouveau compétiteur dans ces parages.

Décus dans les espérances qu'ils avaient fondées sur l'Impératrice des Français les latins réussirent cependant à faire une acquisition importante grâce à l'intervention de l'Empereur d'Autriche. François-Joseph obtint du Sultan la partie de la propriété musulmane de Hanké située au dessus du Couvent des franciscains sur le côté nord de la terrasse de la Grande Coupole et en fit don à ce couvent. Quoique cette localité, ne constituant pas un sanctuaire, ne pouvait par conséquent pas affecter le statu quo établi, sa cession qui avait toujours été refusée aux orthodoxes - éleva des plaintes très vives du Patriarche Cyrille. De mon côté j'exigeai de la Porte des garanties pour empêcher tout envahissement ultérieur des catholiques du côté de la Coupole et du Hanké non cédé. Sur ma demande la défense fut intimée aux moines d'élever de nouvelles constructions sur l'endroit déblayé et on donna l'ordre d'établir un parapet au sud de la terrasse de la Coupole en même temps qu'un mur du côté du Hanké. Dans ces conditions, qui furent exactement remplies, les latins n'ont obtenu que ce qu'ils étaient censés avoir sollicité, savoir la faculté *"de jouir d'un peu d'air frais"*, qu'il était difficile de leur refuser.

Les concessions faites aux protestants et aux catholiques me fournirent l'occasion de demander des équivalents en faveur des orthodoxes. J'obtins ainsi de la Porte: 1) la reconnaissance du droit des Grecs sur l'Eglise de St. Georges de Lydda et la faculté de réédifier ce temple et 2) la confirmation de l'acquisition par notre Mission Ecclésiastique des terrains sur lesquels se trouve le *"chêne d'Abraham"* et l'autorisation d'y bâtir un abri pour nos pèlerins. En somme nous pouvons nous féliciter d'avoir maintenu intacts les droits de l'orthodoxie en Terre Sainte à l'époque où la puissance de la France rendait cette tâche particulièrement difficile. Depuis que l'abaissement politique de cette Puissance a modifié

Установявайки се в Йерусалим под егидата на Прусия, протестантите биха могли да създадат сериозни трудности на латинското духовенство предвид настоящите домогвания на Германската империя и отношенията, които съществуват между нея и Франция. Остава по-късно да се види дали православното духовенство няма да се оплаква, че по тези места се е появил нов негов съперник.

Разочаровани в надеждите, които възлагаха на френската императрица, латинците успяха обаче да осъществят важна придобивка благодарение намесата на австрийския император. Франц-Йосиф получи от султана част от мюсюлманската собственост *"Ханке"*²⁵⁸, разположена над манастира на Францисканците²⁵⁹ на северната страна на терасата на големия купол, и я подари на този манастир. Макар това място, тъй като не е светиня, да не беше в състояние да засегне установеното statu quo, неговото отстъпване, което винаги бе отказвано на православните, извика остри оплаквания от страна на патриарх Кирил. А пък аз, от своя страна, поисках гаранции от Портата за предотвратяване на каквото и да било по-сетнешно посегателство на католиците спрямо купола и неотстъпената част от *"Ханке"*. По мое искане на монасите бе забранено да издигат нови постройки на разчистеното място и бе дадена заповед да се постави парапет на южната страна на терасата на купола, както и на стена към *"Ханке"*. При тези условия, които бяха стриктно изпълнени, латинците получиха само това, което се смяташе, че са искали и което бе трудно да им се откаже, тоест *"малко свеж въздух"*.

Направените на католиците и на протестантите отстъпки ми дадоха повод да поискам същото и за православните. По този начин получих от Портата: 1) признаване правото на гърците над църквата *"Св.Георги Лидаски"*²⁶⁰ заедно с право да издигнат отново този храм и 2) потвърждение, че парцелът, върху който се намира т.н. *"Аврамов дъб"*²⁶¹, е придобивка за нашата църковна мисия, и разрешение там да се построи прибежище за наши поклонници. Общо взето, можем да се поздравим, че сме запазили непокътнати правата на православието по Светите места във време, в което могъществото на Франция правеше тази задача особено трудна. След като политическият

les conditions de l'équilibre européen, les embarras découlant de l'antagonisme des différentes communautés en Palestine ont considérablement diminué.

Arméno-catholiques. - Pendant que le clergé latin mettait toute son ardeur dans la lutte religieuse avec les orthodoxes en Palestine, la communauté catholique de Constantinople était elle-même en proie aux plus graves difficultés. Des dissensions avaient éclaté parmi les Arméniens catholiques de la capitale et des provinces, en divisant la communauté en deux fractions l'une favorable au Patriarche Hassoun, l'autre opposée à ce prélat. La contestation portait sur l'administration des biens de l'Eglise et la direction des affaires civiles que l'opposition, en se basant sur les anciennes prérogatives de l'Eglise d'Orient, ne voulait pas laisser entre les mains du chef religieux de la communauté, nommé directement par le Pape. Une assemblée composée des notabilités arméniennes du rite catholique s'étant réunie, à la fin de septembre 1869 pour régler la question, des débats très vifs s'engagèrent et conduisirent à une brouille ouverte entre les deux parties. La Porte penchait pour la fraction anti-hassouniste, en déclarant que la bulle "*Reversurus*", sur laquelle se fondait l'autorité nouvelle du Patriarche, se trouvait en opposition avec les droits de souveraineté du Sultan et ne pouvait être admise par la Porte.

De son côté l'Ambassade de France, tout en se trouvant gênée dans son action, favorisait le parti dissident, qui d'ailleurs paraissait plus nombreux que celui resté fidèle à l'autorité du Vatican. Mr Bourée avait adopté cette voie dans l'idée qu'une fois le lien onéreux de la discipline romaine écarté, la propagande n'en aurait que plus beau jeu au sein de la communauté grégorienne pour la diviser. On croyait qu'une fois la scission effectuée il se trouverait parmi les grégoriens, et surtout dans la partie ultra libérale, un parti tendant à raviver d'anciennes animosités pour ébranler l'autorité du Siège d'Etchmiadzin. En assimilant le centre spirituel des Arméniens grégoriens au St. Siège on prêcherait le rapprochement des deux fractions dissidentes dans l'espoir, qu'en brisant réciproquement leurs liens, ils se rapprocheraient sur la base du principe purement national et élèveraient plus tard, comme centre religieux commun, le trône de Cilicie (Siz).

упадък на тази Сила промени условията на европейското равновесие, затрудненията, произтичащи от противопоставянето на различните ве-роизповедания в Палестина, чувствително намаляха.

Арменокатолиците. - Докато латинското духовенство влагаше цялото си усърдие в религиозна борба с православните в Палестина, католическата общност в Цариград беше жертва на много сериозни трудности. Сред арменокатолиците, както от столицата, така и от провинцията, се бяха разразили раздори, които разделиха общността на две фракции - едната благосклонна към патриарх Хасун, другата против него. Разпрата засягаше управлението на църковните имоти и на мирските дела, които опозицията, основавайки се на старите привилегии на Източната църква, не искаше да остави в ръцете на назначавания пряко от папата религиозен началник на общността. На събрание на арменските първенци от католически обряд, свикано в края на септ. 1869 за да уреди въпроса, станаха оживени разисквания, които доведоха до открито разделение между двете партии. Портата беше на страната на антихасунистката фракция, декларирайки, че булата "*Reversurus*", на която се основаваше новата власт на патриарха, е в противоречие със суверенните права на султана и не може да бъде призната от Портата.

От своя страна, френското посолство, въпреки че се чувстваше затруднено в действията си, подкрепяше отцепническата партия, която, впрочем, изглеждаше по-многобройна от онази, която бе останала вярна на Ватикана. Г-н Буре бе избрал този път с идеята, че отстраняването обременителната връзка на римокатолическата дисциплина само ще подобри шансовете на пропагандата за разделение на григорианската общност. Смяташе се, че щом се осъществи разцеплението, сред григорианците, най-вече сред ултралибералите, ще се намери партия, която да съживи старата омраза за да разклати властта на Ечмиадзинския престол. След като се отъждествеше духовният център на арменогригорианците със Светия престол, щеше да започне да се препоръчва сближение на двете отцепнически фракции с надежда, че взаимното прекъсване на връзките им ще ги сближи въз основа на чисто националния принцип и ще издигне по-късно като общ религиозен център Киликийския трон (Сис).

Ces tendances s'accroissaient de plus en plus; la propagande catholique, les menées de nos adversaires politiques et des employés arméniens de la Porte, tels que Davud Pacha et d'autres s'appliquaient à en développer le germe. En vue de ces considérations, je redoublai de circonspection dans les rapports, qui s'étaient établis entre les Arméniens catholiques et moi; je travaillai à déjouer leurs calculs et à faire profiter l'Eglise Grégorienne des désordres, qui s'étaient produits dans la communauté catholique; en tenant la question ouverte, j'empêchai toute tentative hostile à nos intérêts. Mon attitude a eu dès le début cet avantage que les Arméniens catholiques, qui jusqu'alors n'avaient cherché leur point d'appui qu'auprès des Ambassades occidentales, se sont sensiblement rapprochés de nous. C'était même à notre influence qu'ils attribuaient l'attitude de la Porte et de l'Ambassade de France, qui n'agiraient en leur faveur que par jalousie à notre égard et de crainte de voir augmenter encore notre ascendant sur la nationalité arménienne. La suite des événements a prouvé combien les calculs de Mr Bourée et de la propagande latine avaient porté à faux.

La question Arméno-catholique sape par la base l'influence cléricale du Gouvernement Français en Orient qui n'a que cette communauté à nous opposer comme élément indigène pour faire valoir sa voix dans les affaires des chrétiens d'Orient. Si les Arméniens catholiques échappent au Pape et à la France, celle-ci n'aura plus sous sa tutelle morale que le clergé romain, les latins laïques (Pérotés et Levantins) et les maronites. Nous serions dans ce cas la seule Puissance qui possède de nombreux coreligionnaires parmi les sujets du Sultan. C'est à ce titre que la question Arméno-catholique doit nous intéresser. Le nouvel Ambassadeur de France le Comte de Vogüé, fervent catholique, paraît avoir compris la faute commise par son prédécesseur et a pris le contre-pied de la politique de Mr Bourée. Ces changements fréquents dans l'attitude des représentants de France ont définitivement ébranlé la confiance tant des hassounistes que des anti-hassounistes dans la stabilité de la politique de cette Puissance. Aussi les deux fractions s'adressent aujourd'hui de préférence à l'Ambassade Impériale en implorant tour à tour sa protection.

Тези тенденции се усилваха все повече и повече; католическата пропаганда, интригите на нашите политически противници и арменските чиновници на Портата, като Дауд паша и други, полагаха усилия да разпространяват семената им. Предвид на това удвоих предпазливостта в отношенията, които бях установил с арменокатолиците; работих за осуетяване на техните кроежи и по начин, щото от появилите се в католическата общност смущения да спечели Григорианската църква; поддържайки въпроса открит, аз пресичах всички опити да се вреди на нашите интереси. Още от началото позицията ми имаше това предимство, че арменокатолиците, които дотогава бяха търсили опора единствено в западните посолства, осезаемо се сближиха с нас. Даже тъкмо на нашето влияние те отдаваха позицията на Портата и на френското посолство, които действаха в тяхна полза само от завист към нас и от страх да не се засили още повече въздействието ни върху арменската народност. Следващите събития показаха до каква степен сметките на г-н Буре и на латинската пропаганда са били неточни.

Арменокатолическият въпрос подкопава в основата му клерикалното влияние в Ориента на Франция, която, освен тази общност, не разполага с друг местен елемент, годен да придаде тежест на гласа ѝ в делата на източните християни. Ако арменокатолиците се изплъзнат на папата и на Франция, последната ще запази под своята морална опека само римокатолическото духовенство, латинците-миряни (пероти²⁶² и левантинци) и маронитите. В такъв случай ние ще бъдем единствената Сила, която разполага с многобройни единоверци сред поданиците на султана. Именно заради това Арменокатолическият въпрос трябва да представлява интерес за нас. Новият френски посланик, граф дьо Вогюе, който е ревностен католик, изглежда е разбрал грешката, извършена от неговия предшественик и подхвана политика, обратна на онази на г-н Буре. Тези чести промени в позицията на представителите на Франция окончателно разклатиха доверието, както на хасунистите, така и на антихасунистите, в стабилността на политиката на тази Сила. Ето защо двете фракции днес предпочитат да се обръщат към императорското посолство, молейки всяка на свой ред за неговото покровителство.

Quant à la Cour de Rome elle ne voulait nullement se relâcher de ses rigueurs. L'anathème fut prononcé par Mgr Pluym, délégué apostolique, contre le clergé de la communauté anti-hassouniste et quelques semaines plus tard cette dernière fut déclarée toute entière schismatique. La scission s'étant aussi définitivement produite, la communauté dissidente reçut la confirmation officielle de la Porte, qui l'autorisa à se servir d'un sceau spécial portant l'inscription "*Arméniens Catholiques Orientaux*", tandis que cette dénomination fut refusée à leurs adversaires.

Arméniens grégoriens. - La marche des affaires Arméno-grégoriennes semblaient tendre dans un sens favorable à nos intérêts. Ses sympathies gravitent de plus en plus vers Etchmiadzin et les personnes, qui tâchaient d'entraver ce mouvement, étaient hautement désavouées par l'opinion publique. Le Patriarche Boghos, ennemi avoué de Mgr Kevork, dût donner sa démission. Il fut remplacé par Mgr Ignatios, qui mourut quelques jours après son élection. Mgr Kérimian fut élevé alors à la dignité Patriarcale. Ce prélat se mit dans les meilleurs termes avec l'Ambassade Impérial. La Commission chargée d'élaborer les bases d'un nouvel acte constitutif devant remplacer le "*Sachmanatroution*" continuait ses travaux sans arriver à un résultat final. Un calme relatif ne cessa de régner dans la communauté, en la préservant ainsi de toutes les velléités intéressées des occidentaux. Cependant l'absence de personnalités capables parmi les ecclésiastiques grégoriens de la Turquie les a empêché de profiter des dissensions qui divisent les Arméniens catholiques.

Що се отнася до Римската курия, тя изобщо не иска да смекчава своята твърдост. Монс. Пльойм, апостолически делегат, анатемоса духовенството на антихасунитската общност, която няколко седмици по-късно цялата бе обявена за схизматическа. И тъй като разделението стана окончателно, отцепническата общност бе официално утвърдена от Портата, която ѝ разреши да си служи със специален печат, носещ надпис "*Източни арменокатолици*", като това название бе отказано на техните противници.

Арменогригорианците. - Делата на арменогригорианците изглежда се развиваха в благоприятен за нашите интереси смисъл. Техните симпатии все повече и повече се насочваха към Ечмиадзин, а онези, които се опитваха да пречат на това движение, бяха открито отречени от общественото мнение. Патриарх Бохос, отявлан враг на Негово Светейшество Кеворк, бе принуден да подаде оставка. Той бе заместен от Негово Светейшество Игнатий, който умря няколко дни след своето избиране. Тогава Негово Светейшество Керимиан бе издигнат в патриаршеско достойнство. Този духовник се постави в отлични отношения с императорското посолство. Комисията, натоварена да изработи основите на нова конституция, която да замести "*Саманатрутиун*"-а²⁶³, продължи своята работа без да стигне до окончателен резултат. Относително спокойствие продължаваше да цари в общността, предпазвайки я от всички користни прищевки на западниците. Липсата, обаче, на способни личности сред григорианското духовенство от Турция ѝ попречи да се възползва от разногласията, които разделят арменокатолиците.

БЕЛЕЖКИ

¹ Конференция, проведена през първата половина на 1866 за урегулиране положението на Дунавските княжества след свалянето от власт на княз Куза - вж. тук по-долу, с. 31.

² Декларация на Русия, Франция, Прусия и Италия за ненамеса в Османската империя по повод Критското въстание, връчена на османския външен министър Фуад паша на 18 окт. 1868 - вж. тук по-долу, с. 177.

³ Подписан на 30 март 1856 по време на едноименния конгрес (заседаващ през февруари-април) на представителите на участниците в Кримската война (Русия, Франция, Англия, Пиемонт, Турция) плюс представители от Австрия и Прусия. Договорът поставя формалния край на войната; чрез него Османската империя, която сега става част от т.н. "Европейски конциерт", е поставена под колективната гаранция на Великите сили; Русия отстъпва Южна Бесарабия (чрез която опира до устието на Дунав) на Молдова; Черно море е неутрализирано - тоест, крайбрежните държави (а това са Русия и Турция) губят право да държат военни флоти в него; установява се свобода на корабоплаването по Дунав; Дунавските княжества, дотогава под фактическия протекторат на Русия, получават независима администрация.

⁴ Лондонската конференция е свикана през ян. 1871 по повод циркуляра на руския външен министър Горчаков от окт. предишната година. Конференцията е председателствана от английския външен министър, участват лондонските посланици на останалите пет Велики сили и на Турция. Подписаният от нея документ е прието да се нарича "Лондонска конвенция за Проливите". Конвенцията отменя наложената от Парижкия мир неутрализация на Черно море и променя статута на Проливи-

те, разширявайки достъпа на кораби от некрайбрежни държави в Черно море.

⁵ Тази дата, написана с ръката на Игнатиев (както ми съобщи неговият биограф, проф. В. М. Хевролина), носел ръкописът на тези "Записки". Почти точно 10 години преди това, на 22 авг. 1864, той пристига в Цариград като руски пълномощен министър (посланик е от 1867), а три дни по-късно, на 25 авг., връчва акредитивните си писма на султана.

⁶ Подписан между Англия, Франция и Австрия, които създават т.н. "Троен съюз". С него окончателно се оформя т.н. "Кримска система". Договорът се състои от три статии. С първата трите държави гарантират "независимостта и цялостта на Османската империя", с втората обявяват, че всяко нарушение на Парижкия договор от 30 март 1856 ще се таксува като casus belli, а третата урежда сроковете за ратификация на договора.

⁷ Брасие дьо Сен-Симон.

⁸ Джакомо Дурандо.

⁹ Игнатиев тук очевидно се позовава на известната фраза, с която външният министър Горчаков в края на 1850-те години характеризира позицията на своята страна: "Русия не се мръщи, тя се съсредоточава".

¹⁰ Става дума за инспекционната обиколка, през лятото на 1860, на Мехмед Къбръзлъ паша, тогава велик везир, по повод силните брожения в Сърбия и България. Населението протестира, тъй като не се изпълняват обещаните реформи, увеличават се налозите въпреки неурожайната 1859, продължават злоупотребите и беззаконията на местните власти. Русия прави "енергичен демарш" в полза на балканските християни пред европейските кабинети, които обаче не я подкрепят. Тогава руското правителство се обръща непосредствено към султана. В отговор на това е и въпросното "разследване" на Къбръзлъ паша. Всичко свършва само със смяната на някои местни чиновници, което не се отразява съществено върху положението на населението.

¹¹ Става дума за кланетата на друзите (мюсюлманска секта) над маронитите (араби-християни) в Ливан през 1860. Русия, разчитайки на подкрепа за отмяна неутрализацията на Черно море и за реформи на Балканите, заема твърда позиция в полза на въоръжена френска интервенция и така става решаващият фактор, позволил на Наполеон III

да получи съгласието на останалите европейски кабинети за изпращане войски в Ливан, който е област на традиционен френски интерес още от времето на Кръстоносните походи - срв. тук по-долу, б. 107.

¹² Тази война на черногорците с Турция свършва катастрофално за тях. Столицата Цетине е превзета, цялата страна е подложена на опустошение. На няколко места са въведени турски гарнизони, които остават до 1870.

¹³ Един от ярките епизоди в антитурската борба на сърбите през 1860-те години. Кървавото сбиване на турци и сърби при една чешма в Белград предизвиква масово вълнение сред столичното население, което разгромява турския квартал. В отговор на това турският гарнизон от крепостта подлага града на тридневни (17-19 юни), макар и не нанесли особени щети, бомбардировки. Сърбите започват да издигат барикади и да се въоръжават, но до война не се стига. Под натиска на Великите сили Портата се съгласява да бъде разрушен турският квартал в Белград и турското население да се изсели от Сърбия - мерки, които свалят напрежението.

¹⁴ Сър Хенри Булвер.

¹⁵ На тази дата през 1864 княз Куза разпуска Националното събрание, което упорито се противопоставя на предлаганата от неговия министър-председател Михаил Когълничану с оглед модернизацията на страната умерена аграрна реформа.

¹⁶ В деня на преврата от 2 май 1864 княз Куза издава манифест, с който призовава народа да му помогне за установяването на *„свобода и равенство“*. Той предлага закони, ограничаващи правата на националното събрание и разширяващи както изборителното право, така и княжеските прерогативи. В проведенният референдум на 2 юни 1864 програмата на княз Куза е одобрена с голямо болшинство. Опрян на този резултат князът създава държавен съвет (тоест сенат, горна камара на парламента), който приема закон за умерена аграрна реформа, влязъл в сила след подписа на княза на 14 авг. 1864.

¹⁷ *„Конвенция относно устройството на Дунавските княжества“*, подписана на 19 авг. 1858 от представителите на Великите сили, пристигнали през май с.г. във френската столица за обсъждане желанието на румънците да имат единна държава. По настояването на Австрия, която се бои от румънски иредентизъм, конвенцията предвижда двете княжест-

ва да останат разделени; те получават названието *„Обединени княжества Молдова и Влашко“* и някои общи органи на управление (централна комисия по изработване на общи закони и единен върховен касационен съд), но реалната власт остава в ръцете на княза и правителството на всяко от княжествата. До 1866 с някои промени конвенцията служи за конституция на Княжествата.

¹⁸ Диваните на двете княжества решават да започнат съвместни заседания в Букурещ по повод наболелия аграрен въпрос. Най-напред консулите на Великите сили протестират, но под напора на унионисткото движение те дават своята санкция на откритата на 15 дек. 1861 сесия на единното национално събрание, след което се образува и единно правителство. Това обикновено се приема за фактически завършек на румънското обединение.

¹⁹ Евгений П. Новиков.

²⁰ (лат.) за допитване - тоест за да поиска инструкции по дадения въпрос от своето правителство.

²¹ *„Тюйлери“* (*„Palais des Tuileries“*) е дворец, който се намирал в центъра на Париж. Строителството му започва през 16 век и той е кралската резиденция до Луи XIV, който го изоставя заради *„Версай“*. През 19 век френските монарси се връщат в *„Тюйлери“*. Изразът *„Тюйлерииското правителство (кабинет)“*, често използван от Игнатиев, е равнозначен на *„правителството на Наполеон III“*, тоест на *„френското правителство“*.

²² *„Червени“* били наричани привържениците на Когълничану заради желанието им да прокарат аграрна реформа, но тук Игнатиев явно визира либералите на Йон Брътияну, които са недоволни от стремежа на Куза към увеличаване на княжеския прерогатив.

²³ Маркиз дьо Мустие.

²⁴ Прокеш фон Остен.

²⁵ Аграрната реформа от 1864, която премахва крепостничеството и оземлява част от селяните; мнозина обаче остават без земя. Както всяка реформа и тази първоначално предизвиква бъркотия и спад на производството; към тях се прибавя и почти пълния неурожай през 1865. В страната настъпва глад.

²⁶ Куза е свален в нощта на 22 срещу 23 февр. от обединилите се консерватори и либерали. Първите са недоволни от аграрната реформа,

вторите - от авторитарните му стремежи. Тази комбинация съвременниците наричат, поради нейната крайна неестественост, „чудовищна коалиция“. С това име се бележи и оформилият се по-късно траен съюз между крупна буржоазия и едри поземлени собственици в Румъния.

²⁷ Филип Фландърски, втори син на белгийския крал Леополд II.

²⁸ Вж. тук по-горе, б. 17.

²⁹ През ян. 1859 по внушение на Наполеон III, най-голям защитник сред Великите сили на румънското обединение, двете княжества избират за общ княз полк. Александру Йон Куза. Поредната конференция на Великите сили започва да буксува; едва след като Франция и Сардиния през лятото на 1859 разгромяват Австрия, конференцията, на 25 авг./6 септ., приема протокол, с който признава избора на Куза за общ княз на Влашко и Молдова. Тази персонална уния, според решенията на Великите сили, важала само за князуването на Куза.

³⁰ Ферман, с който султанът, който е сюзерен на Влашко и Молдова, признава единството на двете княжества, но само докато княз е Куза.

³¹ Вж. тук по-горе, с. 17.

³² Прокеш фон Остен.

³³ Вж. тук по-горе, с. 7.

³⁴ Вж. тук, с. 85, 103, 105, 113, 179, 185, 275.

³⁵ А. Ф. Будберг.

³⁶ Савфет паша.

³⁷ Има се предвид войната (17 юни - 23 авг. 1866) между Австрия и Прусия, водена за господството в Германия. Три дни по-късно, на 20 юни, война на Дунавската монархия за Венецианската област обявява и Италия.

³⁸ Там на 3 юли 1866 става най-голямото сражение в Австро-пруската война. Понякога то се нарича и „сражение при Садова“, град, разположен недалеч от Кьонихгрец, или „сражение при Садова-Кьонихгрец“.

³⁹ От същата династия е и кралят на победоносната тогава Прусия.

⁴⁰ Според подписания на 3 окт. 1866 Виенски мир, с който е приключена Австро-италианската война, Хабсбургската империя отстъпва Венецианската област на Наполеон III; след това той я предоставя на Италианското кралство.

⁴¹ Вж. тук по-горе, с. 15.

⁴² През 1389 на Косово поле в драматична битка сърбите губят срещу турците.

⁴³ Вж. тук по-горе, с. 11.

⁴⁴ Или Канлиджи - предградие на Цариград, където от 11 юли до 4 септ. 1862 се провежда конференция на представители на Великите сили по повод сръбско-турската криза. Конференцията постига компромисни решения, оформени в протокол от 4 септ. Той дава гаранции срещу нов обстрел на Белград и постановява още: събаряне оградата около Белградската крепост и премахване турските постове при вратите, водещи към нея; разрушаване крепостите Сокол и Ужице; изселване „във възможно най-кратък срок“ на мюсюлманското население, живеещо около крепостите; ограничаване броя на сръбските въоръжени сили чрез двустранни преговори между турското и сръбското правителства.

⁴⁵ Тук Игнатиев вероятно има предвид приетия безусловно от княз Никола ултиматум на заплашващия да превземе и разори Цетине (авг. 1862) Омер паша Латас, с което се туря край на Черногорско-турската война от 1862; самият мир е сключен в Риека Църноевича, село на 10-ина километра от Цетине.

⁴⁶ Среща между Наполеон III и Александър II, продължила три дни, през септ. 1857. Френската страна безуспешно иска преразглеждане на Виенския договор от 1815 (по този повод царят произнася известната фраза: „С мен посмяха да заговорят за Полша!“), руската (също така безуспешно) - ревизия на Парижкия мир от 1856. Но императорът на французите се уверява, че ще има доброжелателния неутралитет на Александър II срещу Австрия (тъй като Русия не без желание за реванш смята, че последната ѝ е нанесла фатален и предателски удар в гръб през Кримската война) при замислените от него обединения на Италия и на Дунавските княжества.

⁴⁷ От 1815 Йонийските острови са английски протекторат; предадени са на Гърция през 1864.

⁴⁸ „Сейнт-Джеймс“ („Saint James's Palace“; „Saint James's“) - дворец в центъра на Лондон; издигнат през първата половина на 16 век. След като през 1698 пожар унищожава двореца „Уайтхол“, Сейнт-Джеймският дворец е главна кралска резиденция до 1809, когато сам на свой ред бива в голямата си част изпепелен. Независимо че до 1814 е възстановен, крал Джордж IV (1811-1830) го напуска и започва строеж на нов

дворец - Бъкингамския, който от кралица Виктория (1837-1901) и до днес е новата столична резиденция на британския суверен. За "Сейнт-Джеймския дворец" са резервирани някои тържествени функции - например и до днес възшествието на нов владетел се обявява тъкмо там. Той си остава символ на британската корона - например, чуждите посланици се "акредитират към Сейнт-Джеймския двор", макар да връчват акредитивните си писма в Бъкингамския дворец. Изразът "Сейнт-Джеймският кабинет (правителство)", геср. "кабинетът (правителството) на Сейнт-Джеймс", който граф Игнатиев използва в текста си, по негово време е равнозначен на "правителството на Нейно Британско Величество", тоест на "британското правителство".

⁴⁹ Критското въстание 1866-1869.

⁵⁰ Има се предвид т.н. Великденска акция (1860) - т.е. великденската архиерейска литургия в цариградската българска църква "Св. Стефан", отслужена без разрешение на патриарха от Иларион Макариополски, който заради това, заедно с подкрепилите го Авксентий Велешки и Пасий Пловдивски, е низложен (лишен от архиерейски сан) през февр. 1861; малко след това и тримата са изпратени на заточение.

⁵¹ Д-р Стоян Чомаков.

⁵² Имат се пред вид поредицата от уставни (канонизми - Οἱ Γενικοὶ Κανονισμοί), създадени през 1860-62 от образуваната по инициатива на Високата порта и в духа на „Хат-и-хумаюн“-а комисия при Вселенската патриаршия. Те разширяват участието на миряни в управлението на Църквата, регламентират начина за избор на нейни ръководни органи и уреждат някои финансови въпроси.

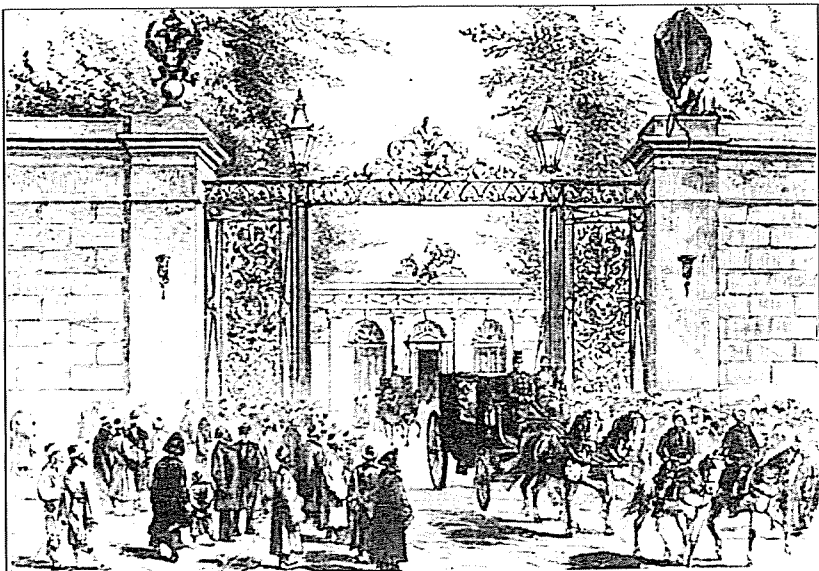
⁵³ На 18 дек. 1860 група българи, начело с Др. Цанков, подписва в Цариград акт за съединение (уния) с Католическата църква и бързо получава статус на милет, към който са склонни да се присъединят още мнозина. Но през юни 1861 техният архиепископ Йосиф Соколски се озовава в Русия, според едни забягнал, според други - отвлечен. След този сериозен удар, българоуниатската община, която и днес оцелява като "Екзархия на съединените българи", макар на моменти да си възвръща бляскавите първоначални перспективи, смогва да се поддържа в относително малочислен състав.

⁵⁴ Вж. предходната бележка.

⁵⁵ Рафаил Попов.

1. Граф Н. П. Игнатиев

2. Граф Н. П. Игнатиев излиза от резиденцията си

3. Сградата на руското посолство в Цариград

4. Султан Абдул-Азиз

5. Али паша

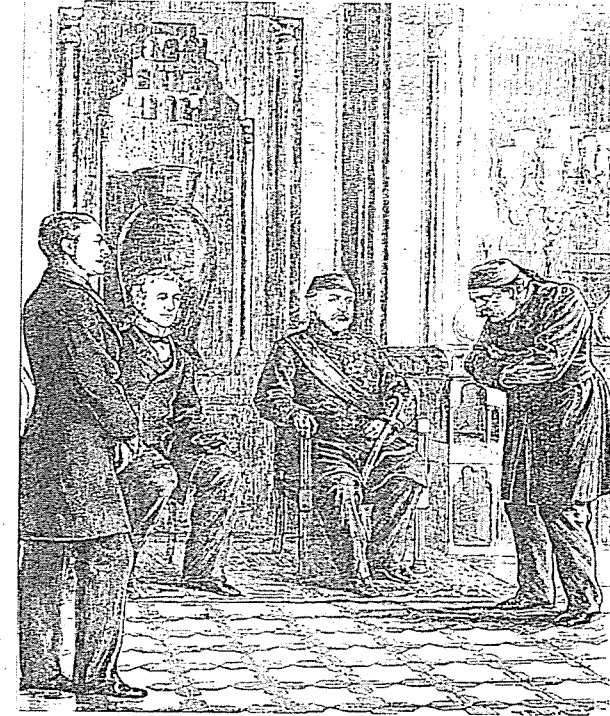
6. Лорд Лайънс

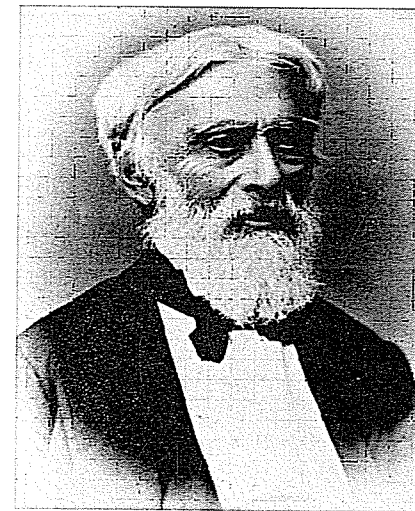
7. Маркиз дьо Вогюе

8. Никола-Проспер Буре

9. Граф Н. П. Игнатиев (прав в ляво) и сър Хенри Елиът на аудиенция при султан Абул-Азиз

10. Граф Прокеш Фон Остен

11. Графиня Екатерина Леонидовна
Игнатиева

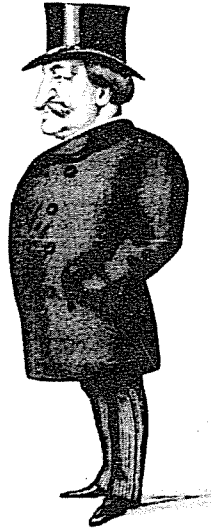
12. Константин Н. Леонтиев

13. Патриарх Григорий VI

14. Д-р Стоян Чомаков

15. Карикатура на
граф Н. П. Игнатиев

16. Турчинът държи ключа от Проливите
(карикатура от 70-те години на XIX в.)

⁵⁶ Тоест, Кримската война 1853-56; работата върху "Саманатрутин"-а започва през 1853 за да завърши 10 години по-късно с неговото официално приемане.

⁵⁷ Вж. тук по-долу, с. 465.

⁵⁸ Вж. тук по-горе, б. 56.

⁵⁹ Н.-П. Буре.

⁶⁰ Горният балкон на купола на параклиса над Гроба Господен, където са поставени стотици свеци и кандила, запалвани в тържествени случаи.

⁶¹ Вж. тук по-горе, с. 75.

⁶² За прокопаване на канала, създадена през 1854 от Лесепс.

⁶³ Тоест, султанския дворец.

⁶⁴ Вж. още тук, с. 35, 103, 105, 113, 179, 185, 275.

⁶⁵ Н.-П. Буре.

⁶⁶ Тоест, Мизия = Северна България без Добруджа.

⁶⁷ Тоест, Европейска Турция.

⁶⁸ Според гръцката митология, Деянира е последната съпруга на Херакъл. За да си осигури неговата вяроност тя му праща туника, напоена с кръвта на кентавъра Несос, когото Херакъл преди това убил. Това се оказва посмъртното отмъщение на кентавъра: неговата кръв, заразенна с отровата на Лернейската хидра (жертва на друг Хераклеов подвиг), причинява страотни страдания на героя, който, не можейки да съблече смъртносната дреха, моли да му издигнат на планината Ета (в Тесалия) огромна клада, в чиито пламъци се хвърля за да се избави от ужасните мъки.

⁶⁹ Вж. тук по-горе, с. 7.

⁷⁰ С този протокол, подписан от представители на Англия, Франция и Русия, се променят условията на Одринския мир (сключен между Русия и Турция на 14 септ. 1829) относно Гърция: вместо автономия тя получава държавна независимост, но в по-тесни граници.

⁷¹ Срещу Австрия - вж. тук по-горе, с. 39.

⁷² Смяната на Куза с Карл фон Хоенцолерн - вж. тук по-горе, с. 29.

⁷³ Исмаил паша.

⁷⁴ Вж. още тук, с. 35, 85, 103, 179, 185, 275.

⁷⁵ Спиридон Дендрино.

⁷⁶ Теодор Делиянис.

⁷⁷ Шарл Шампоазо.

⁷⁸ Княз Горчаков.

⁷⁹ Конеманос бей.

⁸⁰ През есента на 1866 Критското въстание навлиза в същинската си част, един от най-ярките епизоди на която е сражението при "Аркадион" (ноем. 1866). Там прибежище намират около 900 критяни, от които само няколко десетки са годни да се бият. Когато положението става безнадеждно, игуменът, който е един от двамата ръководители на отбраната, взривява своя манастир и заедно с шепата въстаници загиват около 2 х. от обсаждащите ги турски войници. Оцелелите критяни са избити, ценностите на манастира са разграбени, за да заситят обзелата ги ярост турците опожаряват и околните населени места. Всичко това намира широк отклик по света - възраждат се филелинските настроения от началото на 19 в., дипломатията се раздвижва, Русия започва да оказва помощ на критяните. Разгорялата се жестока борба на острова създава и поток от бежанци, които отчаяно се опитват да се прехвърлят на материка.

⁸¹ (лат.) - Страхувам се от данайците и когато ми носят дарове.

⁸² (лат.) - буквално: за ползване от дофина, тоест с поправки по цензурни съображения.

⁸³ Има се предвид мемоара от 6/18 апр. 1867, с който Горчаков се обръща към европейските правителства; той съдържа руския проект за реформи, които предвиждат автономизация (но не толкова на етническа, колкото на географска основа) на Османската империя.

⁸⁴ (лат.) букв. не можем - формула означаваща категоричен отказ.

⁸⁵ Изработена по френски образец, вилаетската система предвижда нова териториална структура на империята, отслабване на традиционния ѝ централизъм и съвещателно участие на немюсюлманите в държавната администрация. Нейното въвеждане започва през 1864 от Северна България; от която се създава Дунавския вилает.

⁸⁶ Вероятно се има предвид закона за земята от юни 1867, даващ право на чужденци да притежават недвижима собственост в Османската империя.

⁸⁷ А. Ф. Будберг.

⁸⁸ Дерше.

⁸⁹ Вж. тук по-горе, с. 99.

⁹⁰ През 1832 о. Самос, най-близкият до брега на Мала Азия егейски остров, е върнат от Гръцкото кралство на Турция, като получава статут на васално на султана княжество под протекцията на Франция, Англия и Русия. Високата Порта само назначава княза, който трябва да е грък по рождение, но чиято власт не е наследствена, и получава ежегодно определен данък. Разпределянето на данъка, както и някои други въпроси, се решават с участието на 26 представители от населението.

⁹¹ Утре.

⁹² Вж. тук по-долу, с. 245.

⁹³ Тъкмо тогава гръцкият крал Георгиос I се жени за руската велика княгиня Олга - вж. тук по-горе, с. 113.

⁹⁴ Вилхелм I.

⁹⁵ Франц-Йосиф I.

⁹⁶ Дерше.

⁹⁷ Чарлз Диксън.

⁹⁸ Дендрино.

⁹⁹ Утре.

¹⁰⁰ Адмиралите Бутаков и Симон.

¹⁰¹ Няколкодневното посещение на император Наполеон и императрица Йожени започва на 19 авг. 1867 под претекст изказване съболезнования за разстреляния през юни същата година мексикански император Максимилиан, брат на Франц-Йосиф. В разговорите от австрийска страна освен императорът участва и външният министър фон Бойст. Поради взаимното недоверие, независимо от възможностите и очакванията, до договор за съюз не се стига. Съставен е само съвместен меморандум, с който се поемат, без никакви гаранции обаче за тяхното изпълнение, единствено морални задължения: че ще се бди съвместно за стриктното спазване на Пражкия договор (окончателен мирен договор след Австро-пруската война през 1866, сключен на 23 авг. 1866; смятан за пречка пред пълното обединение на Германия); че Австрия няма да се отклонява от конституционния и парламентарен път, по който току-що е поела; че ще се препоръча съблюдаване на statu quo-то в Ориента и че ще се противостои на присъединяването на Крит към Гърция; че, при изгледи за руска инвазия в Румъния, Австрия ще побърза да я окупира.

¹⁰² Вж. тук по-горе, с. 131.

¹⁰³ Утре.

¹⁰⁴ Брасие дьо Сен-Симон.

¹⁰⁵ Джузепе Бертинати.

¹⁰⁶ Омер паша.

¹⁰⁷ В 1860 между друзи и маронити в Ливан избухва кръвопролитен конфликт (срв. тук по-горе, б. 11). През лятото на с.г. за да въздвори ред там е изпратен Фуад паша, тогава външен министър, придружаван от елитни войски и група висши чиновници и снабден с пари и извънредни пълномощия. Той оглавява и създадената през окт. с.г. международна комисия в Бейрут, на която Великите сили възлагат урегулирането на кризата чрез изработване на Органически статут за Ливан - вж. и тук по-долу, с. 279.

¹⁰⁸ Вж. тук по-горе, с. 167.

¹⁰⁹ Пленен от турците през авг. 1867.

¹¹⁰ Евгений П. Новиков.

¹¹¹ Чарлз К. Такърман.

¹¹² Ед. Ърскин.

¹¹³ Буре и Елиът.

¹¹⁴ Прокеш фон Остен.

¹¹⁵ Брасие дьо Сен-Симон.

¹¹⁶ Бертинати.

¹¹⁷ А. Ф. Будберг.

¹¹⁸ Е. Г. Щакелберг.

¹¹⁹ Тъй като му признават само съвещателен глас, гръцкият посланик в Париж Ал. Рангавис, по поръка на своето правителство, което иска представителство на равна нога с турския делегат, два пъти отклонява поканата да се включи в работата на конференцията.

¹²⁰ Золмс-Зоненвалде.

¹²¹ Вж. тук по-горе, с. 49.

¹²² Вж. тук по-горе, с. 167.

¹²³ Вж. тук по-горе, с. 7.

¹²⁴ Тоест, след ликвидирането на еничерите през 1826, когато този султан вече има възможност да започне последователни реформи в европейски дух.

¹²⁵ Тоест, султан Мехмед II (1444-46; 1451-81), който заради завладяването на Цариград получава прозвището "Завоевателят" ("Фатих").

¹²⁶ Мехмед Рушди паша е велик везир от 5 юни 1866 до 11 февр. 1867.

¹²⁷ Детронирането на княз Куза и заемането на румънския престол от страна на Карл фон Хоенцолерн - вж. тук по-горе, с. 29.

¹²⁸ Австро-пруската война - вж. тук по-горе, с. 39.

¹²⁹ Става дума за оттеглянето на турските гарнизони от четирите сръбски крепости, което княз Михаил постига през 1867 след продължителни преговори с Високата порта.

¹³⁰ Окт. 1866.

¹³¹ Тогава Горчаков е все още само вице-канцлер.

¹³² В Банат, близо до румънската граница, на 25 км от Оршова. Всъщност, от Цариград гръко-сръбските преговори са пренесени и завършени във Фьослау (Voetslau), неголям град близо до Виена, по предложение на гръцкия делегат Петрос Занос, който трябвало да се лекува в тамошните бани.

¹³³ Кримската война 1853-56.

¹³⁴ Донски казаци, наричани още "некрасовци" (= великоруски разколници, староверци, липовани), които се заселват в Добруджа през първата половина на 18 в.; по-късно към тях се присъединяват и скопци.

¹³⁵ През 1867 Наполеон III, търсейки компенсация за поредица свои неуспехи, се опитва да присъедини към Франция великото херцогство Люксембург чрез споразумение с холандския крал, комуто то е лично владение и който е склонен да се избави от него, тъй като се страхува, че то може да се окаже холандският Холщайн, който дава повод на Прусия за войната с Дания през 1866; от своя страна Прусия, от 1816, държи свой гарнизон в неговата столица Люксембург, тъй като херцогството до юни 1866 е част от Германската конфедерация. Бисмарк твърдо се противопоставя на намеренията на френския император, което едва не довежда до война между двете страни. Кризата е преодоляна чрез конференция на Великите сили в Лондон (май 1867), която принуждава Прусия да изтегли гарнизона си от Люксембургската крепост, която обаче е решено да бъде срината, а херцогството е обявено за неутрално под гаранцията на Великите сили.

¹³⁶ Има се предвид т.н. "Ausgleich" от 1867, при който унитарната Австрийска империя е преобразуван в дуалистична Австро-Унгарска.

¹³⁷ Вж. тук по-горе, с. 167.

¹³⁸ Вж. тук по-горе, с. 7.

¹³⁹ Става дума за четите на Панайот Хитов и на Филип Тотю.

¹⁴⁰ Има се предвид четата на х. Димитър и Стефан Караджа.

¹⁴¹ Вероятно се визира организацията, подготвила четата на х. Димитър и Стефан Караджа, в която важна роля играе Иван Касабов. Според едни автори това било т.н. Българско общество, продължение на ТБЦК, според други - различна организация, която е създадена специално за "наоръжаване" на четата.

¹⁴² Има се предвид Добродетелната дружина.

¹⁴³ (лат.) Право на меча, т.е. право да се употреби въоръжена сила.

¹⁴⁴ Става дума за адреса до цариградските посланици на Великите сили, който носи четата на х. Димитър и който е подписан от името на "Привременно правителство в Стара планина"; съставен е от Иван Касабов.

¹⁴⁵ Това всъщност е инициатива на Добродетелната дружина. Прошенияето има и печатно издание (Suppliques des Bulgares à la Conférence de Paris. Paris, 1869).

¹⁴⁶ Всъщност, адресът е само един, подаден през дек. 1866; вж. неговия текст на френски у Шопов, Ат. Д-р Стоян Чомаков. Живот, дейност и архива. С., 1919, д. 368, с. 432-433, и на български у Бурмов, Т. Българо-грцката църковна распря. С., 1902, с. 336-337.

¹⁴⁷ Вж. тук по-горе, с. 167.

¹⁴⁸ Вж. тук по-долу, с. 281

¹⁴⁹ Буре.

¹⁵⁰ Прокеш фон Остен.

¹⁵¹ Елиът.

¹⁵² Бертинати.

¹⁵³ Брасие дьо Сен-Симон.

¹⁵⁴ Мидхат паша.

¹⁵⁵ Всъщност; Ужице.

¹⁵⁶ С този документ Милош Обренович е признат за държавен глава на автономна Сърбия, подпомаган от съвет, чиито членове се назначават пожизнено; суверенитетът на султана се ограничава в получаване на данък и право на четири турски гарнизона на сръбска територия.

¹⁵⁷ През 1859 Високата порта утвърждава Милош Обренович за сръбски княз с брат, в който обаче не се споменава, че неговата власт е

наследствена; Милош в прокламацията за възшествието си на престола заявява, че приема властта като наследствена, а Скупщината връща берата и през есента на с.г. приема закон, предоставящ княжеската власт в Сърбия на мъжкото поколение от Обреновичите, с добавка, че последният в рода може да осинови православен сръбин по кръв от добро семейство.

¹⁵⁸ То се състои от Миливое Блазнавац, Йован Ристич и Йован Гаврилович.

¹⁵⁹ Всъщност, регентството е начело на Сърбия до 1872, когато княз Милан навършва пълнолетие.

¹⁶⁰ Всъщност - през 1867.

¹⁶¹ Грешка на перото - вероятно Игнатиев има предвид друга столица; за първи път княз Никола посещава Русия през 1869.

¹⁶² По-точно Спич.

¹⁶³ След черногорската победа над турците при Грахово (май 1858) в Цариград, на 27 окт./8 ноем. 1858 между представителите на Великите сили и Портата е сключена конвенция (окончателният протокол е подписан на 5/17 апр. 1860) за границата между Османската империя и Черна гора и за разширение на последната към Херцеговина и Шкодренския санджак.

¹⁶⁴ С този документ се урежда турско-египетският конфликт от 1839-41. Победен в Сирия от обединените англо-турски сили, с Хат-и-шериф-а от 1841 Мохамед Али получава Египет като наследствено владение, но като цяло властта му е ограничена.

¹⁶⁵ "Азиз-Мъсър" на арабски означава "голедецът на Египет", "най-важният човек в Египет". Библейският Йосиф, син на Яков и Рахил, продаден от своите братя в робство на египтяните, с умението си да тълкува сънища успява да спечели възхищението на фараона, който го прави втория след себе си човек в държавата. Според Корана египтянинът, който купил Йосиф от неговите братя, носел титлата "Ал-Азиз", която сетне сам Йосиф получил от фараона. Специалистите я тълкуват като "първи министър". В някои арабски речници "азиз-Мъсър" се определя като "суверен на Египет и Александрия". В османските текстове епитетът "азиз-Мъсър" понякога е прилаган към мамелюкските султани на Египет, но изглежда не е съставлявал неразделна част от тяхната официална титулатура. В 1867 Исмаил паша иска да получи по-специал-

на титла, която да демонстрира по-високото му положение спрямо останалите паши в Османската империя и затова избира "азиз-Мъсър", която му е отказана отчасти и защото тя съвпада с личното име на царувания тогава султан Абдул-Азиз.

¹⁶⁶ По-малкият брат (който умира 1872) на Исмаил паша.

¹⁶⁷ По-точно Абдул Халим (1831-94), петият син на Мехмед Али.

¹⁶⁸ С този ферман (издаден 27 май 1866) се променя дотогавашната система на престолонаследяване в Египет - правото за наследяване на престола по първородство се ограничава само върху преките наследници, тоест само от баща към син; Исмаил паша получава тази отстъпка срещу увеличения в плащания на Портата данък, но повече защото самият султан Абдул-Азиз се надява да я използва като прецедент за да промени наследяването на османския престол в полза на сиџа си.

¹⁶⁹ Тевфик паша; той и става хедив (1879-92) след детрониранието на баща си.

¹⁷⁰ А. Н. Карцов.

¹⁷¹ Ливан, сиреч Ливанските планини, които днес съставляват само част от държавата Ливан.

¹⁷² Този документ е известен като "*Органически статут на Ливан*". Изработен е през юни 1861 от Международна комисия (срв. тук по-горе, с. 179), излъчена от петте Велики сили и Турция. С него Ливан е обявен за автономна област (мутесарифлък), управлявана от генерал-губернатор християнин, назначен от турското правителство с одобрението на подписалите статута държави. С някои поправки статутът остава в сила до Първата световна война.

¹⁷³ Галиканите, във Франция, за разлика от ултрамонтаните, се обявяват за по-голяма независимост на Френската католическа църква спрямо Римския папа, без, впрочем, да отхвърлят неговото върховенство.

¹⁷⁴ Първият Ватикански събор (8 дек. 1869 - 18 юли 1870).

¹⁷⁵ На 4 септ. 1866.

¹⁷⁶ Вероятно грешка на перото - всъщност, става дума за южните славяни.

¹⁷⁷ Княз Милан.

¹⁷⁸ Вж. тук по-горе, б. 158.

¹⁷⁹ Вж. тук по-горе, б. 158.

¹⁸⁰ Никола.

¹⁸¹ Али паша.

¹⁸² Франц-Йосиф.

¹⁸³ При Садова (3 юли 1866) австрийската армия е разгромена от прусаците - вж. тук по-горе, с. 39.

¹⁸⁴ В 1861.

¹⁸⁵ Освен император на Австрия Франц-Йосиф от 1867 е и крал на Унгария.

¹⁸⁶ Всъщност - на южните.

¹⁸⁷ Вж. тук по-горе, с. 167.

¹⁸⁸ Франко-пруската война.

¹⁸⁹ Вж. тук по-горе, с. 7.

¹⁹⁰ Вж. тук по-горе, с. 209.

¹⁹¹ Обкръжен, на 2 септ. 1870 при Седан император Наполеон капитулира пред прусаците.

¹⁹² (лат.) последно средство.

¹⁹³ Граф Ф. Ив. Брунов.

¹⁹⁴ Става дума за новозавоюваното от Русия северно Причерноморие, най-вече след премахването (1775) на Запорожката Сеч и присъединяването (1783) на Кримското татарско ханство.

¹⁹⁵ Фрегатата "*Франклин*", лятото на 1868.

¹⁹⁶ Е. Дж. Морис.

¹⁹⁷ Става дума за Южна Бесарабия, посредством отнемането на която Русия е отдалечена от Дунавското устие.

¹⁹⁸ Прокеш фон Остен.

¹⁹⁹ Х. Елиът.

²⁰⁰ На 8/20 ноем. 1870.

²⁰¹ През февр. 1807.

²⁰² Вж. тук по-горе, с. 347.

²⁰³ Граф Х. Кайзерлинг.

²⁰⁴ Хенри Елиът и Прокеш фон Остен.

²⁰⁵ Вж. тук по-горе, с. 7.

²⁰⁶ Х. Елиът.

²⁰⁷ Х. Елиът.

²⁰⁸ Граф Антон Прокеш фон Остен.

²⁰⁹ Граф Х. Кайзерлинг.

²¹⁰ Рафаеле Улисе-Барболани.

²¹¹ Рафаеле Улисе-Барболани.

²¹² Граф Рудолф Апони.

²¹³ Карл Антон фон Хоенцолерн.

²¹⁴ Дж. Грийн.

²¹⁵ Прокеш фон Остен.

²¹⁶ Вж. тук по-горе, б. 158.

²¹⁷ През 1869.

²¹⁸ Вж. тук по-горе, б. 158.

²¹⁹ Н. П. Шишкин.

²²⁰ През първите десет години от посланичеството на Игнатиев в османската столица постът на сръбски дипломатически агент там е заеман от следните лица: Й. Ристич, М. М. Богичевич, Е. Груич, Ф. Христич, К. Магазинович.

²²¹ За инициатор на убийството (10 юни 1868) на княз М. Обренович не без основание е заподозрян княз Александър Караджорджевич, който от сръбски съд задочно е осъден на 20 г. затвор, а от унгарски - на 8.

²²² През 1871.

²²³ През 1869 в Которския район избухва въстание вследствие опитите на австрийците да въведат всеобща военна служба.

²²⁴ Кайзер Франц Йосиф I посещава турската столица през есента на 1869, във връзка с откриването на Суецкия канал.

²²⁵ Барон К. Л. фон Брук.

²²⁶ Х. Елиът.

²²⁷ Граф Кайзерлинг.

²²⁸ Прокеш фон Остен.

²²⁹ Рафаеле Улисе-Барболани.

²³⁰ Обаре.

²³¹ Мулен.

²³² Вж. тук по-горе, б. 163.

²³³ Вж. тук по-горе, б. 163.

²³⁴ Х. Елиът.

²³⁵ Н. Буре.

²³⁶ Мохамед Али.

²³⁷ Н. Буре.

²³⁸ Йожени.

²³⁹ Франц-Йосиф I.

²⁴⁰ Фридрих Вилхелм (по-сетне кайзер Фридрих III).

²⁴¹ Всъщност, 1867.

²⁴² Вж. този проект тук, т. 2, д. № 2.

²⁴³ Всъщност, 1865 - срв. предходния абзац.

²⁴⁴ Всъщност, 1867 - срв. по-горе в настоящия абзац.

²⁴⁵ Иларион.

²⁴⁶ Комисията, всъщност, е 6-членна: Фотиади бей, Александър Кара-теодори и Христки Зографос, от гръцка страна, и Гаврил Кръстевич, х. Иванчо х. Пенчович и Георгаки Стоянович, от българска.

²⁴⁷ (лат.) букв. Не можем - формула за категоричен отказ.

²⁴⁸ (лат.) От старо време.

²⁴⁹ 1867-71.

²⁵⁰ 1863-66.

²⁵¹ (грц.) От ψιφίζομαι (бивам избран).

²⁵² Има се предвид църквата "Рождество Христово", построена през 6 в. над пещерата, където се смята, че се е намирала яслата, в която се е родил Христос.

²⁵³ Императрица Йожени посещава Османската империя през есента на 1869.

²⁵⁴ Фридрих Вилхелм (по-сетне кайзер Фридрих III), през есента на 1869.

²⁵⁵ В писмо до архим. Антонин Капустин Игнатиев пише, че този терен бил подарен на крон-принца от Йерусалимския патриарх Кирил (вж. *Дмитриевский*, А. А. Граф Игнатъев как церковно-политическия деятель на православном Востоке. СПб, 1909, с. 71, 72).

²⁵⁶ Вилхелм I.

²⁵⁷ На това място, освен църквата "Св. Йоан Кръстител", имало още хоспиций и болница (hospital) - тъкмо тук в началото на 12 в. е основан орденът на Йоанитите (Хоспиталиерите); техните сгради са предадени на джамията на Омар след превземането през 1187 на Йерусалим от Саладин, а районът получава името "Муристан" (което на персийски означава "болница" - в каквато през 1219 е превърната хоспиталиерската църква от племенника на Саладин Малик ел-Муазам, султан на Дамаск), източната част от който през 1869 е дарена на пруския крал.

²⁵⁸ По-скоро може би "Халки" - вж. *Дмитриевский*, А. А. Граф Игнатъев, с. 72-73.

²⁵⁹ В Йерусалим, освен главния "Христос Спасител", Францисканците имат още два манастира, единият от които е разположен в северната част на комплекса от постройки, покриващи мястото, където се смята, че Христос възкръсва; той е тесен, влажен и затиснат от околните постройки, с труден достъп. Именно за него австрийският император издейства подобряване на вентилацията плюс разрешение за строеж на тераса и камбанария (тя започва да функционира през 1875).

²⁶⁰ Смята се, че Св. Георги, на български известен с епитета "Победоносец" заради сразяването на дракона, е мъченически умъртвен в палестинския град Лида (дн. Лод, в Израел), на изток от Йерусалим.

²⁶¹ Или още "Мамврийски дъб", в околностите на Хеврон.

²⁶² Т.е., обитатели на цариградския квартал Пера.

²⁶³ Вж. тук по-горе, с. 71.

СЪДЪРЖАНИЕ

Илия ТОДЕВ: Граф Н. П. Игнатиев - царски посланик в Цариград (1864-1877).....	vii-xviii
Бележки	xix-xxviii

ЗАПИСКИ (1864-1874)

[Встъпителни думи]	3

Първи период (1864-1866). - Общото положение и поведението на чуждите представители (7). - Изоляцията на Русия (9). - Румънските дела (13). - Пътуването на княз Куза в Цариград през лятото на 1864 (15). - Нашата политика спрямо Румъния и княз Куза (19). - Организацията на Румънската църква (21). - Манастирските имоти (23). - Падането на княз Куза и възшествието на княз Карл (29). - Цариградската и Парижката конференции (31). - Поведението на Портата (37). - Признаване на княз Карл (41). - Нашето поведение в този въпрос (43). - Румънците търсят сближение с Русия (45). - Политиката на Франция в Румъния (49). - Сърбия (53). - Черна гора (59). - Единоверното население (63). - Гръко-българският въпрос (67). - Католическа и протестантска пропаганда (69). - Арменците (71). - Светите места (75). - Ливан (77). - Египет, Суецкият канал (79). - Емиграцията на татари и черкези (87).

Втори период (1866-1869). - Критският въпрос (99). - Причини за въстанието (99). - Начало на движението (103). - Опити за умиротворяване на острова (105). - Първи постъпки в полза на критяните (107). - Опити за споразумение между Великите сили (109). - Опит за пряко споразумение с Портата (111). - Прояви на общественото мнение в Русия и женитбата на крал Георгиос (113). - Положението се влошава (117). - Предложение за Смесена комисия (119). - Преговори с Франция върху целия Източен въпрос (121). - а) Проект за евентуално уголемяване на Гърция (125). - б) Проекти за реформи (129). - Въпросът за блокадата на Крит и за спасителните операции (137). - Двойната игра на Франция (141). - Колективен демарш (147). - Идентична нота (153). - Среща на владетелите в Париж (157). - Възобновяване на спасителните акции (165). - Мисия на Фуад паша в Ливадия (167). - Декларация за невмешателство (175). - Мисия на Али паша на Крит (177). - Западане на въстанието (183). - Скъсване с Гърция (187). - Парижката конференция (197). - Край на Критското въстание (205). - Реформи, предприети в Турция (211). - Въпросът за наследодателството на турския престол (221). - Вълнения сред християнските народи на Турция (225). - Сръбско-гръко-румънското съглашение (235). - Българските дела (249). - Румъния (257). - Сърбия (259). - Черна Гора (269). - Египет (275). - Светите места, Ливан, арменците и пр. (277).

Трети период (1869-1871). - Общото положение (285). - Християнските народи (287). - а) Славяните (289). - б) Гърците (293). - Турците, поведението на Портата (295). - Силите и тяхната политика на Изток (303). - Дуализмът на Австрия, неговото влияние върху славяните в Турция (305). - Нашата позиция в Турция (313). - Смъртта на Фуад паша (321). - Отражението на Франко-пруската война в Ориента (325). - Черноморският въпрос (339). - а) Предвижданията ми през 1868 и 1870 (339). - б) Предложенията на Австрия в 1859 и 1867 (341). - с) Моите предварителни демарши (345). - Декларацията от 19 октомври (355). - Завръщането ми в Цариград (361). - Инструкциите, дадени на Мусурус паша (369). - Лондонската конференция

(375). - Дунавският въпрос (383). - Последствия от Лондонския договор (387). - Настроенията на християните в Турция (393). - Въпросът за ректификацията на нашата граница в Бесарабия (397). - Румъния (407). - Сърбия (411). - Черна гора (417). - Египет (423). - Реформи и капитулации (429). - Гръко-българският въпрос (437). - Църквата (455). - Светите места (459). - Арменокатолиците (465). - Арменогригориянците (469).

Бележки.....470

Граф Н. П. Игнатиев
ДИПЛОМАТИЧЕСКИ ЗАПИСКИ (1864-1874) &
ДОНЕСЕНИЯ (1865-1876)
Том първи: Записки (1864-1871)
Превод, увод, коментар *Илия Тодев*

П ъ р в о и з д а н и е

Редактор: *Магделина Георгиева*
Предпечат: *Давид Нинов, Магделина Георгиева*

Формат 1/16 от 70/100. Тираж
п. к. 33

Печат

Печатница на
Университетско издателство "Св. Кл. Охридски"

